

L'ENIGMA IBER

arqueologia
d'una civilització



MAC

Museu d'Arqueologia de Catalunya

L'ENIGMA IBER. Arqueologia d'una civilització

MAC - Museu d'Arqueologia de Catalunya

29 d'abril de 2021 a 16 de gener de 2022

www.mac.cat

Edita

Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya
Museu d'Arqueologia de Catalunya

Coordinació editorial

Joan Muñoz (Museu d'Arqueologia de Catalunya)
Òscar Ros i Patrícia Bassa
(Gabinet Tècnic del Departament de Cultura)

Support editorial

Sílvia Català

Coordinació científica

David Asensio, Núria Molist, Gabriel de Prado, M. Carme Rovira

Textos

David Asensio (Universitat de Barcelona / Universitat Autònoma de Barcelona / MónlberRocs SL), Maria Carme Belarte (Professora d'Investigació ICREA / Institut Català d'Arqueologia Clàssica), Joan Ferrer i Jané (Grup LITTERA, Universitat de Barcelona), Ignasi Grau Mira (Catedràtic d'arqueologia, Universitat d'Alacant), Carles Lalueza-Fox (Institut de Biologia Evolutiva, CSIC-Universitat Pompeu Fabra), Manuel Molinos (IAI. Universidad de Jaén), Núria Molist (Responsable de la seu d'Olèrdola i i conservadora del Museu d'Arqueologia de Catalunya), Jaume Noguera Guillén (Professor titular d'Arqueologia Universitat de Barcelona), Oriol Olesti Vila (Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Universitat Autònoma de Barcelona), Gabriel de Prado (Responsable de la seu d'Ullastret del Museu d'Arqueologia de Catalunya), Fernando Quesada Sanz (Departamento de Prehistoria y Arqueología, Universidad Autónoma de Madrid), M. Carme Rovira (Coordinadora d'exposicions al Museu d'Arqueologia de Catalunya), Carmen Rueda Galán (Contratada Programa Ramón y Cajal - MICINN, Instituto Universitario de Investigación en Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén), Arturo Ruiz (IAI. Universidad de Jaén) i Joan Sanmartí (Acadèmic numerari de l'Institut d'Estudis Catalans / Catedràtic d'arqueologia de la Universitat de Barcelona)

Disseny

Marta Carreté

Fotografies de les peces

Quan no s'indica el contrari les imatges són de la institució que ha cedit l'objecte/ Cuando no se indica lo contrario las imágenes son de la institución que cede el objeto/ When the opposite is not indicated, the images are of the institution that transfers the object

Correcció de textos

Incyta Multilinguage, SL

Traducció

STAR Servicios Lingüísticos
Paul Turner

Impressió

Entitat Autònoma del Diari Oficial i de Publicacions (EADOP)

ISBN

978-84-18601-37-8

Dipòsit legal

B-6561-2021

Agraïments

Enrique Cabello, Anna Garrido, Jordi Principal i Roger Sala

L'obra *L'enigma iber. Arqueologia d'una civilització* està subjecta a una llicència de Reconeixement - No Comercial 4.0 Internacional de Creative Commons. Se'n permet la còpia, la distribució i la comunicació pública sense ús comercial, sempre que se'n citi la font.



BIBLIOTECA DE CATALUNYA - DADES CIP

L'enigma iber. Arqueologia d'una civilització

Catàleg de l'exposició celebrada al Museu d'Arqueologia de Catalunya del 29 d'abril de 2021 al 16 de gener de 2022. – Bibliografia. – Text en català, castellà i anglès

ISBN 9788418601378

I. Museu d'Arqueologia de Catalunya, institució d'acollida
II. Catalunya. Departament de Cultura
III. Títol

IV. Títol: Enigma iber

V. Títol: Enigma iber. Castellà

VI. Títol: Enigma iber. Anglès

1. Ibers – Exposicions

2. Arqueologia ibèrica – Exposicions

3. Art ibèric – Exposicions

904(46):7.032(365)

ÍNDEX

Presentació

Àngels Ponsa i Roca
Consellera de Cultura de la Generalitat de Catalunya
Jusèp Boya i Busquet
Director del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC)

A la recerca dels Ibers

L'enigma iber. Arqueologia d'una civilització: una nova exposició, una visió renovada

David Asensio, Núria Molist, Gabriel de Prado
M. Carme Rovira

Breu història de la investigació

Joan Sanmartí

Els ibers al MAC: jaciments i col·leccions

Núria Molist, Gabriel de Prado, M. Carme Rovira

El final d'un món: els ibers entre la segona guerra Púnica i la consolidació de la conquesta romana

Fernando Quesada-Sanz

El mosaic Iber

Els ibers del Nord

David Asensio

L'àrea central d'Ibèria

Ignasi Grau

Els territoris ibers del sud

Arturo Ruiz. Manuel Molinos

Desxifrant enigmes

David Asensio, Núria Molist, Gabriel de Prado
M. Carme Rovira

7

13

49

99

Paleobiologia. Genòmica de les poblacions peninsulars durant el període dels ibers

Carles Lalueza-Fox

Teories sobre la llengua ibèrica

Joan Ferrer i Jané

Les divinitats iberes

Carmen Rueda Galán

El món de la mort: les necròpolis i els enterraments infantils

Maria Carme Belarte

L'enigma de les ciutats iberes. Les ciutats sense nom

Oriol Olesti Vila

El camí d'Annibal

Jaume Noguera Guillén

Catàleg de peces

David Asensio, Núria Molist, Gabriel de Prado
M. Carme Rovira

Textos en castellano

English texts

Crèdits de l'exposició

151

183

271

355

Presentació

El patrimoni, en tots els seus vessants, és una font de riquesa col·lectiva que ens connecta amb el passat. Al mateix temps, ens arrela a un lloc, a un territori, i, si més no, ens ajuda a descobrir-lo, a comprendre'l millor. Establint aquesta connexió amb el temps i l'espai, tant intel·lectual com emocional, els béns culturals que l'integren contribueixen també a la creació d'una memòria de dimensió tant individual com col·lectiva, i, per mor d'això, esdevenen un important element de cohesió social i un ingredient essencial d'identitat local i nacional.

Les traces i les restes del passat, amb el seus valors estètics i simbòlics, ajuden també a configurar i a marcar el paisatge quotidià que ens envolta, a donar-li la seva ànima i personalitat específica. Així, d'alguna manera, la nostra qualitat de vida resta també subtilment condicionada per l'entitat, la bellesa, el significat, l'estat de conservació i la capacitat evocadora d'aquest patrimoni, reconegut o latent. A més, amb independència de la seva entitat i naturalesa, els béns patrimonials constitueixen també un recurs de primer ordre per fomentar i promoure el turisme cultural, i, en conseqüència, poden contribuir decisivament al desenvolupament econòmic d'un lloc, d'un territori, d'un país.

És per tot això que la protecció i el foment de l'estudi i la valoració del patrimoni català constitueix una prioritat per al Govern de la Generalitat, i en especial, per al Departament de Cultura, el qual, anualment, hi destina nombrosos recursos per a fer-ho possible. Concretament, dins l'àmbit del patrimoni arqueològic, i entre altres accions importants, mereixen ser destacats els programes quadriennals de recerca arqueològica, els ajuts anuals a la conservació i museïtzació de jaciments arqueològics, la gestió i el finançament del Museu d'Arqueologia de Catalunya, en tant que museu nacional de titularitat de la Generalitat, i, per extensió, el suport al funcionament i a les activitats de la Xarxa de Museus i Jaciments d'Arqueologia de Catalunya, que, des del 2008, encapçala aquest museu.

Dins d'aquesta estratègia patrimonial centrada en el patrimoni arqueològic del país, i en tant que vaixell almirall dels museus d'arqueologia del país, el Museu d'Arqueologia de Catalunya assumeix un rol especialment central i actiu, tant en l'àmbit de la recerca com en el de la conservació i la difusió del patrimoni arqueològic català, que s'amplifica encara més per mor de l'estructura descentralitzada d'aquesta institució, amb seus a diferents indrets del país.

Així, guardià i garant d'una part de la nostra memòria col·lectiva més antiga, a través de les seves exposicions, publicacions i activitats, el MAC ens proposa un viatge fascinant a la descoberta de les nostres arrels històriques i culturals més llunyanes, ens ajuda a traçar i a mantenir un fil mil·lenari que ens relliga a altres homes i dones que, en un passat llunyà, varen també viure a les terres que actualment constitueixen Catalunya, i ens recorda l'abast i importància del seu llegat.

És per tots aquests motius que celebro i felicito la iniciativa del Museu d'Arqueologia de Catalunya d'organitzar l'exposició *L'enigma iber. Arqueologia d'una civilització*, dedicada a la història i a la cultura dels anomenats pobles ibers, que, entre els segles VI i I aC, visqueren a les ribes de la Mediterrània, del Llenguadoc a l'Alta Andalusia i, també, a les actuals terres catalanes. Alhora, celebro la publicació d'aquest catàleg, pensat per acostar el tema a un ample ventall de públics. En els moments difícils que viu ara el nostre país a causa de la pandèmia de la COVID-19, la iniciativa del museu de presentar aquesta original i ambiciosa exposició se'ns revela com a especialment oportuna i encomiable, en la mesura que constitueix un magnífic exemple de resiliència davant l'adversitat, i, alhora, una decidida aposta per la reactivació de l'activitat cultural al nostre país, objectiu que, actualment, constitueix una de les principals fites del nostre departament. Gaudiu, doncs, d'aquesta nova proposta expositiva del MAC, que desitjo que us agradi, i, alhora, que us estimuli a descobrir o a tornar a visitar l'important patrimoni d'època ibèrica que conserva el nostre país.

Àngels Ponsa i Roca
Consellera de Cultura

En el context de les civilitzacions mediterrànies de la segona edat del ferro, la cultura ibèrica, amb la seva extraordinària diversitat interna, presenta uns trets d'una gran personalitat i originalitat. A més, alguns dels seus elements constitutius i altament diferenciadors, com ara la filiació lingüística i el significat de la llengua que parlaven els pobles ibers, la composició i la nomenclatura del seu panteó religiós, el significat de moltes de les seves expressions i manifestacions simbòliques, i el vincle de les seves produccions artístiques amb models i cànons estètics propis d'altres civilitzacions mediterrànies contemporànies, encara constitueixen veritables enigmes que la recerca arqueològica i històrica no ha pogut resoldre o, si més no, només ho ha aconseguit fer parcialment, o amb consensos acadèmics encara massa febles o parcials. I, probablement per mor d'això, el coneixement d'aquesta antiga cultura interessa i fascina un públic cada cop més nombrós, més enllà dels cercles estrictes de la recerca i la difusió acadèmica vinculada.

Així, almenys a Catalunya, un indicador clar d'aquest interès per la cultura i les formes de vida dels anomenats pobles ibers és el nombre creixent de visites que han experimentat durant les dues últimes dècades els jaciments ibèrics museïtzats i oberts al públic que hi ha arreu del país i, en especial, aquells més o menys articulats formalment en l'anomenada Ruta del Ibers, creada l'any 1998, sovint

en ocasió de diades de promoció conjunta, com ara el popular Cap de Setmana Ibèric, que enguany celebrarà la 21a edició.

Tanmateix, tot i que és important, aquest factor d'interès creixent del gran públic per la temàtica no ha estat l'únic que ha fet que el Museu d'Arqueologia de Catalunya l'escollís com a tema central de la seva activitat expositiva per a l'any 2021. Hi ha tres factors més que també han influït decisivament tant en la seva elecció com en la manera específica en què el museu l'ha decidit abordar.

En primer lloc, cal recordar el fet que el museu, a les seves diverses seus, disposa d'una col·lecció important i interessant d'objectes d'època ibèrica, procedents tant de Catalunya com d'altres indrets de la península Ibèrica, i una part significativa d'aquests objectes encara és desconeguda pel gran públic, atès que no està exposada permanentment. En aquest sentit, es pot dir que la mostra actual de pal·liatiu d'aquesta mancança actual i, alhora, també com un assaig de prefiguració de dos projectes importants de la institució per als propers anys que, si s'aconsegueixen els recursos per fer-ho possible, contribuiran decisivament a trobar una solució al problema: d'una banda, la reobertura, a la seu del MAC a Barcelona, de l'antiga galeria o espai museístic destinat a exposar, d'una manera estable, una selecció significativa de les col·leccions ibèriques que s'hi conserven, amb un discurs i una museografia adequadament renovats i actualitzats; de l'altra, la construcció d'un nou centre d'interpretació de la ciutat ibèrica d'Ullastret, que, des del 1990, també forma part dels jaciments i equipaments museístics que gestiona el museu i n'és una de les seus territorials.

En segon lloc, cal esmentar que l'organització i la implementació tant de la mostra com de les activitats de divulgació que l'han d'acompanyar (publicacions, cursos, jornades acadèmiques, etc.) constitueixen una magnífica oportunitat per divulgar l'important treball de recerca que, durant els últims deu anys, el museu ha desenvolupat en diversos jaciments ibèrics, o amb períodes d'ocupació de cronologia ibèrica, d'arreu del país i, en especial, a les antigues ciutats ibèriques d'Ullastret (Ullastret, Baix Empordà) i del Molí de l'Espígol (Tornabous, Urgell), amb resultats força interessants. Aquest treball d'excavació, de recerca, de conservació i de valoració continuarà

durant els propers anys i mantindrà viu dins del MAC l'interès per l'estudi i la divulgació de la cultura ibèrica a les actuals terres catalanes, que, des de la seva creació, l'any 1932, ha constituït un tret característic de la institució. Des d'aquesta perspectiva, també cal recordar que el nostre museu, sens dubte un dels principals centres de recerca arqueològica que actualment hi ha a Catalunya, no concep la seva activitat investigadora amb independència de la resta de funcions museístiques (col·lecció, exposició, educació) i, encara menys, sense una voluntat explícita de restitució contínua del coneixement i el patrimoni adquirit mitjançant la recerca a la societat en la qual arrela.

Finalment, també cal assenyalar, com un factor decisiu a l'hora de programar la mostra, l'oportunitat que dona al MAC de fer un homenatge sincer a tres personalitats singulars de l'arqueologia catalana del segle xx que han mantingut vincles estrets amb el món de la recerca i la difusió de la cultura i la història dels pobles ibers a la península Ibèrica. Són els arqueòlegs i docents Pere Bosch Gimpera i Miquel Tarradell, i l'empresari i mecenes Pere Duran i Farell.

Del primer, Pere Bosch Gimpera (1891-1974), que va ser impulsor de la creació del Museu d'Arqueologia de Catalunya i, alhora, en va ser el primer director (1932-1939), cal recordar, especialment, la seva aportació cabdal a la identificació, caracterització i delimitació de la cultura ibèrica, tot establint unes bases sòlides per al seu estudi i coneixement posteriors i, alhora, contribuint decisivament a la seva projecció acadèmica i pública, tant nacional com internacional.

Del segon, Miquel Tarradell i Mateu (1920-1995), de qui l'any passat es va commemorar el centenari del naixement, també cal recordar la seva important contribució a l'estudi de les societats ibèriques peninsulars, especialment a Catalunya i al País Valencià, i, alhora, el seu mestratge influent en tota una generació d'arqueòlegs i arqueòlogues posteriors que també s'han interessat per aquest mateix àmbit de recerca.

Respecte a Pere Duran i Farell (1921-1999), la mostra vol destacar la seva contribució decisiva i generosa als treballs d'excavació de

la necròpolis de l'antiga ciutat ibèrica de Basti (Baza, Andalusia), justament quan es compleixen 50 anys de la descoberta de l'anomenada *Dama de Baza*, una de les troballes d'escultura ibèrica més espectaculars fetes mai a la península Ibèrica.

Més enllà dels motius que han determinat l'organització de la mostra, la seva formalització museogràfica també presenta dues característiques que mereixen ser conegudes.

D'una banda, em refereixo al fet que la mostra ocupa una superfície de més de 900 metre quadrats i reuneix més de 400 peces que provenen de 25 museus i institucions de Catalunya, l'Estat espanyol i França, entre les quals destaquen peces tan icòniques de l'art iber com les conegudes estàtues del *Genet allancejant l'enemic*, del santuari ibèric del Cerrillo Blanco (Porcuna, Jaén, Andalusia); *El tors de guerrer amb cuirassa*, de l'antiga ciutat ibèrica d'Ilici (l'Alcúdia d'Elx, País Valencià); el *Cip funerari ibèric*, de Coimbra del Barranco Alto (Jumilla, Múrcia), i l'espectacular *Tresor de Tivissa* (Tivissa, Ribera d'Ebre, Catalunya), una de les mostres més espectaculars d'orfebreria ibèrica que conserva el MAC. Sens dubte, i considerant que el MAC no disposa de recursos econòmics, tècnics i humans comparables als dels grans centres expositius del país, la superfície de l'exposició i el nombre i la importància dels objectes presentats donen una idea dels importants reptes i dificultats que el museu ha hagut d'afrontar i vèncer per fer-la possible.

De l'altra, també vull esmentar l'opció conceptual i museogràfica que fonamenta l'exposició i que, en bona mesura, pot explicar la seva singularitat i el seu caràcter innovador, especialment si es compara amb altres mostres importants sobre aquesta temàtica organitzades a Catalunya amb anterioritat.

Així, per començar, cal dir que l'exposició "L'enigma iber. Arqueologia d'una civilització" no ha volgut ser una exposició d'"art ibèric", o, si més no, una mostra feta amb un enfocament predominantment artístic. Certament, a l'exposició es parla de l'art dels ibers i s'hi exposen peces d'alt significat i valor artístic. En contraposició, tampoc es pot dir que aquesta sigui una mostra arqueològica convencional, tot i el pes del discurs i els conceptes

aportats per la recerca arqueològica i el nombre i l'interès de les troballes arqueològiques exposades.

En conseqüència, i volgutament, l'exposició se situa més aviat en un punt de confluència entre les tradicions i visions disciplinars i museogràfiques, l'artística i l'arqueològica, a la recerca d'una conciliació necessària i fecunda. Podríem considerar-la, manllevant un concepte molt habitual en les tradicions museogràfiques alemanya i anglosaxona, una exposició “d'història cultural”? Potser sí. No debades, l'objectiu principal de la mostra és precisament fer descobrir i comprendre un ecosistema social, polític, econòmic i simbòlic d'una alta complexitat, caracteritzat per una gran diversitat interna, sense voler perdre mai de vista la seva dimensió evolutiva durant el període en què es va desenvolupar, l'anomenada segona edat del ferro, entre els segles VI i I aC.

Des d'aquest plantejament, també es pot dir que, per damunt de tot, la mostra aspira a recuperar i evocar “bocins de vida” a través dels objectes exposats, tant si són objectes artístics meravellosos com objectes de la vida quotidiana modestos, i intenta descobrir i recordar, a través seu, els gestos, els pensaments, els sentiments i les vivències d'homes i dones, infants, joves o vells, de fa més de 2.500 anys.

Exposició, doncs, d'història cultural, la mostra també vol tenir vocació i tarannà divulgatiu, en la mesura que s'adreça a un ventall ampli de públics, i pretén tenir en compte la diversitat de les seves necessitats, dels seus interessos i de les seves expectatives. En conseqüència, sense renunciar al rigor acadèmic i, encara menys, a la possibilitat de gaudir-ne estèticament, l'exposició ha cercat voluntàriament un discurs i un llenguatge ben entenedor per a tothom. Alhora, la mostra ha optat per una museografia immersiva, en què la creació d'una atmosfera especial esdevé absolutament essencial, i incorpora diversos recursos audiovisuals d'última generació, amb l'objectiu que els visitants visquin experiències singulars, com ara passejar-se per dins una ciutat ibera o escoltar el text d'una inscripció escrita en alfabet i llengua ibèrics.

Certament, una exposició d'aquestes característiques demana un gran esforç i una gran dedicació per part de totes les persones

que han participat en la seva conceptualització i formalització, des de l'equip de comissariat i documentació fins al del personal de manteniment, seguretat i atenció al públic del museu, passant pels responsables del disseny museogràfic i gràfic de la mostra, el personal de les empreses que han participat en la construcció i instal·lació del seu dispositiu museogràfic, els tècnics i tècniques en restauració, conservació preventiva i transport i instal·lació d'obres, els autors i autores dels textos i les fotografies del catàleg i els equips o persones responsables d'administració, publicacions, comunicació, acció cultural i educativa del museu relacionats amb el projecte. Sense ells, la mostra no hauria estat possible.

D'altra banda, la mostra també ha exigut una gran complicitat i generositat per part de tots els museus, institucions públiques i, fins i tot, col·leccionistes privats que han cedit les obres i els documents que s'hi exposen. A totes aquestes persones, institucions i empreses que han col·laborat en l'organització de la mostra, la relació de les quals també trobareu als crèdits d'aquest catàleg, els vull fer arribar un agraïment ben sincer en nom de la institució que represento.

“Un museu del segle XXI, on l'arqueologia ensenya, qüestiona, sorpren i emociona”: aquesta és la visió que, d'acord amb el pla estratègic del Museu d'Arqueologia de Catalunya per als propers anys, fonamenta i inspira tota l'activitat de la institució. Per tant, també és la visió i l'esperit que han guiat i inspirat el procés de creació de l'exposició *L'enigma iber. Arqueologia d'una civilització*, del qual aquest catàleg vol constituir un complement i una memòria. Desitjo i confio que els seus lectors, igual que els visitants de la mostra, en gaudeixin molt. La seva fruïció serà, sens dubte, la millor recompensa a la qual pot aspirar el museu i, al mateix temps, una de les principals justificacions de la seva activitat i, fins i tot, de la seva existència.

Jusèp Boya i Busquet

Director del Museu d'Arqueologia de Catalunya

**A la recerca
dels Ibers**

L'enigma iber. Arqueologia d'una civilització. Una nova exposició, una visió renovada

David Asensio Universitat de Barcelona / Universitat Autònoma de Barcelona / MónlberRocs SL, **Núria Molist** Responsable de la seu d'Olèrdola i conservadora col·lecció ibèrica del Museu d'Arqueologia de Catalunya - Barcelona, **Gabriel de Prado** Responsable del Museu d'Arqueologia de Catalunya a Ullastret, **M. Carme Rovira** Coordinadora d'exposicions al Museu d'Arqueologia de Catalunya

Comissariat de l'exposició

Els ibers i els museus

La presència de la cultura ibèrica als museus arqueològics peninsulars és força habitual i en alguns llocs, inclús destacada. És ben sabut, per exemple, que el Museo Arqueológico Nacional reuneix a Madrid una bona part d'obres mestres de l'art iber (Fig.1 i 2), però el Museu Arqueològic d'Alacant (MARQ), el Museu de Prehistòria de València (MPV) i altres

centres provincials com els de Jaén, Albacete, Múrcia, Còrdova, Terol, Saragossa o Lleida també exhibeixen extenses representacions materials, estructurades a partir d'un discurs que, a més d'explicar els trets comuns d'aquests pobles, posa l'accent en el desenvolupament regional.

Fig. 1. Primera presentació estable de peces ibèriques i celtibèriques al MAN, entre el 1916 i el 1933, amb una rèplica de la Dama d'Elx en posició central. L'original era al Museu del Louvre, a París, d'ençà de la descoberta feta el 1897 al jaciment de l'Alcúdia. Museu Arqueològic Nacional, Madrid. Inv. 2009/95/FF00001(18).

Fig. 2. Museografia actual de la sala dedicada als pobles ibèrics al MAN. El bust original de la Dama d'Elx continua ocupant un lloc privilegiat entre aquestes col·leccions. Crèdit: Arxiu del Museu Arqueològic Nacional, Madrid. Inv. RP-2013-10-18. Doctor Sombra.

1



MUSEO ARQUEOLÓGICO NACIONAL DE MADRID

2



Igualment, trobem interessants col·leccions en centres monogràfics com el Museo de Arte Ibérico del Cigarralejo, a Mula (Múrcia); el de L'Alcúdia d'Elx (Alacant); el del Camilo Visedo Moltó d'Alcoi (Alacant), o el de Linares (Jaén). A Catalunya destaquen els conjunts dels poblats de Ca n'Oliver (Cerdanyola), Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) i l'Esquerda (Roda de Ter), així com els d'origens diversos del Museu Comarcal de l'Urgell (Tàrraga), Reus i les Terres de l'Ebre (Amposta), per esmentar-ne només alguns dels més coneguts.

Si desplaçem el focus cap el Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC), hi ha visites ineludibles per a qui vulgui gaudir de la cultura ibèrica: a Ullastret, el museu fa públiques unes col·leccions que no deixen de créixer; també es poden apreciar peces interessants a les seus d'Olèrdola, Girona i Empúries, mentre que a la de Barcelona es mostra l'esplèndid conjunt d'orfebreria de Tivissa i una síntesi general amb materials de totes les àrees ibèriques (Fig. 3). Per acabar d'esbossar aquest panorama general ens hem de referir a la recent creació del Museo Íbero, a Jaén, una forta aposta estatal que va arrencar amb una exposició temporal de llarga durada ("La Dama, el príncipe, el héroe y la diosa") a l'espera de configurar la permanent. (Fig. 4).

Fora de l'estat espanyol, el Musée d'Archéologie Nationale francès, a Saint-Germain-en-Laye, disposa d'una secció dedicada a la cultura ibèrica fruit d'un dipòsit de petits bronzes —exvots i fibules— del Musée du Louvre i una sèrie escultòrica integrada per representacions humanes del Cerro de los Santos (Albacete) i Osuna (Sevilla). També es conserven en territori francès manufactures ibèriques aparegudes en jaciments de la regió Occitània, com ara les de Pech Maho —al Musée de Corbières (Sigean)— o les de Ruscino i Anserona/Ensérune als museus epònims, les quals ens il·lustren sobre les estretes relacions entre els grups establerts a banda i banda dels Pirineus durant l'edat del ferro. Aquesta escassa visibilitat internacional i, de retruc, el poc reconeixement de la cultura ibèrica es van voler revertir amb una exposició temporal de volada, comissariada per grans experts, que va itinerar durant el 1997 i el 1998 entre Barcelona (Fig. 5), París i Bonn gràcies al patrocini de la Fundació

"la Caixa" i la col·laboració del Ministerio de Educación y Cultura espanyol, l'estat francès i l'alemany. Es va complementar amb un congrés científic i activitats educatives i es van assolir els objectius prefixats, ja que el seu gran ressò mediàtic va suposar el descobriment dels ibers en l'àmbit popular i la seva equiparació amb altres pobles de l'antiguitat. La van visitar unes 500.000 persones i es considera la inspiració per a iniciatives d'èxit de turisme cultural en xarxa com "La ruta dels ibers", "Viaje al tiempo iberos" i "Andalucía ibera", que ara s'estenen des de Catalunya fins a Andalusia.

A partir de llavors s'anirien succeint altres exposicions temporals significatives amb diferents enfocaments temàtics. La sèrie començà amb "Indíbil i Mandoni. Reis i guerrers", impulsada per la Paeria de Lleida, l'any 1996, per recordar l'important paper dels líders ilergets durant la Segona Guerra Púnica. La Fundació "la Caixa" va itinerar durant una dècada per tot el país "Íberos: príncipes, guerreros y artesanos", amb rèpliques i escenografies. Més recentment, "*I+D, Ibers + Desenvolupament*" ha recorregut la xarxa de museus de la Diputació de Barcelona per difondre la dimensió tecnològica indígena, mentre "Miradas a la mujer ibèrica" venia de Múrcia per explicar la societat ibèrica en clau femenina. A més, el MAC ha produït "Els caps tallats d'Ullastret. Violència i ritual al món iber" i "Caps tallats. Símbols de poder" —vista a Barcelona, València i Madrid—, així com una síntesi sobre els pobles septentrionals denominada "Northern Iberian. Life, death and rituals beyond the Pyrenees", que s'inaugurava a Zagreb (Croàcia) l'any 2015 en el marc del projecte europeu ArCAFE d'intercanvi cultural i divulgació del patrimoni de l'edat del ferro. (Fig. 6).

Què pot aportar una altra exposició sobre els ibers?

Un cop arribats a aquest punt, ens podríem preguntar què pot aportar ara una nova exposició sobre els ibers. Si recordem que entre els objectius del MAC s'inclou el de divulgar les novetats de la recerca arqueològica —i en especial les del territori català i dels investigadors i grups de recerca vinculats a la institució—, creiem que concebre una mostra dedicada a la cultura ibèrica

està plenament justificat si aprofita tot l'allau de dades aportades per les noves excavacions, prospeccions i estudis arreu del territori ibèric, i que contribueix a traspasar-les dels cercles científics a tota la societat. Aquesta nova producció, de gairebé 1.000 m², que presentem ara a Barcelona pretén, doncs, aportar una visió actualitzada sobre tota la cultura ibèrica, en sentit transversal i sense oblidar-ne les especificitats territorials.

Amb aquest objectiu, hem estructurat el discurs en set àmbits principals: la introducció, **A la recerca dels ibers**, serveix per situar els ibers en l'espai i el temps, al mateix nivell que altres grans civilitzacions mediterrànies. També tracta el seu descobriment i el reconeixement d'ençà que, a finals del segle XIX, es van anar succeint diverses teories a l'entorn dels seus orígens i les polèmiques, com, per exemple, quan es van traslladar reproduccions de les escultures del Cerro de los Santos a l'Exposició Universal de Viena del 1873, o en el cas de la compra de l'escultura de la Dama d'Elx per Pierre Paris, un fet que va determinar que acabés en mans del Musée du Louvre i que no tornés a Espanya fins després de la Guerra Civil per ser utilitzada com a símbol nacional.

Al mateix temps, es ressegueix el paper dels primers protagonistes de la recerca i d'institucions com la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, el Servicio de

3



4



Fig. 3. La Pàtera 'del carnisser' forma part del conjunt d'objectes rituals coneguts com el *Tresor de Tivissa*, exposats de forma permanent al MAC des de 1940. Arxiu fotogràfic del MAC.

Fig. 4. Exposició inaugural del Museu Ibèric de Jaén "La dama, el príncipe, el héroe y la diosa". MIJ. Foto: Concepción Choclán.

Investigación Prehistórica a València o el Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans. Aquí sobresurten els treballs de Pere Bosch Gimpera i de Josep de Calassanç Serra i Ràfols, així com posteriorment els de Miquel Tarradell i Joan Maluquer des de la universitat.

Les seves contribucions i les dels seus successors han virat des d'unes primeres interpretacions en l'esfera de la història cultural basades en consideracions estètiques i artístiques, envers d'altres de caire paleoetnològic inspirades en el difusionisme i, finalment, cap a enfocaments econòmics i socials.

L'àmbit següent, **El mosaic iber**, ocupa un lloc central de la primera sala. A través d'objectes singulars es presenten els principals grups indígenes esmentats a les fonts escrites grecolatines; essencialment el períple d'Aviè i, més tard, els relats de la Segona Guerra Púnica. El discurs es complementa amb un recorregut cronotemàtic que sintetitza **Els primers ibers** i el diàleg cultural i el diàleg cultural amb

grecs i fenicis, juntament amb trets tan identificadors com són la llengua i el sistema d'escriptura. Tot seguit, **El temps dels prínceps** agrupa testimonis escultòrics, ceràmics i metàl·lics impactants, procedents d'assentaments, necròpolis i santuaris, per mostrar les expressions d'una societat fortament estratificada. La dimensió de gènere es pot contemplar en un subapartat específic denominat *Dones i dames*.

La segona part de l'exposició, en una altra sala, consta de tres àmbits més: **Iberia endins**, **Entre Roma i Cartago** i **La fi d'un món**, que continuen cronològicament fins a la romanització amb un recull de peces molt divers i un potent suport visual. En el primer àmbit es mostren les estratègies econòmiques principals associades a diversos paisatges i àrees ibèriques: l'agricultura cerealística, una enorme font de riquesa de l'extrem nord-oriental, juntament amb la gestió del bosc i la ramaderia, l'agricultura basada en el conreu de la vinya —més desenvolupada a la franja mediterrània central—

5



Fig. 5. Detall de les escultures del santuari ibèric d'El Pajarillo (Huelva, Jaén) presentades a l'exposició temporal "Los iberos, príncipes de occidente", en la versió celebrada al Centre Cultural de la Fundació La Caixa a Barcelona l'any 1998. Foto: Carmen Aranegui

i, finalment, l'economia derivada de la transformació dels recursos metal·lífers, més pròpia del sud-est. La importància de certes activitats com la terrisseria, la producció del ferro i el comerç, un connector essencial entre tota la resta, queda igualment reflectida. Aquesta explotació exhaustiva dels territoris es dirigia des dels *oppida*, les ciutats encimbellades on residien les elits que estenien el poder fins al darrer racó de les seves terres a través de diverses modalitats de poblament.

A la darrera part de l'exposició descobrim el vessant bèl·lic de la societat ibèrica, quan es veié arrossegada en un conflicte global entre les dues potències mediterrànies del moment (romans i cartaginesos) i les dinasties militars respectives: els Escipions i els Barca. La derrota cartaginesa a la Segona Guerra Púnica comportaria el sotmetiment dels indígenes i la seva dilució progressiva en un nou marc polític i cultural, la denominada *romanització*. Tanmateix, la seva memòria no es perdria i la tasca d'arqueòlegs i arqueòlogues va permetre reconstruir la manera de viure d'aquests pobles i difondre-la amb iniciatives com la de la *Ruta dels Ibers*, l'epíleg del recorregut.

Tot aquest discurs, en certa manera convencional des del punt de vista dels continguts, s'enriqueix a l'hora de plantejar uns "enigmes" complementaris que permeten fer-ne una lectura transversal. A aquests al·ludeix el títol de l'exposició: sis càpsules dedicades als reptes de la recerca actual, exposades en format audiovisual, directament per especialistes de primer nivell. Ens parlen de la determinació dels orígens de la població a través de la genètica, les incògnites d'un sistema d'escriptura que s'intenta entendre, les creences vinculades a un panteó religiós desdibuixat i les peculiars manifestacions funeràries, així com el descobriment de grans ciutats perdudes gràcies a la tecnologia punta, per acabar amb el rastreig sobre el terreny de la petja d'Aníbal i les seves tropes camí de Roma. En conseqüència, el visitant té l'opció d'apreciar les obres d'art o les fites tecnològiques que presentem, però, si ho vol, també pot conèixer de primera mà cap a on es dirigeix la recerca, constatar que les hipòtesis es verifiquen amb mitjans científics i que constantment es fan nous descobriments.

6

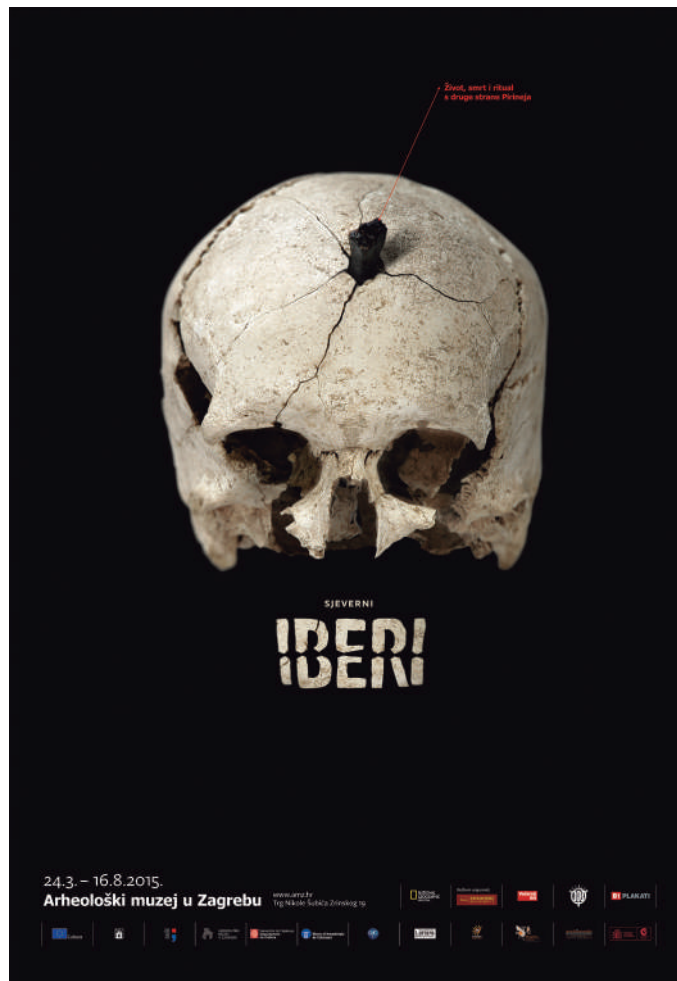


Fig. 6. Cartell de l'exposició temporal "Northern Iberians. Life, death and rituals beyond the Pyrenees", que donava a conèixer els ibers del nord a Croàcia l'any 2015. Arheoloski Muzej u Zagrebu.

El que hem anat desgranant té una plasmació museogràfica contemporània i es basa en centenars d'objectes originals, molts dels quals són excepcionals. Són els més rellevants de les col·leccions del MAC i d'un seguit de prestadors nacionals i internacionals als quals agraïm la col·laboració. El suport escenogràfic, gràfic i audiovisual també és fonamental per comprendre el relat. Hi destaca un espai immersiu que ens convida a descobrir la ciutat ibèrica d'Ullastret d'una manera impactant. Tot plegat representarà una experiència per a qui vulgui viatjar en el temps fins al món dels ibers, complementada amb aquest catàleg, trobades científiques i una extensa programació divulgativa, en format presencial i virtual, que esperem que satisfaci els interessos i les expectatives de tota mena de públics.



Parella de bous de bronze, segle III aC. Castellet de Banyoles, Tivissa.
Col·leccions del MAC. Arxiu fotogràfic del MAC, Hugo Fernández.

Breu història de la investigació

Joan Sanmartí

Acadèmic numerari de l'Institut d'Estudis Catalans
Catedràtic d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona

Abans de l'arqueologia. Els antecedents remots de la recerca

Amb la recuperació dels textos de l'antiguitat grecoromana s'inicia durant el Renaixement el reconeixement del passat preromà —interpretat fins a aquell moment a partir de la Bíblia— i, amb aquest, de l'existència dels ibers. Entre els treballs dels erudits dels segles *xvi* i *xvii* destaca l'estudi sobre la Hispània Tarraconense contingut a la *Marca Hispanica, sive Limes Hispanicus* (París, 1668) de l'occità Pèire de Marca, el visitador general de Lluís *xiv* a Catalunya durant la Guerra dels Segadors. L'obra volia demostrar els drets històrics de la corona francesa sobre Catalunya, però amb gran sentit crític i analític. L'autor hi va reconstituir un mapa paleoetnològic dels pobles ibèrics que, en general, és perfectament vàlid, i que sovint es va utilitzar en treballs posteriors fins a la revisió feta pel prehistoriador Pere Bosch Gimpera en el segon i tercer decenni del segle *xx*.

El període preromà també era conegut per les monedes i altres objectes amb inscripcions fetes en un sistema d'escriptura diferent del llatí, i evidentment anterior a aquest, que ràpidament es va suposar que era propi dels ibers. L'estudi d'aquesta escriptura es va iniciar al segle *xvi* i va progressar lentament fins al desxiframent pràcticament complet dels valors fonètics per l'arqueòleg i historiador de l'art Manuel Gómez Moreno, ja ben entrat el segle *xx*.

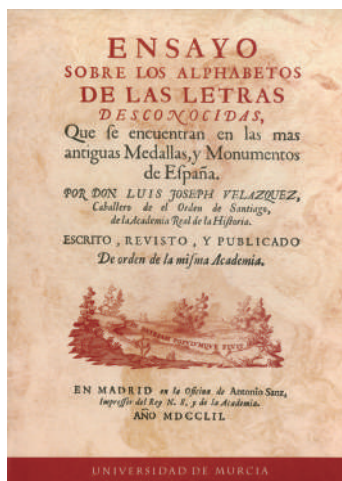
Els nostres ancestres els ibers. La primera cultura “nacional” espanyola

A mitjan segle *xix* el coneixement sobre els ibers no anava gaire més enllà del que Pèire de Marca havia sintetitzat. Se'ls considerava un únic poble —amb divisions tribals—, que ocupava tota la península Ibèrica i parlava una llengua emparentada amb el basc. Com a França amb els gals, això permetia proposar una mena de passat “nacional” remot, que legitimava l'existència dels estats moderns reculant molt més enllà de la seva formació, malgrat la seva evident diversitat interna.

Això coincidia amb el desenvolupament de l'arqueologia, que descobria les grans civilitzacions del pròxim orient i de la Grècia clàssica i prehistòrica. Les excavacions a l'antiga Gergòvia, ja s'havien utilitzat a la França del Segon Imperi per afermar la idea d'un poble gal antecendent directe del poble francès. No és estrany, doncs, que el 1887 la Real Academia de la Historia recordés a les Comisiones Provinciales de Monumentos la importància dels monuments anteriors a la història escrita. D'aquesta època daten els primers treballs d'excavació en jaciments ibèrics, com ara la necròpolis de Los Collados (Còrdova) (1867), el santuari del Cerro de los Santos (Albacete) (1871, 1891 i 1898-1903), l'Alcúdia d'Elx (Baix Vinalopó) (1897-1900 i 1905), la necròpolis de Cabrera de Mar (El Maresme) (1881) o el poblat del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Barcelonès) (1905). Troballes espectaculars com la “dama” d'Elx o les escultures del Cerro de los Santos, entre altres elements (armament, coroplàstia, monedes, etc.), van mostrar en l'àmbit internacional l'existència d'un art destacat, comparable amb el d'altres civilitzacions preromanes, com l'etrusca. Aquests primers resultats estan sintetitzats, amb un enfocament més pròxim a la història de l'art que a l'arqueologia, en l'obra de Pierre Paris *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive* (1903-1904).

L'activitat arqueològica limitada del moment no podia aportar gaire més informació històrica, de manera que l'estudi de les estructures sociopolítiques dels ibers sencara es basava en les

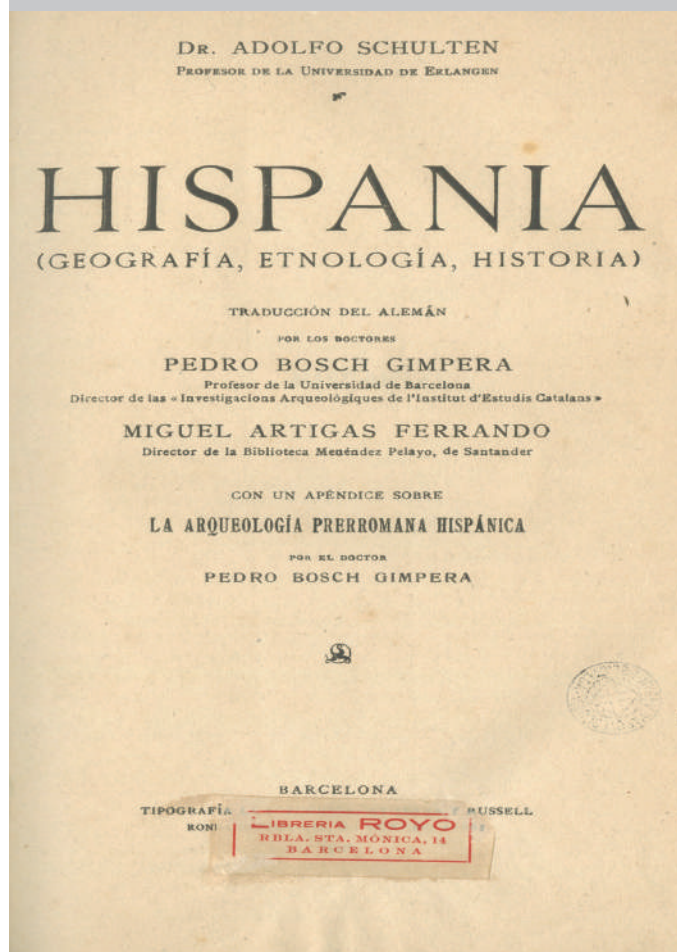
1



3



2



fonts literàries i epigràfiques. Així, el polític i historiador aragonès Joaquín Costa va proposar en els darrers anys del segle XIX —i l'arqueologia moderna ho ha confirmat— l'existència d'unitats politicoterritorials d'un abast considerable, presidides per grans nuclis on residia l'aristocràcia, mentre que el gruix de la població ocupava una extensa xarxa d'aldees. També va proposar l'existència d'una organització social basada en la dependència col·lectiva de certes tribus, sotmeses a d'altres de caràcter nobiliari. La síntesi més completa, però, era l'article "Hispania", publicat el 1912 per Adolf Schulten a la *Real-encyclopaedie der Klassischen Altertumwissenschaft*. L'any 1920 es va editar en castellà per iniciativa de Bosch Gimpera, que va completar aquesta versió amb un apèndix sobre l'arqueologia preromana hispànica (Fig. 1, Fig. 2 i Fig. 3). L'autor hi donava una visió sobre l'organització política i social basada en dades etnogràfiques sobre les poblacions berebers modernes. A diferència de J. Costa, proposava l'autonomia total de tots nuclis de població —ciutats, aldees, poblats, torres—, independentment de llur grandària. En conseqüència, les tribus conegudes per les fonts antigues eren, segons ell, unitats merament ètniques, no polítiques.

Fig. 1. Ensayo sobre los alphabetos de las letras desconocidas que se encuentran en las más antiguas medallas y monumentos de España, del 1752.

Fig. 2. Portada d'Hispania, d'Adolf Schulten i Pere Bosch Gimpera.

Fig. 3. Vas ibèric de plata trobat a Torres, a prop de Baeza, conservat actualment al Museu del Louvre. Dibuix a la làmina XIX de l'obra de L. J. Velázquez de Velasco, marquès de Valdeflores.



Excavacions de les habitacions properes a la torre del poblat ibèric de Sant Antoni (Calaceit, Terol). Entre 1919 i 1920. Arxiu fotogràfic MAC

Pere Bosch Gimpera: el primer desenvolupament de l'arqueologia científica

Pere Bosch Gimpera va ser el primer prehistoriador hispànic amb una formació completa, teòrica i metodològica, equiparable a la dels professionals europeus, que s'afegia a un coneixement sòlid de les llengües clàssiques (Fig. 4). La va adquirir entre 1912 i 1914 a la Universitat de Berlin —un centre de gran prestigi— i al *Museum für Völkerkunde* de la mateixa ciutat. Una primera mostra del seu talent i formació és la seva tesi, en què precisava, amb criteris científics sòlids, la cronologia de la ceràmica ibèrica.

4



Fig. 4. Retrat de Pere Bosch Gimpera a la biblioteca del Museu d'Arqueologia de Barcelona. Circa 1935-1936. Autor desconegut. Arxiu del MAC

5



Fig. 5. Josep de Calassanç Serra-Ràfols a Empúries

6

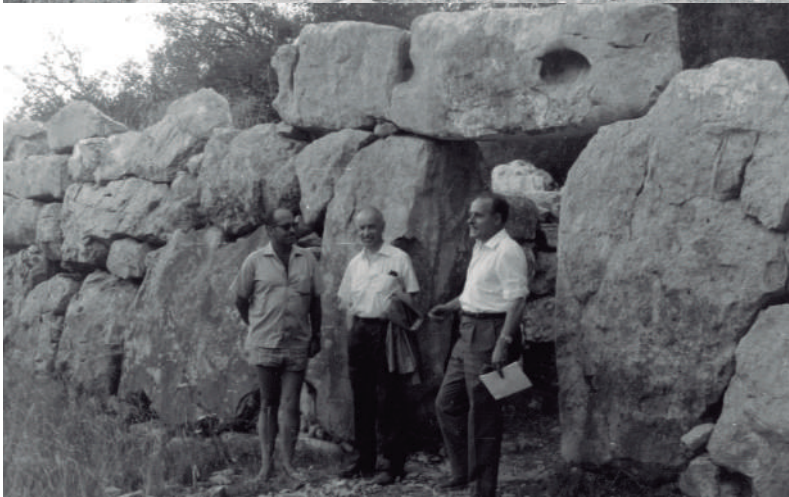


Fig. 6. Josep de C. Serra-Ràfols (al centre), Miquel Tarradell (a l'esquerra) i Bartomeu Ensenyat Estrany (a la dreta) al poblat talaiòtic de ses Païsses (Artà, Mallorca), 1966.

El model teòric dominant en aquell moment era l'anomenada "Història cultural", que atribuïa les semblances entre les diferents cultures, encara que estiguessin molt allunyades, al contacte entre pobles, i encara més concretament als moviments de població. Això suposava que la recerca arqueològica havia d'identificar els pobles del passat prehistòric i protohistòric, descobrir-ne l'origen geogràfic i reconèixer-ne l'expansió. L'instrument concret per aconseguir-ho era la identificació de "cultures arqueològiques", és a dir, conjunts de cultura material formats per elements característics que apareixen associats de manera sistemàtica a una àrea concreta i que se suposen propis d'una "cultura" o d'un "poble" diferenciat.

El programa científic de Bosch era refer la història del poblament primitiu de la península Ibèrica identificant els "pobles" que n'havien ocupat successivament el territori, descobrint els seus possibles orígens extrapeninsulars, els seus moviments dins la península i com s'havien fos amb les poblacions precedents per generar noves realitats ètniques i culturals (Bosch, 1932). Pel que fa al primer punt, Bosch creia que els ibers històrics eren descendents de poblacions nord-africanes arribades en el neolític, al final del quart mil·lenni aC o a l'inici del tercer, que s'haurien estès des de l'Andalusia oriental fins al massís de Garraf i la vall mitjana de l'Ebre, i que s'haurien barrejat amb les poblacions locals. En canvi, al nord del Garraf s'hauria produït, el segle IX aC, una entrada de població cèltica, caracteritzada per la cultura dels "camps d'urnes", que hauria "celtitzat" aquesta part de Catalunya. Amb tot, i com a reacció davant l'expansió cèltica, els ibers s'haurien estès novament cap al nord fins a la Gàl·lia mediterrània poc abans de la colonització grega o en el segle VI aC. Quant a la cultura ibèrica històrica —a partir del segle VI aC—, l'entenia com el producte d'"un poble dotat de gran potència receptiva i que assimilà nombrosos elements grecs i que, creuant aquesta influència amb altres de menys poderoses, sabé fondre-ho tot donant als seus productes un marcat segell personal" (Bosch, 1915-1920, p. 694). Pensava que aquesta nova cultura es va constituir al sud i al sud-est de la península Ibèrica, i que es va expandir durant els segles VI i V aC cap

al nord, a la zona on les fonts gregues més antigues situen els ibers en sentit estricte, i cap a l'Andalusia occidental.

Per verificar aquestes idees i caracteritzar els pobles mencionats a les fonts, va emprendre, a través de l'Institut d'Estudis Catalans, un ambiciós programa d'excavacions, sobretot al Baix Aragó, on es van excavar una dotzena de jaciments, i també al Principat: a l'Alt Camp (El Vilar de Valls), a Lleida (Tossal de les Tenalles de Sidamon), al Vallès (sitges de Rubí i poblat de l'Alfar) o al Barcelonès (Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet). Cal afegir-hi els treballs de mossèn Serra Vilaró a la Catalunya central, als poblats del Castelltovell (Solsona), Anseresa (Olius) i Sant Miquel (Sorba). Paral·lelament, al País Valencià es realitzaven importants recerques a Sagunt, la Serreta d'Alcoi i, a través del Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València, a la Bastida de les Alcusses i a Sant Miquel de Lliria. A Múrcia, entre d'altres, al santuari de la Luz i la necròpoli del Cabecico del Tesoro, i també a Jaén en diversos jaciments, sobretot la cambra sepulcral de Toya i el santuari del Collado de los Jardines.

La generació de la postguerra

Malgrat les dificultats pròpies de la postguerra, les activitats d'excavació van continuar en molts jaciments a tot el territori de l'antiga Ibèria, incloent-hi llocs tan emblemàtics com Ullastret, Tivissa, Sant Miquel de Lliria o la Bastida de les Alcusses, entre molts d'altres.

Les limitacions de l'enfocament teòric estrictament historicocultural ja eren evidents des dels anys trenta per a alguns dels alumnes de Bosch, en particular Josep de Calassanç Serra-Ràfols (Fig. 5), que va completar l'obra del seu mestre amb un plantejament de tall sociològic, en què analitzava l'organització sociopolítica, l'economia, la demografia i les formes d'ocupació del territori. Aquestes noves orientacions es van fer encara més evidents en els treballs de l'antropòleg Julio Caro Baroja, el qual, des d'una perspectiva fonamentalment històrica i antropològica, va elaborar estudis detallats que

cercaven una descripció i interpretació completa del sistema cultural dels ibers, des de l'organització de la societat i l'economia a la religió i la ideologia.

La influència de Caro Baroja és evident en el prehistoriador Joan Maluquer de Motes, que l'any 1954 va formular la hipòtesi que la societat ibèrica estava organitzada a través de ciutats que controlaven territoris polítics amplis. Per a ell, el tret diferencial específic de la cultura ibèrica era aquest caràcter urbà, que s'hauria desenvolupat per l'acció dels grecs a través d'Empúries. El comerç foceu hauria estimulat el creixement de la població i el nivell de vida dels ibers, sempre, però, dins d'uns límits que en permetessin el control, fins i tot directe en el cas del nord-est de Catalunya. En definitiva, Maluquer de Motes traslladava al passat els conceptes i mecanismes propis de les experiències colonials modernes, amb la seva demostrada capacitat per alterar les condicions socials, econòmiques i polítiques de les societats colonitzades.

Una altra gran figura fou Miquel Tarradell (Fig. 6), que va refutar definitivament la hipòtesi de Bosch sobre els orígens africans dels ibers. Atribuïa la formació de la cultura ibèrica al contacte amb els pobles colonitzadors al sud i sud-est de la Península, des d'on s'hauria estès cap al nord. Molt influït per la seva experiència professional al Marroc, considerava les ètnies ibèriques entitats políticament poc estables, i els seus dirigents, fins i tot quan són designats com a "reis" a les fonts escrites, cabdills temporals, tot i que la seva anàlisi sociològica de la producció artística ibèrica, inspirada en els treballs d'Arnold Hauser, el teòric de l'Història de l'Art, i de l'arqueòleg Ranuccio Bianchi-Bandinelli, el va portar a postular l'existència de produccions socialment diferenciades.

A València cal destacar particularment l'activitat del mateix Tarradell, sobretot en terres alacantines, i de Domingo Fletcher, el qual, a més dels seus estudis d'epigrafia i els treballs d'excavació, és autor d'interessants síntesis, encara vigents en diferents aspectes. Seria injust oblidar l'actuació durant aquests anys de diversos grups d'aficionats, sobretot

a Catalunya, entre els quals cal destacar, per la solidesa científica de les seves aportacions, Josep Barberà i Emeterio Cuadrado.

La situació actual: una arqueologia moderna i polifacètica

L'ús dels mètodes d'excavació estratigràfica s'havia anat generalitzant en l'arqueologia clàssica i protohistòrica peninsular per influència de Nino Lamboglia i la seva presència des dels anys quaranta als Cursos d'Arqueologia d'Empúries. A partir dels anys seixanta, però, els joves arqueòlegs formats en contacte amb l'escola alemanya que treballava al sud de la Península, i, en el cas de Catalunya, amb la generació de nous professionals llenguadocians encapçalada per Michel Py, van començar a aplicar-lo de manera més rigorosa, sovint en forma de sondatges en profunditat, que revelaven tot l'arc cronològic dels jaciments. Això va coincidir amb un gran progrés en el coneixement de diferents tipus de material, sobretot les ceràmiques del món grec i italià, presents als jaciments ibèrics i susceptibles de proporcionar datacions precises. Aquesta combinació va permetre fixar la cronologia i l'evolució de la cultura material d'una sèrie important de jaciments, analitzar les connexions de les fases inicials de la cultura ibèrica amb els antecedents de la primera edat del ferro, i avaluar el pes en la seva formació dels factors exògens, grecs i fenicis, essencialment. Simbòlicament, es pot considerar que aquesta etapa es clou amb el *Simposi Internacional: Els orígens del món ibèric*, que es va celebrar a Barcelona i Empúries el 1977. A partir dels anys vuitanta, la influència de l'arqueologia processual i del materialisme històric va propiciar nous plantejaments que pretenien reconstituir el funcionament i l'evolució del sistema cultural. Un aspecte clau era l'estudi de les formes d'ocupació del territori, a partir de prospeccions que revelessin el nombre, la grandària i la distribució dels assentaments. Amb aquest enfocament propi de la geografia humana van néixer diversos projectes a l'Alta Andalusia, a la vall mitjana de l'Ebre, a la costa de Catalunya i al País Valencià, que estan a la base de la interpretació sobre les estructures políticoterritorials i la seva organització interna.

En general, han revelat l'existència de societats jerarquitzades que, de vegades, recorden les formes d'organització pròpies de les ciutats estat etrusques, gregues i fenícies. La reunió *Arqueología espacial: Coloquio sobre Distribución y Relaciones entre los Asentamientos*, organitzada per Franciso Burillo a Terol el 1984, indica l'empenta que en pocs anys havia adquirit aquest enfocament, que encara segueix orientant bona part de la recerca, a la qual incorpora noves perspectives, com l'anàlisi del paisatge periurbà, gràcies a l'ús de noves tècniques de prospecció i anàlisi, com la recuperació de dades LIDAR i els sistemes d'informació geogràfica.

Paral·lelament, es va comprendre que, per tal de poder entendre el funcionament intern i comparar les diferents categories de nuclis, calia excavar-ne de diferents tipus i analitzar-ne grans superfícies, i també reinterpretar antigues excavacions en extensió. Això ha permès conèixer assentaments de naturalesa molt diversa, com els nuclis urbans, les granges, aldees, petits nuclis de producció siderúrgica, tallers de producció de ceràmica a gran escala, ports intensament vinculats amb el comerç grec i púnic, i enclaus fortificats que permetien el control de petites regions per part de l'estament aristocràtic. La gran diversitat de funcions i l'existència d'habitaclles d'estructura i de dimensions molt diverses han confirmat l'existència d'una societat molt complexa, basada en la desigualtat hereditària i dirigida, amb fórmules diverses en els diferents territoris, per un estament aristocràtic del qual sorgien els dirigents que a les fonts escrites són designats com a reis o règuls. A tot això cal afegir nombrosos treballs en necròpolis, que han posat de manifest les diferències en la ideologia funerària de la zona meridional i centre septentrional, i les diferents maneres de representació del poder que els són pròpies. Des de fa anys, els treballs d'excavació es complementen amb les prospeccions geofísiques (i en algun cas les substitueixen), que permeten cartografia el subsol amb precisió notable.

Quant als estudis dels materials, la generalització dels treballs d'arqueobiologia i arqueometria i l'anàlisi quantitativa rigorosa dels artefactes van aportant progressivament informacions extremadament valuoses sobre la gestió de l'entorn

i els recursos econòmics, sobre el comerç, l'ús dels béns importats en les estratègies de poder i l'organització social del treball artesanal. A tot això cal afegir la renovació dels estudis sobre la iconografia, tant en el camp de l'escultura com en relació amb la iconografia de les ceràmiques decorades i els vasos metàl·lics, que ha aportat noves perspectives sobre la sociologia d'aquestes produccions, tant des d'una òptica de classe com de gènere.

En relació amb la qüestió persistent dels "orígens" de la cultura ibèrica hi ha enfocaments diversos, no necessàriament contradictoris, segons la noció de "cultura" dels diferents autors. Els que mantenen un enfocament "civilizacionista", que atén sobretot als aspectes superestructurals, la veuen com el producte híbrid del contacte entre les poblacions locals i els "colonitzadors" fenicis i grecs. Altres investigadors, però, centren la seva anàlisi en el desenvolupament de les estructures econòmiques i polítiques subjacent i entenen la formació de les societats estratificades com el resultat d'un procés complex de creixement demogràfic, d'innovació tecnològica i d'estratificació social.

Balanç

Des dels temps de Bosch Gimpera l'arqueologia hispànica ha seguit les tendències de la recerca arqueològica europea i nord-americana, amb uns resultats globalment comparables amb els obtinguts en els països del nostre entorn. En el cas concret del període ibèric, el balanç és particularment positiu, fins al punt que no és exagerat dir que es tracta, juntament amb les poblacions de la Gàl·lia mediterrània, d'una de les civilitzacions preromanes més ben conegudes de la Mediterrània centre-occidental, i que disposa de diferents llibres de síntesi i magnífics catàlegs d'exposició. Tot això planteja un repte important a la societat i a les institucions, que és mantenir, museïtzar i divulgar un patrimoni de primer ordre, encara mal conegut i mal interpretat per la major part de la població.

BIBLIOGRAFIA

BONET ROSADO, H., DE PEDRO MICHÓ, M. J., FERRER GARCÍA, C., SÁNCHEZ MOLINA, Á. (ed.) 2006, *Arqueologia en blanc i negre: la labor del SIP 1927-1950*, València, Diputació de València.

BOSCH-GIMPERA, P. 1923, *El problema dels orígens de la cultura ibèrica*, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1915-1920 VI, 691-694.

BOSCH-GIMPERA, P. 1932, *Etnologia de la Península Ibèrica*, Barcelona, Alpha.

RIPOLL, E., LLONGUERAS, M., SANMARTÍ-GREGO, E. (ed.), 1976-1978, Simposi Internacional: Els Orígens del Món Ibèric, *Ampurias*, 38-40.

RUIZ, A., MOLINOS, M. 1993, *Los iberos: análisis arqueológico de un proceso histórico*, Barcelona, Crítica.

SANMARTÍ, J. 2011, *L'escola catalana d'arqueologia i l'estudi dels ibers*, *DISCURS de recepció de Joan Sanmartí Grego com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.



Muralla del poblat ibèric del puig de Sant Andreu d'Ullastret, la ciutat ibèrica més gran de Catalunya. Arxiu fotogràfic del MAC.

Els ibers al MAC: jaciments i col·leccions

Núria Molist Responsable de la seu d'Olèrdola i conservadora col·lecció ibèrica del Museu d'Arqueologia de Catalunya - Barcelona, **Gabriel de Prado** Responsable del Museu d'Arqueologia de Catalunya a Ullastret, **M. Carme Rovira** Coordinadora d'exposicions al Museu d'Arqueologia de Catalunya

Comissariat de l'exposició

El Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC) — declarat Museu Nacional per la Llei de museus 17/1990 — reuneix les col·leccions arqueològiques de l'època ibèrica més importants de Catalunya, formades des de la fi del segle XIX. La de la seu central, a Barcelona, és la més diversa, amb fons procedents de poblats i necròpolis de tot Catalunya, Aragó, País Valencià i el sud-est peninsular. La majoria són fruit d'intervencions arqueològiques i donacions; altres, d'antigues adquisicions, com les fetes per la Junta de Museus, que va comprar més de 400 exvots dels santuaris de Los Altos del Sotillo (Castellar, Jaén) i de la Luz (Múrcia) i algun bust del Cerro de los Santos (Albacete).

Entre els materials més destacats hi ha els de la necròpolis de Can Rodon de l'Hort (Cabrera de Mar), cedits per la família Rubio de la Serna, el primer jaciment iber descobert a Catalunya el 1881. Poc abans (1871), havien aparegut les polèmiques escultures del Cerro de los Santos, mentre que la Dama d'Eix no ho va fer fins al 1897. El crani clavat del Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) és un altre dels elements singulars del fons del MAC, per si mateix i perquè procedeix d'unes excavacions pioneres què va emprendre Ferran de Segarra el 1904. Més tard va cedir els terrenys del poblat i les peces a l'Institut d'Estudis Catalans (IEC).

1



Fig. 1. Excavació a la necròpolis del Castellar (Oliva). Arxiu fotogràfic del MAC.

2



La figura de Pere Bosch Gimpera resulta cabdal per l'aportació que va fer tant a l'arqueologia ibèrica com al mateix Museu d'Arqueologia de Catalunya. Va crear el Servei d'Investigacions Arqueològiques i va dirigir les intervencions de l'IEC des del 1914, estroncades el 1923 durant un període curt per la dictadura de Primo de Rivera. Ell i el seu equip van intervenir en nombrosos assentaments amb l'objectiu de definir la cronologia, el poblament i les característiques territorials d'aquesta cultura. Una part dels fructífers treballs es van concentrar a la zona del Matarranya, a les terres de l'Ebre i a Castelló, en necròpolis com les de Sant Cristòfol (Massalió), El Castellar (Oliva) (Fig. 1) o el sepulcre dels Espleters (Salzadella), sobretot, en poblats com els de Sant Antoni i Tossal Redó (Calaceit) o el Piuró del Barranc Fondo (Massalió). Es va actuar també a Empúries (l'Escaló), al Tossal de les Tenalles (Sidamon), la Gessera (Caseres), el Turó de la Rovira (Barcelona), Can Fatjó (Rubí) i la terrisseria de Fontscaldes (Valls).

3



Fig. 2. Fiala o pàtera del llop, plata (núm. reg. 019445). Forma part del tresor de Tivissa, trobat casualment el 1927. Va ingressar al MAC el 1936. Arxiu fotogràfic del MAC.

Fig. 3. Sitja amb àmfores grecoitàliques destinades al transport de vi (segle III aC). Mas Castellar (Pontós). Arxiu fotogràfic del MAC.

A partir del 1935, ja com a director del Museu Arqueològic de Barcelona, aleshores acabat de creat, Bosch Gimpera va impulsar la divulgació social d'aquest coneixement incorporant els objectes recuperats en aquests indrets a l'exposició permanent, on han perdurat fins a dia d'avui. La Guerra Civil va esdevenir un repte per a la conservació d'aquest patrimoni. Un dels conjunts més emblemàtics, el del tresor de Tivissa — aparegut fortuïtament el 1927 i adquirit el 1936 —, es va haver de transportar a Ginebra per salvaguardar-lo i va retornar sota el règim franquista (Fig. 2). Llavors, sota el paraigües de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona es van engegar noves excavacions — sovint gràcies a Josep Barberà — que han enriquit la col·lecció del museu: la ciutat de Burriac i la seva necròpolis (Cabrera de Mar), la Penya del Moro (Sant Just Desvern), la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt), Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès), el Turó del Vent (Llinars del Vallès) o el Turó del Montgròs (El Brull). El restabliment de la Generalitat de Catalunya el 1981 va comportar una nova organització administrativa, per la qual els ingressos de material d'època ibèrica al Museu d'Arqueologia de Catalunya han quedat limitats a les intervencions d'Olèrdola i el Molí d'Espígol i a petites incorporacions puntuals, com les del Coll del Moro (Gandesa)

o Monteró (Camarasa). Amb la suma de totes, el centre segueix presentant al públic una visió completa dels pobles ibers.

Tanmateix, les mostres dels nuclis indigets es concentren essencialment entre les seus de Girona, Empúries i Ullastret. Les de la primera, entre les reserves de Pedret i el museu del monestir de Sant Pere de Galligants, apleguen objectes d'Empúries, de les velles excavacions i compres de la Comissió de Monuments, però una part és fruit d'intervencions efectuades més tard en diversos jaciments pel Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques, Conservació i Catalogació de Monuments i pel Centre d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació de Girona, als quals, posteriorment, s'han afegit les que ha impulsat la Generalitat de Catalunya des del Museu d'Arqueologia de Catalunya i el Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya (CASC).

Les intervencions iniciades a la postguerra per arqueòlegs com Lluís Pericot, Miquel Oliva o Francesc Riuró en diversos poblats i agrupaments de sitges a les comarques gironines actuals han permès reunir materials de llocs significatius com els poblats costaners del Puig Castellet (Lloret de Mar) i Castell (Palamós), la Creueta (Quart) i Sant Julià de Ramis —a les immediacions de la ciutat de Girona—, i d'agrupacions de sitges com les de

Saus (Saus, Camallera i Llampies). Un cas excepcional és el complex del Mas Castellar (Pontós) (Fig. 3). Les excavacions — iniciades la dècada del 1970 per Aurora Martín i continuades per Enriqueta Pons— d'un assentament residencial que evoluciona entre el segle VI i principis del segle II aC, amb un gran conjunt de sitges associades, han aportat un dels repertoris materials més singulars del món ibèric peninsular, en forma d'estructures, objectes, restes paleobiològiques i residus productius gràcies a la col·laboració sostinguda d'un equip interdisciplinari extens durant més de vint anys. El poblat de Castell, ja esmentat, és un altre assentament iber destacable a l'àrea indigeta. Es va descobrir l'any 1935, però no va ser fins al 1944 que es van iniciar les campanyes d'excavació sistemàtiques, dirigides per Lluís Pericot i Miquel Oliva fins a l'any 1951. Després, el jaciment va caure gairebé en l'oblit fins que a inicis de la dècada del 1980, durant una campanya de neteja, es va trobar la làmina de plom amb la inscripció ibèrica més extensa que es coneix a Catalunya (Fig. 4). Des de l'any 2001, amb la compra del paratge per part de la Generalitat, el gestiona el Museu d'Arqueologia de Catalunya, que hi ha fet importants intervencions d'excavació i posada en valor.

D'altra banda, a la seu d'Empúries es conserven produccions ibèriques que formaven part d'aixovars de la necròpolis

4



Fig. 4. Plom amb inscripció en caràcters ibèrics. Poblament de Castell (Palamós). Arxiu fotogràfic del MAC.

nord-est o de contextos residencials, com la Neàpolis. Aquest jaciment també va ser determinant en l'establiment de la periodització de la cultura ibèrica, ja que Bosch Gimpera va basar els seus estudis en la posició estratigràfica dels materials apareguts durant les intervencions que es van iniciar el 1907.

Tanmateix, Ullastret, representa el conjunt arqueològic d'època ibèrica més important de Catalunya i, per extensió, un dels més emblemàtics de la cultura ibèrica. La seva descoberta, l'any 1931, va atreure immediatament l'atenció del món acadèmic, alhora que la Comissió Provincial de Monuments de Girona i l'Institut d'Estudis Catalans encarregaven els primers treballs topogràfics. Pocs anys després, la Generalitat republicana el va incloure al Registre del Patrimoni Històric, Artístic i Científic de Catalunya.

El 1947, el binomi Pericot i Oliva encetava les excavacions arqueològiques al Puig de Sant Andreu, les quals, a partir del 1952, es van succeir amb una periodicitat anual gràcies al suport de la Diputació Provincial de Girona. El jaciment va esdevenir un referent en l'àmbit científic i, molt aviat, també en el popular gràcies a les mencions que en va fer l'escriptor Josep Pla. Això va comportar que Lluís Pericot plantegés la necessitat de crear-hi un museu monogràfic; la Diputació provincial va assumir la proposta i el museu es va inaugurar l'any 1961.

Aquella mateixa dècada es va descobrir l'Illa d'en Reixac, l'altre hàbitat que forma el conjunt conjunt ibèric d'Ullastret, es va ampliar el museu i es va construir un magatzem, fet que va permetre que tots els materials del jaciment, dipositats al Museu Arqueològic Provincial de Girona, tornessin. Miquel Oliva, mort l'any 1974, va ser rellevat per Aurora Martín, que va emprendre noves excavacions a l'Illa d'en Reixac i al Puig de Sant Andreu i, a partir del 1982, a la necròpolis del Puig de Serra (Serra de Daró), descoberta poc abans.

El 1990, un cop integrat a l'estructura del Museu d'Arqueologia de Catalunya, es va executar una profunda remodelació del museu. A més, des del 2016, disposa d'una sala immersiva on es projecta un audiovisual amb la reconstrucció virtual

5



6



Fig. 5. Primeres excavacions al puig de Sant Andreu, Ullastret (dècada del 1950). Arxiu fotogràfic del MAC.

Fig. 6. Intervenció a la denominada muralla ibericoromana d'Olèrdola per part de l'Institut d'Estudis Catalans (1921). Arxiu fotogràfic del MAC.

de la ciutat ibèrica. Aquest recurs s'ha pogut crear gràcies a la informació proporcionada per la recerca desenvolupada al conjunt, a través de projectes propis o de col·laboració d'àmbit nacional i internacional, com el de prospecció geofísica a l'Illa d'en Reixac o l'excavació del fossat que defensava el vessant occidental del Puig de Sant Andreu (Fig. 5).

La seu més meridional del Museu d'Arqueologia de Catalunya es troba a Olèrdola i presenta una llarga seqüència cronològica que comença amb un assentament calcolític. La primera intervenció controlada la va dur a terme el pare Llanas a l'església preromànica de Sant Miquel, l'any 1882, però els treballs no es van reprendre fins a les intervencions de l'IEC la dècada del 1920 —impulsades per Pere Bosch Gimpera i Josep Colominas— i a partir del 1921 ja es parlava d'un poblat iber en els articles publicats per Maties Pallarés, Josep Colomines i Adolf Lammerer.

Amb l'adquisició per part de la Diputació de Barcelona del conjunt l'any 1963, es van fer obres de restauració, i el 1971 es va crear un museu monogràfic, en el qual ara es mostren els objectes localitzats a les excavacions dels darrers decennis. La nova etapa d'intervencions iniciades a mitjans de la dècada del 1980 pel Museu Arqueològic de Barcelona —després Museu d'Arqueologia de Catalunya— rere la muralla, ha esdevingut fonamental per documentar les estructures i la cultura material associada a cada període (Fig. 6). Força alterat per la fortificació romana i la ciutat medieval, l'*oppidum* cossetà ocupa un espai d'unes 3,5 ha, amb un urbanisme adaptat al relleu en pendent. La singularitat d'aquest poblat, ubicat entre la plana penedesenca i la serralada litoral i comunicat directament amb la costa, rau en el fet que s'hi ha identificat un taller de tintoreria o adoberia, el primer que s'ha documentat del món ibèric. Actualment, els treballs arqueològics en curs confirmen que la zona de muralla i les cases del voltant de l'accés principal al jaciment es van destruir durant la Segona Guerra Púnica.

A banda de tot el que s'ha exposat sobre les seves seus, cal fer esment que el Museu d'Arqueologia de Catalunya també gestiona fons arqueològics vinculats a la cultura ibèrica en

els dipòsits de patrimoni cultural ubicats a Cervera i a Pedret (Girona). Aquests equipaments reben els dipòsits permanents de les excavacions arqueològiques que han portat a terme a Catalunya d'ençà del 1981 equips de recerca universitària, arqueòlegs i empreses d'arqueologia. Al de Girona s'hi concentren els materials de les comarques gironines i a Cervera els de la resta de Catalunya.

La digitalització dels fons del Museu d'Arqueologia de Catalunya és una tasca contínua que es fa en paral·lel, juntament amb les de conservació preventiva, documentació, publicació —entre les quals cal destacar les sèries monogràfiques i guies dels jaciments— i estudi, amb l'objectiu d'incrementar el coneixement sobre les col·leccions ibèriques, que es veuen reforçades per l'esforç d'investigadors i equips de recerca externs. Igualment, entre les prioritats de la institució hi ha la de donar a conèixer el valor patrimonial de la cultura ibèrica bé renovant les exposicions permanents, bé produint mostres temporals com "L'enigma iber", a la qual correspon aquest catàleg. Precisament la difusió del llegat iber és el repte del programa que lidera el Museu d'Arqueologia de Catalunya, "Ruta dels ibers", que integra 26 jaciments de tot el territori català que representen el mosaic dels pobles ibers del nord al sud, de les terres de ponent i centrals a les litorals.

No podem tancar aquesta síntesi sobre el patrimoni ibèric del Museu d'Arqueologia de Catalunya sense esmentar els jaciments que ha passat a gestionar l'Agència Catalana del Patrimoni Cultural (ACdPC) arran de la seva creació el 2014.

L'àmplia trajectòria d'investigació que s'hi ha portat a terme durant dècades determina que tinguin un pes importantíssim en el coneixement del món ibèric dels territoris ilercavons i ilergets: entre els primers hi ha la ciutat del Castellet de Banyoles (Tivissa) o el poblat i les necròpolis del Coll de Moro i Maries (Gandesa) i, també, la ciutat ilergeta de Molí d'Espígol (Tornabous). En tots aquests hi ha projectes de recerca en curs; en els dos primers els projectes els encapçala la Universitat de Barcelona i en el darrer el Museu d'Arqueologia de Catalunya.

El final d'un món: els ibers entre la segona guerra Púnica i la consolidació de la conquesta romana

Fernando Quesada-Sanz
Universidad Autónoma de Madrid

Els ibers, atrapats en una “guerra mundial”

Des del seu origen, els ibers van desenvolupar la seva cultura en estreta relació amb influències externes, mediterrànies (fenicis, grecs, etruscos, balears) i continentals (diferents pobles de l'àmbit dels camps d'urnes i cèltics). En el terreny del militar, en particular, la configuració i evolució de les panòplies dels pobles peninsulars va ser resultat de moltes influències de tots aquests àmbits travades entre si, unides a la característica vitalitat i inventiva dels mateixos ibers. A més, la seva participació com a mercenaris al servei dels cartaginesos a Sicília, almenys des de c. 480 aC (batalla d'Himera) els va fer famosos com a tropes dures i en general fiables. Poc després, els mateixos grecs de Siracusa van prendre contingents hispans al seu servei (Diodor, 14, 75).

La cultura ibèrica va poder mantenir-se lliure dels pitjors conflictes que van assolir el Mediterrani durant diversos segles. Això va acabar de cop quan el 241 aC els cartaginesos van quedar derrotats en la primera guerra Púnica i van perdre Sicília, Còrsega i Sardenya, a més de veure's obligats a pagar una enorme indemnització de guerra. Va ser llavors (237-219 aC) quan Cartago va intensificar la seva tasca de control i expansió a Ibèria a través de les activitats dels Barca (Amílcar, el seu gendre Asdrúbal i el fill del primer, Aníbal). La Península es convertiria poc després en un teatre d'operacions decisiu en aquesta veritable “guerra mundial” de l'època que va ser la segona guerra Púnica o guerra d'Aníbal (218-202 aC).

1



2a



2b



Fig.1. Legionari típic romà de la Segona Guerra Púnica (hastatus o princeps), sense cota de malla. Ha llançat el seu pilum i ara empenya una espasa de fulla recta d'uns 66 cm, el gladius hispaniense, acabat d'adoptar pels romans a Hispània. Dibuix: C. Fernández del Castillo i F. Quesada.

Fig. 2a. Aspecte d'un infant lleuger iber o celtiber, un jove amb pocs recursos, datat entre els segles IV i II aC. Va armat amb una caetra circular en el rang de diàmetre més baix (c. 45 cm) i javelines dotades d'amentum, un propulsor elaborat amb una corretja de cuir, que es feia servir a tot el Mediterrani. Dibuix: C. Fernández del Castillo i F. Quesada.

Fig.2b. Aspecte d'un guerrer ibèric propi de l'àrea catalana cap al s. III a.C., amb escut oval, llança pesada, espasa recta i casc de ferro. F. Quesada, Tarraco Viva, grupo Ibercalafell C. Fernández del Castillo i F. Quesada



Fig. 3. Aquesta escultura de Medardo Sanmartí, avui a Lleida, es va fer en origen (1884) per recordar Istolaci i Indortes, que van combatre cap al 237 aC contra Amílcar al sud d'Ibèria. Amb la seva fosa en bronze (1946) i el trasllat a l'Arc del Pont a Lleida van passar a identificar-se amb Indibil i Mandoni. Foto F. Quesada.

Des del principi de la guerra el Senat de Roma, fins i tot tenint Aníbal a les seves portes, va decidir portar la guerra a territori cartaginès, i ja el 218 aC un exèrcit romà va desembarcar a Empúries perquè veia amb claredat que Ibèria era la base logística d'Aníbal, la seva reserva estratègica de reforços entrenats i de plata. Un tret característic de la guerra a Ibèria és que per a ambdós bàndols va ser un escenari a la llarga decisiu: qui es quedés amb la Península acabaria guanyant la guerra.

Just quan el 211 aC semblava que els romans a Hispània havien patit una derrota decisiva, amb la mort fins i tot dels seus generals Publi i Gneu Escipió, Roma va enviar el jove Publi Corneli, respectivament fill i nebot dels anteriors, que donaria la volta a la guerra en prendre en un audaç cop de mà el 209 aC el gran arsenal púnic de Carthago Nova (Cartagena), alliberar i tractar amb amabilitat els nobles ostats hispans que els cartaginesos hi retenien per garantir la fidelitat dels diversos pobles. Encara que l'any següent Asdrúbal es va escapar amb el seu exèrcit intacte després de la batalla de Baecula (208 aC) al Guadalquivir, i va marxar a Itàlia per intentar reunir-se amb el seu germà Aníbal, Escipió es va quedar a Ibèria, on gairebé tots els prínceps, nobles ibers, es van passar al seu bàndol. Mentre Asdrúbal fracassava en el seu intent, Escipió va prosseguir amb la seva campanya hispana i, després d'una ressonant victòria a Ilipa (206 aC), es va assegurar la rendició de les ciutats púniques d'Ibèria i el control de la Península. Cartago estava ja perduda: la campanya africana, en la qual els nòmades de Masinissa es van aliar amb Roma, va culminar després de Zama (202 aC) amb la rendició incondicional de Cartago.

Mentrestant, a Ibèria (d'ara endavant, Hispània) Roma controlava tota la façana mediterrània i la conca del Guadalquivir, i estava decidida a quedar-se. De fet, el 198/197 aC va crear dues províncies, la Citerior (més propera a Roma) i la Ulterior (de més enllà, en aquest cas a l'oest d'una línia diagonal aproximada entre la zona del cap de Gata i Linares). A canvi, es van trobar amb una revolta de proporcions colossals: els "indígenes" s'havien adonat que només estaven canviant d'amo, i no estaven per la

4



5



Fig. 4. Vista de les excavacions del complex aristocràtic ibèric d'El Cerro de la Merced (Cabra, Còrdova). Tot i que el conjunt es remunta potser fins al segle V aC, la seva demolició intencionada (s'aprecia, per exemple, a les cantonades dels murs de quatre metres de gruix) es devia produir cap a finals del segle III aC o a començaments del segle II aC, en el context potser del començament de la conquesta romana. Arqueocad / F. Quesada.

Fig. 5. La ciutat ibèrica d'El Cerro de la Cruz (Almedinilla, Còrdova) es va destruir a mitjan segle II aC en el context de la consolidació del domini romà a les zones muntanyoses de l'interior d'Andalusia, en aquest cas, a la Subbètica. F. Quesada.

feina (Livi, 33, 21 i 42-43). Faria falta un cònsol, Marc Porci Cató, i una guerra ferotge (195 aC) per aixafar la rebel·lió.

Els romans i l'ús de tropes hispanes

Sobre les legions romanes els llibres solen insistir en el detall de la composició de cada legió, amb les seves successives línies (*acies*) d'uns 1.200 *velites* (infants lleugers que combatien en ordre obert amb armament lleuger), *hastati* i *principes* que formaven les dues línies principals d'infanteria de línia (entorn de 2.400 homes), armats amb el terrible *pilum*, o javelina pesada, i la reserva de 600 *triarii* veterans armats amb llança (*hasta*). També sol destacar-se la debilitat de la cavalleria legionària (300 genets en deu *turmae*). Cada exèrcit consular disposava de dues d'aquestes legions reforçades per un nombre similar d'aliats (*socii*) que, a més, proporcionaven una cavalleria més forta, per a un total d'entre 20.000 i 25.000 homes per exèrcit consular complet. (Fig.1 i 2).

Però convé ressaltar que la principal característica dels exèrcits de Roma va ser la seva potència numèrica, resultat de l'ancestral política d'obligar als tractats als pobles llatins, etruscos i altres de prèviament derrotats i annexionats o sotmesos, a proporcionar tropes aliades (*socii*) en una proporció similar a la de la mateixa Roma a infanteria, i fins i tot triple en cavalleria. Els números, recollits en la *formula togatorum*, són veritablement enormes: "El nombre d'homes aptes per empuñar les armes, entre romans i aliats, superava els set-cents mil; els genets eren uns setanta mil. I Aníbal, que no disposava ni de vint mil homes, es va atrevir a envair Itàlia" (Polibi, 2, 24). No hi ha raons per desconfiar de les detallades xifres que Polibi desglossa, preses d'un document oficial, la *formula togatorum*.

Els llargs anys de la segona guerra Púnica constitueixen una mena de període frontissa que els generals romans, i en especial el més dotat d'ells, Escipió l'Africà, van emprendre nombroses reformes organitzatives i tàctiques que van fer de l'exèrcit romà una arma molt més flexible i eficaç del que havia estat.

6



7



Fig. 6. Aspecte d'un dels magatzems de gra i lleguminoses d'El Cerro de la Cruz després del seu incendi i l'abandonament del poblat en el context de les guerres pel control d'Andalusia i contra Viriat. F. Quesada.

Fig. 7. Àmfores de salaons produïdes a l'àrea de Gadir (Cadis) i trobades al nivell de destrucció d'El Cerro de la Cruz. S'aprecia l'ennegritament del material originalment ocre i la termoclàstia. F. Quesada.

Crònicament escassos de tropes itàliques, a Ibèria els generals romans, que mai no van tenir més de dues a quatre legions (entre el 10-18% del total del seu esforç militar), es van veure obligats a comptar amb l'ajuda de tropes hispanes aliades i fins i tot mercenàries per primera vegada (Livi, 24, 49). Que aquests contingents no sempre es van mostrar lleials ho mostra el desastre dels Escipions el 211 aC (Livi, 25, 32-33). Encara que el seu fill i nebot, el futur *Africà*, mai no va posar la seva sort en mans dels aliats hispanes. Tanmateix, sí que va haver de continuar fent-los servir en gran nombre. Les esmentades tropes incloïen cavalleria i tropes lleugeres, però també tropes de línia que Escipió es va atrevir el 206 aC a situar al centre de la seva línia de batalla a Ilipa (Polibi, 11, 22, 6; Livi, 28, 14, 9).

Cartaginesos i ibers

Amb tot, l'exèrcit romà a finals del segle III aC era bàsicament una milícia cívica i censatària de ciutadans, amb un fort nucli d'infanteria de línia complementada per tropes lleugeres i cavalleria, però en la qual totes les unitats tenien el mateix origen

i estructura orgànica. Les tropes aliades itàliques s'enquadraven en grans unitats de mida similar a les legions i es dotaven de similar armament i tàctiques. Els seus comandaments eren per oficials/magistrats que parlaven la mateixa llengua i bevien de la mateixa tradició cultural i religiosa que els seus homes. La seva estructura en centúries, maniples i línies de batalla armades de manera diferent era molt articulada, però l'exèrcit en el seu conjunt era alhora senzill en la seva composició, menys elaborada que el de Cartago, ja que mancava d'unitats especialitzades d'infanteria lleugera, de cavalleria, artilleria, elefants i altres armes exòtiques. Era, per tant, un tipus d'exèrcit relativament fàcil de governar i enviar en batalla.

Per la seva part, l'exèrcit cartaginès durant els segles anteriors a la segona guerra Púnica havia disposat d'un molt important nucli de tropes ciutadanes, però en època d'Aníbal tenia ja una composició diferent, multiètnica. A Hispània les tropes que Aníbal va deixar a càrrec del seu germà Asdrúbal, dividides en

8



9



Fig. 8. Just a l'altra banda de la porta d'aquesta habitació plena de materials (entre els quals hi ha àmfores de tipus iberopúnic i una àmfora grecoitàlica completa, importada) es van trobar, en un dels carrers del poblat, els cadàvers mutilats de dos dels seus habitants. F. Quesada.

Fig. 9. Dos cadàvers de joves adults del poblat ibèric d'El Cerro de la Cruz amb restes de mutilacions a cames, malucs i espatlles. Van ser abandonats sobre el paviment d'un dels carrers. F. Quesada.

fins a tres exèrcits independents, incloïen tropes africanes, libiofenícies, nòmides, iberes, balears, celtiberes i fins i tot lígurs, que des del punt de vista de la lleialtat es dividien en tres classes de contingents: súbdits obligats a aportar tropes (per exemple libis), cossos militars aportats pels aliats de Cartago, en situació de certa dependència o inferioritat (per exemple, nòmides i alguns pobles ibèrics peninsulars) i, finalment, mercenaris contractats a sou (per exemple, contingents balears). Entre els pobles de la península Ibèrica poden trobar-se exemples de les tres categories de tropes que no sempre van resultar fiables (Livi, 23, 29 a Hibera). També existien mercenaris contractats no individualment, sinó en unitats completes, i finalment hem de recordar que alguns dels pobles ibers van combatre juntament amb els cartaginesos en qualitat d'aliats. Aquest és el cas dels ilergets del nord-est, al comandament dels seus prínceps Indíbil i Mandoni (Fig. 3), els qui en qualitat d'aliats van ser fidels al seu pacte amb els generals cartaginesos d'Ibèria (Polibi, 3, 76, 7; Livi, 25, 34), i que també en qualitat d'aliats lliures van abandonar Asdrúbal quan es van considerar maltractats (Polibi, 9, 11; 10, 35) per passar-se a Escipió –que no a una entitat abstracta anomenada Roma. Sovint els mercenaris purs eren contingents relativament petits d'especialistes, com els prestigiosos foners balears, però de vegades podien sumar diversos milers d'homes.

Les forces africanes enviades a Ibèria pel Senat de Cartago com a reforç mai no van ser gaire nombroses després del gran trasllat del 219/18 (Polibi, 3, 33, 8-16; 33, 15-17; Livi, 21, 21, 11-13) i van anar disminuint amb el temps (Apià, Ibèria, 16; Livi, 23, 26, 2; 23, 27, 9-12), de manera que a poc a poc els exèrcits cartaginesos d'Ibèria van augmentar la seva proporció d'hispanos. A mesura que van passar els anys els exèrcits púnics d'Ibèria es van separar en la seva composició del d'Aníbal a Itàlia. Una de les seves habilitats més grans va ser fondre un grup tan heterogeni d'ètnies, costums, tàctiques i armes en un conjunt eficaç, d'una gran flexibilitat tàctica i mobilitat estratègica. No tots els generals cartaginesos estaven tan dotats, tanmateix, i això es va reflectir sobretot a les campanyes d'Ibèria, on a més hi havia “tres generals, mal avinguts fins a l'extrem gairebé de trair-se uns als altres” (segons Livi, 26, 41, 20).

Tropes, armes i tàctiques ibèriques en la segona guerra Púnica

A Hispània el paper de les tropes iberes i cel·tiberes va ser de màxima importància per a ambdós bàndols, com a súbdits, aliats i mercenaris de Cartago, i com a aliats i mercenaris de Roma. Al contrari que en el cas de l'entrenat exèrcit d'Aníbal, les lleves molt més apressades a Celtibèria o Ibèria no deixaven més opció als generals púnics o romans que utilitzar les esmentades tropes amb les seves armes, tàctiques i caps natius, sense més intents d'adaptar-los en una estructura més formal. Malgrat el mite del caràcter summament irregular, lleuger i guerriller de les armes i tàctiques dels ibers, tant els cartaginesos (sovint) com els romans (per exemple en la gran batalla d'Illipa) podien utilitzar, i van utilitzar, parts significatives de les seves tropes indígenes com a infanteria de línia, que combatia en formació tancada i que era capaç, almenys, d'avançar al front formal (*acies instructa*). En efecte, els ibers, lluny de ser sempre infanteria lleugera, lluitaven sovint en formació reconeixible, agrupats per pobles i reconeixibles a distància per les seves armes i estendards; va ser així com tant romans com cartaginesos van poder fer-los servir a fons en batalles campals. Malgrat això, també és cert que a mesura que l'exèrcit romà, una vegada acabada la guerra, disposava de més tropes regulars, va relegar els contingents indígenes a tasques secundàries com infanteria d'ús mixt (*peltastes/scutati*) o lleugera (*caetrati*), fins que finalment els ibers o cel·tibers només van ser fets servir pels romans com a mers auxiliars ja en època setoriana i cesariana (primera meitat del segle I aC).

L'armament ibèric d'aquest període crepuscular de la cultura mediterrània es componia normalment d'una arma llancívola pesada similar al *pilum* romà (la *falarica*), acompanyada d'una llança no llancívola i d'una falcata o una espasa de full recte. L'armament defensiu havia tingut importants modificacions des de les dècades anteriors, i l'escut circular de mida mitjana (uns 45/65 cm de diàmetre) estava sent progressivament substituït per un escut de forma oval i cos pla similar al *thureos* hel·lenístic utilitzat a tot el Mediterrani i a l'*scutum* celta, i diferent de l'escut oval romà corbat en forma de teula; ambdós tipus d'escut oval –pla i corb– asseguraven més protecció al cos en una batalla

tancada que l'escut circular. Sembla també que juntament amb el tradicional cabasset de cuir i cascos de bronze locals es va fer popular el casc de bronze de tipus montefortí o empleat sobretot pels romans i també pels cartaginesos.

Reis, reietons i cabdills després del caos de la segona guerra Púnica

La ja citada necessitat d'aliats locals explica, juntament amb l'habilitat diplomàtica d'Escipió l'Africà, el tracte acurat i amigable que Roma va donar als prínceps i reis locals ibers durant els seus primers anys a Ibèria, tracte exquisit que va ser significativament abandonat després de la derrota dels cartaginesos el 206 aC. Roma havia arribat per quedar-se, i això que va desencadenar successives revoltes dels desenganyats ibers, entre les quals, la massiva rebel·lió dels ilergets i una coalició de pobles ibers del nord-est dirigits per Indibil i Mandoni (Livi, 28, 19; 28, 32). Precisament les activitats d'aquests líders, o les de Còliques al sud mostren diversos aspectes del caràcter de la guerra entre els ibers quan van combatre per i per a si mateixos i no al servei de Cartago o de Roma.

Els líders dels ilergets havien estat des del 209 aC fidels a Escipió des d'una perspectiva personal. Per això, quan el 206 aC van creure que havia mort i van comprendre les veritables intencions romanes per a Ibèria (Livi, 28, 24, 3) van reunir tropes d'una àmplia confederació (Livi, 28, 31) mentre que altres pobles ibèrics eren ja –i romandrien– aliats de Roma, en particular els sedetans i els suessetans de la conca mitjana de l'Ebre (Livi, 28, 24, 3), desunió molt significativa. Ara, on les fonts grecolatines parlaven de “sobirans” i “prínceps”, passen a ser ara “caps de bandits” (Livi 28,32,9) que, tanmateix, reunien un exèrcit equivalent a un de romà consular, amb uns 22.500 homes, xifra plausible i coincident amb el que sabem de la demografia de l'època. A les dues campanyes que van seguir (anys 206 i 205 aC), es posen de manifest moltes particularitats de la guerra entre els ibers: d'una banda, una concepció personal i no estatal del lideratge, objectius parcials

10



Fig. 10. Detall de l'omòplat d'un dels cadàvers, amb amputació parcial perimortem (en el moment de la mort) sense senyals de recuperació òssia. Excavacions Cerro de la Cruz.

Fig. 11. Massa de tova endurecida procedent de l'ensorrament d'un edifici sobre un pati interior d'El Cerro de la Cruz, amb restes òssies humanes en connexió parcial i barrejades amb la runa. Excavacions Cerro de la Cruz.

(fonamentalment depredadors, basats en el saqueig estacional dels camps i guanyats), absència de guerra de setge; de l'altra, capacitat de reunir contingents grans, formats per una barreja d'infanteria de línia, lleugera i de cavalleria, que tenen campaments fortificats, en combat formen en línia de batalla organitzada (*acies instructa*), que s'articulen a ales per pobles i són capaços de posar en serioses dificultats les legions romanes (Pol., 11, 32-33; Livi, 28, 33-34; i Livi, 29, 2). Amb les dues disputades victòries romanes la coalició es va desintegrar i, de nou interpretant la situació en clau personal, els ilergets van lliurar Mandoni, un dels pocs cabdills supervivents (Livi, 29, 1, 1-5) perquè fos executat pels romans, amb què confiaven rentar la seva culpa i obtenir condicions millors.

Roma s'assenta al territori ibèric: el segle II aC

Malgrat això, l'any 197 aC pràcticament tota la zona ibèrica es va alçar en armes, coincidint amb la divisió d'Ibèria en dues províncies romanes (Citerior i Ulterior). El pretor del "més enllà", M. Helvi, va haver de fer front a una greu crisi (Livi, 33, 21, 6-9): una sèrie de caps ibèrics, com Luxini i un cabdill o "senyor de la guerra" anomenat Culxes que ja havia participat en la guerra



12

d'Aníbal, es van aixecar en armes, Culxes amb 17 ciutats fortificades, i Luxini amb altres que incloïen llocs clau com la ciutat de Carmona. Alhora, l'altre pretor, Gai Semproni Tudità, va patir una greu derrota a la Citerior, i va morir de les seves ferides (Livi, 33, 25, 8-9). Els reforços per a l'any següent van ser també insuficients, de manera que el 195 Roma va assignar tot un cònsol, Marc Porci Cató, qui tot just arribar va haver de deslliurar una dura encara que a la fi victoriosa batalla campal davant d'Empúries (Livi, 34, 13-15), i després, en col·laboració amb el pretor de la Ulterior, Api Claudi, lliurar una enverinada campanya amb noves batalles i setges. Tot això mostra que la historiografia d'època imperial romana (Livi, Estrabó), segons la qual els pobles ibèrics eren menys bel·licosos i capaços militarment que els de l'interior, no és certa i és una extrapolació cap al passat (finals del segle III i principis del II aC) d'una situació molt posterior (des del 150 aC endavant) en què el territori ibèric ja estava pacificat, mentre que l'interior i la façana atlàntica no.

Malgrat el triomf concedit a Cató, que va tornar a Roma el 194 aC, la situació va continuar revolta durant dècades. Amb tot, Roma va començar immediatament accions de penetració cap a l'interior, cap a la Celtibèria i la Carpetània, malgrat que continuaven produint-se accions militars serioses en territori iber, com el 192 aC a la zona de Còrdova, que va incloure l'assalt amb maquinària de la ciutat de Licabrum (Cabra) (Fig. 4) i la derrota d'un altre règul o cabdill anomenat Corribil (Livi, 35,22,5); o la derrota el 191 de tot un procònsol, Luci Emili Paulus, a la Bastetània en mans dels lusitans (Livi, 37, 46, 7; Plutarc, Aem. Paul. 4).

Les fonts, tanmateix, se centren per a les dècades successives en les operacions a l'interior, i és l'arqueologia la que documenta a Andalusia, per exemple, que la penetració romana, que s'havia limitat a la conca del Guadalquivir en les primeres dècades, va avançar cap a les zones muntanyoses de la Subbètica al segle II aC: la destrucció del poblat ibèric del Cerro de la Cruz a Almedinilla, cap al 141 aC (Fig. 5 a 11), i potser en connexió amb les campanyes de Servilià contra Viriat, que s'havia establert a la regió, és un eloqüent testimoni

de la severitat de les represàlies romanes, incloent, com narra Apià i testimonien les excavacions, l'incendi i destrucció definitiva de ciutats, la matança dels seus habitants i la venda com esclaus dels supervivents. L'anomenada "romanització", com explica de manera tan divertida la pel·lícula *La vida de Brian*, va portar a la llarga termes i carreteres, pau i comerç, i integració en un món major, però en les seves fases inicials va tenir una cara ferotge que no convé oblidar.

BIBLIOGRAFIA

ALMAGRO GORBEA, M. (coord.) 2009, *Historia Militar de España*, Tomo I, Prehistoria y Antigüedad, Madrid, Ministerio de Defensa y Ediciones del Laberinto.

BENDALA GALAN, M. (coord.) 2015, *Los Escipiones, Roma conquista Hispania*, Catálogo de la Exposición en el Museo Arqueológico Regional (Alcalá de Henares) Febrero-Septiembre 2016., Madrid, Museo Arqueológico Regional.

GARCES ESTALLO, I., ROVIRA, C. (coord.) 1996, *Indíbil i Mandon, Reis i guerrers*. Lleida.

QUESADA SANZ, F. 2010, *Armas de la antigua Iberia. De Tartesos a Numancia*, Madrid, La Esfera.

El mosaic iber

Els ibers del nord

David Asensio

Universitat de Barcelona / Universitat Autònoma de
Barcelona / MónlberRocs, SL

Del bronze final al període ibèric antic: la qüestió de la formació de la cultura ibèrica

Entrada la segona meitat del segle xx es va consolidar un relat, molt sòlid i àmpliament acceptat, sobre el procés que va conduir a la formació de la cultura ibèrica en el territori de l'actual Principat de Catalunya. L'acció colonial protagonitzada per grecs foceus establerts a *Emporion* i *Rhode* a partir del segle vi aC comporta l'arribada d'un ventall de novetats que canvien profundament el substrat local, fins al punt que es considera justificada la teoria de l'emergència d'un nou poble.

Així, a *Les Arrels de Catalunya*, Miquel Tarradell defensa que "...poc després d'haver arribat els primers grups de colonitzadors grecs es començà a dibuixar d'una manera ràpida un canvi pregon, que afectà molts aspectes diversos de la vida i de la cultura. És l'aparició de la civilització ibèrica". Concretament, 'els grans factors de trasbalsament' que assenyala Tarradell són la introducció de la metal·lúrgia del ferro, de la ceràmica a torn, de l'escriptura i, en darrer terme, de la cultura urbana. A aquest darrer aspecte se li atribueix una rellevància especial, pel que representa de transformació profunda de les pautes de comportament.

És el que proclamà Joan Maluquer de Motes en una conferència titulada *El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña*, en què afirma que "A consecuencia del impacto griego las poblaciones catalanas no sólo de la costa, sino del interior, han transformado radicalmente su propia tradición para incorporarse a las civilizaciones urbanas del Mediterráneo..."

Troballes posteriors a la zona més propera a l'àrea de colonització focsea sembla que corroboren aquests plantejaments. En aquest sentit, destaca la documentació de la dècada del 1970 de diverses estructures de fons de cabanes al Puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac, datades del segle vi aC. Aquesta evidència reflecteix el manteniment d'unes formes de vida de perfil "primitiu" o "prehistòric" fins al moment immediatament anterior a la construcció d'un nucli poderosament fortificat, d'un mínim de tres hectàrees d'extensió, que esdevindrà la capital. A la dècada del 1980 es localitza una cabana, també datada del segle vi aC, com a ocupació més antiga del nucli urbà de Burriac, en aquest cas la capital laietana. De fet, amb anterioritat a mitjan segle vi aC, a tota l'àrea de la costa central i nord-catalana el registre arqueològic continua mostrant un panorama de predomini d'assentaments de plana formats per agrupacions de cabanes, propis de comunitats no del tot sedentàries, amb un nivell baix de jerarquització i organització política. Els casos recentment excavats de Can Roqueta o Can Gambús, a Sabadell, en serien exemples paradigmàtics.

A partir de la dècada del 1990, però, la recerca arqueològica desenvolupada en sectors al sud del Garraf posa de manifest una situació diferent. En aquests territoris s'han descobert un seguit de nuclis que assoleixen un patró urbà (estructura regular prèviament planificada, arquitectura en pedra, carrers, muralles, etc.) com a mínim un segle abans, dins del segle vii aC. Aquest fenomen es produeix coincidint amb una important activitat comercial fenícia a la zona, un fet a partir del qual ha prevalgut la idea que l'urbanisme és producte de l'aculturació de les poblacions locals. En el curs inferior de l'Ebre s'identifica una notable diversitat d'assentaments que inclou assentaments rurals (Barranc de Gàfols), punts de control territorial (Ferradura), nuclis miners especialitzats (El Calvari), nuclis centrals de poblament (La Moleta del Remei, Puig Roig), possibles edificis culturals (El Calvari de Vilalba dels Arcs) i, fins i tot residències d'elits (Aldovesta, Sant Jaume Mas d'en Serra). Tot plegat reflecteix un salt qualitatiu en el nivell de complexitat d'aquestes comunitats de primera edat del ferro, amb l'aparició d'una estructura social jeràrquica encapçalada per figures del tipus

“big men” o “cabdills”, i la configuració dels primers sistemes d’integració política, d’un abast territorial encara molt modest (com ara, el “complex de Sant Jaume”, a la Serra del Montsià). (Fig. 1)

També en una etapa similar de la investigació es posa de manifest que a les Terres de Ponent ha emergit una realitat socioeconòmica similar no menys de quatre segles abans. En primera instància, l’excavació de nuclis com Genó i La Colomina corroboren que aquests mateixos trets de complexitat arrenquen d’inicis del bronze final. L’excepteional evidència del nucli d’Els Vilars (Fig. 2), una potent fortalesa que presenta dispositius defensius tan sofisticats com un camp frisi, n’és el millor exponent. La construcció de Genó dins del segle XII aC i de Vilars al segle VIII aC mostra que a Ponent l’urbanisme i les seves formes de vida avançades no poden ser conseqüència de cap influència externa, i que aquesta transformació podria ser fruit d’una dinàmica evolutiva interna, molt probablement generada per l’augment demogràfic, la sedentarització i la competència entre comunitats.

En aquest punt es constata que el fenomen urbà, fonament del concepte d’“iberització” tal com l’entenien Miquel Tarradell i Joan Maluquer de Motes, l’expressió material més contundent de l’aparició d’una nova civilització i unes noves formes de vida, es fa efectiu en moments diferents en els diversos sectors del territori català (Fig. 4). Ara bé, encara a dia d’avui, tant a les Terres de l’Ebre com a les de Ponent, cap dels assentaments de concepció urbana anteriors al segle VI aC s’assenyalen com a nuclis “ibèrics”. L’absència de ceràmica a torn pintada n’és l’explicació principal, un fet que posa de manifest quin ha estat considerat el veritable “fòssil director”. La situació seria especialment xocant en el cas del nucli d’Els Vilars: la fortalesa de la primera edat del ferro té plena continuïtat en els segles VI-V aC, en una fase en què la novetat principal rau en la substitució de l’antic camp frisi per un espectacular fossar exterior. Tanmateix, la presència de ceràmica ibèrica a torn fa que Vilars II ja s’atribueixi a la cultura ibèrica, tot i que difícilment es pot concebre que els habitants de la fortalesa al segle VI aC pertanyin a un poble diferent als que l’ocupaven tot just un segle abans.

1

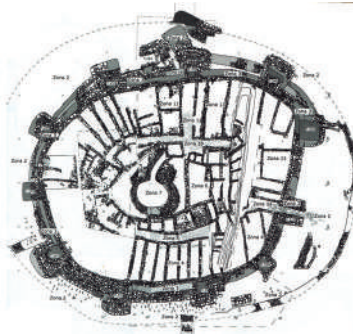


Fig. 1. Planta general i vista aèria del nucli fortificat de Sant Jaume Mas d'en Serra (Alcanar, Montsià), del segle VII aC (Font: Grup de Recerca en Arqueologia Protohistòrica-Universitat de Barcelona).



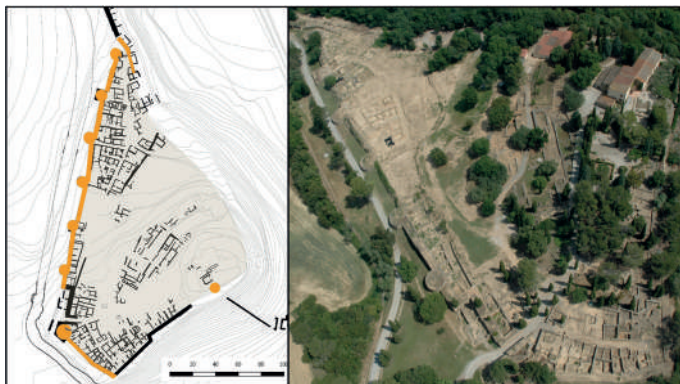
Fig. 2. Planta general i reconstrucció hipotètica de la fortalesa de Els Vilars (Arbeca, les Garrigues), en el segle VIII aC (G.I.P.-Universitat de Lleida).

2



Així, la superació necessària dels tradicionals paradigmes normatius exigeix aproximacions alternatives. En aquest sentit, es pot plantejar que el que s'esdevé en el segle VI aC, la "iberització", no sigui principalment la configuració d'una nova idiosincràsia cultural com a resultat de l'impacte colonial de fenicis i grecs. Tal vegada, el canvi més profund, i que es detecta alhora en tot el territori analitzat, s'hauria produït en l'esfera de l'estructura social. El registre funerari d'aquest període és molt més significatiu que els dels assentaments, en general molt mal coneguts. Fins i tot quan la primera dada que reflecteix és una tendència a la baixa pel que fa al nombre global de necròpolis i tombes respecte dels períodes precedents. D'altra banda, a les necròpolis paleoibèriques destaca l'abundància de les anomenades *tombes de guerrier*, segons la presència recurrent d'elements de panòpia militar en l'aixovar funerari (Fig. 5). Això és el que s'observa tant a les cèlebres necròpolis de la zona de l'Ebre, com ara Mas de Mussols o Mianes, com a la malmesa necròpolis penedesenca de Can Canyís o a les tombes aparentment isolades de Granja Soley o El Coll, a les comarques vallesanes. La combinació d'aquests trets fa pensar que s'està produint una restricció del tractament funerari a uns segments minoritaris de la societat, dels quals es posa en relleu la condició militar. Tot plegat es pot interpretar com el testimoni de l'aparició d'una societat segmentada de tipus aristocràtic, tal com s'ha fet en altres contextos mediterranis, com ara a la Grècia continental en

3



4

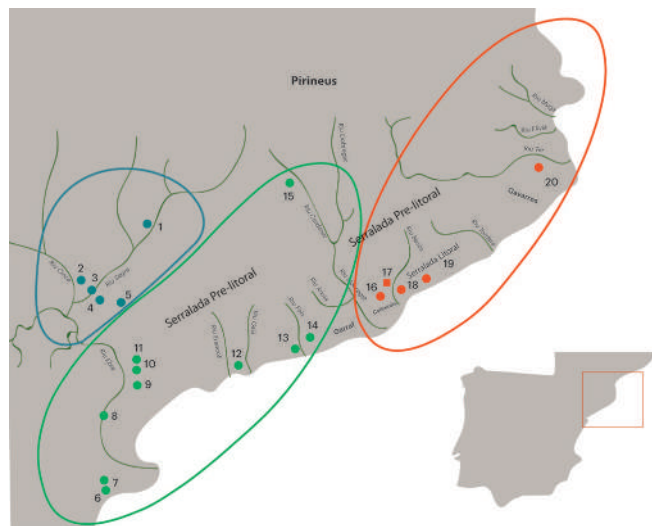


Fig. 3. Planta general i vistes del recinte fortificat construït en el segle VI aC (en taronja) del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret; F.Didierjean i J.Casanova).

Fig. 4. Mapa amb indicació de zones on el fenomen urbà apareix en períodes diferents. En blau zona amb nuclis de patró urbà datats entre el 1100 i el 700 aC: 1.- La Colomina (Gerb); 2.- Vincamet (Fraga); 3.- Carretelà (Aitona); 4.- Genó (Aitona) i 5.- Els Vilars (Arbeca). En verd zona amb nuclis de patró urbà datats en el segle VII aC: 6.- La Moleta del Remei (Alcanar); 7.- Sant Jaume Mas d'en Serra (Alcanar); 8.- Aldovesta (Benifallet); 9.- Barranc de Gàfols (Ginestar); 10.- Puig Roig (Masroig); 11.- El Calvari (El Molar); 12.- Era del Castell (El Catllar); 13.- Tímber de Santa Bàrbara (Castellet i la Gornal); 14.- Olèrdola i 15.- Castelvell (Olius). En vermell zona amb nuclis d'agrupacions de cabanes (quadrats) i de patró urbà (cercles) que arriben fins al segle VI aC els primers i es construeixen entre els segles VI-V aC els segons: 16.- Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès); 17.- Can Roqueta (Sabadell); 18.- Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet); 19.- Burriac (Cabrera de Mar) i 20.- Puig de Sant Andreu/Illa d'en Reixac (Ullastret).



La ciutat ibèrica del Molí d'Espígol (Tornabous) consta de dos espais arqueològics ben definits: l'espai o àmbit urbà on es troben les restes visibles i visitables actualment, i un espai o àmbit suburbà que s'estén cap al nord, més enllà de les muralles de l'oppidum. Arxiu fotogràfic del MAC, Jordi Principal.

època geomètrica, a partir del segle *x* aC. La visibilitat d'aquesta oligarquia militar és pràcticament inexistent en els llocs d'hàbitat, atès que la seva conservació és molt deficitària arreu. Però un canvi de sistema socioeconòmic d'aquesta naturalesa podria constituir el factor determinant, prou generalitzat, que atorgui un nou sentit al vell concepte d'"iberització".

El període ibèric ple: la formació d'entitats estatals

A partir de la segona meitat del segle *v* aC s'observa un important salt qualitatiu en tots els àmbits. La millor conservació dels nuclis de poblament és la base que permet efectuar un assaig de caracterització social, econòmica i també política, molt més complet que a la fase ibèrica antiga. El reconeixement d'una diversitat tipològica 'd'assentaments' la definició de la seva naturalesa i funcionalitat, així com la seva distribució 'territorial' esdevé la principal font d'informació. En el cas dels territoris assignats a cossetans, laietans i indigets es posa de manifest l'existència de fortes analogies en tots aquests trets de l'estructura del poblament.

D'entrada, s'hi identifiquen nuclis que destaquen per la seva grandària, molt superior a la de qualsevol altre nucli conegut a tot el nord-est peninsular. És el cas d'Ullastret, a la zona indiketa (15 ha); de Burriac, a la Laietània (10 ha), i del nucli ibèric de Tarragona, a la Cossetània (10 ha). La bipolis formada pels nuclis del Puig de Sant Andreu (10 ha) i Illa d'en Reixac (5 ha) constitueix el millor exponent de l'estructura urbana complexa que els caracteritza; d'aquest darrer, cal destacar la recuperació, per mètodes no invasius, de la planta completa. (Fig. 6A). En menys mesura, a Burriac i, sobretot, a Ullastret és evident la potència i sofisticació dels respectius sistemes defensius, augmentada amb la recent excavació d'un fossar exterior al Puig de Sant Andreu.

En el camp de l'arquitectura domèstica, altra vegada Ullastret ens proporciona el millor exemple del comportament propi d'una aglomeració urbana. Al costat de barris sencers en què predominen les cases de model simple, com ara al sector

sud-est del Puig de Sant Andreu, trobem agrupacions d'habitatges grans i complexos, en especial a la bateria adossada a la muralla occidental. Un d'aquests és una excepcional residència senyorial (zona 14) de 800 m² de solar organitzat a partir d'un ampli pati que precedeix un cos cobert format per una dotzena d'estances i passadissos (Fig. 7). Una recinte preeminent (àmbit 1/2), identificat per la presència de basaments de columnes i parets amb decoració pintada, faria la funció d'espai de representació del cap de família, que amb tota seguretat pertanyien als segments dirigents no només de la ciutat, sinó de la societat indiketa. La presència d'espases i de cranis enclavats a les parets de la casa és un indicador de la seva pertinença a un estament aristocràtic de caràcter militar.

És característica d'aquests tipus d'assentaments la documentació d'ítems molt diversos vinculats d'una manera o altra a les elits, com ara les peces d'armament o de joieria, els testimonis epigràfics, els "tresors" de monedes o les proporcions més altes de béns de prestigi arribats a través del comerç mediterrani (essencialment, vi envasat en àmfores i vasos ceràmics de vaixel·la fina). L'evidència més exclusiva es troba en el registre funerari: les úniques necròpolis del període ibèric ple conegudes a tot Catalunya són la de Serra de Daró, a Ullastret, i les del Turó del Dos Pins i Can Rodon de l'Hort, a l'entorn de Burriac (Fig. 8). Tot apunta que el desenvolupament del ritual complet d'incineració dels cadàvers, amb la deposició posterior de l'urna cinerària i l'aixovar funerari dins d'una tomba, n'accentua la restricció a sectors cada vegada més reduïts. Amb aquest escenari queda per saber quin tractament funerari devia rebre la resta de la població, que era la gran majoria. L'única explicació possible a dia d'avui, atesa la mancança absoluta d'altres necròpolis d'aquest període, és que es tractaria d'algun tipus de cerimonial que no deixa empremta material, per exemple, l'espargiment de les cendres.

La identificació d'edificis públics, especialment de funció religiosa, també seria un tret exclusiu d'aquesta categoria superior de ciutats. És el cas dels dos temples ubicats en el punt més alt del Puig de Sant Andreu i, molt probablement

5



Fig. 5. Urna cinerària i panòpia militar d'una tomba de guerrer, la tomba 43, de la necròpolis de Mianes (Santa Bàrbara). Museu de les Terres de l'Ebre.

Fig. 6. Reconstrucció de la trama urbana a través de la prospecció geofísica de les ciutats de l'Illa d'en Reixac d'Ullastret (A) (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret) i de les Masies de Sant Miquel de Banyeres del Penedès (B) (Font: Grup de Recerca d'Arqueologia Clàssica, Protohistòrica i Egípcia-Universitat de

també, de l'edifici singular excavat per Josep Barberà a la ciutat de Burriac. Això no exclou l'existència d'altres espais cultuals o sagrats a l'entorn de la ciutat, com és el cas de la cova santuari del Montcabrer, situada a tocar del cim de la muntanya de Burriac. De fet, tant a Burriac com a Ullastret s'ha constatat una intensa ocupació periurbana, de naturalesa molt diversa. Al costat d'establiments rurals o artesanals, cal destacar la localització d'importantes concentracions de sitges, un fet que evidencia la centralització i el control de grans quantitats d'excedent cerealístic, una part del qual estaria destinat al comerç amb mercaders púnics i grecs.

Hi ha una segona categoria d'assentaments en els quals s'observen moltes d'aquestes característiques, però a una escala sensiblement inferior. D'entrada, són nuclis de dimensions força més reduïdes, i en són exemples paradigmàtics els jaciments de Ca n'Oliver (1,8 ha) (Fig. 9) i Cadira del Bisbe (3/4 ha), a la Laietània; el de Sant Julià de Ramis (4 ha), a l'Indigència, o els de Masies de Sant Miquel (Fig. 6B), Vilar de Valls i Olèrdola (4 ha), a la Cossetània. Poden presentar dispositius defensius sofisticats, cases complexes i almenys un camp de sitges, però no està comprovada la presència d'edificis "singulars" no residencials i no documenten necròpolis associades. Per tot això, són considerats nuclis de



6

7



8

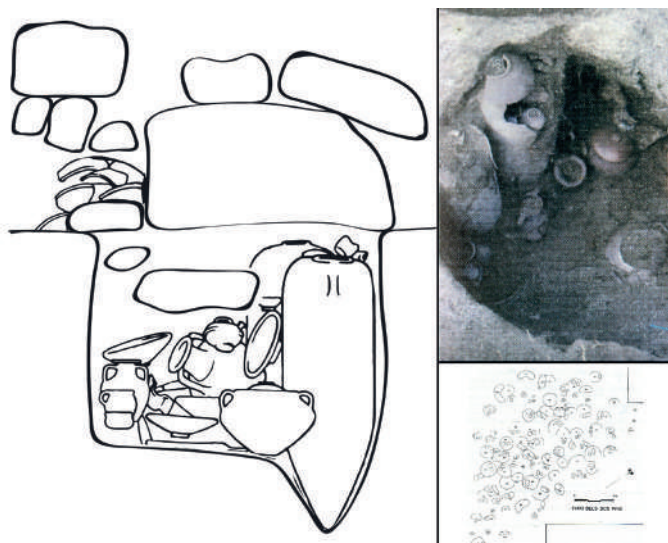


Fig. 7. Vista aèria de l'edifici palacial (Zona 14) del Puig de Sant Andreu d'Ullastret, amb imatges d'un crani enclavat i d'una espasa perforada, molt probablement exposats a les parets de l'edifici (Font: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret; AERIMATGE i Guillem FH).

Fig. 8. Secció de la tomba II de la necròpolis de Can Rodon de l'Hort, totes dues a l'entorn de la capital laietana d'Ilturo/Burriac (Cabrera de Mar). Centre de Patrimoni Arqueològic i Natural de la Direcció de Cultura de l'Ajuntament de Mataró.

segon ordre, ciutats petites ubicades en emplaçaments que semblen seleccionats en funció de la seva proximitat a nusos o vies de comunicació, sovint a la mateixa línia de costa, cosa que pot reflectir el seu paper de centres neuràlgics d'àmbit regional.

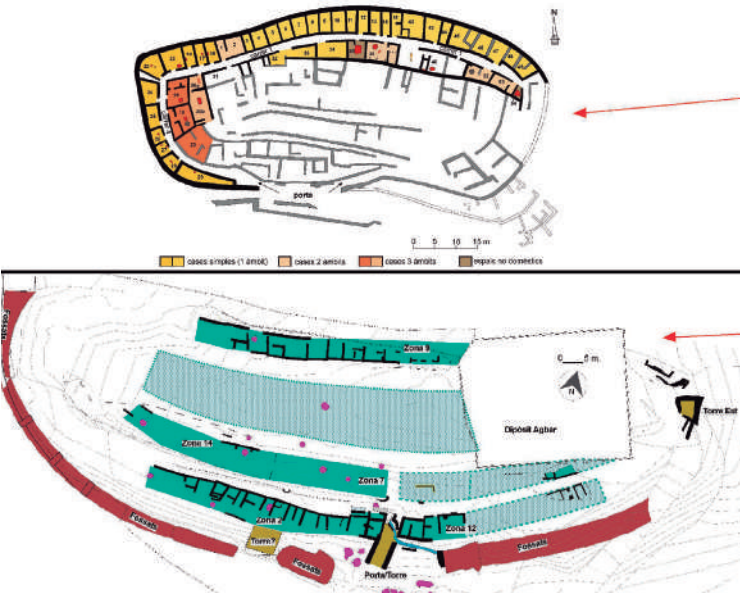
En qualsevol cas, el gruix del poblament concentrat correspon a assentaments de dimensions molt més modestes, dels volts de les 0,5 ha, caracteritzats per la seva simplicitat urbanística i arquitectònica. Els jaciments del Puig Castellar, de Santa Coloma de Gramenet (Fig. 9), i del Puig Castellet, de Lloret de Mar, són dels millors exponents d'aquest tipus de nuclis de tercer ordre, també anomenats vilatges fortificats. La seva ubicació recurrent, al capdamunt d'elevacions d'accés difícil des de les quals s'assoleix un domini visual privilegiat de llarg abast fa pensar en una funció prevalent de control del territori, un fet que no exclou altres funcions, atès que es tracta d'un tipus de nucli molt abundant. Cal ressenyar l'absència de camps de sitges i una proporció sempre reduïda de ceràmiques d'importació.

La composició del poblament documentat en aquests tres grups ètnics de la costa catalana es completa amb el poblament rural dispers. El seu coneixement ha estat greument afectat per la fragilitat del rastre arqueològic, ja que es tracta d'assentaments ubicats enmig de la plana, petits, no fortificats i de consistència arquitectònica escassa. Tanmateix, hi ha sectors del Baix Penedès, el pla de Barcelona o l'Alt Empordà en què la confluència d'intervencions preventives i de recerca han permès constatar alguns dels trets que els caracteritzen. En primer lloc, sovint s'observa una alta densitat d'aquest tipus d'assentaments. A la ciutat de Barcelona, les excavacions a l'estació de la Sagrera i l'Hospital de Sant Pau han proporcionat les estructures que sovint ens els permeten reconèixer, sitges i pous excavats al subsol, en petites agrupacions separades per tant sols 100 o 200 m de distància. Uns són més extensos o presenten un nombre superior d'estructures que d'altres, un fet que permetria diferenciar entre masos o unitats d'explotació isolades i llogarets o unitats d'explotació agrupades. Els jaciments de l'Argilera (Calafell) o de la Facultat de Medicina (Bellaterra), amb tot just dos o tres sitges d'un mateix període,

serien exemples dels primers. Els de Les Guàrdies (Fig. 10) i Mas d'en Gual (El Vendrell); Can Xercavins (Cerdanyola), o Saus i Mas Gusó, a l'entorn d'Empúries, són els exponents més ben documentats dels segons. La senzillesa estructural d'aquests establiments no exclou una evidència freqüent d'ocupació perllongada, cosa que reflecteix una gran estabilitat d'aquestes comunitats camperoles. En darrer terme, s'han donat a conèixer casos d'edificis de dimensions notables i planta complexa que es podrien interpretar com a residències senyorials d'àmbit rural. El nucli cossetà del Fondo del Roig (Cunit) va ser el primer reconegut d'aquesta naturalesa (Fig. 10), al qual es podrien afegir l'establiment també cossetà de Rabassats (Nulles) i, tal vegada, el laietà de Can Calvet (Santa Coloma de Gramenet) i el lacetà de Can Bonells (Santa Maria de Merlès).

Finalment, a les tres zones s'ha identificat un tipus peculiar d'assentament, en què el component principal és una concentració excepcional de sitges, associada a un espai residencial no fortificat que ocupa només una petita part de l'extensió del nucli. Jaciments com l'indiketa del Mas Castellar de Pontós (Fig. 11), el cossetà de Turó de la Font de la Canya, el laietà de Turó del Vent i el lacetà de Sant Esteve d'Olius, han permès definir aquesta mena de centres especialitzats en l'acumulació de grans quantitats d'excedents cerealístics. Especialment en els dos primers hi ha indicis inequívocs que

9



10

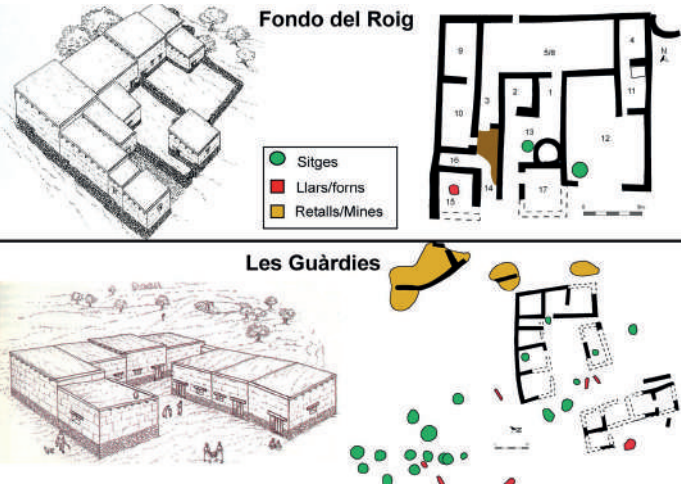


Fig. 9. Planta general, a escala aproximada, dels nuclis laietans del turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès) i del puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet). Font: Ajuntament de Cerdanyola del Vallès i Conxita Ferrer Álvarez.

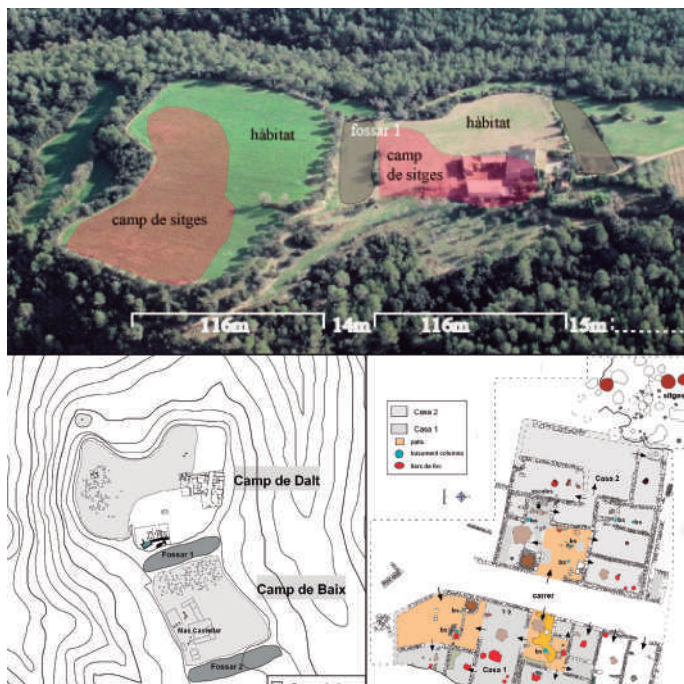
Fig. 10. Planes generals i reconstrucció hipotètica dels establiments rurals cossetans de Les Guàrdies (el Vendrell) i Fondo d'en Roig (Cunit). (Font: re-elaboració pròpia a partir de Morer i Rigo 2003)



els seus escassos residents permanents podrien pertànyer a segments socials d'estatus elevat, tal vegada els "representants" de les elits regionals. La raó de ser d'aquests indrets peculiars podria ser una hipotètica funció de seu de la recaptació d'excedent de la producció agrícola i, tal vegada ramadera, juntament amb un possible paper complementari com a lloc de mercat i/o centre d'activitats artesanals diverses, com ara les de tipus metal·lúrgic o tèxtil, un fet ben evident en el cas del Turó del Vent. En queda exclosa la producció de l'emblemàtica ceràmica a torn ibèrica, que sembla que exigeix agrupacions de centres terrissers de caràcter industrial que formen autèntiques àrees productives especialitzades, com la que s'està documentant a la zona de les Capçaleres del Foix (tallers d'Hortes de Cal Pons, Valls del Foix i Font dels Igols) (Fig. 12).

La distribució territorial d'aquesta diversitat d'assentaments és el primer factor que en permet plantejar la consideració dins d'un engranatge complex de nuclis interdependents i jerarquitats. L'abast geogràfic de la integració política estaria marcat, per damunt de tot, pel nombre de nuclis de primer ordre. A hores d'ara, en el cas d'indiketes, laietans i cossetans, es constata l'existència d'una única ciutat d'aquesta categoria, cosa que fa possible pensar que es tracta de centres urbans

11



12

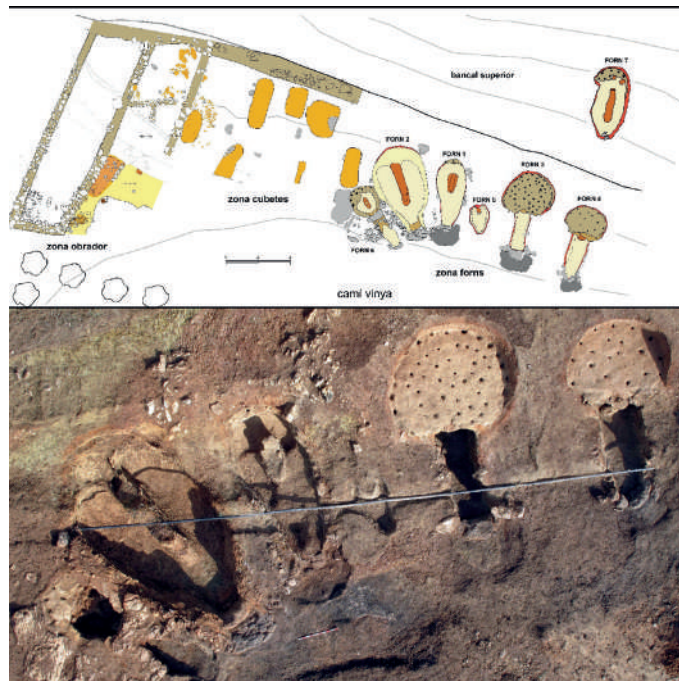


Fig. 11. Vista i planta general del nucli especialitzat indigeta del Mas Castellar de Pontós, amb indicació de les zones amb sitges, i planta de detall de les cases senyorials de l'espai d'habitat annex, operatiu en els segles IV i III aC. Font: Enriqueta Pons i Mòn Iber Rocs, SL.

Fig. 12. Planta general del taller terrisser d'Hortes de Cal Pons (Pontons), dels segles v-iv aC, i vista aèria de l'agrupació principal de forns. Font: Grup de Recerca d'Arqueologia Clàssica, Protohistòrica i Egípcia - Universitat de Barcelona i Centre d'Estudis Lacetans.

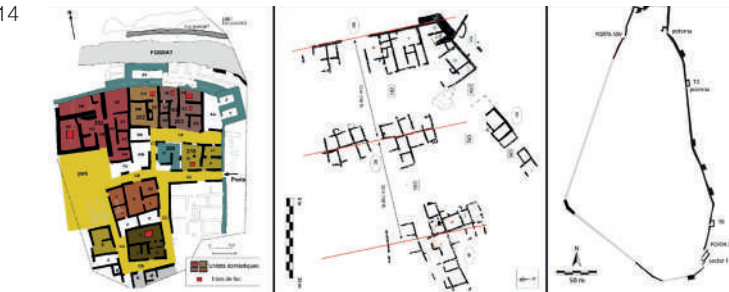
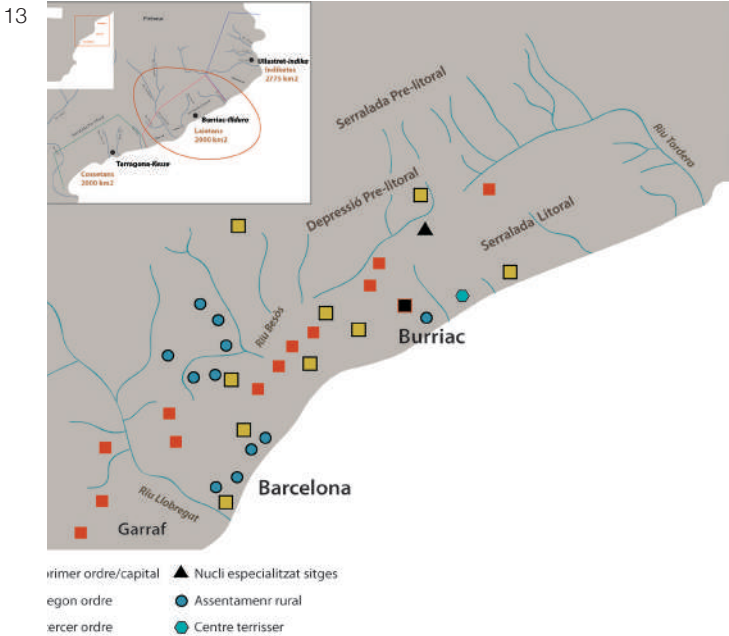


Fig. 13. Mapa del territori polític laietà durant els segles IV i III aC, amb la ubicació dels principals nuclis corresponents als diferents tipus d'assentaments definits.

Fig. 14. Plantes generals de la ciutadella aristocràtica d'Alorda Park, a Calafell (Font: G.R.A.C.P.E. -Universitat de Barcelona), del nucli portuari de La Punta de la Cella, a Salou (Font: GRESEPIA, Universitat Rovira i Virgili) i del recinte fortificat del Puig del Castell, a Cànoves i Samalús (Font: Museu de Granollers).

amb funció de capitals d'uns territoris polítics coincidents amb l'extensió dels territoris ètnics (tal com s'han delimitat a partir de les fonts literàries i numismàtiques). Es tractaria, doncs, de centenars de nuclis políticament integrats en territoris d'una extensió que se situa entre 2.000 (laietans) i 2.800 km² (cossetans i indiketes), un escenari que remet a una estructura política de tipus estatal (Fig. 13). En aquest punt, es pot considerar que indiketes, laietans i cossetans han assolit un nivell superior de centralització política, que els situa en un model proper al de les polis gregues o les ciutats-estats etrusques.

Pel que fa al funcionament intern d'aquestes formacions estatals de la costa catalana, podem observar com a sota de les ciutats capitals s'identifiquen entre sis i deu de les ciutats de segon ordre, repartides seguint el que sembla una certa racionalitat, amb el propòsit de cobrir els diferents sectors del territori polític i ètnic (Fig. 13). Per la seva banda, la densa xarxa d'assentaments rurals garanteix un excedent productiu importat, la part majoritària del qual sembla que es vehicula cap els grans camps de sitges dels nuclis urbans o centres especialitzats tipus Mas Castellar de Pontós, en què resideix el gruix de les classes dirigents. En última instància, l'abundància de vilatges fortificats s'explica, tal vegada, com l'instrument principal de seguretat del sistema (Fig. 13), tant en relació amb el manteniment de l'estatu quo intern com en prevenció de potencials amenaces externes, en el context d'un alt nivell de competència i, per tant, d'expectativa de conflicte entre les diferents entitats territorials.

En definitiva, l'escenari que es descriu posa de manifest com les aristocràcies emergents del període ibèric antic han accentuat el seu poder i desenvolupen, entre els segles V i III aC, mecanismes cada vegada més sofisticats de govern i d'explotació econòmica de les classes subordinades. Una baula fonamental en aquest sentit fou, sens dubte, la seva relació amb els contingents colonials púnics i grecs establerts a la Mediterrània occidental. Aquests proporcionen a les elits locals els béns de prestigi necessaris per fer efectives diverses estratègies de consolidació de la seva preeminència social i econòmica. En primer lloc, mitjançant un seguit de

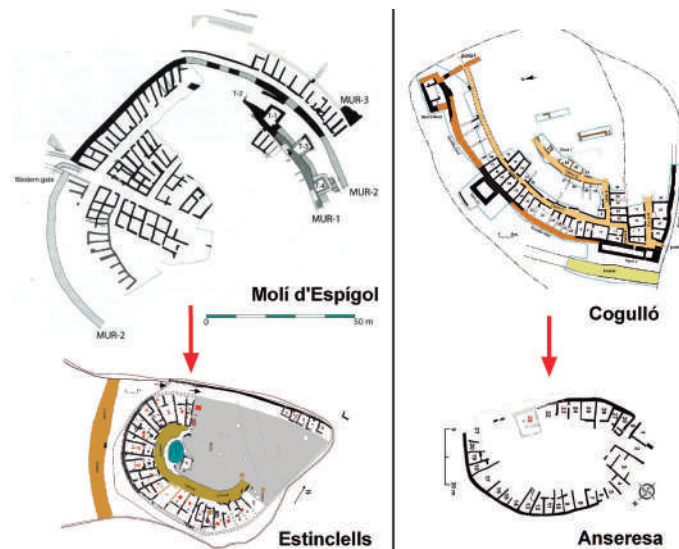
15



Fig. 15. Vista aèria de la muntanya de Montjuïc (Barcelona), amb indicació dels sectors amb restes d'època ibèrica i possible extensió del nucli. Seccions i foto de les sitges de grans dimensions del sector de Magòria, al peu del vessant sud del turó. (Font: re-elaboració pròpia a partir d'Asensio *et alii* 2009).

Fig. 16. Plantes generals dels nuclis de primer ordre del Molí d'Espígol (Tornabous), indigeta, i del Cogulló (Sallent), lacetà, i dels nuclis de segon ordre dels Estinclells (Verdú), indigeta, i d'Anseresa (Olius), lacetà. Font: Centre d'Estudis Lacetans.

16



pràctiques de comensalitat, festins o banquets destinats a emfatitzar la diferència d'estatus a través de l'ús restringit, diacrític, de determinats objectes de consum (vaixel·la de luxe, vi de qualitat), o també de tradicions culinàries exògenes (adopció d'àpats propis de grecs i púnics). En paral·lel, es posaria en marxa una dinàmica de redistribució interna de mercaderies amb valor afegit entre àmplies capes socials, amb l'objecte de facilitar l'apropiació dels excedents de producció de la població camperola o mantenir la fidelitat de la població dependent que resideix en nuclis de poblament concentrat, especialment la dels nombrosos vilatges fortificats. Aquestes mercaderies poden ser la majoria d'origen forà, però d'altres podrien ser de producció local, com ara vi o cervesa, distribuïts en les característiques àmfores ibèriques. En alguns contextos, especialment de vilatges fortificats encimbellats (com ara el Puig Castellar, de Santa Coloma de Gramanet), són tan abundants que es fa difícil pensar que es fessin servir exclusivament com a recipients de transport marítim. Això mateix indica el pes proporcional que presenten en nuclis d'interior molt allunyats de la costa, com per exemple, en els de Molí d'Espígol, Estinclells i Tossal de la Pleta, a la zona de l'Urgell.

Els diferents béns subsistencials i matèries primeres, amb els cereals com a mercaderia principal, constitueixen la moneda de canvi amb els comerciants estrangers, entre els quals hi ha indicadors que assenyalen un paper preponderant dels provinents de l'*Ebusus* púnica. A les illes Pitiüses, els púnics han desenvolupat una economia altament especialitzada, basada en la producció i la comercialització massiva de vi envasat en la seva pròpia producció amfòrica, seguint una dinàmica anàloga a la que hi ha hagut a altres centres colonials, com ara *Massalia* o *Gadir*. Aquest fet explica en bona part el seu dèficit crònic pel que fa a l'aprovisionament de cereals, habitual a grans urbs mediterrànies, com Atenes. D'aquesta manera, s'estableix una intensa relació de dependència mútua, pròpia del que en teoria econòmica i social s'ha anomenat un sistema-món, en una variant que no implica cap grau de subordinació entre les parts implicades. Si bé tot apunta que els mercaders púnics o grecs exerceixen el rol actiu en l'àmbit del transport marítim de les mercaderies, també defensem que la seva acció comercial s'adapta a la demanda dels estaments dirigents ibèrics, distribuint exclusivament el que els convé per a les pràctiques socials esmentades abans.

El relat desenvolupat fins ara correspon a un model interpretatiu en cap cas tancat; ben al contrari, hi ha evidències que plantegen dubtes rellevants sobre el comportament d'aquests sistemes sociopolítics. D'entrada, hi ha un seguit d'especificitats regionals, com ara en el cas indiketa i l'impacte que representa la integració en el seu territori dels enclavaments colonials focus d'*Emporion* i *Rhode*. El seu indiscutible rol portuari i d'intermediació comercial pot explicar que ens trobem davant de l'única ciutat capital separada de la costa. Amb això hi podria tenir relació la particular xarxa de petis nuclis costaners amb una important presència de sitges, com els de Sant Sebastià (Palafrugell), Castell (Palamós) o Guixols (Sant Feliu). En el territori cossetà, el principal tret diferencial estaria constituït per la ciutadella aristocràtica d'Alorda Park (Calafell), tan singular que ella sola ha definit una categoria d'assentament (Fig. 14). També caldria esmentar la funció de centres d'obtenció i de treball del ferro que s'ha documentat en establiments rurals com els de Les Guàrdies i Mas d'en Gual (El Vendrell). En altres ocasions, la

discussió prové de l'avaluació de nuclis que poden ser "problemàtics", a causa d'unes característiques o ubicació atípiques, en relació amb les categories establertes o els patrons estàndards. Així, el nucli de La Cella (Salou), un enclavament portuari de dimensions notables (entre 1 i 2 ha) i un urbanisme regular molt sofisticat (Fig. 14), sorprèn per la seva proximitat a la capital cossetana de *Tarakon/Kesse*, amb papers que sembla que se solapen. A la Laietània, és un enigma la naturalesa del nucli de Castell (Cànoves i Samalús) (Fig. 14), que pel que s'ha publicat fins ara correspon a un potent recinte fortificat de 4 ha de superfície que no presenta l'habitual nivell d'urbanització muralles endins (similar al que es produeix en el nucli cossetà d'Olèrdola o, com veurem, en una sèrie de fortificacions ausetanes). En aquest territori també genera debat el rol del nucli de Montjuïc (Barcelona), atesa l'excepcionalitat del seu camp de sitges, d'unes dimensions sense parangó en tot el món ibèric septentrional. Juntament amb altres indicis (ubicació, possible extensió, percentatge d'importacions, etc.), es pot plantejar que es tracti d'una ciutat de primer ordre (Fig. 15). Atès que el model de ciutat-estat no preveu l'existència de dos capitals en un mateix territori polític, aquest desajust es pot superar considerant un canvi d'ubicació de la capital laietana en el transcurs del període ibèric ple o un dibuix diferent dels límits dels territoris polítics, amb un hipotètic territori nou, laietà-lacetà, al llarg del curs del riu Llobregat, amb capital al jaciment de la muntanya barcelonina, la *Barkeno* ibèrica.

Un problema més ampli, també obert, és fins a quin punt aquesta articulació dels territoris cossetans, laietans i indiketes és extensible a la resta de grups ètnics de la zona catalana. Ens decanem per afirmar que no, atesa la que creiem que representa una diferència essencial: l'absència d'aglomeracions urbanes equiparables a les dels territoris costaners. Si bé les fonts antigues fan esments explícits a ciutats com *Ilirta*, *Hibera* o *Sikarra*, probables capitals dels territoris ilergeta, ilerjavó o lacetà, respectivament, l'arqueologia no n'acaba de verificar la pertinença a la categoria de nuclis de primer ordre en el període ibèric ple. Malgrat la idoneïtat dels emplaçaments als turons de la Seu Vella, a Lleida, i de la Suda, a Tortosa,

17

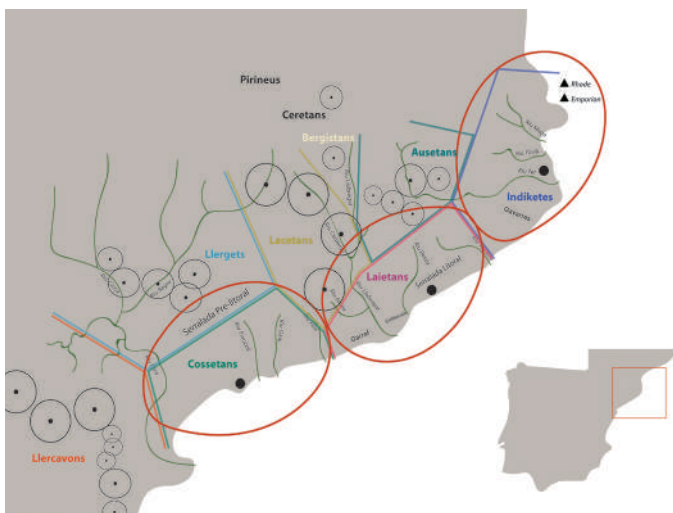


Fig. 17. Mapa que reflecteix la hipòtesi de la diferència d'articulació política entre els territoris costaners d'indigetes, laietans i cossetans, i els territoris de la resta d'ètnies del món ibèric septentrional.

Fig. 18. Vista aèria de la plataforma per on s'estén la ciutat ilercavona del Castellet de Banyoles (Tivissa) i planta general del barri sud-oest, amb indicació dels nivells d'incendi i de la ubicació de materials destacats abandonats in situ en l'episodi de destrucció, molt probablement esdevingut vers el 205 aC. Font: Grup de Recerca d'Arqueologia Clàssica, Protohistòrica i Egípcia - Universitat de Barcelona. (Font: G.R.A.C.P.E. - Universitat de Barcelona)

18



la intensa exploració arqueològica efectuada no ha proporcionat dades concloents en relació amb la seva hipotètica condició urbana abans del 200 aC, fins al punt que en el cas del nucli lleidatà es parla d'una "ciutat oculta". Pel que fa a les troballes recents al jaciment de Prats de Rei (Anoia), el fossat destapat delimita un nucli que ocupava una plataforma elevada de tot just 7.400 m² de superfície, mentre que l'extensió urbana que depassa els límits del fossat correspon a una ocupació del període ibèric tardà.

De fet, a la majoria dels territoris ètnics del món ibèric septentrional, els nuclis de més entitat contrastats arqueològicament amb dificultat són equiparables a les anomenades ciutats de segon ordre dels territoris costaners. A la zona llergeta, l'exemple paradigmàtic és el del Molí d'Espígol (Tornabous), amb una àrea urbana d'1,2 ha muralles endins (Fig. 16), en què hi ha un parell d'edificis "singulars" interpretats com a residències nobiliàries, envoltada per una ocupació periurbana d'1,5 ha, amb un caràcter essencialment artesanal. Molt proper és el nucli de la Pleta (Belianes), amb una trama urbana d'1,4 ha que inclou dos carrers amples, una agrupació de cases complexes i una gran bassa en posició central. En altres territoris, les dimensions dels assentaments més destacats són encara més modestes. Al sector ilercavó de la vall de l'Ebre i la costa nord de Castelló, el poblament





Estructura fortificada amb una gran torre que domina tot el poblat ibèric del coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). Arxiu fotogràfic del MAC.

d'època ibèrica plena està format per un reguitzell de nuclis fortificats de dimensions inferiors als 5.000 m² (Castellot de la Roca Roja, l'Assut, Planetes, Valletes, Moleta del Remei, Puig de la Misericòrdia, Puig de la Nao), molts dels quals tenen aspecte de fortí. A la zona interior del Matarranya i la Terra Alta, els nuclis de més entitat presenten unes dimensions sensiblement superiors, com s'observa en els de Sant Antoni de Calaceit (7.000 m²) o Coll del Moro de Gandesa (d'extensió per determinar, amb una ocupació fora muralles encara incerta). Al territori lacetà, a més del nucli esmentat de Prats de Rei (7.400 m²), al sector del riu Anoia, coneixem els del Castellvell i Sant Miquel de Sorba (vora 7.000 m²), a l'àrea del Cardener, i el del Cogulló (6.000 m²), a la vall del riu Llobregat. D'aquest darrer cal destacar que el seu potent sistema defensiu, amb muralla doble, dos bastions als extrems i una gran torre quadrada al centre, correspon a la fase fundacional, datada del 450-400 aC (Fig. 16). De fet, recintes fortificats complexos que tanquen extenses plataformes d'ubicació molt estratègica constitueixen els nuclis més notables del territori ausetà, amb l'Esquerda (Roda de Ter) o el Turó del Montgrós (El Brull) com a casos més representatius. No és possible fixar l'entitat urbana de tots aquests recintes, atès que tot apunta que la major part de l'espai tancat no estava edificat. El Castellot de Bolvir, en territori ceretà, és un nucli fortificat que s'estén per una superfície de tot just 6.000 m².

A tots aquests jaciments els podríem atribuir la condició de nuclis de primer ordre en els territoris respectius, sobre la base que arreu es documenten nuclis d'entitat inferior amb els quals existiria una relació jeràrquica. Aquest és el cas del nucli ilergeta dels Estinclells, a Verdú (2.500 m²) (Fig. 16); el lacetà d'Anseresa, a Olius (2.700 m²) (Fig. 16), o l'ilercavó del Castellans de Queretes (1.000 m²). A partir d'aquí sembla que es posa de manifest la manca d'un sistema centralitzat que abasti la totalitat del territori ètnic. En canvi, en cadascun d'aquests existirien tantes unitats

politicoterritorials com nuclis de primer ordre identificats, sense que hi hagi diferències d'ordre jeràrquic entre aquestes, el que correspon a una estructura de tipus heteràrquic (Fig. 17). L'articulació del poblament a partir de només dos nivells

d'assentaments, així com el panorama global de fragmentació política, no significa l'absència d'una societat tan desigual com la dels territoris costaners, ja que igualment existeixen els estaments aristocràtics consolidats que basen la seva preeminència en relacions de dependència i explotació de la resta de la població. D'altra banda, l'absència d'una centralització política al voltant de grans ciutats podria estar compensada per mecanismes de cohesió interna de naturalesa diferent, com ara espais culturals de referència (com en el cas etrusc) o a través d'aliances polítiques entre els dirigents de les diverses unitats territorials (similar a les "lligues" de *polis* gregues).

Una darrera qüestió que queda per dilucidar és la causa de l'existència de models d'organització política territorial tan diferents entre els ibers del nord. Els sistemes centralitzats coincideixen amb els territoris on els camps de sitges són molt abundants, un fet que remet a una economia enfocada a una producció excedentària de cereals. Als territoris sense sitges (o amb una presència molt limitada) cal pensar que hi ha altres recursos que en constitueixen el fonament econòmic, com podrien ser l'explotació ramadera a la zona ilergeta (són freqüents les grans basses als seus assentaments) o la de recursos minerometal·lúrgics a la zona ilercavona. A partir d'aquí hem proposat, seguint paràmetres materialistes, que l'existència de sistemes productius i econòmics diferents podria determinar les modalitats d'organització social i política existents. En aquest sentit, seria molt significativa la diferència que sembla que hi ha pel que fa als petits nuclis rurals ubicats a les planes, l'absència dels quals coincideix amb els territoris en què no hi ha grans concentracions de sitges. En el camp de l'estructura social i política no és un aspecte menor el pes proporcional de la població camperola i la seva radicació física. De manera més àmplia tampoc ho són les relacions de producció que s'estableixen entre els pagesos i l'estament aristocràtic dominant.

L'impacte de la implantació romana i el període ibèric tardà

La curta trajectòria de la ciutat ilercavona de Castellet de Banyoles (Tivissa) (Fig. 18) reflecteix millor que cap altre lloc el

sotrac que es produeix com a conseqüència de l'enfrontament entre Roma i Cartago, les dues grans potències mediterrànies del moment. El seu naixement, en un moment avançat del segle III aC, podria estar d'alguna manera vinculat als preparatius del conflicte, atès que es tracta d'un enclavament des del qual es domina de manera privilegiada un bon tram del riu Ebre i també l'accés a les mines de galena del Priorat. Hi ha diversos nuclis fortificats en els quals es detecta un reforç dels sistemes defensius en aquesta mateixa cronologia, i en algun cas sembla que se segueixin patrons de tradició púnica (les muralles de compartiments del mateix Castellet de Banyoles i, possiblement, també a Masies de Sant Miquel).

L'esclat de la Segona Guerra Púnica i les operacions militars consegüents comencen a ser visibles gràcies a una metodologia arqueològica dissenyada específicament, que ens permet identificar moviments de tropes (el pas de les cartagineses pel gual de Flix a l'Ebre) i, sobretot, campaments militars, com el que s'ha localitzat precisament a uns centenars de metres de la porta de Castellet de Banyoles. De fet, la novetat principal de la recerca sobre aquest període consisteix en la identificació de tipus d'enclavaments molt diversos, fundats al llarg del segle II aC, directament vinculats a la implantació militar i administrativa romana, els quals, de manera lògica, presenten trets de clara filiació itàlica. Es parla de *castellum* o fortí militar en casos com els de Puig Castellar (Biosca) o Monteró (Camarasa); de *praesidium*, de caràcter més aviat polític i administratiu, en el de Can Tacó (Montonès del Vallès), i de *vicus*, amb funcions eminentment logístiques, en el de Camp de les Lloses (Tona). Finalment, cal esmentar les extensions urbanes, amb elements d'urbanisme i arquitectura itàlics, que apareixen a tocar de ciutats preexistents, com les localitzades a l'entorn de l'*Emporion* grega o al peu de la *ilduro* ibèrica (en les quals destaca la documentació de les instal·lacions termals més antigues de tot Europa occidental).

La fi violenta de la ciutat ileravona, segurament als volts del 205 aC, és un cas més entre centenars de nuclis de poblament concentrat que es destrueixen o simplement s'abandonen entre el 218 i el 190 aC. Cal dir, però, que aquesta afectació segueix

un cert patró selectiu. A excepció del cas peculiar de Castellet de Banyoles i de la ciutat d'Ullastret, la major part de nuclis urbans de primer o segon ordre continuaran, fins i tot superant episodis d'atacs molt destructius, tal com s'ha comprovat en el nucli de Ca n'Oliver. A l'altra extrem, els petits vilatges fortificats són majoritàriament abandonats, tot i que és una categoria que no desapareix, tal com demostren uns pocs casos coneguts de construccions *ex novo* dins del segle II aC, com ara els de Sant Miquel, a Vinebre, o Turó Rodó, a Lloret de Mar. Per contra, en el període ibèric tardà els establiments rurals es mantenen o més aviat creixen, un exponent més de la resiliència que caracteritza la població camperola en qualsevol període històric. En aquesta reorganització de la societat ibèrica, la qüestió principal que s'ha de resoldre és com queden les antigues classes dirigents, de les quals es perd el rastre arqueològic tant en els assentaments com a les necròpolis. Tanmateix, tenim el testimoni de diversos monuments escultòrics de pedra, com els de Malla o Cal Posastre, amb representacions de caràcter inequívocament senyorial o aristocràtic, que posen de manifest la seva persistència en el context d'una romanització intensa i irreversible de les comunitats ibèriques.

BIBLIOGRAFIA

ASENSIO, D. 2015, El poblament rural en les comunitats ibèriques del nord-est de la Península Ibèrica entre els segles VI i III aC., a Actes de la table ronde d'Elne (2013): l'habitat rural dans le sud de France (VIe-IIIe s. av. J.-C.), actualité de la recherche, *Documents d'Archéologie Méridionale*, 36, Lattes, 321-338.

ASENSIO, D. 2015, Ceràmiques importades, béns de prestigi, pràctiques socials i sistemes productius entre les comunitats ibèriques del nord-est peninsular, a Belarte, M. C., Garcia, D. i Sanmartí, J. (eds.), Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i Ibèria, VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, *ArqueoMediterrània* 14, Barcelona, 208-221.

ASENSIO, D., i JORNET, R. 2019., Territoris polítics i territoris ètnics a la Catalunya interior i Baix Aragó en època ibèrica, a Belarte, M. C., Noguera, J., Plana-Mallart, R. i Sanmartí, J. (eds.), Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the first millennium BC, *Treballs d'Arqueologia de la Mediterrània Antiga*, 7, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 179-196.

BEA, D., et al. 2008, Contacte i interacció entre indígenes i fenicis a les terres de l'Ebre i del Sènia durant la primera edat del ferro, a Actes del Simposi d'Arqueologia d'Alcanar 2006, *Contactes: indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI aC.*, Alcanar 135-170.

BELARTE, M. C., i NOGUERA, J. 2015., Estats sense ciutats? El curs inferior de l'Ebre, el Maestrat i la plana de Castelló a l'edat del ferro, a Belarte, M. C., Garcia, D. i Sanmartí, J. (eds.), Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i Ibèria, VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, *ArqueoMediterrània*, 14, Barcelona, 211-226.

CODINA, F., PLANA-MALLART, R., i DE PRADO, G. 2019, The iberian town of Ullastret (Catalonia): town planning and urban characteristics, a Belarte, M. C., Noguera, J., Plana-Mallart, R. i Sanmartí, J. (eds.), Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the first millennium BC, *Treballs d'Arqueologia de la Mediterrània Antiga*, 7, Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 149-164.

FRANCÈS, J., i PONS, E. 1998, L'habitat del Bronze Final i la Primera Edat del Ferro a la Catalunya litoral i prelitoral, *Cypsela* 12, 31-46.

GARCIA ROSELLÓ, J., et al. 2000, Burriac, un centre d'intercanvi i comerç a la Laietània ibèrica, a *III Reunió sobre economia en el món ibèric*, Saguntum, Extra 3, València, 357-367.

JUNYENT, E., LAFUENTE, À. i LÓPEZ MELCIÓN, J. B. 1994, L'origen de l'arquitectura en pedra i l'urbanisme a la Catalunya occidental, *Cota Zero*, 10, 9-18.

MALUQUER DE MOTES, J. 1966, *El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

MARTÍN, M. A., i PLANA-MALLART, R. 2003. L'Empordà au début de l'âge du Fer et à l'époque ibérique: structure et organisation du territoire, a Bats, M. et al. (eds.). Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne. Hommage à Guy Barruol, supplément 35, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 89-104.

SANMARTÍ, J. 2001, Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segles IV-III aC), a Martin, A i Plana, R. (dir.). Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental : actes de la taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000, *Monografies d'Ullastret*, 2, 23-38.

SANMARTÍ, J. 2009, Colonial relations and social change in Iberia (seventh to third centuries BC), a Dietler, M. i López-Ruiz, C. (eds.), *Colonial encounters in ancient Iberia: phoenician, greek and indigenous relations*, Chicago, 49-88.

SANMARTÍ, J., et al. 2019, A city-state system in the pre-Roman western Mediterranean: the Iberian cities of eastern Catalonia, a Belarte, M. C., Noguera, J., Plana-Mallart, R. i Sanmartí, J. (eds.), Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the first millennium BC, *Treballs d'Arqueologia de la Mediterrània Antiga*, 7, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 91-109.

TARRADELL, M. 1962, *Les arrels de Catalunya*, Barcelona, Vicens-Vives.

L'àrea central d'Ibèria

Ignasi Grau

Catedràtic d'arqueologia
Universitat d'Alacant

Dins de l'extensa zona de desenvolupament de la cultura ibèrica, l'àrea central correspondria a les actuals terres centremeridionals del País Valencià i la franja de territori de Múrcia i d'Albacete que hi fa frontera (Fig. 1). Aquesta àrea presenta unes trajectòries històriques i expressions culturals pròpies, encara que relacionades amb els sectors veïns. Possiblement un fet diferencial i determinant és el caràcter obert al Mediterrani que va facilitar la gènesi d'espais colonials en alguns sectors, l'adopció d'influències foranes i la integració primerenca en xarxes econòmiques supraregionals. Aquestes influències externes integrades a les mateixes dinàmiques locals van modelar les formes socials i territorials.

Pobles i regions

Disposem de molt poques referències als textos grecollatins i únicament ens permeten una localització geogràfica dels antics pobles ibèrics de la zona. Aquestes descripcions es refereixen a dos grans moments cronològics. Les fonts més antigues, d'Hecateu o Aviè, descriuen els pobles que ocupaven la zona entre els segles VI i V aC. Al sud, i afrontant amb els mastièns que es van estendre per la zona oriental d'Andalusia i les costes del sud-est, es localitzarien els gimnetes. Aquest poble ocuparia des del riu Segura fins al riu Xúquer. Entorn d'aquest riu, anomenat Sicà a les fonts, s'instal·laria el poble amb el mateix nom, i al nord es trobarien els esdetes, que ocuparien el sector central valencià.

El segon grup de fonts, basades en Plini o Ptolemeu, il·lustra la situació geogràfica en època imperial cinc segles després. En aquesta ocasió ens trobem amb els contestans, que s'ubiquen a la zona anteriorment ocupada pels gimnetes i a partir del riu Xúquer, que en aquests textos es denomina Sucro, es

1



Fig. 1. Assentaments principals de l'àrea central d'Ibèria.
Imatge: I. Grau.

localitzen els edetans, que s'estenen per la zona valenciana que anteriorment ocupaven sicans al sud i esdetes al nord.

L'existència d'una certa coincidència i la similitud d'alguns noms ètnics, com esdetes-edetans, ha portat a considerar que la distribució dels pobles més antics es mantenia estable i d'unes ètnies primitives s'evolucionaria cap als pobles d'època imperial. També és interessant assenyalar que els dos pobles més antics a les terres meridionals, gimnetes a l'àrea de la costa i sicans a l'interior i entorn del riu Xúquer, es corresponen amb sengles espais geogràfics distingibles a la regió: plans oberts al mar a l'entorn del Baix Vinalopó-Baix Segura i una zona interior amb les valls entre muntanyes del Serpis i el Xúquer. A més, la denominació de gimnetes connecta les zones litorals amb les properes illes homònimes, relació constatada arqueològicament a partir de la forta influència de l'ambient feniciopúnic d'Eivissa en els moments inicials d'època ibèrica.

L'aparició de paisatges fortificats (segles VIII-VI aC)

Entre els segles VIII i VI aC es va desenvolupar un període de profundes transformacions històriques que va donar lloc

a un nou model de societat. Els grups previs de finals de l'Edat del Bronze havien desenvolupat un model agrícola sedentari de caràcter pagès amb comportaments territorials de caràcter aglutinant. La circulació d'alguns béns de prestigi a algunes mans i l'existència d'alguns enterraments mostrarien certs processos de diferenciació social, però no especialment destacats. Es van anar constituint xarxes d'intercanvis de gran distància, que vinculaven les àrees atlàntica i mediterrània de la Península i que tenien com a objecte l'aprovisionament de metalls i altres matèries primeres. Sobre aquesta estructura preexistent, durant el Ferro Antic, al segle VIII aC, es van intensificar els intercanvis gràcies als mercaders fenicis assentats a la desembocadura del Segura, al Cabeçó Petit de l'Estany primer (Fig. 2), i de la Fonteta després.

La integració d'aquestes economies locals en marcs regionals i supraregionals va suposar la modificació dels esquemes tradicionals cap a models que buscarien l'increment creixent de la producció. El creixement econòmic, incentivat pels grups dirigents i en part canalitzat en els intercanvis, tindria com a conseqüència l'augment demogràfic que van sostenir processos de concentració poblacional i expansió econòmica.

2



Fig. 2. El Cabezo Pequeño del Estañó (Guardamar del Segura, Alacant). Fortificació del primer assentament fenici de la desembocadura del Segura, segle VIII aC. Imatge: F. Prados.

D'altra banda, la interacció amb les poblacions mediterrànies va introduir elements fonamentals que caracteritzaran els models econòmics de l'Edat del Ferro. Ens referim a innovacions tecnològiques com la metal·lúrgia del ferro o la terrisseria a torn, que afavoririen l'expansió de les forces productives i l'especialització creixent de la producció. També es va transformar l'agricultura del període per l'adopció de nous cultius, com la vinya, i el desenvolupament d'altres fruiters, que se sumen als cereals i llegums tradicionals. Aquestes plantes són de cicle superior a l'any, la qual cosa va variar la relació de les persones amb la terra, de manera que l'augment dels temps per esperar les collites i les inversions a llarg termini van haver de fomentar els drets sobre les parcel·les i intensificar els vincles amb el sòl.

El caràcter expansiu d'aquests processos va generar la fricció entre grups en competència per terres i vies de comunicació, la qual cosa desembocaria en la rivalitat i el conflicte entre les comunitats assentades a cada territori. Això explica que els principals poblats busquessin llocs dominants i reforçats per muralles i on la concentració residencial pretenia fer front a aquests desafiaments.

En efecte, tots aquests canvis tenen la seva millor expressió en un nou model de poblament basat en l'aparició de poblats fortificats i d'altura, els *oppida*, que controlaran petits territoris on es disposaran denses xarxes d'assentaments rurals. En aquesta zona es van caracteritzar per la seva reduïda mida, entre 1 i 2 ha, que configurarien una espessa xarxa de robustes ciutadelles. Òbviament, existeixen variacions regionals en funció de dinàmiques pròpies i connexions amb els focus de colonització, per la qual cosa convé descriure els diversos espais.

A les terres meridionals valencianes trobem un focus de població important a la Penya Negra des del segle IX aC, la qual cosa assenyalaria l'inici de les dinàmiques en els moments previs a la implantació colonial. Aquest va ser un interlocutor local amb les poblacions semites instal·lades a la comarca. Trobem també una sèrie de poblats menors amb funcions

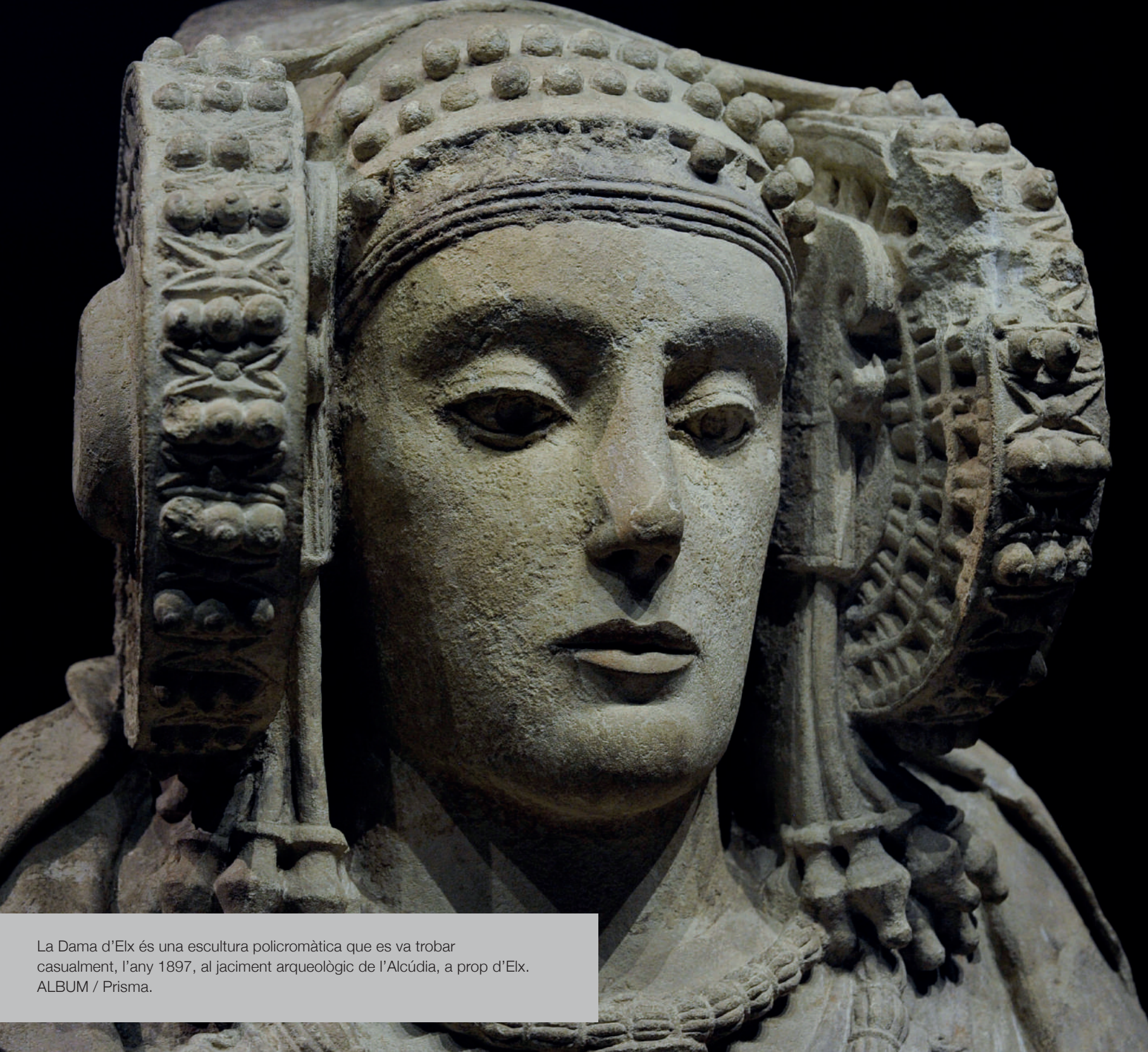
específiques de control o explotació del territori. Remuntant la vall del Vinalopó apareixen altres enclavaments de caràcter concentrat de dimensions menors, com El Monastil. Les dinàmiques històriques d'aquest territori s'han d'emmarcar en contextos de cooperació i interrelació amb els agents mediterranis. Diferents grups locals i fenicis van estar implicats en el control de la producció i de l'intercanvi.

La puixança econòmica de la comarca va caminar alhora amb les profundes transformacions socials que es documenten al registre funerari de la necròpolis de la Penya Negra a les Moreres II. Aquest cementiri preludia el model d'espai funerari de cremació de grups exclusius que es desenvoluparà posteriorment al món ibèric.

A la Marina Baixa, la Vila Joiosa documenta l'existència d'una forta empremta de les influències mediterrànies, possiblement vinculada al focus semita de la veïna Eivissa, especialment a les necròpolis de cremació datades a les darreries del segle VII i VI aC, com les Casetes (Fig. 3). Les tombes compten amb destacats elements de procedència oriental, entre els quals destaquen la joieria orientalitzant, amulets o ceràmica egípcia, que mostren intenses relacions amb el món semita i processos de redefinició de les comunitats locals fruit d'aquestes trobades.

Una mica més al nord, a la zona de la Marina Alta, destaca l'Alt de Benimaquia de Dénia, un poblat indígena d'altura, sòlidament fortificat i on es documenten les primeres premses peninsulars per a la producció excedentària de vi. La interacció amb els semites explica l'adquisició del desenvolupament tecnològic necessari per a la producció d'aquesta beguda alcohòlica, la distribució de la qual devia ser fonamental per a la creació de xarxes de poder i consolidació del prestigi dels cabdills locals a partir del consum ritualitzat.

Les valls i serres del sud de València i nord d'Alacant mostren aquesta mateixa dinàmica d'emergència de poblats que exerceixen la funció de llocs centrals i de control de la producció i distribució dels productes d'intercanvi. A la zona alcoiana trobem el Puig d'Alcoi, la Covalta o el Cabeçó de Mariola, i una



La Dama d'Elx és una escultura policromàtica que es va trobar casualment, l'any 1897, al jaciment arqueològic de l'Alcúdia, a prop d'Elx. ALBUM / Prisma.

3



Fig. 3. Vista de la necròpolis del Hierro Antiguo de Les Casetes (sector Jovada), a Vila Joiosa (Alacant). Imatge: Vilamuseu.

mica més al nord, la Solana del Castell de Xàtiva, centre vinculat a una xarxa d'intercanvis articulada pel Xúquer. Juntament amb aquests *oppida* destaca l'aparició d'un dens poblament de caràcter rural lligat a la intensificació de l'activitat agrícola.

Seguint al nord, el poblament es va articular en entitats autònomes corresponents a les principals valls de la regió, com el Magre o el Túria. Assistim a la concentració poblacional en nuclis que van adquirir rellevància com a resultat del seu paper en la producció i l'articulació de les xarxes d'intercanvi locals, com Los Villares de Caudete de las Fuentes-*Kelin*, Sant Miquel de Lliria-*Edeta*, el Castell de Sagunt-*Arse* o la Carència de Toris-*Kili*.

El patró funerari característic d'aquestes zones és el de petites àrees d'enterrament en l'àmbit rural. És el cas del Mas del Regall a Alcoi, Collado de la Cova del Cavall a Lliria o la de Sant Cristòfol a Sagunt. Es tracta d'unes quantes tombes que possiblement contribuïrien a arrelar les poblacions als nous territoris, a partir de la fixació ritual d'avantpassats. Es tracta

d'un tipus d'enterraments que s'aparta de les necròpolis esmentades de la Vila Joiosa o les Moreres, indicatiu de processos socials diferents.

En aquests territoris assistim al desplegament de certes estratègies socials, com el control de béns de prestigi importats, especialment el vi fenici, que van donar forma a una societat clarament jerarquitzada, però en la qual no es van produir grans concentracions de poder ni expressions diacrítics de riquesa i estatus i que marcaran trajectòries posteriors.

El període ibèric antic (segles vi-v aC)

L'inici de l'època ibèrica, encara que clarament és una continuïtat històrica, crea els trets culturals que defineixen i donen visibilitat als pobles ibers. Ens referim principalment a la ceràmica a torn ibèrica, els estris de ferro, la gran escultura en pedra, l'escriptura o les necròpolis de cremació.

La gradual especialització artesanal vinculada a les tècniques metal·lúrgiques i ceràmiques, com s'observa a Kelin, el Puig d'Alcoi o la Penya Negra, va fomentar un model econòmic més especialitzat i diversificat que va consumir la divisió social del treball. La utilització d'instrumental de ferro va permetre l'ampliació dels camps de cultiu, l'augment de la productivitat i la producció agrícola, reflectit en un dens poblament rural que va impulsar la intensificació agrícola iniciada en segles precedents. La producció ceràmica va permetre que l'elaboració d'estris sortís de l'àmbit domèstic, la força de treball del qual, bàsicament femenina, va poder destinar-se a tasques que es van incrementar exponencialment, com l'activitat tèxtil. Aquesta producció de teixits va superar àmpliament les necessitats de les famílies per convertir-se en béns fàcilment transportables i intercanviables, i va generar riqueses acumulables i transferibles.

Un altre tret destacable va ser la interrupció de l'arribada de productes fenicis, que assenyalava els canvis en els circuits i sistemes d'intercanvis. Els intercanvis sembla que es van concentrar en centres costaners com l'Oral, la Vila Joiosa o el Grau Vell de Sagunt i van arribar molt esporàdicament a les terres de l'interior. Possiblement es va produir una gradual substitució de béns forans a causa del desenvolupament de certes produccions locals, com el preuat vi fenici, que va començar a produir-se localment.

Els canvis s'expressen en la consolidació dels esquemes territorials que es reconeixien anteriorment. Als territoris de Kelin i Edeta es va produir un augment dels poblats amb mostres d'un ordenament jerarquitzat. A la major part de les comarques del sud de València i nord d'Alacant es mantenen les tendències anteriors de densificació rural i jerarquització del poblament. Les desembocadures del Xúquer, el Serpis o la zona de la Marina Baixa agafen importància com a connectors al mar dels territoris interiors. L'Alter de la Vint-i-huitena a la Ribera Baixa, la Vital-Hospital de Sant Marc a la Safor o el potent focus de la Vila Joiosa donen testimoni d'aquest ordenament. A les terres del Baix Segura i el Baix Vinalopó s'assisteix a una profunda transformació després

del final de la presència fenícia a la zona i l'adquisició del protagonisme d'enclavaments ibèrics, com l'Oral, que reconfiguren l'estructura territorial. És possible que aquest territori tingués la seva capitalitat a l'Alcúdia, com provarien els importants vestigis escultòrics del seu entorn, com veurem a continuació.

Els canvis del territori estan relacionats amb la transformació del model econòmic i els avenços de la jerarquització social, encara que amb diferents desenvolupaments en cada àrea. Expressió d'aquests processos és la materialització ideològica de les estratègies de domini social dels grups de poder a través de maneres diferents que indicarien processos socials diversos. A la meitat sud de la nostra àrea d'estudi destaca l'aparició de la gran estatuària en pedra a partir del segle v aC. És el mode d'expressió de l'hegemonia social de potents grups dominants. Com ja hem indicat, el territori entorn de l'Alcúdia es converteix en un focus de gran rellevància. Alguns exemples, com el tors del guerrer (Fig. 4) o la cèlebre Dama d'Elx, donen bon compte d'aquest fenomen. Aquests monuments es vinculen al desenvolupament de les necròpolis de cremació a partir de la segona meitat del segle v aC. El Corral de Saus, el Cabezo Lucero o les Casetes i Poble Nou són mostra del desenvolupament i sanció de les desigualtats socials. Aquestes necròpolis són pròpies de grups excoients, ja que l'escàs nombre de tombes indica que la major part de la població no té dret a l'enterrament en aquests espais. A partir dels funerals i els monuments es construeix i expressa el poder de les famílies dominants de la comunitat i els seus parents immediats.

Mentre tot això ocorria en terres meridionals, al nord del Xúquer les estratègies de distinció social no van fer servir aquestes manifestacions escultòriques, ni van desenvolupar les àmplies necròpolis de cremació. Almenys no amb la mateixa profusió, ja que algunes escultures apareixen esporàdicament en llocs com Sagunt o la Carència i bé poden relacionar-se amb tombes o monuments. De tota manera, sembla clar que en aquest territori les estratègies simbòliques desplegades van evitar formes ostentoses d'expressió del poder i han de remetre a estructures socials de diferent naturalesa.

4



5



Fig. 4. Escultura ibèrica amb tors de guerrer. Fundació Universitària l'Alcúdia d'Elx.

Fig. 5. Làmina de plom escrita de La Serreta (Alcoi, Cocentaina i Penàguila, a Alacant). Museu Arqueològic Camil Visedo d'Alcoi, Alacant.

L'època ibèrica plena (segles v-iii aC)

A finals del segle v aC i inicis del iv aC es constata un període d'expansió de l'habitatge amb l'aparició de nous *oppida* i el desenvolupament de l'habitat rural. Aquests canvis s'acompanyen d'una sèrie d'indicadors arqueològics que ens situen davant d'un panorama de creixement econòmic i increment de la complexitat social. Les bases es troben en la gestió agrícola del territori que va proporcionar els productes de subsistència i els fons de renda amb què mantenir una població creixent i una economia especialitzada, les artesanies i els intercanvis. Es va produir la consolidació de les tecnologies introduïdes anteriorment i l'articulació econòmica en esquemes cada vegada més complexos. També l'intercanvi va assolir un notable desenvolupament, com testifica la freqüent aparició de béns de prestigi mediterranis com vaixelles fines gregues i aliments envasats de procedència púnica.

En relació amb les activitats d'intercanvi és necessari referir-se al desenvolupament de l'escriptura, que en aquesta zona va tenir especial rellevància (Fig. 5). Es documenta una concentració de testimonis escrits, principalment sobre làmines de plom i grafitis ceràmics, en els sistemes d'escriptura meridional, oriental i grecoibèric. Aquest últim, que fa servir la grafia jònica per escriure l'iber, és exclusiu de terres alacantines i murcianes i delata la intensa coexistència de comunitats diverses.

Tots aquests processos van conduir al reforçament de l'economia política i a l'increment de la desigualtat social. Els testimonis obtinguts als assentaments, paisatges, necròpolis i la circulació de béns de prestigi remeten cap a un clar increment de la jerarquització social. Aquest ordre desigual troba la seva millor expressió al paisatge funerari formalitzat al període anterior i que ara assoleix el seu màxim desenvolupament. Les necròpolis expressen l'existència d'un ordre social definit per tres grans grups. El primer el conformen uns quants individus enterrats en tombes amb escultures o amb aixovars destacats, entre els quals predomina l'armament. Un altre grup el constitueixen les persones amb accés a les necròpolis, però



El Guerrer de Moixent és una figureta de bronze d'origen ibèric que reproduïx un genet muntant a cavall. Aquest guerrer es va trobar l'any 1931 i és una de les troballes més rellevants, conjuntament amb la Dama d'Elx, de l'època ibèrica al País Valencià. ALBUM / Oronoz

sense escultura i aixovars rellevants. I, finalment, la població majoritària que no va ser enterrada als cementiris per motius d'estatus. En definitiva, l'escissió de la societat en un estament de poderosos i gent comuna dependent.

La legitimació d'aquesta desigualtat es va basar en estratègies com la manipulació de la violència simbòlica i la figura del protector de la comunitat, segons es desprèn de la importància del guerrer que es reconeix a les tombes. Altres representacions com les cèlebres Dames remeten a altres referents de poder que s'expressen en femení. També la vinculació genealògica a avantpassats preeminents seria a la base del poder que tendeix a fer-se hereditari. Altres estratègies de distinció se centrarien en el control dels béns fets servir en festes i banquets, com el vi o les vaixelles fines procedents d'altres regions del Mediterrani. També el domini del camp ritual seria una altra de les formes de creació i sanció de les diferències socials.

Els elements de materialització de les desigualtats es distribueixen de manera diferent en aquesta àmplia zona, i remeten a maneres diferents de poder i dominació. Com ja hem assenyalat, escultures i necròpolis són absents a la meitat nord de l'àrea d'estudi, mentre els elements relacionats amb la comensalia es distribueixen per tota la regió, i remeten a maneres corporatives de poder. Aquests trets assenyalarien formes severes o atenuades de control i exhibició del poder en el marc de les estructures desiguals.

Una altra sensible diferència entre zones s'expressa en l'ordenament territorial i les seves trajectòries, ja que reflecteix estructures sociopolítiques diferents. L'àrea septentrional va consolidar grans centres urbans i estructures fortament jerarquitzades de poblament al segle IV aC que van perdurar sense grans canvis durant el segle III aC. Els exemples de Kelin o Edeta (Fig. 6) mostren l'ordenament en ciutats d'al voltant de 10 ha que van dominar amplis territoris comarcals, als quals es van establir nuclis de diferent naturalesa com els ben coneguts Castellet de Bernabé o Puntal dels Llops.

6



Fig.6. Recreació d'Edeta – Tossal de Sant Miquel (Llíria, València), segle III aC. Foto: SIP-Museu de Prehistòria de València.

A diferència d'aquests territoris, l'àrea al sud del Xúquer es va organitzar al segle IV aC mitjançant una tessellació de petits territoris al front dels quals s'establí un *oppidum* de mida entorn de les 1-2 ha, que remetia a petits poders locals centrats en cada territori. En el trànsit entre el segle IV i III aC es va produir un context d'inestabilitat que va afectar importants territoris i poblats. La Bastida de les Alcusses, el Puig d'Alcoi o el Puntal de Salinas es van abandonar al segle IV aC, i un temps després, a començaments del segle III aC, ho farien la Covalta i la Illeta dels Banyets del Campello. Després d'aquestes convulsions es va produir l'emergència d'uns nuclis urbans majors que van

destacar entre els restants *oppida* per la seva mida, entorn de 6-10 ha, i funcions. Saitabi-Xàtiva, la Serreta d'Alcoi, Alon-la Vila Joiosa o Ilici-l'Alcúdia d'Elx es van convertir en les capitals d'àrees territorials de caràcter comarcal.

En la construcció i sanció d'aquests paisatges urbans va haver de tenir un paper crucial l'emergència de santuaris territorials que van aglutinar les noves comunitats sota l'empara de rituals i celebracions. Els llocs de culte com la Serreta d'Alcoi, la Malladeta d'Alon-la Vila, o la Carraposa de Saitabi-Xàtiva, La Luz a Verdolay, La Encarnación de Caravaca o Coimbra del Barranco Ancho es van desenvolupar en aquesta fase mentre es produïa el declivi de les antigues necròpolis del segle IV aC. Els centres simbòlics i de cohesió abans dispersos a cada *oppidum* van donar pas a noves formes de cohesió social a escala comarcal. En altres paraules, els poders dispersos a cada territori local es van aglutinar per donar forma a noves estructures polítiques de caràcter aglutinant i escala comarcal, entorn dels 700-1.000 km².

Com a resultat, a la segona meitat del segle III aC tota l'àrea central d'Ibèria estava estructurada per centres urbans que constituïen un sistema territorial semblant. Aquestes ciutats estarien regides per uns grups de poder que van quedar reflectits en els rics programes iconogràfics d'Edeta i la Serreta d'Alcoi. Grups de dansaires, genets, processons, escenes de caça o combat es van pintar sobre les parets dels vasos ceràmics fets servir per les classes dirigents per exhibir el seu estatus. A partir de l'últim terç del segle III aC, va començar a deixar-se sentir la pressió territorial i política de la dinastia bàrquida. Instal·lats a Qart Hadasht, actual Cartagena, els cartaginesos van emprendre el seu projecte de domini territorial, amb actuacions de diferent naturalesa, des de pactes amb els *oppida* locals fins a enfrontaments oberts. Precisament l'atac i presa d'Arse-Sagunt va desencadenar la guerra entre cartaginesos i romans deslliurada a bona part d'Ibèria. L'evidència arqueològica d'aquest context de guerra és una sèrie de destruccions i abandonaments d'enclavaments de primer ordre que articulaven l'espai geopolític de l'àrea central d'Ibèria. Algunes, com l'esmentada Arse o Keli,

van reconstruir les seves estructures i van continuar les seves ocupacions, mentre que altres centres com Edeta o la Serreta es van abandonar per sempre.

L'ibèric final (segles II-I aC)

La guerra va donar pas als inicis de la dominació romana i, amb això, a una nova etapa en què el territori ibèric es va integrar gradualment a la nova potència hegemònica al Mediterrani, encara que a la pràctica va continuar gaudint d'un bon grau d'autonomia i un destacat desenvolupament cultural. Les circumstàncies de les guerres d'annexió, les actituds hostils o, al contrari, les aliances van provocar abandonament i perduracions d'*oppida* que van configurar una nova estructura territorial.

Després dels primers anys convulsos, la situació a la regió sembla que es va normalitzar i l'inici de la dominació romana es va caracteritzar per la continuïtat d'una important trama d'*oppida*. La pervivència no només va afectar les principals ciutats que dirigien els seus respectius entorns, com Keli, Arse, Kili, Saitabi, Alon o Ilici. Alguns *oppida* menors es van reforçar en el període i van exercir el control dels seus respectius territoris, com és el cas del Pico de los Ajos, Cerro Lucena, el Rabat de Rafelcofer, el Cabeçó de Mariola (Fig. 7) o el Monastil. A la base del model de poblament hi ha tota una sèrie d'assentaments rurals en forma de caseries i llogarets que incrementen el nombre en un procés d'intensificació de la producció agrària. Possiblement la necessitat de satisfer els tributs i exigències romanes sobre els territoris conquerits explica aquest increment productiu.

El poder romà se situaria a la cúspide de tota aquesta trama i s'exerciria des de dos importants enclavaments: la vella ciutat de Carthago Nova o la colònia de Valentia, fundada el 138 aC. Aquestes dues ciutats necessàriament requerien la connivència dels poders ibèrics i la continuïtat de bona part de les estructures polítiques i de domini indígenes durant el primer moment de dominació romana. Roma permetria una certa

7



Fig. 7. Recreació del Cabeçó de Mariola (Alfafara, Alacant – Bocairent, València), segle I aC. Foto: I. Grau – Patrimoni Virtual – UA.

Fig. 8. Vasos amb decoració figurada de l'àrea contestana. Esquerra, La Serreta (segle III aC), i dreta, l'Alcúdia d'Elx (segle II-I aC). Fundació Universitària l'Alcúdia d'Elx – Museu Arqueològic Camil Visedo d'Alcoi.

autonomia de gestió de l'espai a les comunitats ibèriques sota el reconeixement del seu domini i amb la finalitat d'extreure els recursos a partir de la imposició de tributs.

També les activitats d'intercanvi van quedar afavorides per aquesta trama urbana i les seves funcions de centres redistribuïdors. Així es va produir una ràpida expansió del comerç itàlic, amb l'arribada massiva d'àmfores vinàries itàliques i vaixelles fines campanianes i calenes.

Juntament amb el sistema de domini ibèric es van anar implementant noves estratègies de control i explotació econòmica, com la introducció de la moneda com a nou instrument d'intercanvi, o la creació de calçades per a noves formes de connexió de territoris basades en l'increment de trànsit rodat. Del primer fenomen en donen compte les encunyacions de monedes de les seques d'Arse, *Kelin*, *Kili* o *Saiti-Saitabi*. Evidència del segon procés són les calçades empedrades documentades a Alon o la comarca de la Costera

i que anticipen els grans projectes de construcció de viaris que es van produir a partir del regnat d'August.

Testimoni del protagonisme de les estructures socials i de poder ibèriques seria la revitalització de les necròpolis, com el Corral de Saus, el Poble Nou i les Casetes a la Vila, El Cigarralejo o Cabecico del Tesoro, a terres murcianes. Encara que es documenten canvis en la composició dels aixovars, on desapareixen les armes, i en les formes de les tombes, aquests cementiris donen testimoni de trames socials sancionades al camp ritual dels ritus funeraris.

De la mateixa manera hem de valorar la important activitat dels santuaris ibèrics, com el de Guardamar, la Malladeta, la Carraposa o la Serreta, als quals hem d'afegir els imponents projectes de monumentalització dels santuaris de la zona d'Albacete i de Múrcia, com la Encarnación i el Cerro de los Santos. Aquests llocs de culte van adquirir les funcions d'agregació territorial i construcció d'identitats col·lectives en un període previ a la municipalització de temps d'August.

Finalment, es va produir el floriment de rics estils simbòlics sobre ceràmiques. Als coneguts tallers figuratius il·licitans

8



(Fig. 8) o d'Archena, es pot sumar els de la Vila Joiosa o les representacions d'éssers híbrids propis de terres valencianes i presents a Kelin, Kili o Valentia, expressió d'un complex món ideològic i simbòlic.

En aquests temps finals de la cultura ibèrica es van produir algunes de les expressions culturals més destacades, com les esmentades ceràmiques figurades, mentre es mantenien actives les estructures polítiques i socials iberes. Possiblement, en aquest primer moment de la dominació es van desplegar estratègies de col·laboració i Roma va mostrar actituds permissives que van facilitar el control i explotació dels dominis conquerits a Ibèria, mentre centraven l'atenció en l'annexió d'altres territoris allunyats d'aquesta franja mediterrània.

BIBLIOGRAFIA

ABAD, L., SALA, F., i GRAU, I. (eds.) 2005, *La Contestania Ibérica. Treinta años después*, Alacant, Universitat d'Alacant.

AMORÓS, I. 2019, *Ideología, poder y ritual en el paisaje ibérico: procesos sociales y prácticas rituales en el área central de la Contestania*, València, Serie de Trabajos Varios 123.

ARANEGUI, C. 2012, *Los iberos ayer y hoy. Arqueologías y culturas*, Madrid, Marcial Pons.

ARMADA, L., i GRAU, I. 2018, The Iberian Peninsula. Dins C. Haselgrove, P. S. Wells, i K. Rebay-Salisbury (eds.), *Oxford Handbook of the European Iron Age*. Oxford, doi: 10.1093/oxfordhb/9780199696826.013.2, 1-43.

BONET, H., GRAU, I., i VIVES-FERRÁNDIZ, J. 2015, Estructura social y poder en las comunidades ibéricas de la franja central mediterránea, a Belarte, M. C., Garcia, D. i Sanmartí J. (eds.), *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i a Ibèria. Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons*, Barcelona/Tarragona, Universitat de Barcelona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 251-272.

BONET, H., i MATA, C. 2009, El urbanismo ibérico en el área valenciana. El *oppidum* como centro de poder y reflejo del tejido social, *Butlletí Arqueològic* V-31, 107-144.

GRAU MIRA, I. 2007, Dinámica social, paisaje y teoría de la práctica. Propuestas sobre la evolución de la sociedad ibérica en el área central del oriente peninsular, *Trabajos de Prehistoria* 64-2, 119-142.

GRAU MIRA, I., i VIVES-FERRÁNDIZ, J. 2018, Entre casas y comunidades: formas de organización y relación social en el área oriental de la Península Ibérica (ss. V-II a.n.e) a Rodríguez, A., Espino, D. i Pavón, I. *Más allá de las casas. Familias, linajes y comunidades en la protohistoria peninsular*, Càceres, Unex, 73-109.

RUIZ RODRÍGUEZ, A. 2008, Iberos, a Gracia, F. (coord.), *De Iberia a Hispania*, Madrid, Ariel, 733-844.



La Dama de Baza és una escultura ibèrica esculpida en pedra calcària i policromada. Trobada l'any 1971 a la necròpolis de l'antiga Basti, a Granada, data de finals del segle v aC. Actualment està exposada al MAN, Madrid. ALBUM / Prisma

Els territoris ibers del sud

Arturo Ruiz i Manuel Molinos

IAI. Universidad de Jaén

A l'àrea geogràfica que s'estén al sud de Castella-la Manxa i l'Alta Andalusia i que arriba fins a Múrcia, s'han reconegut tradicionalment dos grans grups etnicoculturals ibers: l'oretà i el bastetà (Fig. 1). El primer estava dividit, segons Estrabó, en dues branques: una al nord, a l'alt Guadiana, amb referència a Oretum, i una altra al sud, amb capitalitat a Càstulo, que ocupava el nord de l'alt Guadalquivir. Entre ambdues s'estenia el Saltus Castulonensis.

Més complex és definir el territori bastetà. Plini concebia la Bastetània com un ampli espai geogràfic que des del sud del Guadalquivir arribava a la costa mediterrània. Hi distingia tres zones: en primer lloc, una Regio Bastitana que no va descriure, però que situava entre la zona Bètica i la Contestània; en segon lloc, la "Bastetània que mira al mar", el límit occidental de la qual era la vall del Guadajoz, ja que integrava *oppida* com Ategua, Ulia o Hippo Nova; a més, per les cites d'Iliberris i Singilis s'entén que s'estenia per les Hoyas de Granada i Antequera. Aquest ampli territori va poder estar ocupat pel grup mentesà, que el geògraf localitzava al sud dels oretans i al nord dels bàstuls. D'aquests últims és la tercera unitat, que ja Estrabó localitzava a la costa entre Cartagena i Calp una cultura híbrida, fruit de la llarga convivència entre ibers i fenicis.

No s'ha de descartar que les tres unitats conformessin, en un moment anterior, el territori mastiè que Hecateu va conèixer a la costa mediterrània cap al 500 aC i del qual es parlava encara a finals del segle III aC, en època de Polibi. De les tres unitats de Plini, per a Ptolemeu no va existir el grup mentesà, perquè identificava la Bastetània occidental amb

el territori túrdol; en canvi, el geògraf alexandri va precisar la localització de la Regio Bastitana: un espai que feia arrencar dels altiplans granadins i portava fins a Saltigi o Illunum, a Albacete, i definia així una àrea que abraçava el costat oriental de l'Orospeda.

És important valorar aquesta contradicció en la definició dels grups mentesà i túrdol, ja que el 1992 es va proposar per explicar-la una "turdetanització" tardana dels primers; nosaltres, al contrari, veiem la iberització primerenca d'una població de possible origen tartessi. En tot cas, les dues versions coincideixen que es tracta d'una lectura en temps diferents, la qual cosa obliga a pensar la qüestió des de l'estratigrafia territorial.

Entre els rius Torres i Guadalbullón, en una vella frontera d'El Argar, es va definir en el bronze final una àrea cultural que, després, en època altimperial, amb el nom d'Ossigitània, va ser l'entrada a la Bètica pel sud del Guadalquivir. L'origen d'aquest focus va poder definir el nucli mentesà i fins i tot ser un territori més ampli que arribava per l'oest a l'Arroyo Salado d'Arjona.

Els treballs lingüístics de Correa, De Hoz o Ferrer coincideixen que encara que l'escriptura meridional era el suport comú a tota la vall del Guadalquivir, en el tram més alt del riu era suport de dues llengües: una, la ibèrica sud-oriental, i l'altra, desconeguda, d'origen tartessi. A més, es marcava una frontera lingüística entorn de l'oppidum d'Ipolca, a l'oest del qual desapareixia el factor ibèric, tal com mostren els mapes de l'onomàstica ibera i sobretot les troballes dels epígrafs en ibèric sud-oriental.

Convé afegir aquí un altre indicador, en aparença secundari: es tracta de la definició etnicocultural de la Vega del Guadalquivir, el límit sud de la qual es marca amb els *oppida* de Còrdova, Ipolca, Ilturgi i Ossigi (segurament de Gil de Olid), que Plini mai no va incloure en la seva Bastetània. La divisió romana de la Bètica mostra també que el Conventus Astigitanus, que ocupava fins a la vall del Genil i exclouia la Vega, que, al seu torn, amb la Betúria conformava el Conventus Cordubensis. Cal assenyalar que, sumats els dos *conventa* citats, s'obté el mapa



Fig. 1. Mapa dels territoris dels ibers del sud. Elaboració pròpia a partir de Morales (2010), García-Huerta i Morales (2010), A. Lorrio (2007), A. Lorrio et al. (2016), A. Adroher et al. (2008), A. Ruiz i M. Molinos (2007), F. Quesada (2008).

túrdol de Ptolemeu, i també que Plini distingia entre l'àrea mentesana del *conventus* astigità i la resta del territori. Un flaix arqueològic ha permès visualitzar la història d'aquestes diferències: a finals del segle VII aC hi va haver una colonització a la Vega del Guadalquivir programada des dels *oppida* d'aquesta vall, i del Guadajoz, amb factories agràries com Calañas de Marmolejo. Immediatament després, al començament del segle VI aC, quan la colonització va arribar a l'Arroyo Salado d'Arjona, els seus *oppida*, amb el Cerro Villargordo al capdavant, van fortificar la vall i van establir una frontera amb torres en cadena, en punts com el Cerro de la Coronilla. L'efecte de l'acció coercitiva mentesana es va fer notar de forma immediata per l'abandonament de les factories, i es va certificar així el fracàs de la colonització. La frontera va quedar encara activa fins a mitjan segle V aC, quan es va produir l'abandonament d'Èpora, Aragonesa i Isturgi, tots *oppida* de la Vega.

Per finalitzar aquesta seqüència, queda un pas més: durant el segle VIII aC als entorns d'*oppida*, com Mentesa Bastia o Cerro Alcalá, es va desenvolupar el ritual funerari de la cremació en espais per a famílies nuclears. Encara es tractava d'aixovars prehistòrics amb ceràmica feta a mà, si bé amb novetats com la fíbula de colze o la decoració amb retícula brunyida. Aquests enterraments es distingien de les coetànies inhumacions en fossa, amb aixovars de braçalets de bronze de la zona bastetana a Haza de Trillo a Peal o les tombes 3 i 33 de Baza i de la zona oretana a Cortijo de Ordóñez, a Jabalquinto. El nucli funerari mentesà va desenvolupar encara més el nou ritual als segles VII-VI aC: al Cerrillo del Viento, a prop de Gil de Olid, on hi ha proves d'un banquet funerari familiar amb un primitiu equipament de cassoles a mà amb pintura bícroma postcocción juntament amb un gran crateriforme a torn. En aquesta època, sobretot a partir del segle VI aC, l'àrea oretanobastetana s'havia sumat ja al nou ritual amb casos com l'Hipogeu d'Hornos de Peal (Fig. 2). Tanmateix, mentre es desenvolupava aquest procés, a la perifèrica tartèssia, el túmul col·lectiu de Cerrillo Blanco a Porcuna o la necròpolis de tombes planes de Navaciruelo a Marmolejo, a finals del segle VII aC, continuaven practicant de forma dominant la inhumació.

3

No hi ha referències funeràries clares per als segles VI i V aC en aquesta zona. No obstant això, a partir de finals del segle V aC es constata l'expansió del nou model funerari cap a la vall del Guadajoz, primer a la Bobadilla i després a Cerro Boyero i Torre Alta, on pel tipus d'armes F. Quesada parla d'aixovars bastetans, a la qual cosa se suma la presència de cràters àtics a Ategua o Molinillos. Com a conseqüència d'aquest procés, es va diluir la frontera arqueològica tartèssia i va guanyar territori la cultura ibera, com mostra en l'etapa tardana d'aquesta zona la generalització d'un mateix model de santuaris periurbans a Las Atalayuelas de Fuerte del Rey o Torreparedones de Baena. Aquesta és l'estructura geogràfica que va llegir Plini per a la Bastetània occidental, que incloïa en un mateix territori *oppida* mentesans com Urgavo, hereu del Cerro de Villargordo i turdolomentesa com Ategua, al cor de la vall del Guadajoz. Al contrari, en aquest marc temporal es va amortitzar el mapa de Ptolemeu, que definia la perifèria tartessiturdetana com l'àrea túrdola.

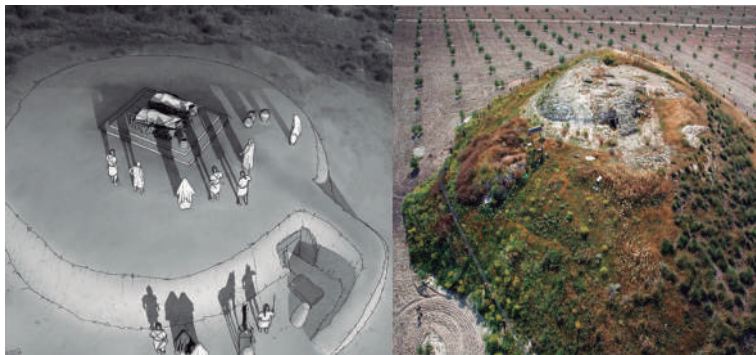
L'altre focus de debat correspon al nord de la Regio Bastitana, que Ptolemeu situava a l'orient d'Albacete. Dos treballs, el 2007 i 2008, de Lorrio i Sanz han qüestionat, a partir de dades arqueològiques, la identificació de la cultura bastetana en aquesta zona. Efectivament, entre els *oppida* d'Albacete i els dels altiplans granadins, els tipus de tombes dominants van ser diferents: empedrats tumulars davant cambres, com també és significativa la presència de ceràmica d'estil Elx-Archena a l'alt Segura, o que no siguin iguals els equipaments àtics dels aixovars funeraris d'un àmbit o un altre. No obstant això, no es tracta només d'una derivació d'aquesta Bastetània Nord cap a la Contestània, també existeixen respostes culturals exclusives d'aquesta àrea, com l'abundància d'escultures de genets a les seves necròpolis (Fig. 3).



Fig. 2. Vista i reconstrucció de l'Hipogeu de Hornos de Peal (Jaén). Arxiu IAI. Dibuix: A. Luque.

Fig. 3. Genet núm. 2 de la necròpolis de Los Villares. Alberto Pérez de Andrés. Museo de Albacete

2



Una altra possible opció seria valorar la qüestió des de l'estratigrafia territorial: hi ha un moment en la història dels territoris ibers del sud, a l'inici del segle III aC, en què els *oppida* es van organitzar en grans unitats territorials. Aquests regnes no havien de pertànyer necessàriament a un mateix àmbit ètnic, sinó que podien haver nascut de pactes matrimonials o de submissió forçades; pot ser que Basti fos un d'aquests centres polítics aglutinants i això va poder servir de base a l'administració romana per dibuixar els límits de la Regio Bastitana. Cal recordar que Albertini defensava que Roma configurava una *regio*, amb poblacions diferents, com així ho recorda la Regio Beturia, on cohabitaven celtes i túrdols.

L'*oppidum* i la unitat nuclear (segles VII-IV aC)

Tan important era l'*oppidum* en l'iberisme del sud que els historiadors antics mesuraven el poder polític principesc pel nombre d'*oppida* que controlava un aristòcrata (28 Culxes o 12 Orisó). No obstant això, hi ha diferències significatives entre els *oppida* i, de fet, es reconeixen almenys dues escales, una de superior, de més de 4 ha de mida, en què s'han comptabilitzat més de 80 unitats a la zona i la funció principal de la qual era articular políticament i econòmicament els territoris nuclears, i una segona escala, inferior en mida, de suport funcional a la primera. A la cúspide de la primera escala es van arribar a assolir les 15 ha, així s'observa a Alarcos, Cerro de las Cabezas (Fig. 4), Turruñuelos, Cerro Villargordo, Alcores de Porcuna, Ilurco, Molata de Casas Viejas, Castellar de Meca i un cas excepcional, Càstulo, al qual s'atribueixen 44 ha. Nascudes la majoria durant el bronze final, es van fortificar entre el segle VII i VI aC amb muralles torrejades de perfil en talús i cossos superposats, de pedra a la base i tova a sobre, revocats a la cara exterior (Fig 5). En aquest mateix període va néixer un urbanisme de cases de planta quadrangular i traçat regular que a Puente Tablas ja estava dissenyat a mitjan segle VI aC. Aquest cas concret ens serveix per recórrer a vista d'ocell un *oppidum* iber del sud dels segles V-IV aC: era un turó altiplanat i fortificat de 5,5 ha amb un urbanisme modular (a partir del triangle pitagòric 5-12-13), distribuït en cinc illes allargades entre carrers

paral·lels. Incloïa, en un extrem de l'altiplà, l'espai aristocràtic, que en altres casos com la Muela (Illiturgi), Allosos o Castellar de Meca va prendre la forma d'una acrópolis fortificada, mentre que a Puente Tablas (Jaén) (Fig. 6) es distingia de la casa per un espai obert i buit. Allà es trobava el complex palauenc del qual avui només coneixem la casa principal, amb pati central i zona davantera de columnes, després de la qual hi havia un espai allargat i obert al pati, tipus *liben*, per a la representació política; a un costat del pati hi havia també una àrea pública amb estança per a banquets i banyera en un vestíbul previ i una capella gentilícia amb accés exterior. A l'altre costat, amb doble planta, hi havia l'àrea privada: els magatzems i les estances domèstiques. Fora de l'edifici es disposaven els serveis: cuina, abocador, forn de pa i, encara que de la fase anterior, dues premses. L'*oppidum* tenia dues portes i en una es va aixecar un santuari en terrasses. A la més baixa hi havia un temple de tradició semita amb pòrtic lateral, pati, *cella* i *àdton* amb finestra, on es guardava una línia de la deessa que es mostrava per l'equinocci. La terrassa superior, amb coves i una torre, constituïa un espai per a rituals d'iniciació associats al mite heroic del descens a l'inframón.

No obstant els trets comuns, es distingeixen entre els territoris ibers del sud almenys tres patrons d'assentament diferenciats en funció de la geomorfologia del paisatge, de la memòria cultural i l'estructura política, del mode de vida i de les matèries primes explotades a cada àrea (cereals, sobretot a la Campiña de Jaén i Còrdova, mineria del ferro a Granada i de coure, plata, plom i cinabri a Sierra Morena i bestiar, sal, espart i sofre a l'Oretània Nord i tota la Bastetània). Els dos primers patrons vegeu la (Fig. 1), els més oposats entre si, eren el nucli original mentesà, amb una distància mitjana al veí més pròxim entre *oppida* nuclears de 9,25 km, més o menys semblant a la resta del territori mentesà, ja que a la vall del Guadajoz era de 9,20 km. Al contrari, l'àrea bastetana de la vall del Gadiana Menor va assolir de mitjana 31,7 km, i augmentava a l'àrea d'Albacete fins als 41,2 km. Entre ambdós patrons se situava la vall del Jabalón, a l'Oretània Nord, o les valls del Guadalquivir-Guadalimar, a l'Oretània Sud, que van assolir 18,1 i 14,2 km de mitjana, respectivament. En els casos oretà i mentesà va existir

arc exterior a ells i al mig s'hi van distribuir tombes planes, a les quals hi havia una segregació espacial entre homes i dones, aquí sense armes, que no hi era a tota la necròpolis. Segons la nostra opinió, el grup enterrat als túmuls era una família extensa amb els seus patriarques (absents o no) als dos principals i en aquesta unitat de parentiu s'hi van afegir les tombes planes, els ocupants de les quals accedien a productes exòtics (*aryballos* de pasta vitria), si bé amb l'esmentada distribució discriminada. No identifiquem aquests enterraments com a característics d'un servei de guerra, ni tampoc com un grup gentilicioclientelar, sinó com a part d'un o més segments consanguinis del mateix llinatge, si bé inferiors en rang a la família extensa enterrada als túmuls. Considerem que en conjunt podria tractar-se d'un clan cònic els segments de llinatge del qual estaven jerarquitzats partint de la proximitat parental als patriarques.

Un antecedent encara més antic és la necròpolis de Cerrillo Blanco de finals del VII aC, on una família extensa

es va enterrar en un túmul col·lectiu al voltant de la tomba dels seus patriarques, de manera que definien al voltant d'aquesta una àrea de respecte i disposaven la major part dels homes a la primera línia i de les dones a la perifèria. Temps després el cas d'Higuerones-Baños de la Muela confirma que a Càstulo el model patriarcal encara existia a començaments del segle IV aC, si bé havia evolucionat en dues direccions: d'una banda, segregant l'espai funerari dels patriarques, absents a Baños de la Muela, perquè van haver de ser enterrats com a prínceps als túmuls d'Higuerones, procés que ja es coneixia a l'àrea nuclear tartèssia, i de l'altra, armant els segments de llinatge, cosa que era un canvi conceptual important, ja que mai no va ser habitual als aixovars de l'àrea tartèssia.

L'altre llinatge de Càstulo, enterrat a Estacar de Robarinas, representava un nou tipus de societat caracteritzada per les grans necròpolis gentilicioclientelars. El model té el seu paradigma en el del Santuari de Baza (Fig. 8), que, a més de mostrar l'estructura espacial clientelar, nascuda d'un pacte *in fides*, com va proposar M. Torelli i que permetia a l'aristòcrata ampliar el seu exèrcit privat, visibilitza les tres generacions bàsiques que defineixen un llinatge gentilici: primer la Gn o generació d'avantpassats/des la cadena parental dels quals no és reconstruïble (tombes 32 i 33 del segle VIII aC); en segon lloc, la Gf o generació dels fundadors/es (tomba 155 de la Dama de Baza), es tracta de tombes principesques d'homes o dones

7

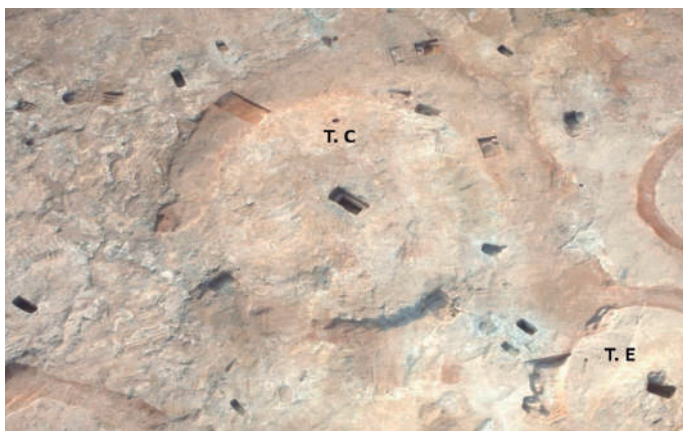


Fig. 7. Necròpolis de La Noria (Fuente Piedra, Màlaga). Túmul C.
Fotografia aèria, planta de la necròpolis i aixovar de la tomba del túmul C. Arxiu IAI. Fotografia de l'aixovar: José Manuel Pedrosa.

heroïtzats, amb *keimelia* (productes del passat d'excel·lent qualitat), amb els quals es tractava de legitimar el poder del llinatge: timiateri de les Hathor de Càstulo o la deessa de Galera a Tutugi (Fig. 9) o símbols excepcionals (l'escultura urna de la tomba de la Dama de Baza). Finalment, en tercer lloc, la Gcer, la primera generació gentilícia de prínceps i princeses, que es reconeix en l'enterrament 176 d'una família nuclear de mitjan segle IV aC amb l'aixovar més abundant de la necròpolis. S'afegeixen a l'entorn d'aquesta tomba els enterraments de la clientela, segregats dels grups consanguinis del llinatge, dels quals es distingien arqueològicament pel tipus d'urna o dons regalats pel patró. A més, és característic d'aquestes necròpolis que la distribució d'enterraments es faci per microgrups mixtos, tal com es llegeix a Estacar de Robarinas, cosa que fonamenta la lectura de R. Peroni en definir la *gens* davant la família extensa, com un grup consanguini constituït per famílies nuclears jerarquitzades.

Els primers indicis de tombes principesques fundacionals es registren a finals del segle VI aC o començaments del segle següent i si a la Mentèsània eren tombes de cambres, a la Bastetània Nord es va desenvolupar un model de plataforma esglaonada sobre la qual de vegades es disposava un pilar estela o una escultura exempta com el genet de la tomba 18 dels Villares de Hoya Gonzalo. El precoç procés princípsc d'aquesta zona en particular té relació amb les vies que connectaven Tartessos i la costa mediterrània per Extremadura i la Manxa. Després de la crisi de finals del segle VI aC, encara

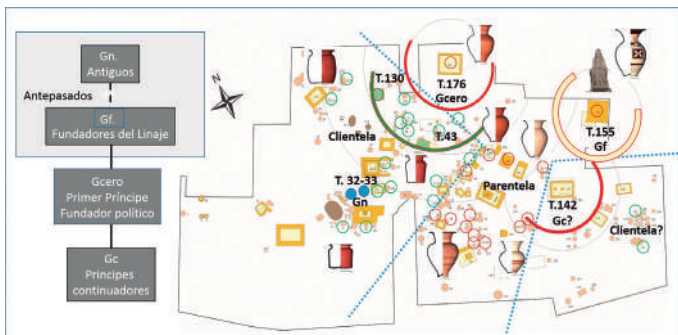
9



Fig. 8. Estructura gentilícia de la necròpolis del Santuario de Baza (Granada). Elaboració de l'autor a partir de Presedo (1982).

Fig. 9. Aixovar de la tomba 20 de la necròpolis de Tútugi (Granada). Museu Arqueològic Nacional, Madrid. Inv. C240. Àngel Martínez Levas

8





Genet que travessa l'enemic amb una llança. Escultura en roca calcarenita.
Necròpolis de Cerrillo Blanco (Porcuna, Jaén). Fotografia del Museu Provincial de Jaén.

van circular les riqueses per la puixança econòmica de l'àrea postartèssia extremenya. Tanmateix, a finals del segle v aC, amb la caiguda de les cèl·lules aristocràtiques de Cancho Roano, La Mata o El Turuñuelo, es va produir una certa contracció dels rics *oppida* d'Albacete, com s'adverteix en cert empobriment que Blánquez observa a la necròpolis dels Villares o en la desaparició de llocs com la Quéjola.

Un dels enterraments més importants de príncep fundador, molt d'inicis del segle v aC, és el monument turriforme de Pozo Moro (Fig. 10), una rica tomba individual masculina, a la qual s'afegeix la seva condició d'*heroon*, llegible als seus relleus sobre el mite d'un heroi que va descendir a l'inframón i va superar difícils proves, entre d'altres, el robatori de l'arbre de la vida i que va acabar practicant una hierogàmia amb la deessa. La torre de Pozo Moro es va esfondrar no gaire temps després d'aixecar-se, tanmateix, com remarca García-Cardiel, va romandre com a memòria entre ruïnes mentre al seu voltant es va continuar enterrant, no en un nombre ampli de tombes, encara que sí continuat, fins a època romana. La posició geogràfica del monument marcava la frontera del territori de l'*oppidum* de Saltigi amb Illunum. Una funció semblant i diferent s'observa un segle després, a inicis del segle iv aC, amb l'*heroon* d'El Pajarillo, a l'Oretània Sud (Fig. 11). Aquí es tracta d'un cenotafi localitzat en el naixement del riu Jandulilla, on acabava el territori de l'*oppidum* d'Iltiraka, que desembocava 30 km al nord al Guadalquivir. El monument era també una torre protegida al seu accés per dos lleons, amb un conjunt escultòric al cim, en el qual es mostrava un heroi entre dos grifons, en un duel amb un llop, pròxim al qual un jove nu esperava que, amb la mort de l'animal, aconseguís la seva salvació. El monument tenia, a l'esquena de la torre, una bateria de magatzems, on segurament es guardaven els productes que arribaven des de Bària per Acci. L'obertura d'aquesta via a través de la Bastetània Sud, com també la de la clàssica ruta del Guadiana Menor de Bària a Càstulo per Toya, la també creada en aquella mateixa etapa, que obria al nord el Saltus Castulonensis per Despeñaperros i la Via Heràclia que venia des de Libisosa, van provocar, amb la seva confluència a Càstulo des del segle v aC, que aquest es convertís en el centre del sistema econòmic iber al sud.

10



Fig. 10. Tomba turriforme de Pozo Moro. Museu Arqueològic Nacional, Madrid. Inv. 199976A. José Barea.

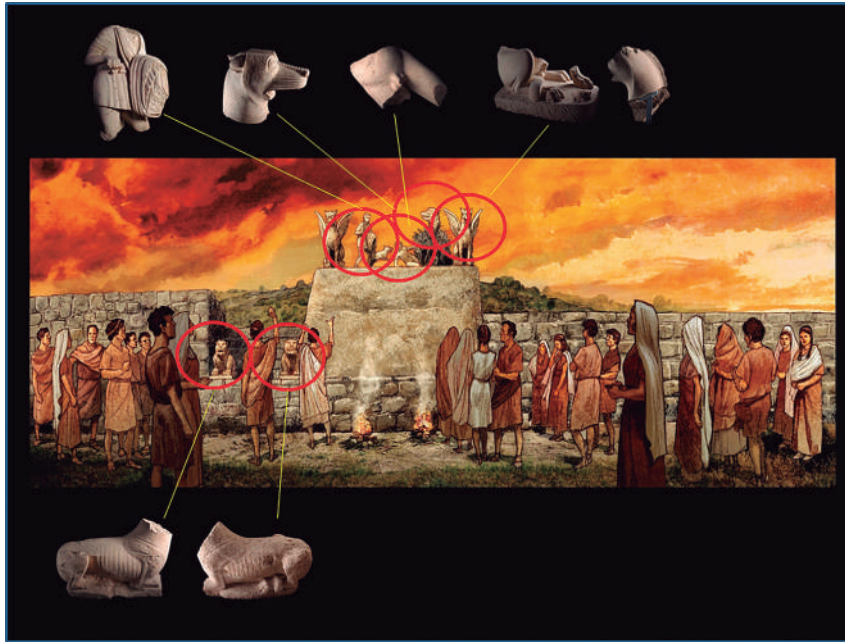


Fig. 11. *Heroon* d'El Pajarillo (Huelma, Jaén).
Dibuix: Javier Hermida. Arxiu IAI.

També és un *heroon* de mitjan segle v aC, encara que en aquest cas sense relació amb l'obertura de noves vies, el monument de Cerrillo Blanco, important no només per ser el conjunt escultòric iber conegut més gran, sinó per mostrar el paradigma de la imatge d'un llinatge gentilici. Pensem que va poder ser també una torre, en la qual es mostraven les edats de la vida heroica, tal com Eufroni ho va pintar al crater François: la infantesa formadora, les zoomàquies iniciàtiques, els duels entre iguals i el matrimoni amb el suport dels avantpassats/des i la deessa (Fig. 12). És important afegir, amb la lectura d'aquest grup d'escultures, que per primera vegada mostra la imatge d'una dama ibera, el nou paper que la dona aristocràtica adquireix en la societat gentilícia nuclear a través del reconeixement del paper del matrimoni, com a font de pactes i base de la supervivència del llinatge. És normal que en aquesta fase es formalitzi la hipòstasi, que difumina els límits entre la deessa i la princesa i fa oblidar la iconografia de la hierogàmia.

L'expansió dels *oppida* i la construcció dels estats (segles IV-III aC)

En el procés seguit pels *oppida* i els seus llinatges es distingeixen clarament tres moments: el primer és l'esmentada nucleació en els *oppida*, iniciada en els casos més primerencs al segle VII aC i consolidada a mitjan segle V aC. El segon moment correspon a l'acció colonitzadora dels *oppida* nuclears de l'Oretània del Sud, on es partia d'una distribució lineal, seguint els grans rius. Al començament del segle IV aC es va iniciar l'expansió pels afluents secundaris, fins llavors despoblats, amb la fórmula dels *pagi*. El model va consistir que l'*oppidum* nuclear colonitzés el curs hídric i s'hi construís un espai sacre: Ilitiraka va fundar l'*heroon* d'El Pajarillo al naixement del Jandulilla i Càstulo el santuari rupestre de Collado de los Jardines en el tram alt del riu Guarrizas. La intervenció consolidava el nou territori amb la fundació d'*oppida* secundaris,

12



Fig. 12. Escultures de Cerrillo Blanco (Porcuna. Jaén). Muntatge de l'autor. J. M. Pedrosa. Arxiu IAI.

com Loma del Perro, en el primer cas, o Giribaile en el segon. S'exclou aquí la Montesània perquè allà els *pagi* van poder estar actius ja al segle VI aC, com s'ha vist amb el cas de la frontera del Salado d'Arjona.

La tercera i última fase caracteritza l'expansió política dels *oppida* i es documenta a la Bastetania Sud, on als segles IV-III aC es van fundar poblats fortificats als límits entre *oppida*, unes vegades amb funcions de control (Cerro del Almendro a Huéscar o Angosturas de Gor) i altres econòmiques (Cardal de Ferreira). Certament, com A. Adroher remarca, tindria lògica que fos una resposta programada per una estructura política superior, ateses les grans distàncies entre *oppida*. Més clar és el procés a l'Oretània Sud, on A. Ruiz i C. Rueda, a partir de la distribució dels exvots de bronze, han pogut reconstruir el territori polític que va forjar Càstulo (Fig. 13) al segle III aC, a partir d'una xarxa de santuaris territorials com a base d'una nova identitat política que ja no depenia d'unitats naturals com els *pagi* (Fig. 13). Aquesta sembla la funció dels santuaris rupestres principals de Collado de los Jardines i Castellar o secundaris, com Haza del Rayo, en un pas de la Loma de Úbeda. L'ajustament coincideix amb la crisi dels llinatges gentilicis nuclears, la qual cosa queda patent en l'abandonament de necròpolis com Càstulo i Baza, quan no d'*oppida*, com a Puente Tablas o *heroa* com El Pajarillo, si bé hi va haver continuïtats a Tutugi, Pozo Moro o Las Atalayuelas. En realitat, es va provocar la jerarquització dels llinatges gentilicis i les seves "cases", ara més visibles, per desenvolupar estructures polítiques territorials, que, encara que febles, com mostra Culxes, van donar lloc als primers estats. En aquest context no va desaparèixer la clientela gentilícia, però van emergir noves classes socials protociutadanes, que es van fer visibles en casos com les ofrenes, que facilitaven una relació directa entre la divinitat i l'oferent sense la mediació aristocràtica.

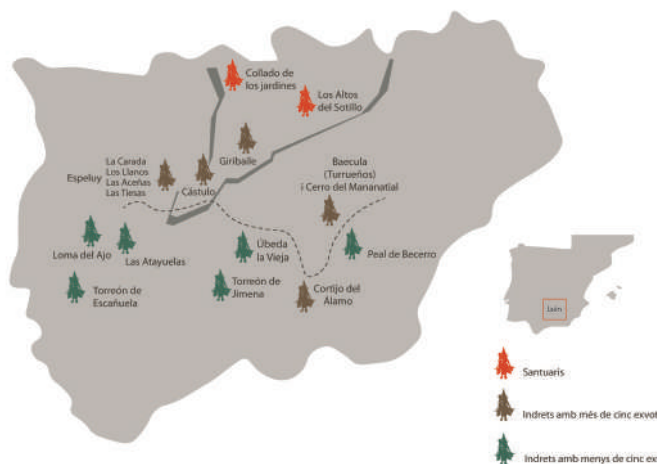
El retorn dels prínceps locals (segles II-I aC)

La segona guerra Púnica i la definitiva conquesta romana van afectar tots els territoris, però va ser l'Oretània del Sud la que

Fig. 13. Pagus i posterior regne de Càstulo, a partir de la distribució d'exvots del Fons Marsal. Elaboració d'A. Ruiz i C. Rueda.

Fig. 14. Craters àtics de Piquía, Arjona. J. Pedrosa. Arxiu IAI.

13



va centrar l'atenció de Roma, perquè pel seu territori discorrien vies com l'Heràclia, hi havia extraordinàries riqueses metal·líferes i una forta vinculació amb els bàquides. De fet, va ser en aquesta zona on el 211 aC van morir els dos Escipions i es va desenvolupar entre 208-206 aC gran part de la seqüència final de la guerra: la batalla de Baecula, la presa d'Orongis, el setge i destrucció d'Illiturgi i la rendició de Càstulo. Els efectes puntuals són visibles a tots els territoris, però hi ha indicis d'intervencions més programades. Hem advertit que es va seguir un doble model repressiu: al Salado d'Arjona es va escapar el *pagus* i es va despoblar el Cerro de Villargordo, la seva capital, i al Regne de Càstulo es va provocar l'abandonament de grans *oppida*, Giribaile o Turruñuelos, de manera que es va desmuntar el territori polític sense destruir la capital.

La conseqüència de la política de Roma és que es van enfortir les aristocràcies locals i van renèixer els seus llinatges en detriment de les estructures territorials anteriors. Aquest fet es va fer notar en el ressorgiment de les necròpolis gentilícies, ara ja sense la generalització de les urnes, com s'observa a la necròpolis de Piquía a Arjona. El seu paisatge funerari, datat al segle I aC, estava presidit en un extrem per una tomba de cambra amb carro. Es tractava d'un príncep refundador, que va escriure el seu nom i patronímic en ibèric meridional en una tapadora de plom. Unia al seu aixovar els

14



discursos dels fundadors/es i de les aristocràcies gentilícies, i sumava a l'abundància d'objectes *keimelia* com armes i un conjunt de craters àtics, d'inicis del segle IV aC, amb la divinització d'Hèracles del pintor d'Enomau (Fig. 14). Eren objectes dels seus avantpassats, segurament procedents del despoblat *oppidum* del Cerro de Villargordo. A aquest material es van sumar els objectes que denotaven l'emulació del poder romà: una gerra de vidre, una àmfora Dressel que captava des de la tomba les libacions amb vi i sobretot la impedimenta amb el *gladius* i la *lorica amata* que el va vestir en la mort.

L'altre cas que permet ampliar el coneixement del discurs d'aquests prínceps refundadors és l'excel·lent troballa, en una més que probable capella gentilícia de Libisosa, com proposen H. i J. Uroz, d'un vas plàstic, que representa una deessa femenina, amb els pits marcats i el vestit talar entreobert (Fig. 15). Davant d'ella un petit personatge masculí, nu, d'esquena i sobre un escambell, abraça la nuesa de la figura divina de manera que l'escena no només descriu una epifania, sinó que mostra una hierogàmia, realitzada després d'una probable lupomàquia heroica, ja que el cap de l'animal es representa a la base del vas. En aquesta fase tardana no es tractava només de la recuperació política dels llinatges adormits, sinó que es pretenia que al nou poder local l'acompanyés la vella mitologia aristocràtica. Tanmateix, els nous prínceps eren tributaris de Roma.

15



Fig. 15. Vas plàstic antropomorf de Libisosa. Segons H. Uroz 2018.

BIBLIOGRAFIA

ADROHER, A. 2008, La Bastetania arqueológica. Estado de la cuestión, a Adroher, A. i Blaquez, J. (coord.), 1r *Congrés Internacional d'Arqueologia Ibèrica Bastetana*, vol. 1, 211-246.

GARCIA-HUERTA, R. MORALES, F. J. 2010, El poblamiento Ibero en el Alto Guadiana, *Complutum*, 21-2, 155-176.

HOZ, J. 2015, La lengua ibérica en Jaén. Desde el siglo IV hasta las inscripciones de Piquia y Atalayuelas, a Ruiz, A. y Molinos, M. *Jaén, Tierra Ibera*, Universitat de Jaén, 393-406.

LORRIO, A. 2007, Celtíberos y bastetanos en el oriente de la Meseta Sur: problemas de delimitación territorial, a Carrasco, G., *Los pueblos preromanos en Castilla-La Mancha*, Universitat de Castella-la Manxa, Conca, 227-270 .

LORRIO, A., SIMON, J. L. 2016, El *oppidum* ibérico de El Castellar de Meca y su territorio en la provincia de Albacete, a Gamó, B. i Sanz, R. (coord.), *Actas de la I Reunión Científica de Arqueología de Albacete*, Instituto de Estudios Albacetenses, 419-438.

MORALES, F.J. 2010, *El poblamiento de la época ibérica en la provincia de Ciudad Real*, Conca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.

QUESADA, F. 2008, Entre bastetanos y turdetanos. Arqueología ibérica en una zona de fronteras. Adroher, A. i Blaquez, J. (coord.), 1r *Congrés Internacional d'Arqueologia Ibèrica Bastetana*, 1, 147-178.

RUIZ, A. i MOLINOS, M. 2007, *Iberos en Jaén.*, Universitat de Jaén.

RUIZ, A. i MOLINOS, M. 2015, *Jaén, tierra íbera.*, Universitat de Jaén.

RUIZ, A. i MOLINOS, M. 2018, Genealogía, matrimonio y residencia en el proceso político de los iberos del Alto Guadalquivir, a Rodríguez, A. Pavon, I. i Duque, D. (eds.) *Más allá de las casas. Familias, linajes y comunidades en la protohistoria peninsular*, Universitat d'Extremadura, 41-71.

RUIZ, A. i RUEDA, C. 2014, Los exvotos en bronce del Farmm: oppida y santuarios instrumentos líticos, *Fondo Arqueológico Ricardo Marsal Manzón. FARMm*, 131-144.

SANZ, R. BLÁÑQUEZ, J. 2010, Caballeros ibéricos en torno a la Vía Hercúlea. Una mirada sobre la escultura ibérica, a *Arqueología, sociedad, territorio y paisaje. Estudios sobre prehistoria reciente, protohistoria y transición al mundo romano en homenaje a M^a Dolores Fernández Posse*, Madrid, CSIC, Instituto de Historia, 253-278.

UROZ, H. 2018, Más que objetos rituales, un nuevo conjunto de vasos plásticos ibéricos, *SAGVNTVM (P.L.A.V.)*, 5, 129-163.

**Desxifrant
enigmes**

Desxifrant enigmes

David Asensio Universitat de Barcelona / Universitat Autònoma de Barcelona / MónlberRocs SL, **Núria Molist** Responsable de la seu d'Olièrdola i conservadora col·lecció ibèrica del Museu d'Arqueologia de Catalunya - Barcelona, **Gabriel de Prado** Responsable del Museu d'Arqueologia de Catalunya a Ullastret, **M. Carme Rovira** Coordinadora d'exposicions al Museu d'Arqueologia de Catalunya

Comissariat de l'exposició

La vida dels nostres ancestres és un món enigmàtic i, tanmateix, atractiu. Conscients que mai podrem arribar a copsar tots els racons de determinades cultures, a voltes ens sobta comprovar com de similars som en alguns aspectes, mentre que d'altres probablement no els podrem arribar a entendre. L'arqueologia i la història ens apropen cada vegada més a aquestes civilitzacions desaparegudes que avancen proporcionalment als nous reptes gràcies a les noves tecnologies i els nous plantejaments.

Els diferents blocs que formen l'exposició mostren el coneixement dels ibers que, gràcies a l'arqueologia, tenim a dia d'avui. Un coneixement al qual s'ha arribat després de l'excavació de centenars de jaciments durant més d'una centúria i la classificació i l'anàlisi de les estructures i les restes materials que permeten aprofundir en la societat, la cultura, l'economia o les creences d'aquest poble protohistòric de la Mediterrània.

L'avenç ha estat especialment espectacular en els darrers anys, en què a la suma de dades cal afegir-hi la multiplicació de les anàlisis bioarqueològiques i químiques i els nous enfocaments pel que fa a la metodologia d'intervenció i la conceptualització de la recerca. En sabem més dels ibers, cert, però lluny de tancar capítols, se'ns n'obren de nous. (Fig. 1)

1



Fig. 1. Anàlisi per difracció de raigs X efectuades pel Grup de Recerca en Arqueologia del Mediterrani (GRAM) de la Universitat de València per identificar la composició d'objectes dels fons del MAC. Núria Molist.



Làmina amb inscripció. Puig de Sant Andreu, Ullastret, Baix Empordà.
Arxiu fotogràfic del MAC, Josep Casanova.

2



Fig. 2. Les restes humanes del poblat del puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet), aporten informació sobre la identitat paleobiològica dels antics laietans. Arxiu fotogràfic del MAC. Arxiu del MAC.

Fig. 3. Caràcters ibèrics gravats sobre una làmina de plom del tossal de Monteró (Camarasa). Arxiu fotogràfic del MAC. Irene Garcia.

La proposta de plantejar sis enigmes en relació amb els ibers a l'exposició té un doble objectiu. El primer és el de mostrar els aspectes que en més o menys mesura ens són poc coneguts, dels quals tenim més interrogants que no pas respostes. L'altre, com a especialistes de diferents ciències que estan treballant per resoldre aquests interrogants, es volen mostrar l'estat de la qüestió i els avenços efectuats recentment.

I és aquí on la recerca científica reuneix tant els professionals arqueòlegs i les professionals arqueòlogues com els especialistes en disciplines com la paleoantropologia i la genètica, l'epigrafia i la lingüística, la iconografia i les fonts antigues, les prospeccions geofísiques del subsol, etc., amb la finalitat de conèixer amb més solidesa els enigmes que plantejem.

Val a dir que no són els únics, sinó una tria seleccionada. Tot i que es recullen en el discurs expositiu, al tinter han quedat qüestions per tractar amb més deteniment, com el comerç entre els mateixos pobles ibers, el contingut i la distribució de les àmfores iberes, la dieta, etc. Quant al

3



4

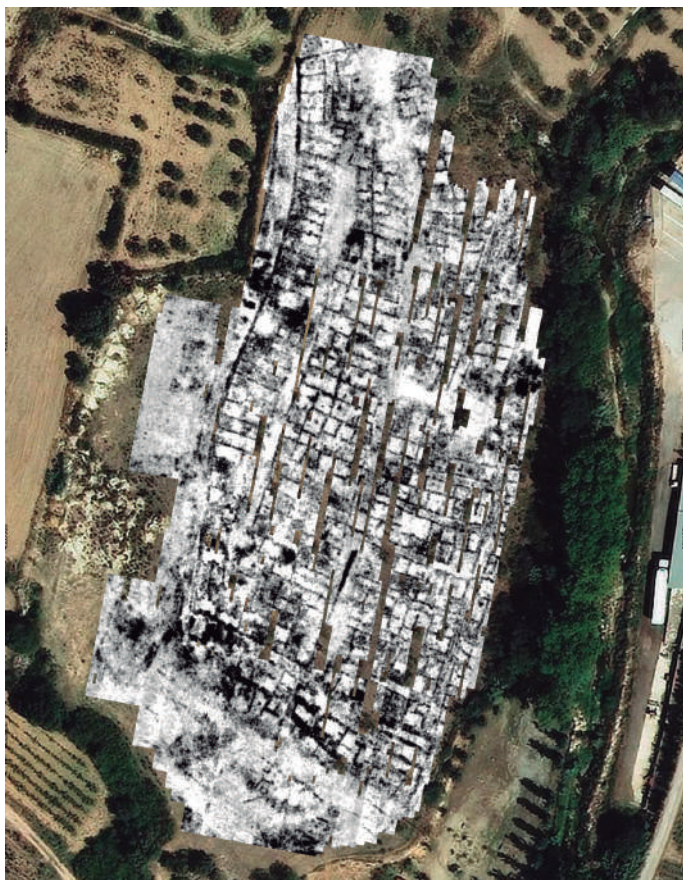


Fig. 4. Gràcies a la tècnica del georadar s'han obtingut imatges de l'extensa ciutat cessenana que roman al subsol de les Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès, Baix Penedès). GRACPE - Universitat de Barcelona. Foto: SOT Prospecció Arqueològica.

Fig. 5. Treballs de prospecció arqueològica al jaciment de les Aixal·les (Ascó, Ribera d'Ebre) a la cerca de traces dels campaments militars de la Segona Guerra Púnica. GRACPE - Universitat de Barcelona.

comerç, la classificació tipològica i les anàlisis arqueomètriques per localitzar els llocs de producció estan permetent identificar un intercanvi més intens del que es creia. En la mateixa línia, i complementant aquesta recerca sobre l'intercanvi econòmic, alhora que sobre la producció i l'economia en general, disposem de les anàlisis químiques dels residus orgànics adherits a les parets de les àmfores i altres atuells. Les dades d'aquests contenidors tan característics i omnipresents en la majoria dels jaciments n'informen sobre el contingut o els continguts. Finalment, l'arqueobotànica i l'arqueozoologia ens apropen a l'alimentació, a l'explotació dels recursos forestals i animals, però, malauradament, la informació que proporcionarien les anàlisis de diferents isòtops sobre la dieta i els moviments poblacionals que podem extreure de la dentició està limitada per les escasses restes humanes disponibles, un problema present en un dels enigmes.

Dels sis enigmes seleccionats, el primer és el que planteja l'origen de les poblacions iberes. Les hipòtesis inicials, cent anys enrere, definien els ibers (Fig. 2) com una migració de pobles nord-africans instal·lats al llevant mediterrani i que desplaçaren els pobladors anteriors. Abandonada aquesta teoria africanista, dues línies de recerca estan a debat sobre el

5



desenvolupament de la societat ibera, ambdues partint de la consideració que els ibers són pobles autòctons peninsulars. La divergència es troba en la gènesi de l'evolució, impulsada pel contacte amb pobles colonitzadors del Mediterrani, a manera de colonització cultural, o d'evolució interna. Més enllà d'aquest debat, avui, les anàlisis paleogenètiques permeten, a través de l'ADN dels individus, obtenir informació contrastable sobre els orígens i els moviments de pobles. Però estem davant d'un atzucac pel que fa als ibers: l'escàs material genètic del qual s'extreuen les mostres, com hem esmentat anteriorment.

Un problema radicalment diferent és el que planteja l'enigma sobre la llengua ibèrica. Si bé els ibers ens han deixat documents escrits —escassos, curts i en diferents suports—, no els podem traduir, tot i que sí que els podem llegir (Fig. 3). Mentre el desxiframent del signari dels tres sistemes diferents d'escriptura està pràcticament complert, el significat dels textos és, per ara, una qüestió de solució difícil, malgrat l'avanç des lingüistes en l'anàlisi de l'estructura dels textos i la seva descripció.

Part de les inscripcions ibèriques probablement tenien un significat religiós, relacionat amb una ofrena o súplica a una divinitat o amb la persona que la feia. A dia d'avui, la religió, la cosmogonia i les representacions iconogràfiques relacionades amb déus i deesses i, especialment, amb el pas al món del més enllà és encara força desconegut. Una de les vies per arribar a la complexitat de l'espiritualitat del poble iber a través de les seves representacions materials, santuaris, temples i espais de culte passa per les referències a les religions mediterrànies contemporànies cronològicament, de les quals els ibers van adoptar i adaptar elements i significats.

Els aspectes rituals entorn de la mort són un altre dels enigmes plantejats. Els ibers cremaven els morts i les restes eren dipositades dins d'una urna que, posteriorment, s'enterrava bé en un simple clot, bé en una estructura més complexa, en funció de la posició social. L'evidència arqueològica, no obstant, ens mostra una realitat funerària diferent a partir del segle IV aC: només les despulles cremades

de les elits ciutadanes tenien dret a ser dipositades a les necròpolis, especialment a Catalunya. Què passava amb les despulles de la resta de la població? Perquè alguns infants nomenats són inhumats sota el paviment de les cases? Què explica que individus joves i adults es llancin literalment a l'interior de sitges, amb absència de tot ritual? Esperem que les anàlisis antropològiques i biològiques sobre aquesta població anòmalament enterrada ens desveli alguns d'aquests misteris.

Contrastar les escasses i confuses dades toponímiques de les fonts escrites i el nom d'una entitat emissora de monedes amb la identificació dels grans assentaments urbans és una de les qüestions que ha fet córrer més tinta entre els iberistes. Només la localització de noves ciutats i el seu estudi en profunditat, juntament amb l'aparició de nous encunyats o l'estudi sobre la concentració i la distribució de numerari, permetrà posar nom a ciutats de nom desconegut (Fig. 4 i 5).

El darrer enigma és, sens dubte, el més conegut en termes generals: l'itinerari que va seguir l'exèrcit púnic d'Aníbal —amb els seus elefants— quan va creuar Catalunya camí de Roma. El trencaclosques no està resolt, però estem molt més a prop de fer-ho gràcies a la recerca focalitzada en la localització de campaments militars púnics i romans aixecats durant la Segona Guerra Púnica. La prospecció geofísica, l'estudi de l'armament i de la numismàtica associada a aquests campaments en són les vies.

En els articles que segueixen a aquest, el lector interessat podrà aprofundir en els enigmes plantejats guiat pels millors especialistes en aquests diferents camps del coneixement del món dels ibers.

Paleobiologia. Genòmica de les poblacions peninsulars durant el període dels ibers

Carles Lalueza-Fox

Institut de Biologia Evolutiva (CSIC-Universitat Pompeu Fabra)

Els antecedents de la península Ibèrica

Per poder entendre com eren des d'un punt de vista genètic els ibers -els habitants de la costa mediterrània abans de l'arribada dels romans -hem d'estudiar l'ancestralitat de les poblacions ibèriques amb una perspectiva temporal i geogràfica més àmplia. En aquests moments disposem de tecnologies de biologia molecular que permeten obtenir dades genòmiques massives- en alguns casos genomes sencers - de tot tipus de mostres humanes del passat; i, d'aquestes, en disposem de més d'un miler provinents de la península Ibèrica en els darrers 8.000 anys. Com a la resta del continent europeu, hi ha tres grans components d'ancestralitat genòmica que se superposen: el component dels caçadors-recol·lectors mesolítics, els dels agricultors provinents d'Anatòlia durant el neolític i els dels nòmades de les estepes procedents d'Àsia central i que entren per l'est d'Europa fa uns 5.000 anys. Les diferents proporcions d'aquests tres components (el primer, per exemple, és majoritari a Escandinàvia, el segon ho és a l'àrea Mediterrània i el tercer al nord i centre d'Europa) expliquen gran part de les diferències genètiques - i fins i tot també físiques - que s'observen en els europeus actuals.

L'estudi dels marcadors genètics que es transmeten de manera uniparental (l'anomenat ADN mitocondrial es transmet només per via materna, i el cromosoma Y es transmet només de pares a fills), així com la proporció de cada ancestralitat en els cromosomes sexuals respecte de la resta de cromosomes, ens informa, a més, de si aquestes migracions han estat esbiaixades des d'un punt de vista sexual.

1

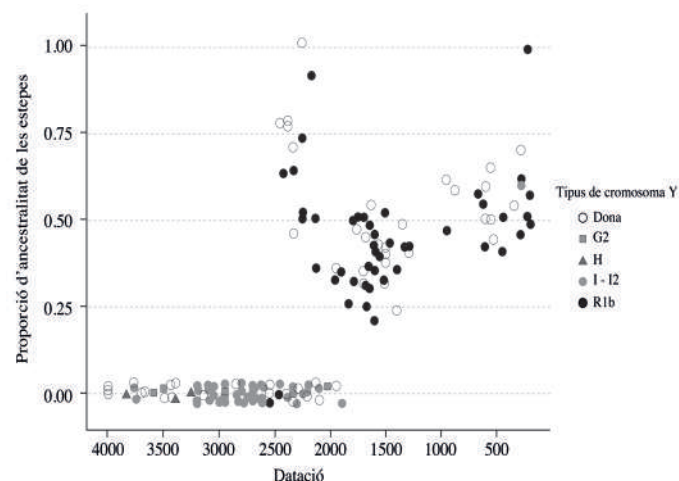


Fig. 1. A l'edat del bronze té lloc un gran canvi genètic a la península Ibèrica que està fortament esbiaixat pel sexe masculí. Cada punt representa un individu analitzat; a l'eix de les Y hi ha el percentatge d'ancestralitat de les estepes de cada individu i els diferents llinatges del cromosoma Y (el cromosoma patern) es mostren en colors diferents. Es pot veure com el procés dura uns 400 anys i al final els cromosomes Y predominants al neolític (bàsicament I2, G2 i H) han estat reemplaçats pel llinatge típic de les estepes, l'R1b. El canvi estimat en l'ancestralitat genòmica ibèrica està al voltant d'un 40% (amb un reemplaçament total dels homes neolítics ibèrics). Modificat a partir d'Olalde et al. (2019).

2

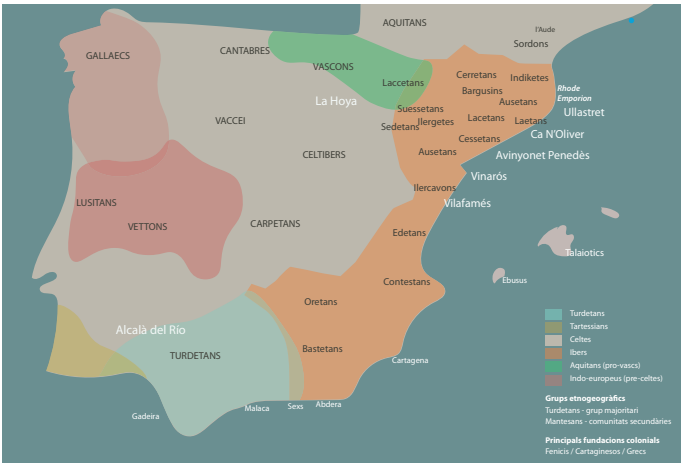


Fig. 2. Un enterrament doble procedent del jaciment de l'edat del bronze de Castillejo del Bonete (Ciudad Real) i datat fa uns 4.400 anys, que il·lustra les interaccions socials associades al canvi genòmic observat a la península Ibèrica amb l'arribada de l'ancestralitat genòmica procedent de les estepes centroasiàtiques: l'home té aquesta ancestralitat, mentre que la dona —amb un component genòmic local— no la té. Imatge cortesia de Luís Benítez de Lugo.

Fig. 3. Mapa de la península Ibèrica a l'arribada dels romans, en què es mostren les diferents cultures i paleollengües. La Península està dividida en llengües no indoeuropees (les llengües ibèriques, a la costa mediterrània i a la zona del País Basc) i llengües indoeuropees (les llengües cèltiques, a l'oest de la Península). Hi ha altres llengües d'afinitats discutides, com ara el tartessí. S'han assenyalat els pocs jaciments de l'època dels quals es disposa ara mateix de dades genètiques. Imatge modificada de Wikimedia Commons.

Aquest és el cas de la darrera migració, que té un fort impacte en les poblacions ibèriques de l'edat del bronze i que transforma de manera substancial el panorama genètic anterior que feia uns quants mil·lennis que es mantenia inalterat. Durant un període d'uns quatre-cents anys, entre uns 4.400 i uns 4.000 anys enrere, observem l'arribada de l'ancestralitat de les estepes i com aquesta coexisteix amb individus que segueixen tenint l'ancestralitat típica de l'edat del coure ibèrica (és a dir, només amb els dos components previs, el dels caçadors-recol·lectors i el dels primers agricultors). Això no vol dir que arribin nòmades a cavall, com va passar centenars d'anys abans a l'est d'Europa; aquests nòmades s'han barrejat amb poblacions europees i han provocat un gran moviment des del centre d'Europa fins als seus extrems a l'oest, com Ibèria i les illes Britàniques; però ja no són els mateixos, tot i que la seva ancestralitat és fàcilment discernible perquè és molt diferent de la que hi havia abans al nostre continent (podem dir que les persones que arriben tenien aquests nòmades entre els seus avantpassats). Finalment, després d'aquest període de contacte, totes les mostres ibèriques, fins a l'actualitat, ja tenen aquest component de les estepes, en proporcions que ronden el 30% dels nostres genomes. Òbviament, i a causa de la barreja amb persones locals que no el tenen, el component inicial, que era més alt, queda diluït quasi a la meitat durant el període del contacte.

3



Però el que és més cridaner és que aquesta arribada de nouvinguts té un fort biaix sexual: els nòmades de les estepes porten un cromosoma patern d'un llinatge (l'anomenat R1b) que està absent al final del neolític en el continent; quan acaba el procés de contacte ibèric, tots els cromosomes paterns del neolític han desaparegut i tots els homes resultants tenen el llinatge R1b (la mostra disponible d'aquest període inclou ja més de cent individus i n'hi ha un nombre semblant sense publicar). Per contra, no s'observa cap variació en la composició dels llinatges mitocondrials ibèrics. La conclusió és que es tracta d'una migració bàsicament masculina que s'imposa d'alguna manera a la població ibèrica de manera que els homes locals deixen de tenir descendència. És un procés diferent del que s'observa a les illes Britàniques, on la població local desapareix literalment amb l'arribada de l'ancestralitat de les estepes. No sabem com s'estructura socialment aquest canvi, que no sembla que sigui gaire visible pel que fa a l'arqueologia; però no cal recórrer a la violència generalitzada —tot i que, sens dubte, n'hi havia, com s'observa en nombrosos jaciments centreeuropeus. Una forta estructuració social, amb una elit que té accés a més recursos durant unes quantes generacions i que, per tant, deixa més descendència, pot produir el canvi genètic observat durant 400 anys, i que podem estimar en prop d'un 40% del component genòmic previ (i, aparentment, d'un 100% del component masculí). Tenim fins i tot un enterrament doble, provinent del jaciment de Castillejo del Bonete, a Ciudad Real (Fig. 2), que data del primer moment del contacte, que il·lustra la realitat d'aquest període: l'home té l'ancestralitat de les estepes i la dona —que per anàlisis químiques sabem que provenia de la costa, distant almenys 200 quilòmetres— no la té.

Una conseqüència indirecta del gran canvi genètic de l'edat del bronze europeu és que pot estar associat a l'expansió de les llengües indoeuropees. Malgrat que una hipòtesi que havia fet fortuna entre els genetistes (Fig. 1) i alguns arqueòlegs la relacionava amb l'expansió de l'agricultura, la constatació d'un gran canvi genètic posterior — en alguns casos, com a les illes Britàniques, gairebé total, com hem vist — fa que aquest període sigui el marc temporal més probable. El fet

que paraules associades al cavall— la domesticació dels quals s'atribueix a poblacions estepàries de fa uns 5500 anys—, com les que fan referència a l'eix de les carretes o a les brides, siguin comunes a les llengües indoeuropees confirmaria aquesta hipòtesis. Però llavors, en el cas de la península Ibèrica i les seves paleollengües, ens trobem amb una dificultat afegida: com és que abans de l'arribada dels romans hi ha llengües no-indoeuropees parlades a l'àrea ibèrica, i fins i tot potser una forma anterior de l'euskera a la zona del País Basc. Aquest escenari únic a Europa dibuixa una complexitat en la relació entre llengua i genètica que encara no entenem. Podem especular que el canvi genètic és una condició necessària, però no suficient, per al canvi lingüístic (Fig. 3)

L'edat del ferro i els ibers

El panorama paleogenètic del nord i est de la península Ibèrica es complica a l'edat del ferro, per un motiu cultural també arribat d'Europa central i anomenat la cultura dels camps d'urnes, que comporta la incineració dels morts. Això implica que disposem de poques mostres esquelètiques del període dels ibers, perquè amb el foc es destrueix el material genètic i ens quedem sense informació directa de com eren aquelles poblacions. Es tracta d'un costum desafortunat per a nosaltres, els genetistes. No obstant això, sí que tenim unes quantes dades que corresponen a individus que van morir sols — en coves o en mines a les muntanyes, o colgats entre les runes de la destrucció d'un poblat —, a individus infantils — que per sota dels tres anys d'edat no rebien el mateix tracte que els adults i sovint s'enterraven sota les cases — i a individus que van ser executats i els cranis dels quals es van exposar com a trofeus en llocs públics, sovint travessats amb un llarg clau. Aquest darrer ritual, d'origen cèltic, es troba també documentat al sud de la Gàl·lia, on es disposa de fonts clàssiques i d'iconografia contemporània. Se suposa que després d'estar exposades durant temps, potser anys, les restes acabaven caient pel carrer, davant la indiferència general, i eren descartades en acumulacions de runa com sitges abandonades en el mateix poblat.



Fig. 4. Crani enclavat procedent del jaciment ibèric d'Ullastret. Les 12 restes humanes analitzades procedents d'aquest jaciment s'han datat entre els segles IV i II abans de l'era comuna i, amb tota probabilitat, procedeixen de mandíbules de cranis enclavats com el de la foto. Arxiu fotogràfic del MAC.

Fig. 5. Crani enclavat procedent del jaciment ibèric d'Ullastret, en què es veu l'extensió original del clau que travessava el cap tallat. Aquest exemplar en concret no s'ha mostrejat, però d'altres en pitjor estat de conservació sí que s'han estudiat genèticament. Arxiu fotogràfic del MAC.

En aquests moments disposem de 15 individus analitzats provinents de l'àrea ibèrica, dos de la zona tartèssica i tres d'un poblament celtibèric, tots datats del darrer mil·lenni abans de l'era comuna. Almenys cinc de les restes ibèriques provenen de cranis enclavats d'Ullastret (Fig.4 i 5) i del poblament de Ca n'Oliver de Cerdanyola; un tret comú a tots ells és que són individus masculins (cal recordar que quan obtenim dades genòmiques podem saber el sexe genètic de l'individu), la qual cosa, sens dubte, era esperable en una societat guerrera i jerarquizada com era la dels ibers.

Aquests individus permeten constatar que l'ancestralitat de les estepes, prevalent a Europa central, es duplica a les poblacions ibèriques de l'edat del ferro, la qual cosa indica que segueix arribant gent de fora. En termes absoluts, és més alta en els celtibers –que parlen llengües celtes, és a dir, indoeuropees– que en els ibers; també és més elevada en els pocs tartèssics dels quals disposem dades, la qual cosa podria suggerir que el tartèssic –una llengua encara no desxifrada– podria ser també indoeuropea. Clarament, però, és un període del qual necessitem generar més dades per poder entendre amb tots



els detalls els canvis genètics que el caracteritzen, així com l'existència ja esmentada i sorprenent de paleollengües no-indoeuropees. Cal recordar que tenim evidències escrites d'aquestes llengües uns centenars d'anys abans de l'arribada dels romans i que el gran canvi genètic de l'edat del bronze té lloc uns 1.500 anys abans. Tot i la temptació de considerar com a molt antiga i local qualsevol llengua no-indoeuropea, cal no menystenir la possibilitat que aquestes entressin a la Península procedents de l'altre costat dels Pirineus, associades als canvis que veiem que es produeixen a l'edat del ferro, tant arqueològics com genètics. Per tenir un context interpretatiu més ampli, necessitem generar dades de l'edat del ferro de tot Europa, de les quals no disposem en aquests moments.

Després dels ibers

L'ancestralitat de les poblacions de la península Ibèrica segueix la seva transformació uns centenars d'anys abans de l'era comuna. De fet, on està més ben preservada la dels ibers és en els bascs actuals, els quals tenen una composició genòmica molt semblant a la que hi havia a la Península fa uns 3.000 anys, probablement per un cert aïllament d'influències posteriors, tant des del nord d'Àfrica com des de la Mediterrània central i oriental.

Les influències foranes introdueixen un component nord-africà amb la colonització púnica (i potser fins i tot abans), que és més discernible a les poblacions del sud-est peninsular. En alguns hipogeus púnics de l'antiga Baria, trobem, per exemple, individus que tenen una ancestralitat totalment nord-africana, junt amb d'altres que la tenen com la ibèrica de l'edat del ferro. En paral·lel, trobem individus amb una ancestralitat grega a les necròpolis d'Empúries, que, a més, semblen persistir durant centenars d'anys - això indicaria una certa segregació de la població local. El fet de trobar altres individus amb ancestralitat típica de la península italiana i d'altres que són indistingibles dels anteriors ibers compon una imatge autènticament cosmopolita d'aquesta ciutat de l'Empordà que, amb tota probabilitat, es repetirà a les grans ciutats romanes.

L'anàlisi de restes posteriors configura la transformació del substrat peninsular durant l'Imperi Romà i confirma el cosmopolitisme que s'observa a Empúries. Les migracions bàrbares posteriors introduiran un nou component del nord, de l'est i del centre d'Europa i la invasió islàmica portarà un nou component nord-africà que, malgrat que va ser majoritari durant uns segles, gairebé s'acabarà erradicant durant la reconquesta amb l'expulsió dels musulmans i potser amb migracions recents des del costat francès.

Futurs estudis

Sens dubte, el període iber és el més complicat d'entendre el que més limitacions imposa - per la tradició de les incineracions - als estudis paleogenètics, tant a la península Ibèrica com al conjunt del continent europeu. Algunes proves han demostrat que es pot recuperar material genètic de regions petroses de l'os temporal del crani de restes esquelètiques parcialment cremades, però amb això no sembla que n'hi hagi prou per augmentar significativament el nombre de mostres. Això fa que no només sigui difícil d'esbrinar les possibles migracions internes i els episodis de tipus regionals que estan per sota dels canvis globals d'ancestralitat, sinó també que algunes aproximacions que es poden fer en tots els altres contextos arqueològics -com determinar les relacions de parentiu i la disposició de familiars dins d'una mateixa necròpolis - siguin molt difícils de dur a terme en aquest període.

És per tot això que es requerirà, d'una banda i dins les possibilitats tècniques, augmentar el nombre de mostres analitzables, si és necessari incorporant-les d'una en una de diferents jaciments, i, de l'altra, augmentar la integració de les diferents disciplines que estudien el passat. Només des d'un enfocament multidisciplinari, amb la col·laboració activa d'arqueòlegs, genetistes i, fins i tot, lingüistes, es podrà avançar en la comprensió dels canvis i les afinitats genètiques del substrat poblacional del període iber.

BIBLIOGRAFIA

LALUEZA-FOX, C. 2017, *La forja genètica d'Europa; una nova visió del passat de les poblacions humanes*, Barcelona, Universitat de Barcelona.

OLALDE, I. (col·l.) 2019, The genomic history of the Iberian Peninsula over the last 8,000 years, *Science* 363, 1230-1234.

REICH, D. 2018, *Who We Are and How We Got Here; Ancient DNA and the New Science of the Human Past*, Nova York, Pantheon Books.

VALDIOSERA, C. (col·l.) 2018, Four millenia of Iberian biomolecular prehistory illustrate the impact of prehistoric migrations at the far end of Eurasia. Proceedings of the National Academy of Sciences, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 115, 3428-3433.

Teories sobre la llengua ibèrica

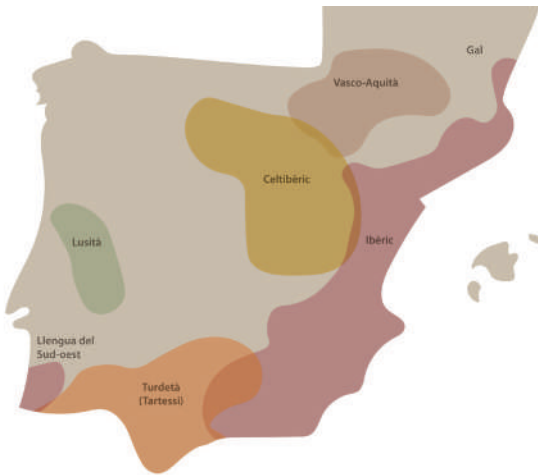
Joan Ferrer i Jané
Grup LITTERA (Universitat de Barcelona)

La llengua ibèrica és una de les llengües que es parlaven a la península Ibèrica abans de la conquesta romana i que la romanització va fer desaparèixer. Les inscripcions ibèriques es documenten al llarg de la costa mediterrània, des de Múrcia fins a Narbona, passant pel País Valencià i Catalunya. Per l'interior penetren per Albacet; per la Vall de l'Ebre, fins a Saragossa, i pel Guadalquivir, fins a Jaén. Les fronteres amb les llengües veïnes no són clares, amb solapaments i zones sense prou dades, però al nord fa frontera amb el gal; a l'Ebre, amb el celtibèric; al Guadalquivir, amb el turdetà i al Pirineu i ponent, amb el vascoaquità (Fig. 1).

Tot i que s'havia proposat que en alguns territoris ibèrics, com la Catalunya actual, la llengua vernacle no fos l'ibèric, on actuaria només com a llengua vehicular del comerç, les investigacions més recents confirmen que té un comportament compatible com a llengua vernacle en tots els territoris, ja que impregna totes les àrees d'ús, no només la comercial, sinó també les d'ús personal, incloent-hi les inscripcions religioses i fins i tot l'impacte sobre la toponímia presenta una distribució regular per tot el territori. A més, no es detecta cap altra llengua que no sigui la ibèrica en el seu territori.

La principal font de coneixement d'aquesta llengua són les més de 2.200 inscripcions que s'han trobat sobre diferents suports: vaixel·la domèstica de ceràmica, àmfores, monedes de plata i bronze, esteles de pedra, inscripcions rupestres, làmines de plom, torteres, etc. La immensa majoria de les inscripcions usen l'escriptura nord-oriental, que té tres variants: dual estàndard, característica de les inscripcions més antigues, dels segles v-iii aC; dual ampliada, pròpia de l'entorn de Llíria en cronologia antiga, i no dual, característica de les més modernes, dels

1



2

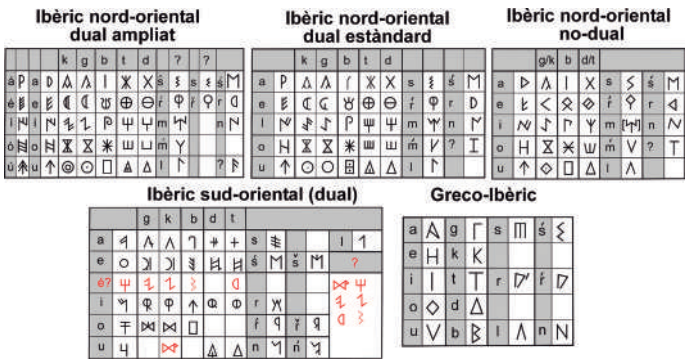


Fig. 1. La llengua ibèrica i les llengües veïnes.

Fig. 2. Sistemes d'escriptura usats per representar la llengua ibèrica.

segles II-I aC. Les dues primeres s'anomenen duals pel fet que afegeixen una marca a alguns signes per representar dos valors fonètics propers. A més, es coneixen un centenar d'inscripcions en escriptura sud-oriental i grecoibèrica (Fig. 2 i 3).

Pel que fa a l'origen de l'escriptura ibèrica, s'accepta unànimement que les escriptures paleohispàniques tenen un ancestre comú, que seria el responsable tant del fet que el conjunt global de signes sigui molt similar, com de la coexistència de signes alfabètics i sil·làbics en totes les escriptures. L'altre punt de consens és que, en darrer terme, aquesta escriptura original paleohispànica provindria de l'escriptura fenícia. Tot i que els models tradicionals fan derivar l'escriptura ibèrica nord-oriental de la sud-oriental, les darreres investigacions situen aquestes escriptures en branques genealògiques amb ancestres diferenciats que són els que finalment deriven de l'escriptura paleohispànica original. L'ancestre comú probablement també explicaria que a les dues famílies, nord-oriental i meridional, existeixin escriptures duals (Fig. 3).

Les inscripcions ibèriques es poden transcriure, ja que se'n coneix el valor dels signes, però no es poden traduir, ja que no

disposem de cap llegua suficientment propera que ens permeti esbrinar el significat de les seves paraules. Tot i així, amb l'anàlisi intern de les inscripcions, identificant patrons repetitius, i amb el suport dels paral·lels epigràfics coetanis, es pot arribar a entendre el significat de les més curtes. Així, gràcies als paral·lels llatins i a la seva estructura de dos membres, s'hi poden identificar molts antropònims: **tigir-sakaí**, **sakaí-iskeí**, **iskeí-adin**, etc. Per les monedes i les fonts antigues es coneixen molts topònims: **ildírida**, **baitolo**, **bañeno**, **tañako**, **sigaña**, **ilduro**, etc. Acompanyant els antropònims i topònims s'identifiquen morfemes que actuen com a marques de cas: genitiu (**ar/en**), datiu (**e/er**) i potser locatiu (**ku**). Fins i tot es podria haver identificat l'article indefinit (**ban**), el pronom de la primera persona del singular (**mí/naí**) o la marca d'ergatiu, que indicaria l'agent de l'acció (**te**).

També s'identifiquen alguns substantius que es repeteixen quasi sempre sobre el mateix objecte i el podrien representar: **baikar** en petits vasos, **eñiar** en tenalletes, **kañtaum** en torteres, **seltar** en tombes, **ñalir** en monedes de plata. S'accepta que els elements **ildir** i **ildur**, que formen part de topònims i antropònims, tenen a veure amb el concepte de 'ciutat'.

3

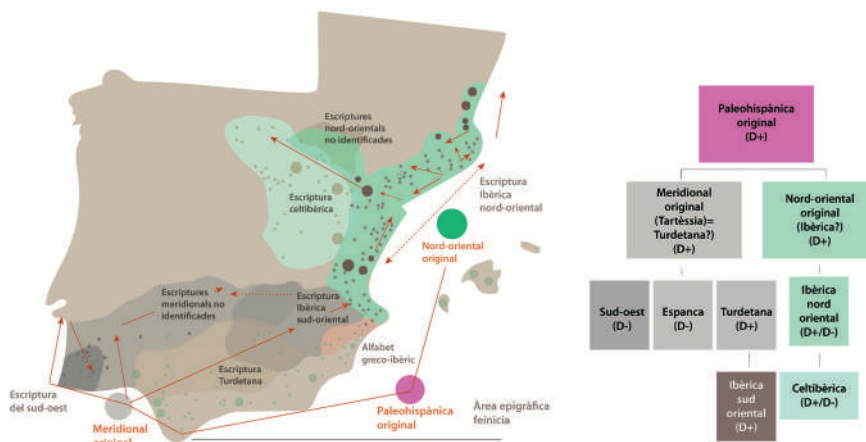


Fig. 3. Model de difusió de les escriptures paleohispàniques i model genealògic.

4



Fig. 4. (1) Tortera de Can Rodon (Cabrera de Mar) i (2) rupestre de l'Esquirol, totes dues amb abecedaris que comencen amb *kutukirbitatiko*.

Fins i tot s'han identificat alguns abecedaris ibèrics i la seva seqüència inicial característica **kutukirbitatiko**, que permet pensar que l'element **kutur**, molt freqüent a les inscripcions rupestres i a les làmines de plom, pertany al camp semàntic de l'escriptura. (Fig. 4)

També es coneixen algunes formes verbals que es caracteritzen per la seva variabilitat (**eroke**) i s'usen molt a les làmines de plom. I probablement sabem l'equivalent del *fecit* llatí (**egiar**), característic de les marques de producció. Gràcies a una inscripció bilingüe de Tarragona es considera plausible que **arē take** sigui l'equivalent del llatí *hic situs/a est*. També es podria haver identificat l'equivalent del llatí *filius* (**eban**), tot i que podria ser la del llatí *coeravit*. Alguns dels textos més llargs, probablement cartes, sovint estan encapçalats per la fórmula de salutació **neitin iunstir**.

El panteó ibèric era fins fa poc quasi buit, ja que les fonts antigues només esmenten *Neton*, probablement **neitin**, i les inscripcions votives llatines només ens n'havien transmès tres: *Sertundo*, *Betaton* i *Salaeco*, però la situació ha canviat recentment, ja que a partir de les inscripcions votives rupestres, es poden proposar nombroses noves divinitats.

La característica principal que permet identificar les divinitats a les inscripcions rupestres és l'elevada freqüència d'aparició ja que, sent el conjunt dels noms de divinitats molt més reduït que el conjunt dels noms de persona, la propensió a la repetició dels primers hauria de ser proporcionalment superior i, per tant, en un context votiu els elements que més es repeteixen haurien de ser quasi exclusivament les divinitats. Addicionalment, les divinitats i les persones tenen un rol sintàctic diferent i, per tant, haurien d'anar acompanyades de marques de cas diferenciades. Això també es verifica, ja que els elements que més es repeteixen combinen amb els mateixos morfemes, especialment **e** i **er**, per als quals ja se sospitava que eren la marca del datiu. També sembla que alguns dels millors candidats a divinitat presenten una certa similitud formal amb un final en **al**: **urdal**, **tikanal** i **okal**. Tot i així, n'hi ha d'altres que no presenten aquest final, com **balkar**, **garde**, **artiunan**, **teleus**, **saus** i **egeřsoř**. En destaquen **urdal** —que es documenta a Ger (Cerdanya) (Fig. 5) i nou cops a l'abric

5



Fig. 5. Inscripcions rupestres de la Cerdanya amb divinitats: (1) garde a Ger i artiunan i(2) okal a Oceja.

Fig. 6. Sistema de numerals ibèric.

del Tarragón (València), que està plausiblement relacionada amb la divinitat zoomorfa vascona *Urde* ('porc fer')— i **balkar**, que es documenta a La Tor de Querol i Er (Cerdanya), l'Esquerda i Sant Martí de Centelles (Osona) i el Cogul (Les Garrigues), per al que s'ha proposat que fos, la versió ibèrica del *Melqart* fenici.

Un dels millors avenços en l'estudi de la llengua ibèrica dels darrers anys és la identificació per part d'Eduardo Orduña del sistema de numerals. Els numerals ibèrics tenen correspondències clares amb els numerals bascos, combinen entre si de forma similar a com ho fan els numerals i apareixen en contextos propicis a actuar com a numerals. A més, les marques de valor de les monedes permeten considerar provada la hipòtesi pels valors meitat (**erder**) i unitat (**ban**), per aparèixer a les monedes del mateix valor: **et(a)-erder** a les meitats i **eta-ban** a les unitats. Aquesta hipòtesi proposa la identificació com a numerals dels elements **erder** (1/2 - *erdi*), **ban** (1 - *bat*), **bi** o **bin** (2 - *bi*), **irur** (3 - *hirur*), **laur** (4 - *lau* o *laur*), **bors** o **borste** (5 - *bortz* o *bost*), **sei** (6 - *sei*), **sisbi** (7 - *zazpi*), **sorse** (8 - *zortzi*), **abaf** (10 - *hamar*) i **ofkei** (20 - *hogei*). L'únic numeral atòmic sense equivalent ibèric clar seria el 9, *bederatzi*. (Fig. 6)

6

V.	Ibèric (card.)	Basc (card.)	Ibèric (ordinal / partitiu)?	Numerals complexos	Altres
½	erdi	erdi			eterder / kiterder
1	ban	bat	banei(a)	ofkeibaŕban (31)	etaban / kitarban
2	bi(n)	bi	biei	abaŕkebi (12)	binikebin
	irur / ilun	(h)iru(r)		ofkeirur (23)	
3					
4	lau(r)	lau(r)	*laurei(a)	ofkeikelaur (24)	otalau
		bortz / bost	*borsei	abaŕgeborste (15)	kiteibors / lakeibors
5	bors(te)				
6	sei	sei	še(i)ŕkir	abaŕsei (16)	lakeisei
7	sisbi	zazpi	sisbi(b)ei(a)	sisbibeiabın (2/7)	
8	sorse	zortzi	sorsei		
9	¿?	bederatzi			
10	(a)baŕ	(h)amar	abaŕiei		ustainabaŕ
					[o]ŕkeiabaŕ
20	ofkei	(h)ogei			iekite

comparteixen un avantpassat comú. Tot i així, els especialistes en protobasc no veuen possible cap de les anteriors i consideren que es tracta d'una semblança casual. En qualsevol cas, encara que la relació genètica sigui certa, podria ser prou llunyana com per no ser útil en la traducció dels textos.

Com a reflexió final, cal indicar que tot i la unitat aparent de la llengua ibèrica, probablement es tracés d'un continu dialectal, amb petites variacions en territoris adjacents, que podrien arribar a ser significatives en els dialectes més separats, i que al nord-oest podria arribar a enllaçar amb el continu dialectal de la zona vascoaquitana.

Aquest treball s'inscriu en el projecte EpiMus del Grup LITTERA de la Universitat de Barcelona.

BIBLIOGRAFIA

FERRER I JANÉ, J. 2009, El sistema de numerales ibérico: avances en su conocimiento, *PalHisp* 9, 451-479.

FERRER I JANÉ, J. 2019, Construint el panteó ibèric amb l'ajut de les inscripcions ibèriques rupestres, *Ker*, 13, 42-57.

FERRER I JANÉ, J., MONCUNILL, N. 2019, Palaeohispanic writing systems: classification, origin and development, a Velaza, J., Sinner, A. G. (eds.), *Palaeohispanic Languages and Epigraphies*, Oxford, OUP, 78-108.

MONCUNILL, N., VELAZA, J. 2016, *Ibérico. Lengua, escritura, epigrafía*, Saragossa, Prensas de la Universidad de Zaragoza, (AELAW Booklet; 3).

ORDUÑA, E. 2005, *Sobre algunos posibles numerales en textos ibéricos*, *PalHisp* 5, 491-506.

Les divinitats iberes

Carmen Rueda Galán

Investigadora del Programa Ramón y Cajal (MICINN)

Per analitzar el caràcter de les divinitats iberes cal partir de la seva contextualització en l'ampli ventall de manifestacions i sistemes de rituals que estan documentats en l'heterogenia geografia de les societats iberes. De la mateixa manera que no es pot parlar d'una religió ibera com a estructura rígida, tancada i homogènia, en l'actualitat continua sent complicat fixar un panteó iber ordenat i jerarquitzat.

Des dels estudis arqueològics de caràcter regional ens estem aproximant a divinitats específiques, vinculades a territoris locals o, fins i tot, a santuaris, en els quals a vegades s'adverteixen trets i iconografies úniques, mentre que en d'altres s'aprecien aspectes genèrics i, fins i tot, compartits que evoquen una arrel comuna, però amb múltiples variants locals. A això cal afegir que la divinitat no és fixa ni estàtica, ja que els seus models varien, pateixen canvis, transformacions, rememoracions... També es van utilitzar icones exògenes, ben gregues, com Afrodita, Demèter o Hèracles; feniciònics, com Astarté o Tanit o, de manera més excepcional, d'origen egipci i d'àmplia difusió en l'àmbit fenici, com és el cas del déu Bes, documentat per exemple a Ullastret (Baix Empordà, Girona).

La presència d'aquest tipus de "divinitats foranes", que procedeixen d'altres llocs, no és estrany tenint en compte que les societats iberes van participar en el complex sistema de relacions que es va establir al Mediterrani durant l'Antiguitat. Però no s'ha d'entendre com la incorporació directa de deïtats importades, fruit d'una influència teòrica de cultures majors, sinó com a assimilacions a les que es doten de significats originals. Per exemple, a partir del segle III aC augmenta el nombre de deesses relacionades amb la naturalesa i la fecunditat de la terra, que es representen a través de la icona dels peveters o cremadors d'encens assimilats amb Demèter o Coré. Aquest tipus d'imatges femenines va funcionar com

a model que es va estendre àmpliament, sent objecte de nombroses assimilacions de caràcter local que constatem en diferents àrees del sud-est o de l'àmbit emporità. Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona) és un exemple interessant en el qual s'han documentat contextos rituals i de memòria, com els denominats sitges 101 i 28 estudiats per l'equip encapçalat per la investigadora Enriqueta Pons, vinculats a la presència de la imatge de Core/Persèfone i de Demèter, que posa de manifest la rellevància de la divinitat femenina de caràcter agrícola. També Ullastret, on l'estudi dels temples de l'àrea sacra del Puig de Sant Andreu ha ofert iconografies molt suggeridores, com les terracotes policromades que reinterpreten icones mediterrànies com la de la Gorgona (segle III aC) i que permeten aproximar-nos a interpretacions diferents no exclusivament relacionades amb la divinitat, sinó també amb la memòria i el culte als avantpassats (Fig. 1).

A les divinitats iberes ens hi podem aproximar des de diferents perspectives i materials, en la mesura que l'empremta del culte té una materialitat a partir de la qual és possible observar (de manera més o menys directa) aspectes de l'ordre diví. Així, a partir de les ofrenes o els exvots dipositats als santuaris i espais de culte, que van ser molt nombrosos i de diferent tipus, podem intuir aspectes relacionats amb el caràcter de les divinitats (Fig. 2). En rares ocasions coneixem com es van anomenar, com és el cas del teònim ibèric *Betaton*, conservat en una petita ara votiva dipositada al santuari d'Atalayuelas, segle I aC (Fuente del Rey, Jaén), que al·ludeix al caràcter oracular i salutífer d'una deïtat de tradició que continua conservant el seu nom en un moment de fortes transformacions religioses. També cal afegir les darreres propostes sobre la identificació de noms propis de deïtats centrades en les inscripcions rupestres documentades, per exemple, a la Cerdanya. Com es pot veure de forma detallada al capítol anterior.

D'altra banda, les divinitats iberes tenen un caràcter preferentment anicònic, és a dir, no es representen de manera sistemàtica. No obstant això, malgrat que són escasses i es converteixen en via d'estudi important, si bé cal evitar les lectures directes en un camí tan imprecís i complicat com el que



Figura 1. Màscara de l'àrea sacra del Puig de Sant Andreu, Ullastret.
Arxiu fotogràfic del MAC.

Figura 2. Les divinitats mirades a través del seu culte. Conjunt d'exvots
de bronze procedent del santuari d'Haza del Rayo (Sabiote,
Jaén). Segle III aC. Arxiu de l'Institut d'Arqueologia Ibèrica,
Universitat de Jaén.

té a veure amb la representació del que és immaterial. Prova d'això és que, a vegades, el principi diví es va representar a través de símbols subtils (l'au, la flor, una llum, una columna...), mentre que en d'altres disposem d'iconografies més complexes, que ajuden a definir aspectes relacionats amb les mitologies divines, que hi va haver en la religiositat ibera. Tot i amb aquestes limitacions, constatem alguns processos de representació humana de les divinitats, que potser les situen en un pla més proper, com a recurs de mediació en el culte que va conviure sense contradiccions amb un altre tipus de manifestacions, més esquemàtiques o simbòliques.

La varietat de la imatge divina és especialment visible en el cas de la deïtat femenina, que en el context de les societats iberes adquireix un rol principal, encara que lluny d'entendre's amb un sentit genèric i en certa manera tòpic, com a Deessa Mare Ibera, ja que respon a variants àmplies i diferenciades. Així, la dominació de diferents plans del món, per part d'aquestes divinitats femenines, s'expressa en la diversitat de models de devoció local que al·ludeixen al lloc que ocupen en la cosmovisió, en l'ordre celeste, així com en diferents àmbits de la naturalesa real i mítica. Un dels models més clarament identificable i de difusió recurrent és la divinitat associada a la fertilitat i a la naturalesa, que disposa d'exemples que arrenquen d'època antiga, com es constata al mateix monument de Pozo Moro, segle VI aC (Chinchilla, Albacete). Un model que, igual com la idea mostrada al mosaic de còdols de Cerro Gil, segle IV aC (Iniesta, Conca), posa en relleu el caràcter fecund de la deessa que, nua i frontal, posa els seus peus nus a la terra i provoca l'aparició de la naturalesa fèrtil. En altres ocasions són divinitats que neixen de l'interior de la terra, que creixen amb fortes arrels ancorades a la mateixa i que adquireixen el seu significat complet en escenes de naturalesa salvatge i fecunda, com s'expressa en algunes ceràmiques procedents d'Elx, segles III-I aC (Alacant), tal com ha analitzat àmpliament la investigadora Trinidad Tortosa (Fig. 3).

El control i la sintonia amb la naturalesa s'expressa també a través del model mediterrani de *Despotes* i/o *Potnia Theron*, que seguim a partir de nombrosos exemples en suports

múltiples (imatge en ceràmica, línies de pedra o fíbules), alguns de caràcter monumental, com l'exemplar excepcional pertanyent al conjunt escultòric de Cerrillo Blanco, segle v aC (Porcuna, Jaén). Un arquetip que posseeix una variant masculina molt difosa geogràficament, que té mostres excepcionals com les procedents de l'*oppidum* o ciutat fortificada de Turruñuelos (Úbeda-Villacarrillo, Jaén), del santuari del Cerro dels Santos (Montealegre del Castillo, Albacete) o de Sagunt (València), per citar-ne alguns. Possiblement es tracta d'una variant tardana de l'heroi-déu amb connotacions territorials fortament vinculat a la classe aristocràtica (Fig. 4).

Com a protectora, en l'esquema conegut com a *kourotrophos* (curòtrofa, nutricia i lactant), la deessa ibera assumeix sol·licituds i ritualitats diverses, sense que hi hagi contradiccions en això. Alguns exemples, com la imatge de bronze de la col·lecció Gómez-Moreno, possiblement procedent del santuari de Collado de los Jardines (Santa Elena, Jaén, segles IV-III aC?) o el *pinakion* (o placa en terracota) de la Serreta, segle III aC (Alcoi, Alacant), remetent a l'acte de l'al·letament associat a divinitats de caràcter territorial, que es representen com a icona de la força transformadora de la naturalesa. Un ideal que es recull de manera equivalent a la petita escultura en alabastre procedent de la Tomba 20 de la Necròpolis de Tútugi (Galera, Granada). Una peça datada cap al segle VII aC i amortitzada en un context funerari del tercer quart del segle V aC, que va funcionar com un vas de libacions, en la mesura que la divinitat es representa amb els pits perforats, a través dels quals brollaria el líquid que adquireix el caràcter de sagrat, dotant el cos diví d'una agència transformadora que s'incorpora al ritual. Agència transformadora, associada a ritus d'iniciació de tall aristocràtic, que s'aprecia també a l'excepcional vas plàstic procedent de Libisosa, segle II aC (Lezuza, Albacete), tal com ha analitzat recentment l'investigador Héctor Uroz (Fig. 5).

D'altra banda, l'escatologia ibèrica o el conjunt de creences que al·ludeixen el món d'ultratomba ens mostra una multiplicitat de paisatges del més enllà, a través de relats mítics i ensenyaments religiosos en els quals la divinitat apareix amb funcions

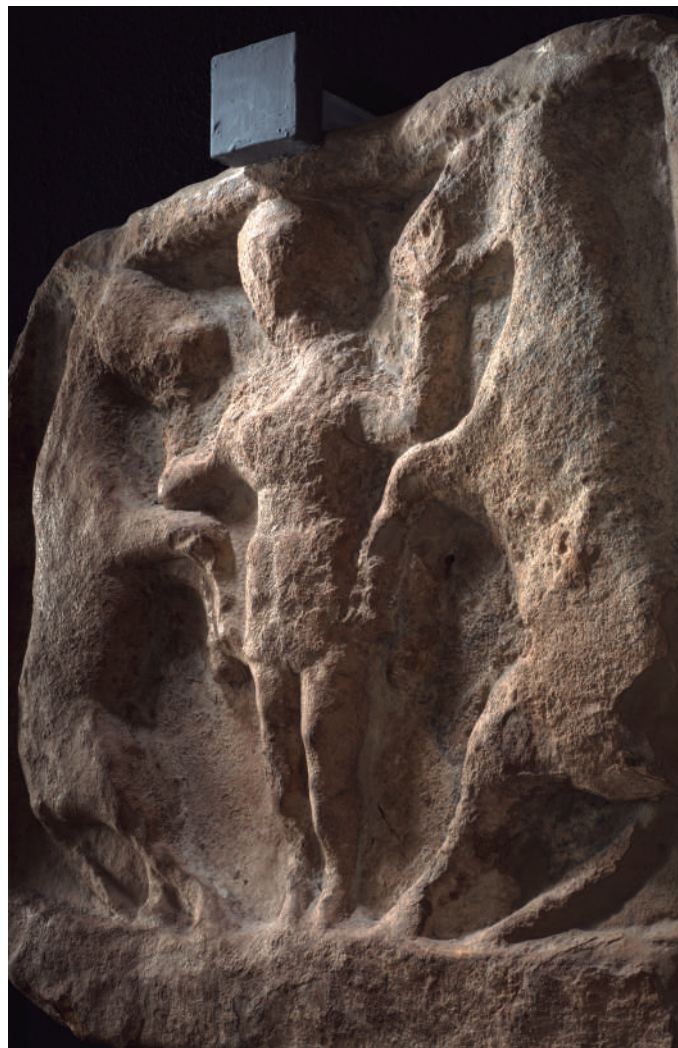


Fig. 3. Relleu del 'domador de cavalls' procedent de l'*oppidum* dels Turruñuelos. Museu Iber de Jaén. Arxiu de l'Institut d'Arqueologia Ibèrica, Universitat de Jaén.

vinculades a l'inframón. És molt complicat afirmar que existeixi una divinitat funerària com a tal i amb uns trets específics; tot i així, trobem exemples de deesses mediadores en esquemes com el que recull el Parc Infantil d'Elx, segle v aC (Alacant), a través d'una interpretació de la deessa *Tinnit* psicopompa, acompanyant del difunt al més enllà. També la divinitat com a receptora en els símbols de la qual se sintetitzen els principis de protecció i prosperitat, ja que la mort, tal com ha assenyalat en nombroses ocasions el professor Ricardo Olmos, s'expressa a través del seu oposat, és a dir, de la transmissió de la vida. Per això, l'univers animal i vegetal es mostra esplendorós i, d'aquesta forma, apareix en els contextos funeraris a partir d'iconografies diverses, com els denominats plats de peixos, que es converteixen en un referent important de la transmissió de creences mediterrànies a través d'un codi simbòlic molt homogeni.

Documentats en contextos i espais diferents, com Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona), Sant Miquel de Lliria (València), Corral de Saus (Mogente, València) o Hoya de Santa Ana (Chinchilla, Albacete), per citar-ne alguns, ens introdueixen en un riquíssim univers marí que va poder significar, en una

6



5



Fig. 4. Vas procedent de l'Alcúdia. Fundació Universitària l'Alcúdia d'Elx. Arxiu del Lèxic d'Iconografia Ibèrica, CSIC (Tortosa, 2004).

Fig. 5. Deessa de la tomba 20 de la necròpolis de Galera i vas de plàstic del departament 176 de Libisosa (Lezuza, Albacete). Arxiu del Lèxic d'Iconografia Ibèrica, CSIC; Uroz, 2018.

Fig. 6. La narrativa mítica de la divinitat funerària a la pàtera de Tivissa (Tarragona). Dibuix: Julia Sánchez (Olmos i Rueda, 2015). Arxiu de l'Institut d'Arqueologia Ibèrica, Universitat de Jaén.



Fig. 7.

A. Estela de la deessa femenina del santuari de la Puerta del Sol (Jaén) i efectes d'il·luminació solar de l'escultura en l'orto dels equinoccis. Arxiu de l'Institut d'Arqueologia Ibèrica, Universitat de Jaén.

B. Hierofania solar del santuari de la Cueva de la Lobera (Castellar) en l'ocàs dels equinoccis. Arxiu de l'Institut d'Arqueologia Ibèrica, Universitat de Jaén.

lectura funerària, la metàfora del trànsit a la mort, reflex de l'abundància que domina el món del més enllà, propiciada per la divinitat. Precisament procedent de Tivissa cal assenyalar un conjunt de pàteres (segles III-II aC) amb temàtiques diverses que ens traslladen a l'àmbit funerari, a través de l'espai fecund del mar, de l'exaltació heroica i de símbols com el llop, animal mediador que ocupa l'umbó o el medalló central de dues d'aquestes. En destaquem una en concret perquè representa una narració, de difícil interpretació, que al·ludeix a l'àmbit de la divinitat funerària. En la història, explicada a través de traços fins, el personatge principal apareix assegut en un tron. Es tracta d'un déu amb caràcter funerari? Davant seu hi ha una figura que li lliura, en un gest de submissió i respecte, una ofrena. Possiblement la presència d'animals, com el senglar, i éssers mítics, com el centaure que es disposa a l'esquena del tron, remetien a aquest espai d'ultratomba. L'escena la completa un sacrifici realitzat per demòns alats que al·ludeix al ritu fúnebre i una caça heroica que es pot entendre com un símil de l'accés a la mort, tot això acuradament narrat en un objecte, la pàtera o vas de libacions, utilitzat en el ritual de la mort (Fig. 6).

Relacionat amb aquest tipus de narracions mítiques divines, un camí recent d'anàlisi s'està centrant en altres formes de representació, vinculades a fenòmens visuals com expressions del que és sagrat. Aquestes experiències visuals utilitzen fórmules heterogènies, però tenen com a punt comú la implicació de fenòmens astronòmics, que posen en relleu el component astral important de la divinitat ibera. En alguns casos estudiats, la divinitat femenina es recrea a través de fenòmens visuals en els quals la llum solar hi té una implicació activa i directa. Així, al santuari de la Puerta del Sol de Puente Tablas, meitat del segle V —inici del segle IV aC (Jaén), on el mite diví es narra en una escenografia perfecta emmarcada en una de les portes de la ciutat i associada a un edifici cultural complex que integra espais simbòlics amb significats molt concrets, com diverses coves. La narració del mite parteix de la imatge de la divinitat esculpida en pedra, de manera molt abstracta i sense rostre, que se situa a l'exterior del santuari, perfectament alineada a l'est i en relació amb el corredor de la porta. En l'alba dels equinoccis els primers rajos de sol travessen la porta i il·luminen la línia per passar, una vegada que el sol s'aixeca, a

penetrar en unes de les coves, generant una imatge simbòlica de la divinitat, un signe diví que va lliscant fins a desaparèixer en el fons d'aquest espai. L'explicació de la narració del mite vinculat a aquest santuari, que articula la imatge en pedra amb la cova i diferents elements i àrees arquitectòniques, és complicada, tot i que sembla que reconstrueix la seqüència d'un mite que es basa en la relació sol-deessa, tot això emmarcat en un procés de legitimació del culte aristocràtic (Fig. 7a).

Un exemple similar, en el qual l'arquitectura s'integra a la recreació d'efectes visuals amb clares connotacions culturals, el trobem al Turó del Calvari, meitat del segle VI aC (Vilalba dels Ares, Terra Alta). Aquest edifici singular, àmpliament analitzat per l'equip coordinat per l'investigador Jordi Diloli, mostra la implicació de mecanismes excepcionals de representació i ritualització, en aquest cas vinculats al solstici d'estiu, entesos en un procés d'emergència de l'elit local. El control de determinats símbols i signes divins es va poder incorporar, en aquest context, com a eina de legitimació.

Un últim cas ens trasllada al santuari de la Cueva de la Lobera, segles IV-III aC (Castellar, Jaén) en un altre exemple excepcional en el qual es produeixen fenòmens visuals, amb un fort caràcter simbòlic, vinculat a l'arquitectura natural de la cova i a la divinitat femenina. En aquest espai es potencia un prodigi mitjançant el qual els últims rajos de sol, en l'ocàs dels equinoccis, simulen una imatge identificable amb la divinitat, interpretada com una epifania/hierofania o manifestació divina (Fig. 7b). En definitiva, es constata l'ús de mecanismes escènics vinculats al culte que tenen, a més, un valor identitari en el context de la comunitat religiosa. És interessant reconèixer-ne la complexitat i la necessitat de continuar les investigacions sobre divinitats iberes, un territori encara per descobrir.

BIBLIOGRAFIA

ARANEGUI, C. 2012, *Los iberos ayer y hoy. Arqueologías y culturas*, Madrid, Marcial Pons Historia.

GRAU, I., RUEDA, C. 2018, *La religión en las sociedades iberas: una visión panorámica*, *Revista de historiografía* 28, 47-72.

PRADOS, L., RUEDA C. 2020 (en premsa), *La religiosidad de los pueblos ibéricos en la Baja Época Ibérica en el espejo de sus santuarios*, *La Baja Época de la Cultura Ibérica. 40 años después*. Butlletí de l'Associació d'Amics de l'Arqueologia.

RUEDA, C. 2011, *Territorio, culto e iconografía en los santuarios iberos del Alto Guadalquivir* (ss. IV a. n. e. - I d. n. e.), Jaén, Universitat de Jaén (Textos CAAI; 3).

RUIZ, A., MOLINOS, M. (eds.) 2015, *Jaén, tierra ibera. 40 años de investigación y transferencia*, Jaén, Universitat de Jaén.

RUIZ, A., MOLINOS, M. 2017, *Catálogo de la exposición La Dama, el Príncipe, el Héroe y la Diosa*, Sevilla, Conselleria de Cultura de la Junta Andalusia.

TORTOSA, T. (ed.) 2014, «Diálogo de identidades. Bajo el prisma de las manifestaciones religiosas en el ámbito del Mediterráneo (s. III a. C. - s. I a. C.)». *Anejos de Archivo Español de Arqueología* LXXII, Mérida, Institut d'Arqueologia de Mèrida del CSIC.

El món de la mort: les necròpolis i els enterraments infantils

Maria Carme Belarte

Professora d'Investigació de l'ICREA
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Les necròpolis ibèriques es caracteritzen pel ritual de cremació, que continua una tradició que s'havia iniciat i estès per la Mediterrània nord-occidental a finals de l'edat del bronze al voltant de l'any 1000 aC.

La informació sobre els llocs on es realitzava la cremació dels difunts és força escassa. Sabem que, un cop finalitzada la cremació (Fig. 2), una part de les restes òssies es dipositava dins l'ossari —una urna de ceràmica normalment feta al torn—, si bé també podia ser obrada a mà. L'urna amb els ossos, sovint juntament amb objectes de diversa índole (formant l'aixovar funerari), s'enterrava dins una fossa. De l'aixovar en destaquen, des del segle VI aC, l'armament de ferro i els ornaments personals de bronze; amb menys freqüència hi trobem objectes fets amb altres materials (ceràmica, pasta vítria, etc.).

Les restes de fauna i de vaixel·la que acompanyen les urnes en algunes necròpolis suggereixen la celebració de libacions (vessaments de líquids) o banquets en honor del difunt, dels quals també hi ha representacions iconogràfiques com els relleus del monument de Pozo Moro. Quant a les característiques de les tombes, hi ha una clara diferència entre l'àrea nord del món ibèric —on consisteixen en una simple fossa, ocasionalment delimitada per pedres, però sense elements externs— i la resta del territori, sobretot el sud, on són freqüents els elements arquitectònics exteriors, a vegades incloent-hi escultures. El nombre de necròpolis conegudes és força inferior al d'assentaments, especialment durant el període ibèric ple (segles IV-III aC). Per tant, no tothom devia tenir dret a ser-hi enterrat, sinó que el ritual descrit es reservava a les elits.

Els estudis antropològics mostren que a les necròpolis de l'edat del bronze final i de la primera edat del ferro hi són representades totes les franges d'edat (Fig. 2), si bé els infants són sempre minoritaris. En època ibèrica, en canvi, hi trobem fonamentalment adults. Excepcionalment, en jaciments com La Serreta d'Alcoi, El Cigarralejo (Múla) o Los Castellones de Ceal (Hinojares), els nadons s'inhumen juntament amb les restes de la cremació d'un individu jove, tal vegada la mare.

Contrastant amb l'escassetat d'infants a les necròpolis ibèriques, es constata la inhumació en assentaments d'individus perinatals (és a dir, a punt de néixer o morts durant els primers mesos de vida). Aquesta tradició és anterior a la cultura ibèrica —com mostren els exemples de Vincamet, a Fraga (1100-950 aC) o Vilars d'Arbeca (segle VIII aC)—, és freqüent en època ibèrica i perdura en períodes posteriors.

Per norma general, els enterraments infantils es fan sota els paviments, a prop de les parets, sovint a les cantonades, en ocasions en relació amb algun element constructiu, o coincidint amb una reforma. Els cossos es col·loquen en cavitats simples, normalment sense preparació especial. No solen anar acompanyats d'aixovar, amb algunes excepcions. A vegades l'individu no està complet, fet que pot respondre a problemes de conservació o bé a aspectes rituals. Les postures dels cossos són variables, sovint amb les cames doblegades, i potser s'embolicaven amb algun material que no s'ha conservat. Ocasionalment, sobretot en jaciments del País Valencià, els infants es dipositen dins d'urnes.

Aquests dipòsits contrasten amb les pràctiques funeràries descrites per als adults en diversos aspectes, especialment en el tractament dels cossos (inhumació vs. cremació) i al lloc de dipòsit de les restes (hàbitat vs. necròpolis). També sembla que hi ha una diferència en els rituals que acompanyaven l'enterrament (fossa sense acompanyament vs. urna amb aixovar funerari), si bé aquest darrer punt no és tan clar, ja que alguns infants inhumats en hàbitat estan dins d'urnes i posseeixen aixovar.



Fig. 1. Situació dels jaciments esmentats en el text (marcats amb cercles), així com les principals ciutats actuals (amb quadrats). M. C. Belarte.

Fig. 2. Urna de la sepultura SP21 de la necròpolis d'Esquarterades (Ulldecona, Montsià). Excavacions GRACPE-UB 2015. M. C. Belarte.

1

Aquesta pràctica no es constata a tots els assentaments, ni tampoc a tots els recintes d'un assentament. Poden estar concentrats en construccions específiques, sobretot en espais domèstics, però també en recintes de funció econòmica o de culte.

Els exemples d'inhumacions infantils en context domèstic són nombrosos. Podem esmentar els dos nuclis d'Ullastret (Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac) (Fig. 3), Mas Castellar de Pontós, Turó de ca n'Oliver a Cerdanyola, Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Fig. 4), Penya del Moro a Sant Just Desvern, Alorda Park a Calafell, (Fig. 7) Moleta del Remei a Alcanar, Puig de la Nau a Benicarló, Sant Josep a Vall d'Uixó, (Fig. 6) Castellet de Bernabé a Olocau o El Molón de Camporrobles, entre d'altres.

Alguns dels exemplars destaquen per les seves peculiaritats: un dels infants enterrats a l'Illa d'en Reixac d'Ullastret (segle IV aC) conserva al seu voltant les restes d'una urna; al Castellet de Bernabé (segle III aC) diversos infants estan enterrats en fosses



2

3



4



Fig. 3. Inhumació infantil E-28 de l'illa d'en Reixac d'Ullastret, probablement dins d'una urna de ceràmica. Arxiu fotogràfic del MAC.

Fig. 4. Inhumació infantil en fossa al jaciment del puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet. Imatge cortesia de Conxita Ferrer.

Fig. 5. Foto d'una inhumació en gerra al jaciment del Castellet de Bernabé, Olocau (Cortesia de Pierre Guérin).



5

i d'altres en urnes, alguns d'ells acompanyats d'objectes (un amb una campaneta) i restes de fauna. A Mas Castellar, a inicis del segle III aC, un nadó inhumat dins una sitja s'associa a diversos materials arqueològics (vas de fireta, fusaïola, objectes de metall i restes de fauna, entre les quals hi ha quatre astràgals d'ovicaprí —ossos que s'empraven per al joc de les tabes—), juntament amb les restes d'un segon infant. Tot i que és poc habitual, aquest no és un cas únic — en coneixem un altre a Montlaurès, al Llenguadoc.

Entre les inhumacions realitzades en espais de caràcter econòmic destaca Olèrdola, amb diverses inhumacions infantils en fosses sota els paviments d'una adoberia/tintoreria i d'un espai dedicat a la metal·lúrgia. A Coll del Moro de Gandesa les inhumacions d'infants es documenten en diversos àmbits, entre els quals hi ha un edifici destinat al tractament del lli i un recinte vinculat a la producció de vi. Finalment, el jaciment romanorepublicà de Camp de les Lloses (Tona) conté diverses inhumacions sota paviments d'espais dedicats a la metal·lúrgia, la qual cosa indica la continuïtat d'aquest costum sota la romanització.

Quant als enterraments en espais de culte, possiblement els més significatius són els documentats a La Escudill (Fig. 6) a i Los Cabañiles (Sucaïna), dels segles VI-V aC. Les inhumacions



Fig. 6. Vista de l'edifici H-2 de La Escudilla (Sucaina), probablement de caràcter cultural, excavat per Francesc Gusi. Diputació de Castelló.

infantils estan dipositades dins d'urnes, algunes amb un sol infant, però la majoria en contenen dos o més. En algunes de les urnes hi ha restes de fauna que acompanyen els infants i, més rarament, objectes arqueològics. Un altre exemple és el tall LL-1 del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (segles IV-III aC), amb diverses inhumacions d'infant i d'ovicaprins dins fosses cobertes amb pedres i toves, al voltant d'un basament quadrangular.

En altres jaciments les inhumacions infantils, dipositades dins fosses senzilles i sense aixovar, apareixen indistintament en espais de funció domèstica, econòmica o cultural, com és el cas, entre d'altres, de Puig de la Nau de Benicarló (segle V aC). A tot això cal afegir que en època ibèrica (sobretot durant els segles IV-III aC) és freqüent l'enterrament de restes d'animals en assentaments; aquesta pràctica comparteix algunes característiques amb la que estem descrivint: deposició de les restes dins de fosses, sota els paviments o en relació a elements constructius, i se sol interpretar com un ritual de

fundació amb la voluntat d'obtenir la protecció de l'espai domèstic. La coexistència de totes dues pràctiques en alguns jaciments, com Peña del Moro o Turó de ca n'Oliver (en aquest darrer fins i tot hi apareixen els ossos infantils i d'animals dins una mateixa fossa), ha portat a pensar en una possible relació entre si. Això ens porta a la discussió sobre les possibles interpretacions al voltant dels enterraments infantils en context d'hàbitat. La més habitual posa en relació aquesta pràctica amb l'absència d'infants a les necròpolis i considera que devia existir una edat mínima per tenir dret a ser-hi cremat i enterrat, de manera que els infants morts abans d'aquesta edat eren inhumats en el si de l'assentament. Aquesta explicació, però, té alguns punts febles, especialment el fet que la quantitat d'enterraments infantils documentats (que, com hem vist, no apareixen a tots els assentaments) no sembla que correspongui a la taxa de mortalitat infantil que cal suposar per a l'època.

Entre els arguments utilitzats per defensar aquesta interpretació cal esmentar, entre d'altres, la possible relació amb els dipòsits

També sembla contrari el fet que apareguin concentrats en espais concrets, a vegades edificis destacats per la seva categoria (residències de les elits) o funció (espais artesanals, edificis de culte).

Altres investigadors interpreten aquesta pràctica com el resultat de sacrificis infantils puntuals. L'infanticidi és freqüent en moltes societats i és ben conegut en cultures coetànies a la ibèrica.

7

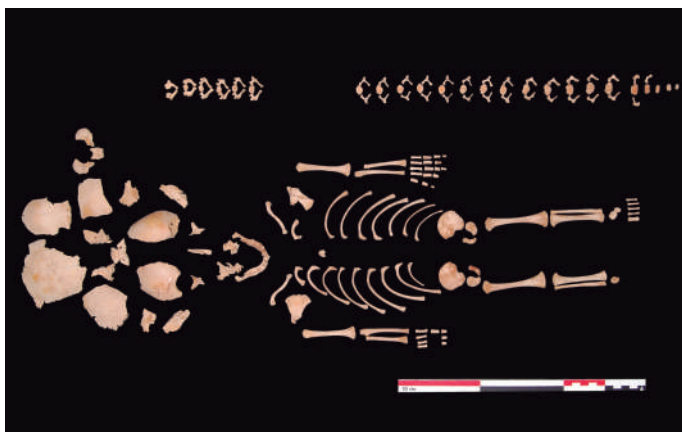


Fig. 7. Esquelet d'una inhumació infantil d'Alorda Park, a Calafell, en curs d'estudi. Imatge cortesia de Marta Lucas.

de fauna, que coexisteixen en alguns jaciments i que ha portat a proposar que els animals sacrificats poguessin ser víctimes substitutòries dels infants; no obstant això, els dipòsits de fauna semblen més concentrats en el temps i en l'espai que les inhumacions infantils, i no sempre coincideixen en els mateixos jaciments. Un altre argument és la relació dels dipòsits amb elements constructius o bé coincidint amb reformes, la qual cosa podria indicar una connexió entre les inhumacions d'infants i rituals de fundació o protecció de les cases. Finalment, el fet que a vegades no es trobi la totalitat de l'esquelet també s'ha vist com el resultat d'una possible pràctica de sacrifici.

La concentració de les inhumacions d'infants en uns espais específics ha portat també a proposar una relació amb les elits, ja sigui perquè es realitzaven en les seves residències (és el cas d'Alorda Park, a Calafell, on l'anomenada "casa del cabdill" concentrava tres inhumacions infantils) o bé perquè es relacionen amb espais econòmics, controlats per aquestes elits (com a Olèrdola). És a dir, es tractaria d'una pràctica associada a un grup específic de la població. En aquest sentit, seria interessant determinar les possibles relacions de parentiu entre els infants inhumats en un mateix recinte o jaciment. En alguns casos (Ca n'Oliver, Olèrdola, La Escudilla o El Molón) els estudis antropològics confirmen que alguns enterraments dobles d'infants tenien la mateixa edat, de manera que podrien ser bessons. Els estudis d'ADN podrien aportar informació valuosa a aquestes qüestions, però encara són molt incipients.

En definitiva, en l'estat actual de la recerca no hi ha una interpretació satisfactòria per a tota la comunitat científica, i la diversitat de la documentació existent suggereix que estem davant una societat de creences molt complexes, que tal vegada realitzava diverses pràctiques amb finalitats comunes, molt probablement amb un objectiu final de protecció de l'assentament i de la família, però també de manteniment de l'estatus.

BIBLIOGRAFIA

BLÁNQUEZ, J., ANTONA, V. (ed.), *Congreso de Arqueología Ibérica: las necrópolis (Madrid, 1991)*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1992.

DIPUTACIÓ DE CASTELLÓ. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (ed.) 1989. «Inhumaciones infantiles en el ámbito del mediterráneo español (siglos VII a. E. al II d. E.)». Número monogràfic de *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, [Castelló, Diputació de Castelló], núm. 14.

DIPUTACIÓ DE CASTELLÓ. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (ed.), «Espacios y lugares culturales en el mundo ibérico». Número monogràfic de *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, [Castelló, Diputació de Castelló].

GUSI, F., MURIEL, S., OLARIA, C. (coord.) 2008. *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra*, Castelló, Diputació de Castelló. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, 2008.

L'enigma de les ciutats iberes. Les ciutats sense nom

Oriol Olesti Vila

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
Universitat Autònoma de Barcelona

Les comunitats ibèriques habitaven en ciutats? Les coneixem totes? Quins noms tenien? Respondre aquestes preguntes no és senzill, i abans de fer-ho cal precisar alguns conceptes. El terme *ciutat* prové del terme llatí *civitas*, equivalent al grec *polis* (i al nostre terme 'ciutat estat'), i a vegades pot portar a confusió: la *civitas* o *polis* no era una realitat física—un nucli urbà—, sinó que era una entitat política, una comunitat humana que presentava una identitat pròpia, un sistema propi d'autogovern, que —normalment— ocupava un espai geogràfic definit. La major part de *civitates* o *poleis* de l'antiguitat constaven d'un nucli capital, el nom del qual coincidia força amb el nom de la mateixa *civitas* (Atenes era la capital dels atenencs), però no sempre era així: Esparta era la capital dels lacedemonis. Si fem una mirada al

Mediterrani occidental, aquest model de coincidència es repetí abastament, amb exemples com *Massalia*, *Emporion*, *Rhode*, *Gadir* i tants d'altres.

Dins d'una *polis*, però, no només podia existir un nucli urbà. Era possible que hi haguessin diversos nuclis de poblament concentrat, ja que si el volum de població era important aquesta es podia haver establert en diversos centres, no només a la capital, tot i que políticament constituïen una única comunitat política.

Què passava entre els ibers? Seguint el model tradicional de les ciutats estat mediterrànies, la major part de comunitats polítiques ibèriques, qualificades com a *civitates* o *poleis* pels autors grecoromans, reproduïen el model d'un territori polític dependent d'una capital. El nom d'aquest centre donaria lloc a l'etnònim (nom del poble): *Ausa* ho seria dels ausetans, *Kese* dels cessetans, *Bergium* dels bergistans, etc. En part, aquest fet està testimoniats en el sufix *-(e)sken* que presenten algunes llegendes monetals ibèriques, que cal entendre com un genitiu plural, indicatiu d'origen. Al mateix temps, però, moltes d'aquestes comunitats podrien tenir més d'un centre urbà. De fet, les fonts grecoromanes diferencien les *urbes*, o capitals ibèriques, dels *oppida* o *castella*, nuclis menors, tot i que no sempre és fàcil diferenciar-los arqueològicament.

1



Fig. 1. Reconstrucció virtual d'Ullastret (puig de Sant Andreu - illa d'en Reixac). Una civitas ibèrica podia tenir més d'un nucli urbà. El cas d'Ullastret, amb el puig de Sant Andreu i l'illa d'en Reixac, és emblemàtic. Imatge: Museu d'Arqueologia de Catalunya - programa Patrimoni en Acció (Generalitat de Catalunya - Obra Social La Caixa).

2



Fig. 2. Vista aèria de la ciutat ibèrica del Molí d'Espígol. La ciutat dels ilergetes més ben coneguda. Es podria tractar de l'Atanagrum que s'esmenta a les fonts. (Tornabous, Urgell). Arxiu fotogràfic del MAC.

Fig. 3. La Cella (Salou). Ubicada a prop de Tàrraco (Kese?), que es troba a l'altra banda del Francolí (al fons a la imatge), aquest nucli marítim ens planteja la complexa territorialitat d'algunes comunitats ibèriques, com ara els cessetans. Dr. Jordi Diloli, coordinador del projecte de la Cella.



Cal tenir en compte també que la informació literària referent als pobles ibèrics és força escassa, i en gran part es data en un moment tardà, el moment en què aquestes comunitats entraren en contacte amb Roma, o fins i tot d'un període posterior. Les dades numismàtiques són més riques i de primera mà, ja que ens proporcionen els noms de pobles o nuclis on s'encunyaren les monedes (redactats, a més, en escriptura ibèrica), però, excepte alguns casos de finals del segle III aC (dracmes ibèriques d'imitació), la majoria data d'un període encara més avançat (segles II-I aC), quan Roma ja havia reorganitzat bona part dels territoris indígenes. També hi ha un problema cultural: els autors grecoromans ens descriuen les comunitats indígenes a partir de les seves categories, analitzades des d'un punt de vista exterior. Fins i tot en algun cas sembla que un mateix nucli podia haver tingut dos noms, un d'indígena i un de grecoromà, com en el cas d'Arse/Saguntum, o Kese/Tarraco.

Finalment, cal esmentar un darrer problema: el món ibèric no fou estàtic entre els segles VI i I aC, de manera que ni les ètnies

3

4



Fig. 4. Puig del Castell (Samalús). Muralla i torre bastió. Un gran oppidum ibèric que no es coneixia fins fa ben pocs anys, tot i el seu impressionant caràcter monumental. Marc Guàrdia.

ni les seves capitals foren immutables, i els canvis polítics podrien explicar diferents centres de poder al llarg del temps. L'enigma de les ciutats ibèriques, per tant, no és senzill de resoldre...

L'arqueologia

Els darrers anys l'arqueologia ha permès identificar la identitat cultural (material), política i fins i tot territorial de moltes d'aquestes comunitats, inclosos els principals nuclis de poder i de poblament, que podríem considerar les seves "capitals", ben diferenciats de nuclis menors (*oppida* o *castella*). No podem dubtar de l'entitat urbana i nuclear de centres com Ullastret (Fig. 1) (del qual desconeixem el nom antic), Burriac (probablement *Ilduro*), Molí d'Espigol-Tornabous (potser *Atanagrum*) (Fig. 2), Castellet de Banyoles, i tants d'altres. Alguns ocuparen extensions properes a les 10 ha (una mida no excessiva, però equiparable a la de la *Barcino* romana), mentre que altres depassaren les 5 ha, amb unes poblacions superiors al miler d'habitants i amb elements propis d'un urbanisme avançat. Això ens ha portat a una situació paradoxal: hem definit diverses comunitats polítiques ibèriques, n'hem localitzat les capitals, però no sempre les podem identificar amb els nuclis que s'esmenten a les fonts.

La llista de ciutats "enigmàtiques", per tant, pot ser llarga, però també ho és la de nuclis ben coneguts, que poden ser plenament homologables a la categoria de ciutats-estat. És el cas de *Kese/Tarrakon*, el topònim d'un nucli urbà ubicat en territori cessetà. L'equivalència de la *Tarrakon* ibera (ciutat ocupada pels romans el 218 aC, documentada en la dracma *Tarakonsalir*) amb la *Tarraco* romana no suposa cap problema. Un establiment ibèric s'ha localitzat a la part baixa del turó de la ciutat antiga, proper a la línia de costa, i Titus Livi ens indica com els *piscatores Tarraconensis* donaren suport a l'exèrcit romà. Més complexa és la qüestió de *Kese/Kissis*, un altre topònim documentat a les fonts del moment i que alguns ubiquen al Vilar de Valls (6 ha), però que també podria correspondre al nucli de les Masies de Sant Miquel (3,5 ha). A partir del segle II aC s'encunyaren denaris amb la llegenda *Kese* entre els cessetans, possiblement a la mateixa *Tarraco*,

cosa que complica l'enigma. El que és segur és que la *civitas* dels cessetans va tenir diversos nuclis urbans al seu territori, un possiblement la capital (*Tarraco*), però també altres de secundaris i d'una mida força considerable. De fet, el cas recent de "La Cella" (Salou) (Fig. 3), un establiment que controla la desembocadura meridional del Francolí, amb una forta influència púnica, i del qual desconexim el nom, ens recorda que coneixem ben poca cosa d'alguna d'aquestes comunitats.

També és complex el cas de la ciutat d'*Itirida*, topònim que en època romana donà lloc a *Ilerda*, Lleida. Capital dels *Ilergetes*, una potent *civitas* de finals del segle III aC, que ens agradaria poder ubicar al Turó de la Seu Vella, sota les fortificacions medievals i modernes. Malauradament, no és possible confirmar-ho arqueològicament, si bé seria molt estrany que

5



6



Fig. 5. El Turó del Montgròs (el Brull).
Un nucli secundari dels ausetans, eminentment defensiu, però indicatiu de la potència territorial d'aquesta comunitat. Servei de Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona.

Fig. 6. El Castellot de Bolvir. També entre els ceretans es va difondre el model urbà, si bé a menys escala que entre altres pobles ibèrics. La capital ceretana, Libia (Llívia), encara és força desconeguda. Oriol Olesti.

la ciutat romana no tingués l'origen en un nucli preromà, homònim, ben proper. De fet, l'existència de dracmes amb llegenda *Itirtar* o *Itirtasair* documenta el seu rol capitalí. A uns 40 km vers l'est, coneixem un jaciment ilergeta d'entitat urbana, el Molí d'Espígol (Tornabous), que alguns identifiquen amb el nucli d'*Atanagrum*, mencionat a les fonts i saquejat també durant la Guerra Púnica. Podria molt ben ser-ho, però ara per ara no és més que una proposta que caldrà confirmar. En qualsevol cas, sembla clar que els ilergetes tenien diversos centres de rang urbà (caldrà afegir-hi *Osca*, la *Bolskan* monetàl), amb una capital encara enigmàtica.

Pel que fa als indiquetes, l'etnònim està documentat tant a les fonts com sobretot a la numismàtica (llegenda *Untikesken*). El topònim *Indika* és recollit per un autor tardà del segle VI, Esteve de Bizanci, que consultà alguns autors grecs clàssics, com Hecateu. Arqueològicament en tenim un bon testimoni: la ciutat doble d'Ullastret (Puig de Sant Andreu-Illa d'en Reixac), amb més de 10 ha de superfície, i un marcat grau d'helenització. Suposar que Ullastret s'anomenava *Indika* i que era la capital dels indiquetes és ben factible, però cal reconèixer que no en tenim cap confirmació epigràfica (i, de fet, els bronzes d'*Untikesken* són posteriors a l'abandonament d'Ullastret). Arqueològicament, en canvi, no en tenim cap dubte: la presència de cases-palau, la dimensió dels nuclis urbans, el poblament periurbà o la presència d'una necròpolis aristocràtica corresponen, sens dubte, a una capital ibèrica de primer ordre.

Respecte als laietans, l'etnònim apareix a les fonts, i els bronzes de *Laiesken*, literalment "els de Laie", en testimonien l'existència els segles II-I aC. Tanmateix, coneixem centres laietans de nom diferent: *Illduro* és el nom de la moneda que correspon a l'*oppidum* de Burriac, un centre de dimensions capitalines (unes 8 ha), amb un gran espai periurbà i necròpolis aristocràtica. La seva transformació posterior en *Iluro* (Mataró) es pot explicar pel fenomen de reassentament propi del període romanitzador. Altres seques com *Baitolo*, que donarà la *Baetulo* romana, i *Lauro* (Puig del Castell de Samalús) (Fig.4),

mostren exemples similars. Aleshores, on és *Laie*, si és que mai va existir? Una possibilitat seria l'*oppidum* que es trobava a Montjuïc, mirant a l'estuari del Llobregat (en una posició similar a *Tarraco* i el Francolí), però l'existència d'una dracma ibèrica amb la llegenda *Barkeno*, que després es romanitzarà sota la forma de *Barcino*, fa que ens inclinem per aquest segon nom. La importància d'aquest nucli, controlant per una banda el pla de Barcelona (i també en part l'estuari del Besòs, eix de la Laietània interior), i per l'altra el Llobregat (la gran via de penetració vers la Catalunya central), sembla conferir a Montjuïc-*Barkeno* un rol preeminent, almenys en l'àmbit regional. Coneixem un sector al vessant sud-oest, a la zona del Pont de l'Esparver-Magòria, amb un nombrós conjunt de sitges de grans dimensions, un pou-cisterna, i un mur de tancament, tots indicis de l'existència d'un *oppidum* d'entitat (molt malmès per les construccions d'època moderna), vinculat a les possibilitats portuàries del Llobregat. Altres nuclis secundaris ibèrics presents al pla de Barcelona, com el del Turó de la Rovira, es podrien articular al voltant d'aquest centre principal.

De tota manera, estem lluny de saber-ho tot: recentment, treballs al Puig del Castell de Samalús (probablement la *Lauro* monetàl) han posat de manifest l'existència d'un centre laietà molt notable. Un espectacular nucli emmurallat de 4 ha de perímetre, amb torres i bastions de 4 m de costat, havia restat pràcticament desconegut fins fa ben pocs anys. Sembla, doncs, que la *Laie* capitalina haurà d'esperar...

Passem així al cas d'*Itirka/Hibera/Dertosa*. Les fonts literàries esmenten *Hibera*, una ciutat ubicada a la riba dreta de l'Ebre, prop de la desembocadura, que es pot identificar amb la *Dertosa* romana posterior, si bé aquesta està a la riba oposada. Així sembla demostrar-ho la moneda tortosina que esmenta el municipi *Hibera Iulia Ilercavonia*. Unes troballes arqueològiques recents a *Dertosa* ajuden a validar aquesta hipòtesi, si bé les escasses restes d'època ibèrica ens porten de nou a un cas similar al d'*Illda*. En tot cas, els Ilercavons apareixen clarament a les fonts, i la presència de dracmes i asos ibers amb la llegenda *Itirkesken* (els d'*Itirka*) reforçarien l'existència

d'aquesta capital homònima. És curiós, però, que un nucli com Castellet de Banyoles (Tivissa), d'una superfície i entitat equiparable als nuclis de primer ordre, quedi fora d'aquest model interpretatiu. Almenys durant un període, cal pensar que El Castellet —amb un urbanisme i uns elements culturals de primer ordre, i topònim antic desconegut (potser coincident amb la llegenda monetal de *Kum*?)— hagué d'exercir un rol capitalí, potser per un període limitat en el temps, cosa que de nou ens porta a la qüestió diacrònica. Les capitals podien haver variat en el temps i, fins i tot, desplaçar-se.

Altres nuclis ilercavons mencionats a les fonts, com *Bisgargis* (també present a la dracma *biskargi*), no localitzat encara, mostren de nou l'existència de diversos nuclis urbans a l'interior d'una mateixa *civitas* ibèrica.

Els sordons, en canvi, presenten una situació més clara: ja en l'episodi d'Annibal es mencionen els seus dos principals nuclis —*Illiberris* (Elna) i *Ruscino* (actual Perpinyà)—, dos jaciments coneguts arqueològicament que donaren lloc a ciutats romanes i que mostren una curiosa cocapitalitat entre els ibers més septentrionals.

Ja per anar acabant, caldria esmentar alguns casos de l'interior. Destaca el cas dels ausetans (Fig. 5), un poble amb una clara identitat pel que fa a pautes de poblament i cultura material, de qui les fonts esmenten explícitament l'existència d'una capital (malauradament Livi no indica el seu nom, però cal suposar que seria *Ausa*), nucli on resideix el seu príncep *Amusic*. També els denaris ibèrics *Ausesken* ens confirmen la seva existència, però ja no és tan senzill precisar-ne la ubicació. El jaciment arqueològic de L'Esquerda de Roda de Ter sembla la proposta més viable, tant per l'entitat del centre com per la seva ubicació central al territori ausetà, nucli que —com passa en tants altres casos— s'abandonaria en el moment de la fundació romana. La ciutat romana d'*Ausa* (Vic) va heretar el seu nom i el seu paper polític capitalí.

També és interessant *Sigarra* (Prats del Rei), ciutat romana esmentada a les fonts i a l'epigrafia, però originada en l'*oppidum* que domina el poble actual, i que cal identificar amb la moneda

de plata *Sikara*, de finals del segle III aC. Sembla que en època ibèrica la ciutat seria un nucli de segon ordre dels lacetans, ja que la capital lacetana, que segons les fonts literàries era un establiment més llarg que ampli —i una veritable capital—, va ser conquerida per Cató, i podria correspondre als *oppida* del Cogulló o de St. Miquel de Sorba, establiments dels quals no coneixem el nom antic.

Un cas contrari és el del *Bergium Castrum*, petit nucli esmentat per les fonts, que correspon a la capital dels berguistans, capturat —i no destruït— per Cató, i que podria correspondre a la Berga actual, tot i que arqueològicament no es pot confirmar. També seria possible que algun dels potents jaciments ibèrics del Berguedà o del Solsonès fos en realitat el centre principal dels berguistans, un poble força potent a les fonts literàries i que difícilment podem ubicar només a l'àrea de l'actual Berguedà.

La llista podria continuar amb altres exemples, com la *Libia* ceretana testimoniada per l'epigrafia, que correspon a la posterior ciutat romana de *Iulia Libica* (actual Llívia), però que en època ibèrica és molt mal coneguda en l'àmbit arqueològic. Altres *oppida* ceretans, en canvi, de nom antic desconegut, estan ben documentats, i posen de nou de manifest la diversitat —i a vegades contrarietat— de la nostra informació històrica (Fig. 6).

Per acabar, doncs, sembla que la identitat d'una part de les ciutats iberes, i el seu notable desenvolupament urbanístic, està fora de dubte. Malauradament, la seva correspondència amb els topònims conservats a les fonts antigues (tant literàries com numismàtiques) no sempre és prou concloent. Això té també, però, la seva part positiva: queden molts enigmes encara per resoldre per als nous investigadors!

BIBLIOGRAFIA

ASENSIO, D., CELA, X., MIRÓ, C. et al 2009, El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o de Port. Barcelona, *QUARHIS* època II-5, 14-85.

BELARTE, M. C., GARCIA, D., SANMARTÍ, J. (eds.) 2015, Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i a Ibèria, *Arqueo Mediterrània*, 14.

MERCADAL, O. (ed.) 2005, *Món Ibèric als Païssos Catalans. Homenatge a J. Barberà*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans.

OLLER, J., MORERA, J., OLESTI, O., MERCADAL, O. 2018, Los ceretanos y la iberización del Pirineo oriental (s. iv-iii a. n. e.). Una nueva aproximación histórica y arqueológica, a *Archivo Español de Arqueología*, 91, 181-202.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 2015, *Els ibers del Nord*, Barcelona, Rafael Dalmau.

El camí d'Anníbal

Jaume Noguera Guillén

Professor Titular d'Arqueologia
Universitat de Barcelona

La primavera de l'any 218 aC Anníbal Barca, amb un exèrcit de gairebé 100.000 soldats, va iniciar la seva marxa des de la Cartagena actual fins a Itàlia, travessant així el territori actual de Catalunya. El pas del riu Ebre no devia ser una sorpresa per a ningú, atès que l'any anterior havia assetjat i conquerit la ciutat d'Arse (Sagunt), i després havia permès a les seves tropes anar a descansar als seus llocs d'origen, amb el compromís de retornar l'any següent per iniciar la campanya. Després de creuar el riu Ebre sense problemes, segurament gràcies a acords previs amb els ilergets, ausetans de l'Ebre i ilercavons, es va enfrontar amb altres pobles ibers del nord-est. Una vegada derrotats, va deixar un contingent de 10.000 soldats i 1.000 genets sota el comandament d'Hannó, i va creuar els Pirineus en direcció a *Iliberris* (Elna, França) per continuar el seu camí (Fig. 1).

L'estiu del mateix any 218 aC, un exèrcit romà comandat per Gneu Corneli Escipió va desembarcar a la ciutat grega i aliada d'*Emporion* (Empúries) i, després de recuperar el territori costaner fins a l'Ebre, es va dirigir a les terres de l'interior per enfrontar-se a Hannó, prop de la ciutat ibera de *Císsis* o *Kissa*. La derrota cartaginesa va ser total, i va tenir com a conseqüència la captura d'Hannó i del rei dels ilergets Indíbil, i la fi de la presència efímera dels exèrcits cartaginesos entre l'Ebre i els Pirineus. De fet, el germà d'Anníbal, Asdrúbal Barca, havia creuat l'Ebre per ajudar Hannó, però una vegada assabentat de la seva derrota va girar cua, no sense abans passar per *Kesse* (Tarragona) i destruir part de la flota romana que Gneu havia deixat fondejada.

Els darrers anys la investigació arqueològica ha identificat, a les valls de l'Ebre i del Segre, restes materials d'aquesta presència militar púnica. Es tracta de concentracions de monedes de bronze cartagineses, encunyades al sud de la Península entre el 221 i el 218 aC, sempre localitzades en indrets estratègics, on mai s'han identificat estructures constructives ni cap indici d'ocupació anterior o posterior, i que només es poden interpretar com a campaments militars de campanya. Per exemple, un d'aquests jaciments se situa a tocar del meandre del riu Ebre, a les Aixalelles (Ascó, Ribera d'Ebre), on s'han recuperat 21 monedes de bronze hispanocartagineses, un quart de *shekel* i una punta de fletxa de bronze amb arpó lateral, de tipus feniciopúnic. Es tracta d'un gual del riu, on el seu curs s'eixampla i es fa menys profund, sens dubte utilitzat per les tropes d'Anníbal, i potser també per les d'Asdrúbal, per travessar l'Ebre en direcció nord (Fig. 3 i 4).

La constatació arqueològica de la presència militar cartaginesa entre l'Ebre i els Pirineus no fa més que confirmar allò que ens diuen les fonts escrites, fonamentalment Polibi i Tit Livi. També sembla que la seva brevetat, de pocs mesos, no els va permetre aixecar assentaments estables, construïts amb pedra, o fortificacions duradores.

Com és prou conegut, els protagonistes de la Segona Guerra Púnica en la història narrada pels autors de l'antiguitat són gairebé sempre els romans i, en menys mesura, els cartaginesos -atès que només s'han conservat les fonts escrites dels primers-, mentre que els pobles indígenes són simples actors secundaris. Per això, volem dedicar aquest enigma a analitzar l'impacte d'aquesta guerra en les societats ibèriques del nord-est peninsular, i així fer-les protagonistes de la seva pròpia història.

És evident que la Segona Guerra Púnica va tenir una enorme repercussió en els assentaments indígenes. Però ara no ens referirem a les múltiples evidències de destruccions violentes i d'abandonaments sobtats, sinó a una sèrie de novetats i transformacions, sempre datades a finals del segle III aC, en l'urbanisme i els sistemes defensius ibèrics. Creiem que

1



Fig. 1. Mapa del nord-est peninsular, amb els assentaments que s'esmenten en el text i les possibles rutes d'Anníbal Barca per travessar l'Ebre i els Pirineus.

Fig. 2. Fotografia aèria de l'assentament ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre).



per la importància i significació d'aquestes construccions, i pel temps i el cost necessaris per dur-les a terme, no es poden considerar únicament com a noves edificacions o reformes realitzades en el transcurs de la guerra a la Península, entre el 218 i el 206 aC, sinó que es van planificar i executar anys abans. Evidentment aquests canvis han de respondre a la possibilitat que un conflicte bèl·lic arribés al territori dels ibers del nord-est, i aquesta amenaça en el darrer terç del segle III aC només podia provenir del sud, de la mà de l'imperialisme cartaginès.

Així, cal recordar que l'any 237 aC un exèrcit púnic comandat per Amilcar Barca desembarca a l'antiga colònia fenícia de *Gadir*. En només nou anys, Amilcar, amb una política bel·licista molt agressiva, derrota els turdetans i conquereix el territori de l'Andalusia oriental. Tot seguit continua la seva expansió cap a la capçalera del riu Guadalquivir, però l'any 228 aC és derrotat

2

i mort pels oretans. El seu gendre Asdrúbal el substitueix i continua el projecte d'Amilcar, i el primer pas és venjar la seva mort i derrotar els oretans, per després conquerir el territori dels contestans. L'any 221 aC Asdrúbal és assassinat i el succeeix Anníbal Barca, el fill gran d'Amilcar, que dedica els anys següents a "pacificar" *Ibèria* per preparar la invasió d'Itàlia. Així, durant els anys 221-220 aC, derrota els pobles olcades, vacceus i carpetans, situats al centre de la Península, mentre que el 219 aC assetja i conquereix la ciutat edetana d'Arse, aliada dels romans.

La política imperialista d'Amilcar, Asdrúbal i Anníbal era ben evident. A banda de les violentes campanyes bèl·liques per guanyar territoris i pobles sotmesos, es van construir nous assentaments en indrets estratègics dels espais conquerits: Amilcar va fundar la ciutat d'*Akra Leuké*, que es creu situada a la vall del Guadalquivir (potser a l'antiga *Carmona*, la Carmona actual), mentre que Asdrúbal va fundar *Qart Hadasht* (Cartagena) en el millor port natural del sud-est peninsular, i a més a tocar de mines de plata. Amb tota probabilitat també va construir la ciutadella del Tossal de Manises (Alacant), la qual protegia pel nord *Qart Hadasht*. Les muralles d'aquests nous

assentaments es van dissenyar amb un sistema característic de compartiments, com es pot observar en altres sistemes defensius púnics, com al Castillo de Doña Blanca o *Carteia*, tots dos a la costa de Cadis. Paral·lelament es van establir lligams amb les elits indígenes, per aconseguir aliances duradores, com demostren els matrimonis d'Asdrúbal i Anníbal amb membres de l'aristocràcia ibèrica. Per últim, cal recordar que l'any 226 aC romans i cartaginesos van signar el tractat de l'Ebre, pel qual aquests últims es comprometien a no travessar el riu amb els seus exèrcits, amb la qual cosa els romans acceptaven *de facto* totes les conquestes cartagineses, sens dubte perquè en aquells moments estaven en guerra amb els gals cisalpins.

Per tot plegat és difícil creure que els pobles ibers situats al nord de l'Ebre no sospitessin que en un futur immediat els seus territoris serien ocupats o envaïts pels exèrcits cartaginesos. Sens dubte, els hi devien arribar notícies de grans batalles, amb l'ús d'elefants de guerra —grans animals exòtics i desconeguts—, o de setges a ciutats expugnades mitjançant torres d'assalt, ariets, catapultes i balistes —l'artilleria de torsió era una novetat a la península Ibèrica—, o de la fundació de noves ciutats amb grans perímetres defensius. En definitiva,

3



Fig. 3. Monedes hispanocartagineses: 1. Unitat (Agramunt); 2 i 3. Unitats (Aixal·les, Ascó); 4. Quart de *sekhel* (Valls); 5 i 8. Unitats (la Palma, l'Aldea); 6 i 7. Divisors (Aixal·les i la Palma) [escala 1:1].

l'avanç d'uns exèrcits de tipus hel·lenístic amb una maquinària bèl·lica, d'un potencial i una tecnologia fins llavors desconeguts a la península Ibèrica, devia circular de boca en boca entre els ibers del nord de l'Ebre.

I, per si encara hi havia algun dubte, abans de començar la campanya, Anníbal va establir pactes amb els ilergets, un dels pobles de l'interior més poderosos. Això devia incrementar encara més l'alarma de la resta de comunitats ibèriques, especialment les que mantenien millors relacions amb les colònies gregues d'*Emporion* i *Rhodes* i, per extensió, amb els romans. Creiem que és en aquest període i context quan s'inicia la construcció de nous assentaments, o la realització de reformes importants en els ja existents, sovint destinades a multiplicar-ne la superfície, o de modificacions de les muralles seguint paràmetres hel·lenístics, o bé de l'aparició de torres aïllades o desconnectades del perímetre defensiu principal.

No pretenem, ni podem, ser exhaustius, i cada un dels exemples següents mereixeria una anàlisi individualitzada

i sistemàtica, però creiem que en conjunt presenten unes característiques que suggereixen que som davant d'una reacció generalitzada enfront d'una situació de perill, d'inestabilitat, de preparació bèl·lica, segurament com a conseqüència d'un nou context geopolític. Ara bé, cal dir que sempre som davant de construccions ibèriques, però sovint amb paràmetres atípics quant a la forma, la dimensió o la localització d'aquestes noves estructures.

Així, quant a la fundació de nous assentaments durant la segona meitat del segle III aC, podem mencionar el cas del Casol de Puigcastellet (Folgueroles, Osona), amb una muralla de barrera a la qual s'adossen deu estances quadrangulares; també el petit recinte fortificat del Puig de Castellet (Lloret de Mar, la Selva), o el nucli dels Estinclells (Verdú, l'Urgell), construït a finals del segle III aC i abandonat poc després, no sense abans tapiar les portes de les cases. Potser un dels exemples més interessants és el de l'assentament ilerconvó del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre) (Fig. 2), una ciutat de nova planta de 4,2 ha, construïda a finals del segle III aC i destruïda

4

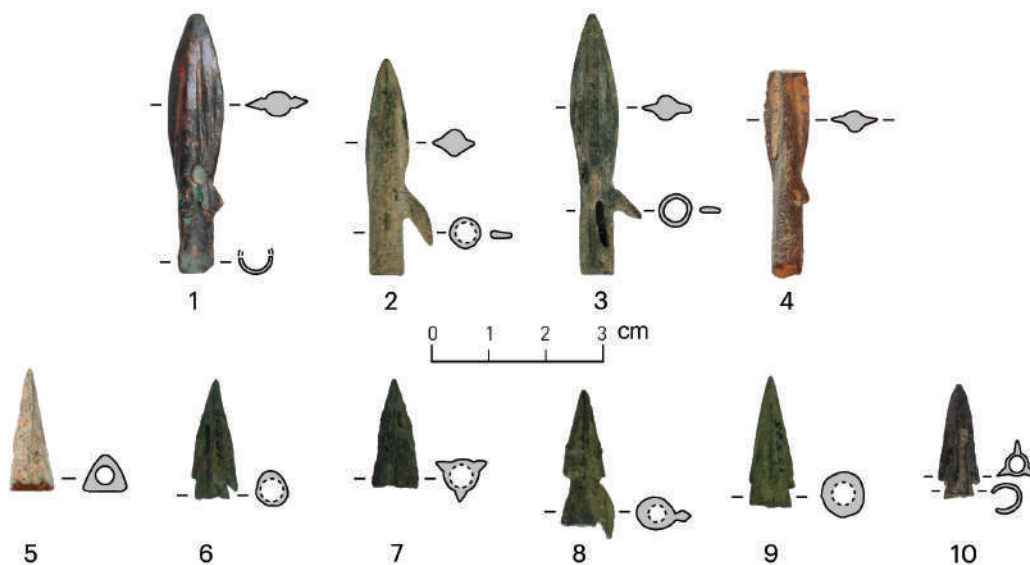


Fig. 4. Puntes de fletxa feniciopúniques recuperades a Catalunya: 1. Aixalelles (Ascó); 2-5. La Palma (l'Aldea); 6-8. Empúries (l'Escala); 9. Calamot (Gavà).

per un atac violent a inicis del segle II aC. En aquest cas s'ha proposat que la construcció de les dues torres pentagonals i de la muralla d'estances es va fer sota les directrius d'arquitectes o enginyers militars cartaginesos.

Pel que fa als assentaments ja existents, però que en aquest moment n'augmenten les dimensions de manera molt significativa, podem mencionar el cas del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta), on prospeccions arqueològiques recents han identificat com el jaciment assoleix unes 3 ha entorn l'any 200 aC. El mateix passa amb l'assentament de Sant Antoni (Calaceit, Matarranya), que duplica la seva superfície durant la segona meitat del segle III aC. És possible que siguem davant d'actuacions destinades a concentrar o protegir la població dispersa. Durant el darrer moment de reformes de la muralla de l'assentament del Turó del Montgròs (el Brull, Osona) (Fig. 5), es va reforçar el sistema defensiu, tot tancant i reblint els compartiments adossats a la muralla, i també es va tapiar la poterna i es va reduir l'espai d'accés per la porta principal,

un conjunt d'accions que indiquen clarament la imminència d'un possible atac.

Un nombre significatiu de ciutats ibèriques també reforcen llurs sistemes defensius a finals del segle III aC, com l'assentament de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, Maresme), l'Esquerda (Roda de Ter, Osona) o les Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès, Baix Penedès), en aquest darrer cas amb una muralla de grans dimensions i unes característiques que fan pensar que es va dissenyar per suportar l'atac de l'artilleria de torsió. En el territori indiketa, tant la ciutat indígena del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà) com la ciutat grega d'*Emporion* (l'Escala, Alt Empordà) protegeixen llurs portes principals amb murs de defensa avançats (*proteichisma*) per impedir l'acostament de maquinària de setge. Igualment, la ciutat grega de *Rhode* (Roses, Alt Empordà) construeix una muralla el darrer quart del segle III aC, que fins i tot deixa fora l'anomenat barri hel·lenístic.

5



Fig. 5. Fotografia aèria del sistema defensiu de l'assentament ibèric del turó del Montgròs (el Brull, Osona). Arxiu fotogràfic del MAC.

Finalment, un cas peculiar el constitueixen les torres aïllades, com la torre del Turó dels Dos Pins (Burriac, Cabrera de Mar), construïda durant la segona meitat del segle III aC a una distància d'uns 300 metres de la ciutat ibèrica de Burriac, l'antiga *Il duro*, probablement per millorar la defensa i visibilitat de l'assentament. Es tracta d'una torre rectangular amb un basament de pedra de 12 x 6 m, segurament amb un alçat de tova o tàpia que podria haver assolit uns 14 m d'altura. Un segon exemple el tenim a la torre aïllada del Perengil (Vinaròs), situada dalt d'un turó des d'on controla la plana litoral. És una construcció rectangular de 18,5 x 11,2 m, amb sòcols de pedra de fins a 1,75 m d'amplada i alçat de tàpia, amb un estret corredor en colze que hi dificulta l'accés. Edificada a finals del segle III aC, se n'ha plantejat la construcció a partir d'una unitat de mesura púnica, un colze de 0,5 m. Aquesta torre es podria relacionar amb les defenses i guarnicions establertes per Asdrúbal Barca després de la retirada al sud de l'Ebre el 218 aC, mencionades per Polibi (III, 76, 11), i que l'any següent eren comandades pel general cartaginès Bòstar (Polibi III, 98, 5). Aquest augment de la influència púnica sobre les poblacions dels ibers del nord de l'Ebre també es pot copsar a partir d'altres evidències, com per exemple per l'increment de la ceràmica de cuina cartaginesa a finals del segle III aC, per a la qual s'ha proposat una possible vinculació amb guarnicions militars púniques dins d'assentaments ibèrics.

En resum, creiem que hi ha prou indicis per defensar la influència púnica en el món ibèric septentrional en el darrer terç del segle III aC, i que en el cas dels pobles ibèrics al nord del riu Ebre no es redueix a una presència efímera vinculada al pas dels exèrcits cartaginesos, sinó que és possible copsar-ne l'impacte en les construccions ibèriques de l'època, especialment en els sistemes defensius. Caldria esbrinar si aquestes novetats van ser producte de la intervenció directa dels cartaginesos, per preparar les seves campanyes, o bé són únicament una reacció defensiva dels ibers del nord davant del perill imminent.

En qualsevol cas, l'any 206 aC els romans van expulsar els cartaginesos de la península Ibèrica. El mateix any es van produir els primers aixecaments indígenes contra la nova

ocupació romana, però van ser durament reprimits. Les revoltes dels ibers i les subsegüents repressions romanes van continuar fins ben bé el primer quart del segle II aC, i van deixar un rastre de destruccions i abandonaments a una escala mai vista. Les estructures econòmiques, polítiques i socials del món ibèric perviuran encara durant molts anys, però s'aniran adaptant paulatinament a la nova conjuntura, sota l'òrbita romana.

BIBLIOGRAFIA

ASENSIO, D. 2004, Cerámicas de cocina cartaginesas en contextos ibéricos de la costa catalana, a *II Congreso Internacional del Mundo Púnico, Estudios Orientales*, 5-6, 305-318.

BENDALA, M. 2010, La retaguardia hispana de Aníbal", *Mainake*, 32-1, 437-460.

JORNET, R. i MONTANERO, D. 2020, Los modelos arquitectónicos y urbanos de tipo púnico-helenísticos en yacimientos indígenas: la ciudad ibérica del Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona) y su papel geoestratégico durante la segunda guerra romano-cartaginesa, a *IX Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos*, MYTRA, 5, 413-432.

NOGUERA, J., BLE, E. i VALDÉS, P. 2013, *La Segona Guerra Púnica en el nord-est d'Ibèria: una revisió necessària*, Societat Catalana d'Arqueologia.

Catàleg de peces

David Asensio

(Universitat de Barcelona, Universitat
Autònoma de Barcelona)

Núria Molist - MAC

Gabriel de Prado - MAC

M.Carme Rovira - MAC

L'exposició *L'enigma iber. Arqueologia d'una civilització*, mostra prop de 500 objectes procedents d'institucions públiques i col·leccions particulars d'arreu dels territoris on es va estendre la cultura ibèrica. En el catàleg que segueix es presenta una selecció de peces escollides per la seva singularitat i especial rellevància o com a elements significatius d'un conjunt.



01. Exvots

Els exvots són una forma d'expressió popular de la religiositat, un canal per dirigir-se a la divinitat i suplicar salut, fecunditat, prosperitat, l'èxit d'un viatge o negoci... Les figuretes de bronze que s'han trobat en alguns santuaris rupestres del sud-est són una font d'informació sobre la religió, la indumentària, l'ornamentació o l'armament.

Es tracta de petites figures, elaborades amb la tècnica de la cera perduda, d'homes, dones, nadons, genets o fins i tot parts del cos com cames, braços o mans o animals. La varietat d'actituds és gran: alguns van vestits, altres nus, altres porten una ofrena a la mà... També trobem exvots en santuaris urbans, elaborats en terracota o bronze.

Santuario de la Luz, Murcia santuario de la Cueva de la Lobera, Los Altos del Sotillo, Castellar, Jaén; santuario del Collado de los Jardines, Santa Elena, Jaén

Bronze

400-200 aC

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona

Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu



02. Exvot femení

Dama d'alt rang en actitud d'orant o oferent, amb les mans obertes i esteses, de mida exagerada, per ressaltar la petició a la divinitat. Porta un tocat alt o mitra cobert per una capa que li cau per darrere les espatlles. Sota la capa vesteix una túnica llarga sense mànigues amb una tira de tela que li creua la part superior del cos. Porta una torca espiraliforme al coll i dos discos a l'altura de les orelles.

Santuario de la Cueva de la Lobera, Castellar, Jaén

Bronze

400-300 aC

66 x 33 x 24 mm

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona

Núm. reg. MAC BCN-019292

Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu



03. Làmina amb inscripció

Inscripció sobre làmina de plom, possible carta comercial. Té forma rectangular allargada, amb contorns irregulars, i degué estar enrotllada en nou plecs. Està escrita per les dues cares en escriptura ibèrica nord-oriental. A la cara A, hi ha sis línies inscrites que ocupen tota la superfície, i una línia a la B, d'extrem a extrem. Es tracta d'una de les inscripcions ibèriques més extenses. En el text es poden llegir noms de persones i numerals, fet que ha permès interpretar aquest document com una carta comercial, similar a les cartes gregues localitzades a Empúries i Pech Maho.

A: ar : basiafebe / ebañkame : tuikesiřa : borste : abařgeborste : teř/diřs : baidesbi : neitegeřu : tařbeliořku : dimor/kiř : bardařko : anbeiku : baidesir : salduko : kuletabeřku+ / bigildiřste : eřeřu : kodibanen : eberga : tařkaliřs / lořsa : batibi : biuřtaneř : saldugileřku : +

B: dařun : atabager : abařager : tasbeřiun : erna : borakau

Puig de Sant Andreu, Ullastret, Baix Empordà

Plom

300-200 aC

40 x 155 mm

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret

Núm. reg. MAC ULL-03309

Arxiu del MAC, Josep Casanova



04. Asc amb inscripció

Recipient tancat (*ascos*) en forma de brau, al qual li falta el cap, el broc del forat d'omplir de líquid i la nansa. Al voltant del cos presenta una inscripció ibèrica en sis línies: **neitiniunstir / anbaikabalika / ilbikon / +fkelki / koen ekiafakerbikir ban / auskeikař**. Es tracta d'una inscripció votiva/religiosa, ja que comença per una fórmula estàndard (*neitin iunstir*) que s'usa en contextos votius i també en cartes i altres textos sobre plom com a fórmula introductòria o d'acomiadament, similar a un 'Déu vos guard'.

Puig de Sant Andreu, Ullastret, Baix Empordà
 Argila. Ceràmica grisa monocroma
 500-300 aC
 100 x 135 mm
 Catalunya-Ullastret
 Núm. reg. MAC ULL-01468
 Arxiu del MAC, Josep Casanova



05. Estela funerària amb inscripció

Estela elaborada en pedra sorrenca. Conserva set línies d'escriptura en caràcters ibèrics nord-orientals. Parcialment malmesa a la part superior, es pot llegir: [-]štaneše / [-]jintaneš / ebanen : au/funinkika / órdinse/ ikika : siba/ntin. Hi figura el terme **eban** molt freqüent a les inscripcions funeràries, que podria ser l'equivalent del llatí *filius* indicant la filiació del difunt, o bé el del llatí *coeravit*, identificant a la persona que es va fer càrrec de l'enterrament.

Santa Perpètua de la Mogoda, Vallès Occidental
Pedra sorrenca
200-100 aC
100,3 x 51 x 30 mm
Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona
Núm. reg. MAC BCN-025353
Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu

06. Estela de Cornelia Sirasteiun

Estela funerària dedicada a la memòria de *Cornelia Sirasteiun*. Presenta la capçalera semicircular i una inscripció en llatí sota un cercle. L'epitafi es troba dins un rectangle: *Cornelia L(uci)- f(ilia) / Sir[a]steiun / hic sita est*. Del text inferior, una poesia funerària dirigida al seu marit, s'en conserven 8 línies. Recorda els anys que varen viure junts i al·ludeix al retrobament en el més enllà. L'interès de la peça rau en el nom de la dona. Mentre el gentilici (*Cornelia*) és clarament romà i expressa la seva filiació mitjançant el praenomen patern (filla de Luci), el cognom (*Sirasteiun*) no és llatí sinó ibèric. Per tant, ens trobariem davant un clar exemple d'assimilació de les poblacions autòctones a la civilització romana en un moment força avançat del domini romà.

Cabezo del Moro, Alcañiz, Terol
Pedra sorrenca
1-100 dC
890 x 620 x 230 mm
Taller de Arqueología de Alcañiz
Núm. Reg. 3560-2
Ayuntamiento de Alcañiz. Taller de Arqueología de Alcañiz





07. Pilar estela dels genets

Element principal d'un monument funerari de caràcter escultòric i arquitectònic coronat amb un brau, inspirat en models grecs i orientals. L'animal podia ser el protector de la tomba o emblema d'un llinatge, sent l'escultura monumental un dels trets d'identitat de les elits contestanes. La peça té una decoració esculpida en baix relleu a les quatre cares, única en el món ibèr. Representa una escena d'acolliment en el més enllà amb la imposició de mà d'una divinitat sobre el cap del difunt, acompanyat per una processó de tres cavallers. Els cavalls estan engalanats, mentre que destaca l'absència d'armes entre els genets, que porten només braçalets com a element distintiu de rang. Omplint l'espai trobem un conill, un ocell i un cap tallat, de simbologia imprecisa.

Necròpolis de Coimbra del Barranco Ancho, Jumilla, Murcia

Pedra

400-350 aC

930 x 470 x 560 mm

Museo Arqueológico Jerónimo Molina, Jumilla

Núm. reg. COI-NB-299/4933

Archivo Museo Municipal Jerónimo Molina. Myriam Ruiz López

08. Escultura d'un bòvid

Escultura zoomorfa que representa un brau assegut i recolzat sobre les potes que es dobleguen sota el ventre, amb les peülles marcades. La cua es recolza sobre el llom de l'animal, seguint un tipus de representació molt habitual en el món ibèr. No es conserva el cap. Està tallat en un sol bloc i presenta traces de policromia. L'escultura zoomorfa ibèrica és característica de la zona sud-est de la península Ibèrica fins a Alacant. Es relacionen amb elements funeraris, com a guardians de la tomba, sent els animals representats braus, llops o lleons, més rarament ossos. En algunes escultures el cap té forma humana. Aquests elements funeraris anaven en ocasions situats sobre un pilar-estela que marcava la sepultura.

Santaella, Córdoba

Pedra calcària

500-300 aC

960 x 360 x 580 mm

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona

Núm. reg. MAC BCN-027166

Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu





09. Genet que travessa l'enemic amb una llança

Grup escultòric exempt que representa la lluita de dos guerrers. Forma part del conjunt d'escultures de Porcuna i és un dels més impressionants de la cultura ibèrica, destacant tant per la qualitat del treball com pel moviment i dinamisme de les representacions. El vencedor és un genet dempeus davant del seu cavall que està travessant amb una llança l'enemic vençut. En ambdós guerrers s'aprecia la panòplia militar. El guerrer dempeus es protegeix el pit i l'espatlla amb disc-cuirassa subjectats per corretges. A la mà esquerra porta un escut circular (*caetra*) i a la dreta la llança; un punyal amb beina li penja del cinturó. Les cames estan protegides per gamberes. Vesteix una túnica curta amb coll de pic cenyida per un cinturó i braçalets espiraliformes al braç. L'enemic caigut conserva l'escut a la mà esquerra, mentre que la dreta la té immobilitzada pel peu del vencedor.

Necròpolis de Cerrillo Blanco, Porcuna, Jaén
Calcarenita
500-415 aC
1200 x 1000 x 480 mm
Museo Provincial de Jaén
Núm. reg. CE/DA01683/E04
Museo de Jaén. Junta de Andalucía



10. Tors d'un guerrer

Peça icònica dins l'estatuària ibèrica, de la que es conserva el tors amb restes de la policromia original. Representa un guerrer iber guarnit amb una luxosa panòplia de la que en destaca el disc cuirassa (*kardiophylax*) decorat amb el cap d'un llop en relleu, amb actitud amenaçant. El llop és un dels animals més presents en la iconografia, relacionat amb el món salvatge en contraposició a l'ordre humà i amb el més enllà. L'acurada tècnica permet apreciar detalls com el coll de la túnica i els seus plecs i les corretges que fixarien el disc sobre el pit. Les corretges superiors presenten una decoració de glans envoltats per una línia ondulada. Cal destacar també la placa de la sivella de cinturó amb un entrellaçat que cenyeix la túnica.

L'Alcúdia, Elx, Alacant
Pedra calcària
525-475 aC
420 x 380 x 220 mm
Fundació L'Alcúdia - Universitat d'Alacant, Elx
Núm. reg. LA-884
Fundació l'Alcúdia - Universitat d'Alacant



11. Lloba alletant una cria

Escultura funerària que representa una lloba asseguda alletant una cria mentre que subjecta una presa amb les potes del davant. Una actitud que s'interpreta com una mostra alhora de maternitat protectora i de força. Per la posició i talla, la peça podria ocupar la part posterior d'un monument funerari aristocràtic.

Necròpolis del Cerro de los Molinillos, Baena, Córdoba
Pedra
200-100 aC
980 x 430 x 690 mm
Museo Íbero de Jaén
Núm. reg. MJJ-00291 aC
Archivo fotográfico Museo Íbero

12. Cap de griu

El griu és un animal fabulós que té la meitat superior del cos d'àliga i la posterior de lleó. De la peça original només es conserva el cap. Presenta la boca oberta, li falta el bec característic de l'animal mitològic i en destaca la crinera definida per una estria a cada costat del cap. Formaria part d'un conjunt escultòric funerari i podria haver coronat un pilar estela que senyalitzava una tomba d'un personatge destacat. Sobre els pilars tant es situaven animals reals com toros fantàstics, grius o esfinx, relacionats amb el més enllà i amb la finalitat de salvaguardar la sepultura. Aquests monuments varen ser sistemàticament destruïts al segle IV aC, sense que se'n coneguin les causes.

Necròpolis de Cabezo Lucero, Guardamar de Segura, Alacant
Pedra calcària
450-375 aC
275 x 230 x 190 mm
Museu Arqueològic d'Alacant-MARQ
Núm. reg. MARQ CS-5732
Arxiu del MARQ (Museu Arqueològic Provincial d'Alacant)





13. Dama coneguda com a “cap Cánovas”

Cap d'una escultura a mida natural. La dama porta una mitra cònica coberta per un vel. De la cara en destaquen els ulls en forma d'ametlla, amb la mirada dirigida cap avall, com per ser contemplada des d'una posició inferior. Els llavis dibuixen un somriure serè. El més destacat és la diadema que cobreix el front, amb motius vegetals i geomètrics, acabada amb una roseta a cada extrem. Emmarcant la cara trobem motius ovals que augmenten progressivament de mida, potser una representació del cabell. L'estàtua pertanyia a una dama d'alta posició social. Recuperada en les primeres etapes de l'espoli del Cerro de los Santos (1830-1870), santuari considerat el punt de partida del coneixement de la cultura ibèrica. Cánovas del Castillo, polític espanyol del segle XIX, fou un dels suposats primers propietaris de la peça, d'aquí el seu nom. Després de passar per diverses mans i ser donada per perduda durant anys, la peça forma avui part de la Col·lecció Mateu del castell de Peralada des dels anys 1920.

Santuari del Cerro de los Santos, Montealegre del Castillo, Albacete
 Pedra calcària
 400-200 aC
 285 x 135 x 155 mm
 Museu del Castell de Peralada
 Núm. reg. 6654
 Museu del Castell de Peralada

14. Cap masculí conegut com a “l'orellut”

Petit cap modelat en argila del que sobresurten les asimètriques orelles, d'on li prové el nom amb el qual és conegut. Presenta una cara afable, amb els ulls tancats, un nas afilat i boca petita, mig somrient. Porta el cabell curt, amb ratlla al mig i serrell. Es va trobar encastrat en un mur d'època romana de la ciutat de *Lucentum*, prop de les muralles. Probablement es tracta del cap d'un avantpassat, donat els seus trets realistes, dels quals hi ha altres exemples en l'àrea bastetana. Tanmateix, altres interpretacions apunten a la representació d'una divinitat que vehicularia les pregàries, d'aquí les orelles sobredimensionades.

Tossal de Manises / *Lucentum*, l'Albufereta, Alacant
 Terracota
 400-300 aC
 131 x 99 mm
 Museu Arqueològic d'Alacant-MARQ
 Núm. reg. MARQ S5817
 Arxiu del MARQ (Museu Arqueològic Provincial d'Alacant)





15. Crater àtic

Recipient grec que representa en la seva cara principal una escena en la que veiem quatre figures masculines en una *kliné*, mentre que una dona dempeus amb una túnica llarga, du una pàtera a la mà, probablement amb menjar. El personatge de la dreta beu d'una cìlica. Aquesta iconografia del ritual del simposi és característica dels craters, on diversos personatges mengen i veuen. Aquests atuells contenien el vi barrejat amb aigua.

Sud-est de la Península Ibèrica
Argila. Ceràmica grega de figures roges
350-300 aC
377 x 280 mm
Col·lecció Arqueològica Duran/Vall-Ilosera
Núm. reg. PM-1726
Arxiu del MAC, Marta Carreté



16. Crater ibèric

Peça inspirada en els craters àtics. Té quatre nanses, dues verticals i dues decoratives horitzontals, trenades. Decoració de motius florals a la part superior del cos, mentre que a la inferior trobem faixes de semicercles concèntrics. És habitual entre les produccions ceràmiques ibèriques les imitacions de craters i copes gregues relacionades amb el ritual del simposi.

Sud-est de la Península Ibèrica
Argila. Ceràmica ibèrica pintada de cocció oxidant
400-300 aC
377 x 280 mm
Col·lecció Arqueològica Duran/Vall-Ilosera
Núm. reg. PM-1357
Arxiu Col·lecció Arqueològica Duran/Vall-Ilosera



17. Pàtera amb decoració de palmetes estampillades

Plat procedent de l'anomenat Taller de *Rhode* (Roses). Vernís marronós, setinat de bona qualitat. Decoració impresa en relleu sobre el fons intern de cinc palmetes radials al voltant d'una roseta central dins cercles. Dos orificis fets després de la cocció travessen el peu per passar un cordill i penjar-lo. El nombre de palmetes i la roseta fan que aquesta peça sigui única dins les produccions del taller, fet que ha portat a pensar que es tractaria d'un encàrrec específic.

Necròpolis de Can Rodon de l'Hort (tomba 4), Cabrera de Mar, Maresme
 Ceràmica de vernís negre
 300-200 aC
 72 x 260 x 260 mm
 Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona
 MAC BCN-019145
 Arxiu fotogràfic del MAC, Josep Curto

18. Cullerot / *simpulum*

El cullerot s'utilitzava per repartir el vi barrejat amb aigua dels contenidors a les copes. És una forma funcional que ha arribat fins els nostres dies. La presència de *simpula* en tombes i espais d'hàbitat en la fase antiga ibèrica s'associa al ritual entorn del vi que, introduït per grecs i etruscs, era un signe de distinció entre les elits.

Turó de la Font de la Canya, Avinyonet del Penedès,
 Penedès
 Bronze
 650-600 aC
 200 x 105 x 83 mm
 Centre d'Interpretació DO Vinífera, Avinyonet del
 Penedès; Vinseum, Vilafranca del Penedès. Dipòsit de la
 Generalitat de Catalunya
 Núm. reg. TFC 07-1268-SJ.123
 Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya





19. Selecció d'objectes d'una necròpolis laietana

Aquests objectes procedents de diferents sepultures i distintes campanyes d'excavació (anys 1880 i 1960) constitueixen un exemple de les ofrenes i objectes personals que acompanyaven als difunts incinerats: armament inutilitzat (espases, falcates, puntes de llança, escuts), fibules i sivelles de cinturó de la indumentària, plats, bols i gerres de ceràmiques de producció local i importades.

Necròpolis de Can Rodon de l'Hort, Cabrera de Mar, Maresme

Bronze, ferro, ceràmica

400-200 aC

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona

Núm. reg. MAC BCN-007127, 007153, 007167, 007205, 007274, 007286, 007288, 019118, 019120, 019132, 047229

Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu



20. Espasa embeinada

Arma de fulla recta, inserida dins de la seva beina. És del tipus continental o "la Tène", el més freqüent a les terres septentrionals del món iber. De l'emmanegament només se'n conserva l'ànima metàl·lica, una espiga amb l'extrem globular. La guarda la separa l'empunyadura de la fulla. Es podia portar penjada gràcies al pontet del folre.

Necròpolis de Can Rodon de l'Hort (tomba II), Cabrera de Mar, Maresme
 Ferro
 400-200 aC
 850 x 54 mm
 Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona
 Núm. reg. MAC BCN-019118
 Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu

21. Falcata

Arma amb empunyadura en forma de cap d'au sense revestiment. Conserva els tres reforços metàl·lics de la beina. La falcata és l'arma defensiva més característica de l'armament iber, enfundada en una beina de cuir i reforços de metall, aniria penjada del cinturó. La seva elaboració denota un gran domini de la metal·lúrgia del ferro. Apareix sovint representada en la iconografia, en estatuària, exvots o ceràmica pintada. Altrament, a Catalunya, aquest tipus d'espasa és poc freqüent, predominant la de tipus celta o "La Tène", amb la fulla recta.

Necròpolis de los Collados, Almenidilla, Córdoba
 Ferro
 425-275 aC
 570 mm
 Museo Arqueológico Nacional, Madrid
 Núm. reg. MAN-10468
 Archivo del Museo Arqueológico Nacional, Ángel Martínez Levas





22. Umbó

Reforç central d'un escut rodó tipus *caetra*. Aquest umbó és un element de parada alhora que singular, ja que és de bronze i no de ferro com és usual i presenta una decoració perimetral molt elaborada amb una banda calada alternant motius en "SS" i flors de lotus entre palmetes.

Necròpolis de La Serreta (tomba 11), Alcoi, Alacant
Bronze
350-250 aC
40 x 245 x 245 mm
Museu Arqueològic Municipal Camil Visiedo, Alcoi
Núm. reg. MACV-1117/97
Arxiu del Museu Municipal Arqueològic Camil Visiedo



23. Exvot d'un genet

Genet amb la seva panòplia militar. Vesteix una túnica curta cenyida amb un cinturó d'on penja una falcata. A la ma dreta sosté l'escut i a l'esquerra portaria una llança, avui perduda. Porta el cap cobert amb un casc. En el cavall podem apreciar els arnesos, la sella i les regnes. L'evident desproporció entre l'home i la seva muntura ressalta la figura del primer. Probablement l'oferent fou un personatge de l'elit bastetana que encarregà aquesta figura i la diposità al santuari en mostra d'agraïment o sol·licitud d'una acció favorable.

Santuario de la Luz, Verdolay, Murcia
Bronze
200-50 aC
89 x 83 mm
Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona
Núm. reg. MAC BCN-019898
Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu



24. Punyal i beina

Arma de prestigi formada per un punyal triangular del tipus "Almedinilla" i la seva beina. El mànec i la fulla estan decorats amb acanalats i estries. L'extrem superior presenta dues antenes poc desenvolupades, rematades per sengles esferes. De la funda se n'ha perdut la part de cuir o fusta i només es conserva l'estructura metàl·lica i les anelles de suspensió.

El conjunt, trobat en una tomba de guerrer de caràcter principesc, estava acompanyat d'altres armes (entre elles un casc i dues falcates) i de nombrosa ceràmica grega àtica de vernís negre.

Necròpolis del Cigarralejo (tomba 277), Mula, Murcia
Ferro
400-350 aC
308 x 212 x 90 mm
Museo de Arte Ibérico el Cigarralejo, Mula
Núm. reg. 2718
Arxiu del Museo de Arte Ibérico El Cigarralejo



25. Crani humà clavat

És el primer crani clavat documentat en el món, fou descobert l'any 1911. Correspon a una dona d'entre 30 i 40 anys. Presenta restes d'un petit tumor ossi a la zona posterior i s'aprecien marques de descarnament a la part frontal i preparació de l'os per evitar que es fracturés en el moment d'inserir el clau de ferro.

El clavament de cranis en elements de fusta és una tradició de tipus celta que, a la Península, no depassa els límits del riu Llobregat i es concentra als pobles dels indigets i dels laietans, sent especialment rellevant el conjunt localitzat a la ciutat ibèrica d'Ullastret.

Puig Castellar, Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès
Os i ferro
300-200 aC
149 x 210 mm
Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona
Núm. reg. MAC BCN-039986
Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu



26. Pes amb inscripció

Peça esfèrica de pedra polida que porta inserida una tija de ferro acabada amb una anella. Al voltant del cos du gravada la inscripció **ustainabafarban** en escriptura ibèrica nord-oriental. Es pot relacionar aquest ponderal la d'una unitat d'uns 42 g. que es documenta en diversos ponderals. Aquest pes ha estat clau per avançar en el coneixement de la metrologia ibèrica, ja que permet identificar el numeral 10 (**abar**) i relacionar-ho amb el numeral 10 en basc (hamar). En general, tots els numerals ibèrics presenten grans coincidències amb els numerals bascos.

Puig Castellar, Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès

Pedra i ferro

400-200 aC

84 x 70 x 70 mm i 423,78 g

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona

Núm. reg. MAC BCN-009075

Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu

27. Estela

Bloc amb la cara anterior esculpida, incomplet. A la part central hi ha representada la figura d'un genet armat amb un escut ovalat amb l'umbó marcat i una llança. A la part inferior, als peus del cavall, s'observa una figura masculina dempeus de mida notablement més petita, probablement nu, davant d'una figura d'un animal ferit amb la llança clavada al llom, força perduda. A la part inferior de l'estela podem veure dues filades de llances dretes, en grups de vuit. Al fris superior, una decoració de línies sinuoses, mentre que un motiu de corda delimita el perímetre.

Les esteles generalment s'associen a elements de marcatge de territori i presenten un marcat simbolisme relacionat amb l'heroització i la representació del poder.

Palerm, Caspe, Terol

Pedra calcària

200-50 aC

1300 x 690 x 270 mm

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona

Núm. reg. MAC BCN-019878

Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu





28. Vas dels guerrers

Urna funerària, que contenia, a més de les cendres, objectes personals com una sivella, una fíbula i braçalets. L'escena de batalla del fris figurat és única en la seva narrativa i és una peça molt citada i reproduïda. El fris mostra un enfrontament entre ibers en la que veiem els vencedors —cavallers i infanteria— armats amb casc, escuts, llances i, alguns, espases. Els vençuts estan ajaguts i travessats per les llances, sagnant. Algunes figures vesteixen túnica i podrien ser civils. La interpretació simbòlica és més complexa. Podria tractar-se de la representació d'una batalla ancestral que cohesiona un grup i reforça el poder de les elits.

Necròpolis del Castellar (tomba 4), Oliva, València
 Ceràmica ibèrica pintada de coccio oxidant
 325-275 aC
 540 x 440 x 440 mm
 Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona
 Núm. reg. MAC BCN-019442
 Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu



29. Tresor de dracmes emporitanes

Grup de 54 dracmes encunyades a la ceca d'Emporion. Anvers: Cap femení mirant a la dreta envoltat de tres dofins. Revers: Pegàs amb el cap a la dreta i inscripció grega *EMPORITON* sota les potes. Va aparèixer en un edifici aristocràtic a la ciutat ibèrica d'Ullastret. Aquest petit tresor és immediatament anterior a la Segona Guerra Púnica, període d'inestabilitat que portà a amagar les peces de valor per salvaguardar-les de l'espoli.

Puig de Sant Andreu, Ullastret, Baix Empordà
Plata
230-200 aC
16-20 mm de diàmetre | 3,76-4,80 g.
Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret
Núm. reg. MAC ULL-04771-04824
Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu



30. Dishekel. Moneda hispano-cartaginesa

Moneda que pertany al tresor de Mazarrón. A l'anvers trobem el bust del Melgart, assimilat a l'Hèracles grec per la clava, deu protector de la família Barca i conegut a Ibèria. La imatge recorda l'estil grec, l'aparent realisme ha fet pensar que es tracta d'una imatge d'Aníbal. Al revers, un elefant de guerra, símbol dels exèrcits púnics. El tresor va ser ocultat poc abans de la presa de Cartago pels romans (209 aC). Com en tota guerra, els exèrcits púnic i romà hagueren d'encunyar gran quantitat de moneda per poder fer front a les despeses derivades de la Segona Guerra Púnica. Els púnics tenien a la seva disposició les mines de plata de Mazarrón. Tant les monedes púniques com les romanes eren un potent vehicle de transmissió de valors i estaven carregades de significat ideològic.

Paraje el Saladillo, Mazarrón, Murcia
Plata
237-227 aC
27,30 mm de diàmetre i 14,76 g
Museo Arqueológico Nacional, Madrid
Núm. reg. MAN 1993/67/1556
Archivo del Museo Arqueológico Nacional,
Raúl Fernández Ruiz



31. Tresor de Tivissa

Selecció d'objectes que formen part de l'anomenat Tresor de Tivissa, trobat fortuïtament l'any 1927 i que va ingressar al MAC l'any 1936. És considerat el millor exemple d'orfebreria localitzat en territori ibèrica. L'integren quatre patenes, onze vasos caliciformes, una petita cìlica, un collaret tipus torca i un braçalet en espiral acabat amb dos caps de serp, tots ells de plata i alguns amb detalls de plata daurada. Les patenes i els vasos estarien vinculats al servei ritual del banquet. A la mateixa ciutat s'han localitzat altres amagatalls d'objectes valuosos, fet que es pot relacionar amb la situació d'instabilitat generada amb la Segona Guerra Púnica. Les peces més destacades del conjunt són les quatre fiales —del llop, dels peixos, de les quàdriques i del carnisser— amb una iconografia que sintetitza elements culturals pròpiament ibers amb d'altres d'àmbit mediterrani d'època hel·lenística, des de l'heroització de les elits al món del més enllà.

Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre
 Plata parcialment sobredaurada
 250-195 aC
 Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona
 Núm. reg. MAC BCN-19445-19460, 27708, 40247
 Arxiu del MAC, Hugo Fernández



32. Penjoll

Element d'un collar o d'un objecte personal ornamental. Decoració aplicada sobre una làmina amb fils d'or retorçats que defineixen diferents concèntriques, 4 sobre la làmina, dos lateralment i 5 a la part inferior. A la part central de la làmina, un motiu en U i dos semicercles contraposats, en fil retorçat. A la part superior, un fil va d'una punta a l'altra de la làmina, amb dos aplics circulars a cada extrem.

Aquests penjolls i altres peces d'or, plata i bronze foren dels primers objectes recuperats al Castellet de Banyoles, l'any 1912, troballa que avui coneixem com el primer tresor de Tivissa.

Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre

Or

250-195 aC

30 mm

Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

Núm. reg. MNAT 6921

Arxiu del MNAT, R. Cornadó

33. Torca i penjoll del tresor de la Marina 1

El collar està elaborat a partir d'una tija d'or de secció circular que forma un bucle a la part central, de la qual penja un penjoll esfèric. El penjoll presenta forma de flor de lotus esquematitzada, amb decoració de filigrana cercles de fil d'or. A la part superior, dues anelles permetrien penjar-la d'un collar.

Ambdues peces formen part d'un conjunt auri, conegut com a Tresor de la Marina 1, junt amb dos torques més. Havien estat amagats en un mur del jaciment, un campament romà aixecat en el context de les guerres Sertorianes, entorn el 80 aC.

Pic de l'Àliga, Dènia, Alacant

Or

500-100 aC

130 x 102 mm / 16 x 17 mm

Museu Arqueològic d'Alacant-MARQ

Núm. reg. MARQ CS-12255 ,12258

Arxiu del MARQ (Museu Arqueològic Provincial d'Alacant)





34. Torca i placa de cinturó damasquinada

Ambdues peces procedeixen d'una tomba excavada l'any 1916 corresponent a un personatge d'alt rang ricament abillat com denota la presència d'una torca i un cinturó amb una placa de la que es conserva la part activa. Aquesta placa de forma rectangular, amb escotadures laterals i d'un sol garfi, presenta incrustacions de plata que ressalten els motius decoratius geomètrics i lobulats emmarcats dins un doble marc.

Sepulcre dels Espleters, Salzaella, Castelló
Bronze / bronze i plata
400-200 aC
80 x 100 mm; 115 x 124 x 10 mm
Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona
Núm. reg. MAC BCN-019316; MAC BCN-019319
Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu

35. Cadena doble amb penjolls

Doble cadena formada per petites anelles enllaçades de la que pengen altres cadenes i petites figures. En una destaca el penjoll central amb la figura d'un xai del qual surten tres cadenes acabades amb penjolls esfèrics del tipus anomenat 'xumet'. En l'altra cadena trobem dos penjolls en els extrems amb una au de la qual pengen dues cadenes amb xumets. Aquestes cadenes amb penjolls són un element característic de les necròpolis del període ibèric antic i il·lustren el desenvolupament de les classes aristocràtiques en aquesta etapa.

Necròpolis de Mas de Mussol, La Palma, Tortosa, Baix Ebre
Bronze
600-450 aC
275 x 505 x 6 / 240x 455x10
Museu d'Arqueologia de Catalunya. Dipòsit del Museu de les Terres de l'Ebre, Amposta
Núm. reg. MTTE 2393; MAC BCN-049317
Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu





36. Figura d'un guerrer a cavall

Possible remat d'un estendard (*signum equitum*) que estaria sustentat per una llarga tija de metall o fusta. Aquests elements distingien un grup de genets en el camp de batalla o en parades militars. La figura del genet simbolitza la imatge de l'heroi com avantpassat mític de les elits eqüestres, detentors del poder en la societat. La peça representa un genet, nu i sense armes, muntat en un cavall. Destaca el casc i una cimera de grans dimensions. El conjunt està situat sobre una plataforma circular calada.

Procedència desconeguda

Bronze

400-300 aC

90 x 34 x 28 mm

Fundació Privada Catalana per l'Arqueologia Ibèrica

Arxiu fotogràfic del MAC, M. Carreté



37. Sivella de cinturó

Fermall de tres garfis. Les peces de metall anaven subjectes mitjançant reblons als dos extrems d'un cinturó de cuir. La placa o part activa conserva un recobriment de plata amb decoració en relleu. L'altra part és serpentiforme. Les sivelles són un element distintiu dels guerrers, com veiem en els exvots i en l'estatuària, encara que també els podem trobar més rarament en representacions femenines.

Necròpolis de Puig de Serra, Serra de Daró, Baix Empordà

Bronze platejat

550-450 aC

53 x 90 mm

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret

Núm. reg. MAC ULL-04264-04265

Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu



38. Fíbula amb corall

Imperdible tipus “La Tène” que es caracteritzen per l’arc corbat i ressort bilateral. És un element de subjecció de la indumentària i la qualitat dels materials i decoració són un element distintiu de categoria social. Si bé és habitual algun tipus de decoració incisa, aquesta fíbula presenta 17 boletes aplicades de corall vermell a l’arc fixades amb un reblló de bronze. Aquesta peça excepcional procedeix de l’àrea celta, vinculada a un comerç de béns preciosos i, per la tant, la pertinença a una persona amb una posició social alta.

Sitges de Montjuïc, Barcelona, Barcelonès
Bronze i corall
400 -100
12 x 59 mm
Museu d’Història de Barcelona
Núm. reg. MUHBA-14537
Museu d’Història de Barcelona. Institut de Cultura de Barcelona



39. Figura femenina tocant la cítara

Dama o deessa tocant una cítara asseguda en un tron decorat amb dos petits caps de griu. Al cap du un calat i va vestida amb un mantell que li tapa les cames i part del tors. Va ser localitzada a l’interior d’una sepultura junt amb altres objectes de plata i ceràmica. Aquesta peça feta a motlle procedeix del centre del Mediterrani, on havia estat elaborada al segle IV, tot i que es troba una tomba datada vers la fi del segle III aC. Hauria de ser un objecte “antic” molt apreciat. És l’única estatueta d’aquest tipus de la península Ibèrica.

Necròpolis de Cabecico del Tesoro (tomba 271),
Verdolay, Murcia
Terracota
400-300 aC
160 x 105 mm
Museo Arqueológico de Murcia
Núm. reg. MAM 0/49/271/2
Archivo del Museo Arqueológico de Murcia



40. Timiateria o cernos policromat

Pebeter amb forma de cap femení guarnit amb un càlat que presenta una perforació central feta abans de la cocció. Les seves dimensions són lleugerament més petites que la majoria dels que s'han localitzat al nord-est de la península Ibèrica. Conserva importants restes de policromia a la part frontal, especialment als cabells, ulls i llavis, que emfatitzen el relleu del rostre. Hi ha una certa controvèrsia en relació amb la seva significació, però, habitualment, s'associa a la representació i el culte relacionat amb la deessa grega Demèter i/o la púnica Tanit, vinculades a la fertilitat i al cicle de l'agricultura. Tanmateix, també s'ha suggerit que podria tractar-se d'una divinitat indígena que hauria assimilat la iconografia i les atribucions de les divinitats procedents del mediterrani central i oriental.

Puig de Sant Andreu, Ullastret, Baix Empordà
Terracota
300-100 aC
112 x 74 x 74 mm
Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret
Núm. reg. MAC ULL-01469
Arxiu fotogràfic del MAC, Josep Casanova



41. Estela del “Senyor dels cavalls”

Baix relleu que mostra el déu ibèr *Despótes Híppôn*, esculpit en un bloc quadrangular. El déu està representat bifront, assegut sobre una cadira de tisora que subjecta pel musell dos cavalls drets sobre les seves potes del darrere. Els detalls de la boca, els ulls i els cabells del personatge central han estat ressaltats amb incisions, així com els ulls i la crinera dels cavalls. “*El senyor dels cavalls*” és una de les poques divinitats ibèriques conegudes, característica del sud-est peninsular, amb precedents en l'àmbit mediterrani. La majoria de les representacions, com aquesta de Villaricos, apareixen en espais oberts, fora dels poblats, llocs on possiblement es criaven els cavalls. Aquest animal simbolitzava l'estatus de les elits ibèriques.

Villaricos, Cuevas de Almazora, Almería
Pedra calcària
300-100 aC
310 x 380 x 180 mm
Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona
Núm. reg. MAC-BCN-019892
Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu



42. Compàs

Peça formada per dues tiges unides per la part superior mitjançant un rebló. Mentre ens han arribat molts objectes de ferro relacionats tant amb l'armament com amb les tasques agrícoles, aquest compàs és únic. Cal relacionar-lo amb la feina de l'escultor, eina tècnica imprescindible pel desenvolupament del seu treball.

Juntament amb altres peces de ferro del mateix poblat, va estar exposat a l'exposició internacional de Barcelona de l'any 1929.

La Covalta, Albaida, València

Ferro

400-200 aC

127 x 90 x 7 mm

Museu de Prehistòria de València

Núm. reg. MPV-1876

Arxiu Fotogràfic MUPREVA



43. Molí

El molí de rotació va ser una innovació tecnològica dels ibers del nord-est peninsular que va facilitar la molta de cereal i incrementar la producció de farina, en front dels molins tradicionals de vaivé. La molta era una activitat eminentment femenina i aquest tipus de molí va alleugerir l'esforç físic. El molí de rotació està format per dues parts, una activa o *catillus* —com aquest—, que s'acciona mitjançant un pal curt, i una passiva o *meta*.

Pedra

250-195 aC

400 x 180 x 180 mm

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona

Núm. reg. MAC BCN-047188

Servei audiovisual UdL, Xavier Goñi



44. Magall

Estri de ferro d'ús agro-forestal amb un extrem amb forma de destrat i l'altre de perfil sinuós. El mànec de fusta, que no s'ha conservat, s'inseria al forat central, en direcció transversal. Aquesta mena d'eina s'utilitzava per netejar zones boscoses i condicionar terrenys, concretament per tallar i arrencar arrels i branques. En època ibèrica el repertori d'instrumental agrícola i artesà es va ampliar enormement gràcies al domini de la siderúrgia, amb exemples molt especialitzats com el descrit.

Vilars, Arbeka, Les Garrigues

Ferro

525-475 aC

490 mm

Museu de Lleida. Dipòsit de la Generalitat de Catalunya

Núm. reg. Vi-92-11010

Servei audiovisual UdL, Xavier Goñi



45. Gran vas ritual

Vas excepcionalment decorat que procedeix de l'àmbit 8 del poblat. La marmita es complementa amb la tapadora que tanca hermèticament l'atuell. El vas té forma globular, presenta dues nanses horitzontals, mentre que la tapa té un pom quadrangular del que en destaquen els caps de moltó en els angles superiors. El conjunt està decorat amb altres motius plàstics. Destaca el situat a l'interior del vas, una esvàstica en alt relleu. La funció ritual es determina per la singularitat de la forma i la presència dels caps de moltó i l'esvàstica com a símbol solar, relacionats amb el culte a la llar i als avantpassats.

Coll del Moro, Gandesa, Terra Alta

Ceràmica ibèrica feta a mà

300-200 aC

452 x 396 x 396 mm (atuell); 252 x 396 x 396 mm

Museu d'Arqueologia de Catalunya. Dipòsit de la Generalitat de Catalunya

Núm. reg. MAC BCN-047215

Arxiu fotogràfic del MAC, ArtWorkPhoto.eu



46. Lebes

Gran recipient de cos globular amb tapadora hermètica. Presenta una decoració pintada a la part superior distribuïda en dues bandes, la superior amb seccions de semicercles concèntrics i d'onades a la inferior. A la tapadora trobem motius de fulla d'heura o d'aríjol entrellaçades per filaments. A la tapadora i al cos principal hi ha petits forats de reparació que denoten el valor i estima de la peça per part dels propietaris. Aquesta peça és única quan a decoració i tractament de la superfície ja que no es pot atribuir a cap dels tallers ni estils coneguts.

Turó de la Font de la Canya, Avinyonet del Penedès, Penedès
 Ceràmica ibèrica pintada de coccio oxidant
 400-200 aC
 250 x 330 x 330 mm
 Centre d'Interpretació DO Vinífera, Avinyonet del Penedès; Vinseum, Vilafranca del Penedès. Dipòsit de la Generalitat de Catalunya
 Núm. reg. TFC09-SJ158-UE1521
 Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya



47. Càlat

Càlat pintat amb motius geomètrics que s'organitza a través d'una sanefa horitzontal sota la vora plana amb línies ondulades i elements concèntrics. La major part del vas està ocupat per motius de distribució vertical que alterna ones amb bandes de rombes o semi rombes. L'ala de la vora té dents de llop i quatre quadres. Forma d'origen grec (*kalathos*), va ser adaptada amb gran èxit pels ceramistes ibers i és una de les formes més esteses i representatives, que s'arriba a exportar a altres territoris.

Corral de Saus, Moixent, València
 Ceràmica ibèrica pintada de coccio oxidant
 300-100 aC
 207 x 250 x 250 mm
 Museu de Prehistòria de València
 Núm. reg. MPV-13737
 Arxiu fotogràfic MUPREVA



48. Vaset

Copa en forma de calze decorada. L'escena principal es troba a la meitat superior on es veu una au amb les ales desplegades que acaben en motius de volutes. El llavi està pintat amb dents de llop i filets i la meitat inferior amb una banda de semicercles que es creuen.

La representació d'aus amb ales esteses és habitual en la ceràmica pintada, especialment dins l'estil Elx-Arxena. La iconografia té origen mediterrani. L'au s'assimila a una figura que fa d'enllaç entre el món dels vius i els dels morts, però també s'ha identificat amb una deïtat femenina, una deessa alada que sorgiria, també, del món de la ultratomba.

Corral de Saus, Moixent, València
 Ceràmica ibèrica pintada de coccio oxidant
 300-100 aC
 134 x 123 x 123 mm
 Museu de Prehistòria de València
 Núm. reg. MPV-01906
 Arxiu fotogràfic MUPREVA



49. *El último día de Sagunto* - Francisco Domingo Marqués

Esbós per a un quadre historicista de Domingo Marqués que descriu de forma tremendista la destrucció de Sagunt —ciutat aliada dels romans— per part d'Aníbal i el seu exèrcit, fet que provocà el trencament dels acords de la Primera Guerra Púnica i va marcar l'inici de la Segona. La composició sembla clarament inspirada en el famós mosaic d'Alexandre Magne procedent de Pompeia que s'exhibeix al Museu de Nàpols. Queda palès el desconeixement de l'armament i la indumentària dels ibers en el moment de l'elaboració de l'obra.

Oli sobre tela
1869
86 x 133 cm
Diputació de València
Núm. reg. DV-2431
Arxiu de la Diputació de València



50. La continencia de Escipión - Federico de Madrazo y Kuntz

Escenificació d'un esdeveniment de la Segona Guerra Púnica que posa en valor la magnanimitat demostrada pel general i polític romà Publi Corneli Escipió (Àfrica Major) en la conquesta de Cartagena. Aquest, assegut en una cadira i sobre un podi, entrega una noia captiva i el valor del rescat ofert per la família al seu promès. El món clàssic fou un element d'inspiració per a molts artistes que amb les seves obres historicistes recrearen un imaginari col·lectiu.

Oli sobre tela

1884

139 x 196 cm

Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, Madrid

Núm. reg. RABASF-0221

Archivo del RABASF, Carlos Manso

**Textos en
castellano**

Presentación

El patrimonio, en todas sus vertientes, es una fuente de riqueza colectiva que nos conecta con el pasado. Al mismo tiempo, nos arraiga en un lugar, en un territorio, y, cuando menos, nos ayuda a descubrirlo y a comprenderlo mejor. Estableciendo esta conexión con el tiempo y el espacio, tanto intelectual como emocional, los bienes culturales que lo integran contribuyen también a la creación de una memoria de dimensión tanto individual como colectiva, y a causa de ello se convierten en un importante elemento de cohesión social y un ingrediente esencial de identidad local y nacional.

Las trazas y los restos del pasado, con sus valores estéticos y simbólicos, ayudan también a configurar y a marcar el paisaje cotidiano que nos rodea, a darle su alma y personalidad específica. Así, de alguna manera, nuestra calidad de vida queda también sutilmente condicionada por la entidad, la belleza, el significado, el estado de conservación y la capacidad evocadora de este patrimonio, reconocido o latente. Además, con independencia de su entidad y naturaleza, los bienes patrimoniales constituyen también un recurso de primer orden para fomentar y promover el turismo cultural, y, en consecuencia, pueden contribuir decisivamente al desarrollo económico de un lugar, de un territorio y de un país.

Por todo ello, la protección, el fomento del estudio y la valoración del patrimonio catalán constituyen una prioridad para el Govern de la Generalitat y, en especial, para el Departament de Cultura, el cual, anualmente, destina a ello numerosos recursos para hacerlo posible. Concretamente, dentro del ámbito del patrimonio arqueológico y entre otras acciones importantes, merecen ser destacados los programas

cuatrienales de investigación arqueológica, las ayudas anuales a la conservación y museización de yacimientos arqueológicos, la gestión y la financiación del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC) como museo nacional de titularidad de la Generalitat y, por extensión, el apoyo al funcionamiento y a las actividades de la Xarxa de Museus i Jaciments d'Arqueologia de Catalunya (Red de Museos y Yacimientos de Arqueología de Cataluña), que, desde 2008, encabeza este museo.

En el marco de esta estrategia centrada en el patrimonio arqueológico del país y como buque insignia de los museos de arqueología del país, el Museu d'Arqueologia de Catalunya asume un rol especialmente central y activo, tanto en el ámbito de la investigación como en el de la conservación y la difusión del patrimonio arqueológico catalán, que se amplifica aún más gracias a la estructura descentralizada de esta institución, con sedes en diferentes lugares del territorio.

Así, guardián y garante de una parte de nuestra memoria colectiva más antigua, a través de sus exposiciones, publicaciones y actividades, el MAC nos propone un viaje fascinante para descubrir nuestras raíces históricas y culturales más lejanas, nos ayuda a trazar y a mantener un hilo milenario que nos une a otros hombres y mujeres que, en un pasado lejano, también vivieron en las tierras que actualmente constituyen Catalunya y nos recuerda el alcance y la importancia de su legado.

Es por todos estos motivos que celebro y felicito la iniciativa del Museu de Arqueologia de Catalunya de organizar la muestra *El enigma ibero. Arqueología de una civilización*, dedicada a la historia y a la cultura de los llamados pueblos iberos, que entre los siglos VI y I a. C. vivieron a las orillas del Mediterráneo, desde el Languedoc hasta la Alta Andalucía, incluidas las actuales tierras catalanas. Asimismo, celebro la publicación de este catálogo, pensado para acercar y divulgar el tema a un amplio abanico de públicos.

En los momentos difíciles que vivimos ahora a causa de la pandemia de la COVID-19, la iniciativa del museo de

presentar esta original y ambiciosa exposición se nos revela especialmente oportuna y encomiable, en la medida en que constituye un magnífico ejemplo de resiliencia ante la adversidad y, al mismo tiempo, una decidida apuesta por la reactivación de la actividad cultural en nuestro país, objetivo que, actualmente, marca uno de los principales hitos de nuestro departamento.

Disfrutad de esta nueva propuesta expositiva del MAC, que espero que os guste y os estimule a descubrir o a volver a visitar el importante patrimonio de época ibérica que conserva nuestro país.

Àngels Ponsa i Roca

Consejera de Cultura

En el contexto de las civilizaciones mediterráneas de la Segunda Edad del Hierro, la cultura ibérica, con su extraordinaria diversidad interna, presenta rasgos de gran personalidad y originalidad. Además, algunos de sus elementos constitutivos y altamente diferenciadores, como la filiación lingüística y el significado de la lengua que hablaban los pueblos iberos, la composición y nomenclatura de su panteón religioso, el significado de muchas de sus expresiones y manifestaciones simbólicas y el vínculo de sus producciones artísticas con modelos y cánones estéticos propios de otras civilizaciones mediterráneas contemporáneas, aún constituyen verdaderos enigmas que la investigación arqueológica e histórica no ha podido resolver o, cuando menos, solo ha resuelto parcialmente, o con consensos académicos aún muy débiles o parciales. Y, probablemente por mor de ello, el conocimiento de esta antigua cultura interesa y fascina a un público cada vez más numeroso, más allá de los círculos estrictos de la investigación y la difusión académica vinculada.

Así, al menos en Cataluña, un indicador claro de este interés por la cultura y las formas de vida de los llamados pueblos iberos es el creciente número de visitas experimentado durante las dos últimas décadas por los yacimientos ibéricos musealizados y abiertos al público que existen en todo el país y, en especial, aquellos más o menos formalmente articulados en la llamada Ruta de los Iberos, creada en el año 1998, a menudo con ocasión de actividades de promoción conjunta, como el popular Fin de Semana Ibérico, que este año celebrará su XXI edición.

Sin embargo, a pesar de ser importante, este factor de interés creciente del gran público por la temática no ha sido el único que ha llevado al Museo de Arqueología de Cataluña a escoger a los iberos como tema central de su actividad expositiva para el año 2021. Hay tres factores más que también han influido decisivamente tanto en su elección como en la manera específica en que el museo ha decidido abordarlo.

En primer lugar, cabe recordar el hecho de que el museo, en sus diversas sedes, dispone de una importante e interesante colección de objetos de época ibérica, procedentes tanto de

Cataluña como de otros lugares de la península ibérica. Una parte significativa de estos objetos es todavía desconocida por el gran público, dado que no se encuentra permanentemente expuesta. En este sentido, se puede decir que la muestra actúa de paliativo de esta carencia actual y, al mismo tiempo, también como un ensayo de prefiguración de dos proyectos importantes de la institución para los próximos años que, si se consiguen los recursos para hacerlo posibles, contribuirán decisivamente a encontrar una solución al problema: por una parte, la reapertura, en la sede del MAC en Barcelona, de la antigua galería o espacio museístico destinado a exponer de una manera estable una selección significativa de las colecciones ibéricas que se conservan, con un discurso y una museografía adecuadamente renovados y actualizados; por la otra, la construcción de un nuevo centro de interpretación de la ciudad ibérica de Ullastret, que, desde 1990, también forma parte de los yacimientos y equipamientos museísticos gestionados por el museo y se convierte en una de sus sedes territoriales.

En segundo lugar, hay que mencionar que la organización e implementación de la muestra y de las actividades de divulgación que la deben acompañar (publicaciones, cursos, jornadas académicas, etcétera) constituyen una magnífica oportunidad para divulgar el importante trabajo de investigación que, durante los últimos diez años, el museo ha desarrollado en varios yacimientos ibéricos, o con periodos de ocupación de cronología ibérica, de todo el país y, en especial, en las antiguas ciudades ibéricas de Ullastret (Ullastret, Baix Empordà) y de El Molí de l'Espígol (Tornabous, Urgell), con resultados muy interesantes. Este trabajo de excavación, investigación, conservación y valoración continuará durante los próximos años y mantendrá vivo dentro del MAC el interés por el estudio y la divulgación de la cultura ibérica en las actuales tierras catalanas, que, desde su creación, en el año 1932, ha constituido un rasgo característico de la institución. Desde esta perspectiva, también hay que recordar que nuestro museo, sin duda uno de los principales centros de investigación arqueológica que actualmente existen en Cataluña, no concibe su actividad investigadora con independencia del resto de funciones museísticas (colección, exposición, educación)

y, mucho menos, sin una voluntad explícita de restitución continua del conocimiento y el patrimonio adquirido mediante la investigación en la sociedad en la que está arraigado.

Finalmente, también cabe señalar, como un factor decisivo a la hora de programar la muestra, la oportunidad que esta da al MAC de rendir un sentido homenaje a tres personalidades singulares de la arqueología catalana del siglo xx que han mantenido estrechos vínculos con el mundo de la investigación y la difusión de la cultura y la historia de los pueblos iberos en la península ibérica. Me refiero a los arqueólogos y docentes Pere Bosch Gimpera y Miquel Tarradell, así como al empresario y mecenas Pere Duran i Farell.

Del primero, Pere Bosch Gimpera (1891-1974), que fue impulsor de la creación del Museo de Arqueología de Cataluña y, al mismo tiempo, su primer director (1932-1939), hay que recordar especialmente su extraordinaria aportación a la identificación, caracterización y delimitación de la cultura ibérica, estableciendo unas sólidas bases para su posterior estudio y conocimiento y, a la vez, contribuyendo decisivamente a su proyección académica y pública, tanto a nivel nacional como internacional.

Del segundo, Miquel Tarradell i Mateu (1920-1995), cuyo centenario de nacimiento se conmemoró el año pasado, cabe recordar también su importante contribución al estudio de las sociedades ibéricas peninsulares, especialmente en Cataluña y en la Comunidad Valenciana, así como su influyente magisterio en toda una generación de arqueólogos posteriores que también se han interesado por este mismo ámbito de investigación.

Respecto a Pere Duran i Farell (1921-1999), la muestra quiere contribuir también a recordar su decisiva y generosa contribución a los trabajos de excavación de la necrópolis de la antigua ciudad ibérica de Basti (Baza, Andalucía), justamente cuando se cumplen 50 años del descubrimiento de la llamada *Dama de Baza*, uno de los hallazgos más espectaculares de escultura ibérica que jamás se han encontrado en la península ibérica.

Más allá de los motivos que han determinado la organización de la muestra, su formalización museográfica presenta también dos características que también merecen ser conocidas.

Por una parte, me refiero al hecho de que la muestra ocupa una superficie de más de 900 metro cuadrados, reuniendo más de 400 piezas provenientes de 25 museos e instituciones de Cataluña, el Estado español y Francia, entre las que destacan piezas tan icónicas del arte ibero como las conocidas estatuas del *Jinete alanceando al enemigo*, procedente del santuario ibérico del Cerrillo Blanco (Porcuna, Jaén, Andalucía); el *Torso de guerrero con coraza*, de la antigua ciudad ibérica de Ilici (La Alcudia de Elche, Valencia), el *Cipo funerario ibérico*, de Coimbra del Barranco Ancho (Jumilla, Murcia), o el espectacular *Tesoro de Tivissa* (Tivissa, Ribera d'Ebre, Cataluña), una de las más destacadas muestras de orfebrería ibérica conservada en el MAC. Sin duda, considerando que los recursos económicos, técnicos y humanos del MAC no son comparables con los de los grandes centros expositivos del país, la superficie de la exposición y el número y la importancia de los objetos presentados dan una idea de los enormes retos y dificultades que el museo ha tenido que afrontar y superar para hacerla posible.

Asimismo, quiero hacer mención a la opción conceptual y museográfica que fundamenta la exposición y que, en buena medida, puede explicar su singularidad y carácter novedoso, especialmente si se compara con otras importantes muestras sobre esta temática organizadas en Cataluña con anterioridad.

Así, para empezar, hay que decir que la exposición *El enigma ibero. Arqueología de una civilización* no pretende ser una exposición de "arte ibérico" o, cuando menos, una muestra hecha con un enfoque predominantemente artístico. Ciertamente, en la exposición se habla del arte de los iberos y se exponen piezas de alto significado y valor artístico. En contraposición, tampoco se puede decir que esta sea una muestra arqueológica convencional, a pesar del peso del discurso y de los conceptos aportados por la investigación

arqueológica, así como del número y el interés de los hallazgos arqueológicos expuestos.

En consecuencia, e intencionadamente, la exposición se sitúa más bien en un punto de confluencia entre ambas tradiciones y visiones disciplinarias y museográficas, la artística y la arqueológica, en busca de una necesaria y fecunda conciliación. ¿Podríamos decir, apropiándonos de un concepto muy habitual en las tradiciones museográficas alemana y anglosajona, que se trata de una exposición “de historia cultural”? Quizá sí. No en balde el objetivo principal de la muestra es precisamente hacer descubrir y comprender un ecosistema social, político, económico y simbólico de una alta complejidad, caracterizado por una gran diversidad interna, sin querer perder nunca de vista su dimensión evolutiva durante el periodo en que se desarrolló, la llamada Segunda Edad del Hierro, entre los siglos VI y I a. C.

Desde este planteamiento, también se puede decir que, ante todo, la muestra aspira a recuperar y evocar “trozos de vida” a través de los objetos expuestos, sean maravillosos objetos artísticos o modestos objetos de la vida cotidiana, intentando descubrir y evocar a través de ellos los gestos, los pensamientos, los sentimientos y las vivencias de hombres y mujeres, niños, jóvenes o viejos, de hace más de 2.500 años.

Exposición, pues, de historia cultural, la muestra quiere ser también una exposición de vocación y carácter divulgativo, en la medida que se dirige a un amplio abanico de públicos, intentando tener en cuenta la diversidad de sus necesidades, intereses y expectativas. En consecuencia, sin renunciar al rigor académico y, mucho menos, a la posibilidad de un disfrute estético, la exposición ha buscado voluntariamente un discurso y un lenguaje bastante comprensible para todo el mundo. Al mismo tiempo, la muestra ha optado también por una museografía inmersiva, en la que la creación de una atmósfera especial se vuelve absolutamente esencial, incorporando varios recursos audiovisuales de última generación, con el objetivo de posibilitar a los visitantes vivir experiencias singulares, como pasearse por dentro de una ciudad ibera o escuchar el texto de una inscripción escrita en alfabeto y lengua ibéricos.

Sin duda, una exposición de estas características exige un gran esfuerzo y una gran dedicación por parte de todas las personas que han participado en su conceptualización y formalización, desde el equipo de comisariado y documentación hasta el del personal de mantenimiento, seguridad y atención al público del museo, incluidos los responsables del diseño museográfico y gráfico de la muestra, el personal de las empresas que han participado en la construcción e instalación de su dispositivo museográfico, los técnicos en restauración, conservación preventiva y transporte e instalación de obras, los autores de los textos y de las fotografías del catálogo y los equipos o personas responsables de administración, publicaciones, comunicación, acción cultural y educativa del museo relacionados con el proyecto. Sin ellos, la muestra no habría sido posible.

Por otra parte, la muestra ha exigido también una gran complicidad y generosidad por parte de todos los museos, instituciones públicas e, incluso, coleccionistas privados que han cedido las obras y documentos que se exponen. A todas estas personas, instituciones y empresas que han colaborado en la organización de la muestra, cuya relación figura en los créditos de este catálogo, les expreso mi agradecimiento más sincero en nombre de la institución que represento.

“Un museo del siglo XXI, en el que la arqueología enseña, cuestiona, sorprende y emociona”: esta es la visión que, de acuerdo con el plan estratégico del Museo de Arqueología de Cataluña para los próximos años, fundamenta e inspira toda la actividad de la institución. Por lo tanto, también son la visión y el espíritu que han guiado e inspirado el proceso de creación de la exposición *El enigma ibero. Arqueología de una civilización*, de la cual este catálogo quiere constituir un complemento y una memoria. Deseo y confío en que sus lectores, igual que los visitantes de la muestra, disfruten mucho con él. Su fruición será, sin duda, la mejor recompensa a la que puede aspirar el museo y, a la vez, una de las principales justificaciones de su actividad e, incluso, de su existencia.

Jusèp Boya i Busquet

Museu d'Arqueologia de Catalunya

El enigma íbero. Arqueología de una civilización. Una nueva exposición, una visión renovada

David Asensio Universidad de Barcelona / Universidad Autónoma de Barcelona / MónlberRocs SL, **Núria Molist** Responsable de la sede de Olèrdola i conservadora colección ibérica del Museo de Arqueología de Catalunya - Barcelona, **Gabriel de Prado** Responsable del Museu de Arqueologia de Catalunya en Ullastret, **M. Carme Rovira** Coordinadora de exposiciones en el Museo de Arqueología de Catalunya
Comissariado de la exposición

Los iberos y los museos

La presencia de la cultura ibérica en los museos arqueológicos peninsulares es bastante habitual y en algunos lugares incluso destacada. Es bien sabido, por ejemplo, que el Museo Arqueológico Nacional reúne en Madrid una gran parte de obras maestras del arte ibero, pero el Museo Arqueológico de Alicante (MARQ), el Museo de Prehistoria de Valencia (MPV) y otros centros provinciales como los de Jaén, Albacete, Murcia, Córdoba, Teruel, Zaragoza o Lleida también exhiben extensas representaciones materiales, estructuradas a partir de un discurso que, además de explicar los rasgos comunes de estos pueblos, pone el acento en el propio desarrollo regional.

Igualmente, encontramos interesantes colecciones en centros monográficos como el Museo de Arte Ibérico de El Cigarralejo en Mula (Murcia), el de La Alcudia de Elche (Alicante), el de Camilo Visedo Moltó de Alcoy (Alicante) o el de Linares (Jaén). En Cataluña destacan los conjuntos de los poblados de Ca n'Oliver (Cerdanyola), Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) y L'Esquerda (Roda de Ter), así como los de orígenes diversos del Museo Comarcal de L'Urgell (Tàrraga), Reus y las Terres de l'Ebre (Amposta), por citar solo algunos de los más conocidos.

Si desplazamos el foco hacia el Museo de Arqueología de Cataluña (MAC), hay visitas ineludibles para quien quiera disfrutar de la cultura ibérica: en Ullastret, el museo hace públicas unas colecciones que no dejan de crecer; también se pueden apreciar piezas interesantes en las sedes de Olèrdola, Girona y Empúries, mientras que en la de Barcelona se muestran el espléndido conjunto de orfebrería de Tivissa y una síntesis general basada en materiales de todas las áreas ibéricas. Para terminar de esbozar este panorama general resulta necesario referirnos a la reciente creación del Museo Íbero, en Jaén, una fuerte apuesta estatal que arrancó con una exposición temporal de larga duración ("La Dama, el príncipe, el héroe y la diosa") a la espera de configurar la permanente

Fuera del Estado español el Musée d'Archéologie Nationale francés, en Saint-Germain-en-Laye, cuenta con una sección dedicada a la cultura ibérica fruto de un depósito del Musée du Louvre de pequeños bronce —exvotos y fíbulas— y una serie escultórica integrada por representaciones humanas del Cerro de los Santos (Albacete) y Osuna (Sevilla). También se conservan en territorio francés manufacturas ibéricas aparecidas en yacimientos de la región Occitania como las de Pech Maho — en el Musée de Corbières (Sigean)— o las de Ruscino y Anserona/ Ensérune en los museos epónimos, las cuales nos ilustran sobre las estrechas relaciones entre los grupos establecidos a ambos lados de los Pirineos durante la Edad del Hierro. Esta escasa visibilidad internacional y, de rebote, el poco reconocimiento de la cultura ibérica se quisieron revertir con una exposición temporal de altos vuelos, comisariada por grandes expertos, que itineró durante 1997 y 1998 entre Barcelona, París y Bonn gracias al patrocinio de la Fundación "La Caixa" y la colaboración del Ministerio de Educación y Cultura español, el Estado francés y el alemán. Se complementó con un congreso científico y actividades educativas y alcanzó los objetivos prefijados, ya que su gran resonancia mediática supuso el descubrimiento de los iberos a nivel popular y su equiparación con otros pueblos de la antigüedad. La visitaron unas 500.000 personas y se considera la inspiración para exitosas iniciativas de turismo cultural en red como "La ruta de los iberos", "Viaje al tiempo de los iberos" y "Andalucía íbera" que ahora se extienden desde Cataluña hasta Andalucía.

A partir de entonces se irían sucediendo otras exposiciones temporales significativas con diferentes enfoques temáticos. La serie empezó con “Indibil y Mandoni. Reyes y guerreros”, impulsada por el Ayuntamiento de Lleida, en el año 1996, para recordar el importante papel de los líderes ilergetes durante la Segunda Guerra Púnica. “La Caixa” itineró durante una década por todo el país “Íberos: príncipes, guerreros y artesanos” con réplicas y escenografías. Más recientemente, “*I+D, Íberos + Desarrollo*” ha recorrido la Red de Museos de la Diputación de Barcelona difundiendo la dimensión tecnológica indígena, mientras “Miradas en la mujer ibérica” venía de Murcia para explicar la sociedad ibérica en clave femenina. Además, el MAC ha producido las exposiciones “Las cabezas cortadas de Ullastret. Violencia y rituales en el mundo íbero” y “Cabezas cortadas. Símbolos de poder” —vistas en Barcelona, Valencia y Madrid— y una síntesis sobre los pueblos septentrionales titulada “Northern Iberian. Life, death and rituals beyond the Pyrenees”, que se inauguraba en Zagreb (Croacia) en el año 2014 en el marco del proyecto europeo *ArcAFE* de intercambio cultural y divulgación del patrimonio de la Edad del Hierro.

¿Qué puede aportar otra exposición sobre los iberos?

Una vez llegados a este punto, nos podríamos preguntar qué puede aportar ahora una nueva exposición sobre los iberos. Si recordamos que entre los objetivos del MAC se incluye el de divulgar las novedades de la investigación arqueológica y, en especial, las del territorio catalán y de los investigadores y grupos de investigación vinculados a la institución, creemos que concebir una muestra dedicada a la cultura ibérica está plenamente justificada si aprovecha todo el alud de datos aportados por nuevas excavaciones, prospecciones y estudios por todo el territorio ibero y contribuye a traspasarlos desde los círculos científicos a toda la sociedad. Esta nueva producción, de casi 1000 m², que presentamos ahora en Barcelona, pretende aportar una visión actualizada sobre toda la cultura ibérica, en sentido transversal y sin olvidar sus especificidades territoriales.

Con este objetivo hemos estructurado el discurso en siete ámbitos principales: la introducción, *En busca de los iberos*, sirve para situar a los iberos en el espacio y el tiempo al mismo nivel que otras grandes civilizaciones mediterráneas. También trata su descubrimiento y el reconocimiento desde que, a finales del siglo XIX, se fueron sucediendo varias teorías en torno a sus orígenes y las polémicas como, por ejemplo, el traslado de reproducciones de las esculturas del Cerro de los Santos a la Exposición Universal de Viena de 1873 o la compra de la escultura de la Dama de Elche por Pierre Paris, hecho que determinó que acabara en manos del Musée du Louvre y no volviera a España hasta después de la Guerra Civil para ser utilizada como símbolo nacional.

Al mismo tiempo se examina el papel de los primeros protagonistas de la investigación y de instituciones como la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, el Servicio de Investigación Prehistórica en Valencia o el Servicio de Investigaciones Arqueológicas del Institut d'Estudis Catalans. Aquí sobresalen los trabajos de Pere Bosch Gimpera y Josep de Calassanç Serra i Ràfols, así como posteriormente los de Miquel Tarradell y Joan Maluquer desde la universidad. Sus contribuciones y las de sus sucesores han virado desde unas primeras interpretaciones en la esfera de la historia cultural, basadas en consideraciones estéticas y artísticas, hacia otras de cariz paleoetnológico, inspiradas en el difusionismo, y, finalmente, hacia enfoques económicos y sociales.

El siguiente ámbito, ***El mosaico ibero***, ocupa un lugar central de la primera sala. A través de objetos singulares se presentan los principales grupos indígenas mencionados en las fuentes escritas grecolatinas; esencialmente el periplo de Aviè y más tarde los relatos de la Segunda Guerra Púnica. El discurso se complementa con un recorrido cronotemático que sintetiza los rasgos de los ***Primeros iberos*** y el diálogo cultural con griegos y fenicios junto con rasgos tan identificadores como son la lengua y el sistema de escritura. A continuación, ***Tiempo de príncipes*** (siglos IV-II a.C.) agrupa impactantes testimonios escultóricos, cerámicos y metálicos, procedentes de asentamientos, necrópolis y santuarios para mostrar las

expresiones de una sociedad fuertemente estratificada. La dimensión de género se contempla en un subapartado específico denominado **Mujeres y damas**.

La segunda parte de la exposición, en otra sala, consta de 3 ámbitos más: **Iberia adentro**, **Entre Roma y Cartago** y **El fin de un mundo**, que continúan cronológicamente hasta la romanización con una recopilación de piezas muy diversas y un potente apoyo visual. En el primer ámbito se muestran las principales estrategias económicas asociadas a varios paisajes y áreas ibéricas: la agricultura cerealística, una enorme fuente de riqueza del extremo nororiental junto con la gestión del bosque y la ganadería, la agricultura basada en el cultivo de la viña —más desarrollada en la franja mediterránea central— y, finalmente, la economía derivada de la transformación de los recursos metalíferos, más propia del sureste. La importancia de ciertas actividades como la alfarería, la producción del hierro y el comercio, un conector esencial entre todo el resto, queda reflejada igualmente. Esta explotación exhaustiva de los territorios se dirigía desde los *oppida*, las ciudades encaramadas donde residían las élites que extendían el poder hasta el último rincón de sus tierras a través de diversas modalidades de poblamiento.

En la última parte de la exposición descubrimos la vertiente bélica de la sociedad ibérica, cuando se vio arrastrada en un conflicto global entre las dos potencias mediterráneas del momento (romanos y cartagineses) y las respectivas dinastías militares: los Escipiones y los Barca. La derrota cartaginesa en la Segunda Guerra Púnica comportaría el sometimiento de los indígenas y su progresiva dilución en un nuevo marco político y cultural, la denominada “romanización”. Sin embargo, su memoria no se perdería y el trabajo de los arqueólogos permite reconstruir la manera de vivir de estos pueblos y difundirla con iniciativas como la de la *Ruta de los iberos*, el epílogo del recorrido.

Todo este discurso, en cierta manera convencional desde el punto de vista de los contenidos, se enriquece al plantear unos “enigmas” complementarios, que permiten hacer una lectura transversal. A ellos alude el título de la exposición: seis cápsulas

dedicadas a los retos de la investigación actual, expuestas en formato audiovisual, directamente por especialistas de primer nivel. Nos hablan de la determinación de los orígenes de la población a través de la genética, las incógnitas de un sistema de escritura que se intenta entender, las creencias vinculadas a un panteón religioso desdibujado y a peculiares manifestaciones funerarias, así como el descubrimiento de grandes ciudades perdidas gracias a la tecnología punta, para acabar con el rastreo sobre el terreno pisado por Aníbal y sus tropas camino de Roma. En consecuencia, el visitante tiene la opción de apreciar las obras de arte o los hitos tecnológicos que presentamos, pero si lo desea también puede conocer de primera mano hacia dónde se dirige la investigación y constatar que las hipótesis se verifican con medios científicos y que constantemente se hacen nuevos descubrimientos.

Lo que hemos ido desgranando, tiene una plasmación museográfica contemporánea y se fundamenta en centenares de objetos originales, muchos de ellos excepcionales. Son los más relevantes de las propias colecciones del MAC y de una serie de prestadores nacionales e internacionales a quienes agradecemos su colaboración. El apoyo escenográfico, gráfico y audiovisual también es fundamental para la comprensión del relato. Destaca un espacio inmersivo que nos invita a descubrir la ciudad ibérica de Ullastret de una manera impactante. Al fin y al cabo, representará una experiencia para quien quiera viajar en el tiempo hasta el mundo de los iberos, complementada con este catálogo, encuentros científicos y una extensa programación divulgativa, en formato presencial y virtual, que esperamos satisfaga los intereses y expectativas de todo tipo de públicos.

En busca de los iberos.

Breve historia de la investigación

Joan Sanmartí

Académico numerario del Institut d'Estudis Catalans
Catedrático de Arqueología de la Universidad de Barcelona

Antes de la Arqueología. Los antecedentes remotos de la investigación

Con la recuperación de los textos de la Antigüedad grecorromana se inicia durante el Renacimiento el reconocimiento del pasado prerromano —interpretado hasta aquel momento a partir de la Biblia— y, con él, de la existencia de los iberos. Entre los trabajos de los eruditos de los siglos *xvi* y *xvii* destaca el estudio sobre la Hispania tarraconense contenido en la *Marca Hispanica, sive Limes Hispanicus* (París, 1668) del occitano Pèire de Marca, el visitador general de Luis XIV en Cataluña durante la Guerra de los Segadores. La obra quería demostrar los derechos históricos de la corona francesa sobre Cataluña, pero con gran sentido crítico y analítico. El autor reconstituyó un mapa paleoetnológico de los pueblos ibéricos que, en general, es perfectamente válido, y que a menudo se utilizó en trabajos posteriores hasta la revisión hecha por el prehistoriador Pere Bosch Gimpera en el segundo y tercer decenio del siglo *xx*.

El periodo prerromano también era conocido por las monedas y otros objetos con inscripciones realizadas en un sistema de escritura diferente del latín, y evidentemente anterior a este, que rápidamente se supuso que era propio de los iberos. El estudio de esta escritura se inició en el siglo *xvi* y progresó lentamente hasta el desciframiento prácticamente completo de los valores fonéticos por el arqueólogo e historiador del arte Manuel Gómez Moreno, ya bien entrado el siglo *xx*.

Nuestros ancestros los iberos. La primera cultura “nacional” española

A mediados del siglo *xix* el conocimiento sobre los iberos no iba mucho más allá de lo que Pèire de Marca había sintetizado. Se los consideraba un único pueblo —con divisiones tribales—, que ocupaba toda la península ibérica y hablaba una lengua emparentada con el vasco. Como Francia con los galos, esto permitía proponer una especie de pasado “nacional” remoto, que legitimaba la existencia de los Estados modernos, retrocediendo en el tiempo mucho más allá de su formación, y a pesar de su evidente diversidad interna.

Esto coincidía con el desarrollo de la arqueología, que descubría las grandes civilizaciones del Próximo Oriente y de la Grecia clásica y prehistórica. Las excavaciones en la antigua Gergovia ya se habían utilizado en la Francia del Segundo Imperio para afirmar la idea de un pueblo galo antecedente directo del pueblo francés. No es extraño, pues, que en 1887 la Real Academia de la Historia recordara a las Comisiones Provinciales de Monumentos la importancia de los monumentos anteriores a la historia escrita. De esta época datan los primeros trabajos de excavación en yacimientos ibéricos, como la necrópolis de Los Collados (Córdoba) (1867), el santuario de El Cerro de los Santos (Albacete) (1871, 1891 y 1898-1903), La Alcudia de Elche (Bajo Vinalopó) (1897-1900 y 1905), la necrópolis de Cabrera de Mar (El Maresme) (1881) o el poblado de El Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Barcelonès) (1905). Hallazgos espectaculares como la “dama” de Elche o las esculturas de El Cerro de los Santos, entre otros elementos (armamento, coroplastia, monedas, etcétera), mostraron a nivel internacional la existencia de un arte destacado, comparable con el de otras civilizaciones prerromanas, como la etrusca. Estos primeros resultados están sintetizados, con un enfoque más próximo a la historia del arte que a la arqueología, en la obra de Pierre Paris *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive* (1903-1904). La limitada actividad arqueológica del momento no podía aportar mucha más información histórica, de manera que el estudio de las estructuras sociopolíticas todavía se basaba en las fuentes

literarias y epigráficas. Así, el político e historiador aragonés Joaquín Costa propuso en los últimos años del siglo XIX — y la arqueología moderna lo ha confirmado — la existencia de unidades político-territoriales de un alcance considerable, presididas por grandes núcleos donde residía la aristocracia, mientras que el grueso de la población ocupaba una extensa red de aldeas. También propuso la existencia de una organización social basada en la dependencia colectiva de ciertas tribus, sometidas a otras de carácter nobiliario. La síntesis más completa, sin embargo, era el artículo “Hispania”, publicado en 1912 por Adolf Schulten en la *Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*. En el año 1920 se editó en castellano por iniciativa de Bosch Gimpera, que completó esta versión con un apéndice sobre la arqueología prerromana hispánica. El autor daba una visión sobre la organización política y social basada en datos etnográficos sobre las poblaciones bereberes modernas. A diferencia de J. Costa, proponía la total autonomía de todos los núcleos de población —ciudades, aldeas, poblados, torres—, independientemente de su tamaño. En consecuencia, las tribus conocidas por las fuentes antiguas eran, según él, unidades meramente étnicas, no políticas.

Pere Bosch Gimpera: el primer desarrollo de la arqueología científica

Pere Bosch Gimpera fue el primer prehistoriador hispánico con una formación completa, teórica y metodológica, equiparable a la de los profesionales europeos, y que se añadía a un sólido conocimiento de las lenguas clásicas. La adquirió entre 1912 y 1914 en la Universidad de Berlín —un centro de elevado prestigio— y en el *Museum für Völkerkunde* de la misma ciudad. Una primera muestra de su talento y formación es su tesis, en la que precisaba con criterios científicos sólidos la cronología de la cerámica ibérica.

El modelo teórico dominante en aquel momento era la llamada “historia cultural”, que atribuía las semejanzas entre las diferentes culturas, aunque estuvieran muy alejadas, al contacto entre pueblos, y aún más concretamente a los movimientos

de población. Esto suponía que la investigación arqueológica debía identificar a los pueblos del pasado prehistórico y protohistórico, descubrir su origen geográfico y reconocer su expansión. El instrumento concreto para conseguirlo era la identificación de “culturas arqueológicas”, es decir, conjuntos de cultura material formados por elementos característicos que aparecen asociados de forma sistemática a un área concreta y que se suponen propios de una “cultura” o de un “pueblo” diferenciado.

El programa científico de Bosch consistía en rehacer la historia del poblamiento primitivo de la península ibérica identificando a los “pueblos” que habían ocupado sucesivamente el territorio, descubriendo sus posibles orígenes extrapeninsulares, sus movimientos dentro de la península y cómo se habían fundido con las poblaciones precedentes para generar nuevas realidades étnicas y culturales (Bosch, 1932). Respecto al primer punto, Bosch creía que los iberos históricos eran descendientes de poblaciones norteafricanas llegadas en el neolítico, a finales del cuarto o principios del tercer milenio a. C., que se habrían extendido desde la Andalucía oriental hasta el macizo del Garraf y el valle medio del Ebro, y que se habrían mezclado con las poblaciones locales. En cambio, al norte del Garraf se habría producido, en el siglo IX a. C., una entrada de población céltica, caracterizada por la cultura de los “campos de urnas”, que habría “celtizado” esta parte de Cataluña. Con todo, y como reacción ante la expansión céltica, los iberos se habrían extendido nuevamente hacia el norte hasta la Galia mediterránea poco antes de la colonización griega o en el siglo VI a. C. Respecto a la cultura ibérica histórica —a partir del siglo VI a. C.—, la entendía como el producto de “un pueblo dotado de gran potencia receptiva y que asimiló numerosos elementos griegos y que, cruzando esta influencia con otros menos poderosas, supo fundirlo todo, dando a sus productos un marcado carácter personal” (Bosch, 1915-1920, pág. 694). Pensaba que esta nueva cultura se constituyó en el sur y en el sureste de la península ibérica, y que se expandió durante los siglos VI y V a. C. hacia el norte, a la zona donde las fuentes griegas más antiguas sitúan a los iberos en sentido estricto, y hacia la Andalucía occidental.

Para verificar estas ideas y caracterizar a los pueblos mencionados en las fuentes, emprendió, a través del Institut d'Estudis Catalans, un ambicioso programa de excavaciones, sobre todo en el Bajo Aragón, donde se excavaron una docena de yacimientos, así como en el Principado: en el Alt Camp (El Vilar de Valls), en Lleida (Tossal de les Tenalles de Sidamon), en el Vallès (silos de Rubí y poblado de L'Alfar) o en el Barcelonès (Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet). Hay que añadir los trabajos de mosén Serra Vilaró en la Cataluña central, en los poblados del Castellvell (Solsona), Anseresa (Olius) y Sant Miquel (Sorba). Paralelamente, en la Comunidad Valenciana se realizaban importantes investigaciones en Sagunto, La Serreta de Alcoy y, de la mano del Servicio de Investigación Prehistórica de la Diputación de Valencia, en La Bastida de les Alcusses y en Sant Miquel de Llíria. En Murcia, entre otros lugares, en el santuario de la Luz y la necrópolis de El Cabecico del Tesoro, así como en Jaén en varios yacimientos, sobre todo la cámara sepulcral de Toya y el santuario de El Collado de los Jardines.

La generación de la posguerra

A pesar de las dificultades propias de la posguerra, las actividades de excavación continuaron en muchos yacimientos en todo el territorio de la antigua Iberia, incluyendo lugares tan emblemáticos como Ullastret, Tivissa, Sant Miquel de Llíria o La Bastida de les Alcusses, entre muchos otros.

Las limitaciones del enfoque teórico estrictamente histórico-cultural ya eran evidentes desde los años treinta para algunos de los alumnos de Bosch, en particular Josep de Calassanç Serra i Ràfols, que completó la obra de su maestro con un planteamiento de corte sociológico, en el que analizaba la organización sociopolítica, la economía, la demografía y las formas de ocupación del territorio. Estas nuevas orientaciones se hicieron aún más evidentes en los trabajos del antropólogo Julio Caro Baroja, el cual, desde una perspectiva fundamentalmente histórica y antropológica, elaboró estudios detallados que buscaban una descripción e interpretación completa del sistema cultural de los iberos,

desde la organización de la sociedad y la economía hasta la religión y la ideología.

La influencia de Caro Baroja es evidente en el prehistoriador Joan Maluquer de Motes, que en el año 1954 formuló la hipótesis de que la sociedad ibérica estaba organizada a través de ciudades que controlaban territorios políticos amplios. Para él, el rasgo diferencial específico de la cultura ibérica era este carácter urbano, que se habría desarrollado por la acción de los griegos a través de Empúries. El comercio focio habría estimulado el crecimiento de la población y del nivel de vida de los iberos, pero siempre dentro de unos límites que permitieran su control, incluso directo en el caso del noreste de Cataluña. En definitiva, Maluquer de Motes trasladaba al pasado los conceptos y mecanismos propios de las experiencias coloniales modernas, con su demostrada capacidad para alterar las condiciones sociales, económicas y políticas de las sociedades colonizadas.

Otra gran figura fue Miquel Tarradell, que refutó definitivamente la hipótesis de Bosch sobre los orígenes africanos de los iberos. Atribuía la formación de la cultura ibérica al contacto con los pueblos colonizadores en el sur y sureste de la península, desde donde se habría extendido hacia el norte. Muy influido por su experiencia profesional en Marruecos, consideraba a las etnias ibéricas como entidades políticamente poco estables, y a sus dirigentes, incluso cuando son designados como “reyes” en las fuentes escritas, como caudillos temporales, aunque su análisis sociológico de la producción artística ibérica, inspirado en los trabajos del teórico de la historia del arte Arnold Hauser y del arqueólogo Ranuccio Bianchi-Bandinelli, lo llevó a postular la existencia de producciones socialmente diferenciadas.

En Valencia cabe destacar particularmente la actividad del mismo Tarradell, sobre todo en tierras alicantinas, y de Domingo Fletcher, el cual, además de sus estudios de epigrafía y los trabajos de excavación, es autor de interesantes síntesis, todavía vigentes en diferentes aspectos. Sería injusto olvidar la actuación en estos años de diversos grupos de aficionados, sobre todo en Cataluña, entre los que destacan, por la solidez

científica de sus aportaciones, Josep Barberà y Emeterio Cuadrado.

La situación actual: una arqueología moderna y polifacética

El uso de los métodos de excavación estratigráfica se había ido generalizando en la arqueología clásica y protohistórica peninsular por influencia de Nino Lamboglia y su presencia desde los años cuarenta en los cursos de arqueología de Empúries. A partir de los años sesenta, sin embargo, los jóvenes arqueólogos, formados en contacto con la escuela alemana que trabajaba en el sur de la península y, en el caso de Cataluña, con la generación de nuevos profesionales languedocianos encabezada por Michel Py, empezaron a aplicar estos métodos de manera más rigurosa, a menudo en forma de sondeos en profundidad, que revelaban todo el arco cronológico de los yacimientos. Esto coincidió con un gran progreso en el conocimiento de diferentes tipos de material, sobre todo las cerámicas del mundo griego e itálico, presentes en los yacimientos ibéricos y susceptibles de proporcionar dataciones precisas. Esta combinación permitió fijar la cronología y la evolución de la cultura material de una importante serie de yacimientos, analizar las conexiones de las fases iniciales de la cultura ibérica con los antecedentes de la primera Edad del Hierro y evaluar el peso en su formación de los factores exógenos, griegos y fenicios esencialmente. Simbólicamente, se puede considerar que esta etapa se cierra con el *Simposio Internacional: Los orígenes del mundo ibérico*, celebrado en Barcelona y Empúries en 1977.

A partir de los años ochenta, la influencia de la arqueología procesual y del materialismo histórico propició nuevos planteamientos que pretendían reconstituir el funcionamiento y la evolución del sistema cultural. Un aspecto clave era el estudio de las formas de ocupación del territorio, a partir de prospecciones que revelaran el número, el tamaño y la distribución de los asentamientos. Con este enfoque propio de la geografía humana nacieron varios proyectos en la Alta Andalucía, en el valle medio del Ebro, en la costa de

Cataluña y en el País Valencià, que están en la base de la interpretación sobre las estructuras político-territoriales y su organización interna. En general, han revelado la existencia de sociedades jerarquizadas, que a veces recuerdan las formas de organización propias de las ciudades Estado etruscas, griegas y fenicias. La reunión *Arqueología Espacial: Coloquio sobre Distribución y Relaciones entre los Asentamientos*, organizada por Franciso Burillo en Teruel en 1984, indica el empuje que en pocos años había adquirido este enfoque, que todavía sigue orientando una gran parte de la investigación, incorporando nuevas perspectivas como el análisis del paisaje periurbano y utilizando nuevas técnicas de prospección y análisis, como la recuperación de datos LIDAR y los sistemas de información geográfica.

Paralelamente, se comprendió que, para poder entender el funcionamiento interno y comparar las diferentes categorías de núcleos, era necesario excavar yacimientos de distintos tipos, analizar grandes superficies de los mismos y reinterpretar antiguas excavaciones en extensión. Esto ha permitido conocer asentamientos de naturaleza muy diversa, como los núcleos urbanos, las granjas, aldeas, pequeños núcleos de producción siderúrgica, talleres de producción de cerámica a gran escala, puertos intensamente vinculados con el comercio griego y púnico, y enclaves fortificados que permitían el control de pequeñas regiones por parte del estamento aristocrático. La gran diversidad de funciones y la existencia de habitáculos de estructura y de dimensiones muy diversas han confirmado la existencia de una sociedad muy compleja, basada en la desigualdad hereditaria y dirigida, con fórmulas diversas en los diferentes territorios, por un estamento aristocrático del que surgían los dirigentes que en las fuentes escritas son designados como reyes o líderes. A todo ello hay que añadir numerosos trabajos en necrópolis, que han puesto de manifiesto las diferencias en la ideología funeraria entre la zona meridional y centro septentrional, y las distintas formas de representación del poder que les son propias. Desde hace años, los trabajos de excavación se complementan (y en algún caso son sustituidos) por las prospecciones geofísicas, que permiten cartografiar el subsuelo con precisión notable.

En cuanto a los estudios de los materiales, la generalización de los trabajos de arqueobiología y arqueometría y el análisis cuantitativo riguroso de los artefactos van aportando progresivamente informaciones extremadamente valiosas sobre la gestión del entorno y los recursos económicos, sobre el comercio, el uso de los bienes importados en las estrategias de poder y la organización social del trabajo artesanal. A todo ello hay que añadir la renovación de los estudios sobre la iconografía, en el campo de la escultura y en relación con la iconografía de las cerámicas decoradas y los vasos metálicos, que ha aportado nuevas perspectivas sobre la sociología de estas producciones, tanto desde una óptica de clase como de género.

En relación con la persistente cuestión de los “orígenes” de la cultura ibérica se distinguen diferentes enfoques, no necesariamente contradictorios, según la noción de “cultura” de los diferentes autores. Los que mantienen un enfoque “civilizacionista”, que atiende sobre todo a los aspectos superestructurales, la ven como el producto híbrido del contacto entre las poblaciones locales y los “colonizadores” fenicios y griegos. Otros investigadores, sin embargo, centran su análisis en el desarrollo de las estructuras económicas y políticas subyacentes, y entienden la formación de las sociedades estratificadas como el resultado de un proceso complejo de crecimiento demográfico, de innovación tecnológica y de estratificación social.

Balance

Desde los tiempos de Bosch Gimpera la arqueología hispánica ha seguido las tendencias de la investigación arqueológica europea y norteamericana, con unos resultados globalmente comparables con los obtenidos en los países de nuestro entorno. En el caso concreto del periodo ibérico, el balance es particularmente positivo, hasta el punto que no es exagerado decir que es, junto con las poblaciones de la Galia mediterránea, una de las civilizaciones prerromanas mejor conocidas del Mediterráneo centro-occidental, y que dispone

de trabajos de diferentes libros de síntesis y magníficos catálogos de exposición. Todo ello plantea un reto importante a la sociedad y las instituciones, que es el del mantenimiento, la museización y la divulgación de un patrimonio de primer orden, aún poco conocido y mal interpretado por la mayor parte de la población.

Los íberos en el MAC

Núria Molist Responsable de la sede de Olèrdola i conservadora colección ibérica del Museo de Arqueología de Catalunya - Barcelona,
Gabriel de Prado Responsable del Museu de Arqueologia de Catalunya en Ullastret, **M. Carme Rovira** Coordinadora de exposiciones en el Museo de Arqueología de Catalunya
Comissariado de la exposición

El Museo de Arqueología de Cataluña (MAC) —declarado Museo Nacional por la Ley de Museos 17/1990— reúne las colecciones arqueológicas de época ibérica más importantes de Cataluña, formadas desde el fin del siglo XIX. La de la sede central, en Barcelona, es la más diversa, con fondos procedentes de poblados y necrópolis de toda Cataluña, Aragón, la Comunidad Valenciana y el sureste peninsular. La mayoría de ellos son fruto de intervenciones arqueológicas y donaciones, otros, de antiguas adquisiciones como las hechas por la Junta de Museos, que compró más de 400 exvotos de los santuarios de Los Altos del Sotillo (Castellar, Jaén) y de La Luz (Murcia) y algún busto del Cerro de los Santos (Albacete).

Entre los materiales más destacados figuran los de la necrópolis de Can Rodon de l'Hort (Cabrera de Mar), cedidos por la familia Rubio de la Serna, el primer yacimiento ibero descubierto en Cataluña en 1881. Poco antes (1871), habían aparecido las polémicas esculturas del Cerro de los Santos, mientras que la Dama de Elche no lo haría hasta 1897. El cráneo enclavado del Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) es otro de los elementos singulares de nuestro fondo, por sí mismo y por proceder de unas excavaciones pioneras emprendidas por Ferran de Segarra en 1904. Más tarde cedería los terrenos del poblado y las piezas al Institut d'Estudis Catalans (IEC). La figura de Pere Bosch Gimpera resulta primordial por su aportación a la arqueología ibérica y al propio Museo de Arqueología de Cataluña. Creó el Servicio de Investigaciones Arqueológicas y dirigió las intervenciones del IEC desde 1914, estancadas en 1923 durante un corto periodo por la Dictadura de Primo de Rivera. Él y su equipo intervinieron en numerosos asentamientos

con el objetivo de definir la cronología, el poblamiento y las características territoriales de esta cultura. Una parte de los fructíferos trabajos se concentró en la zona de Matarraña, en las tierras del Ebro y en Castellón, en necrópolis (Fig. 1) como las de San Cristóbal (Mazaleón), El Castellar (Oliva) o el sepulcro de Els Espleters (La Salzedella) y, sobre todo, en poblados como los de San Antonio y el Tossal Redó (Calaceite) o el Piuró del Barranc Fondo (Mazaleón). Se actuó también en Empúries (L'Escala), en el Tossal de les Tenalles (Sidamon), la Gessera (Caseres), el Turó de la Rovira (Barcelona), Can Fatjó (Rubí) y el alfar de Fontscaldes (Valls).

A partir de 1935, ya como director del entonces recientemente creado Museo Arqueológico de Barcelona, Bosch impulsó la divulgación social de este conocimiento incorporando los objetos recuperados en estos lugares a la exposición permanente, donde han perdurado hasta la actualidad. La Guerra Civil se convirtió en un reto para la conservación de este patrimonio. Uno de los conjuntos más emblemáticos, el del tesoro de Tivissa —aparecido fortuitamente en 1927 y adquirido en 1936—, tuvo que ser transportado a Ginebra para salvaguardarlo y regresó bajo el régimen franquista (Fig. 2). Entonces, bajo el paraguas del Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación de Barcelona se iniciaron nuevas excavaciones —a menudo de la mano de Josep Barberà— que han enriquecido la colección del museo: la ciudad de Burriac y su necrópolis (Cabrera de Mar), la Penya del Moro (Sant Just Desvern), la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt), Can Olivé (Cerdanyola del Vallès), el Turó del Vent (Llinars del Vallès) o el Turó del Montgròs (El Brull). El restablecimiento de la Generalitat de Catalunya en 1981 comportó una nueva organización administrativa, por la que los ingresos de material de época ibérica en el Museo de Arqueología de Cataluña han quedado limitados a las intervenciones de Olèrdola y Molí d'Espígol y a pequeñas incorporaciones puntuales como las del Coll del Moro (Gandesa o Monteró (Camarasa). Con la suma de todas ellas, el centro sigue presentando al público una visión completa de los pueblos iberos.

Sin embargo, las muestras de los núcleos indigetes se concentran esencialmente entre las sedes de Girona, Empúries y Ullastret. Las de la primera de ellas, entre las reservas de Pedret y el museo del monasterio de Sant Pere de Galligants, reúnen

objetos de Empúries, de las antiguas excavaciones y compras de la Comisión de Monumentos, pero una parte es fruto de intervenciones efectuadas más tarde en varios yacimientos por el Servicio Técnico de Investigaciones Arqueológicas, Conservación y Catalogación de Monumentos y por el Centro de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación de Girona, a los que posteriormente se han añadido las impulsadas por la Generalidad de Cataluña desde el Museo de Arqueología de Cataluña y el Centro de Arqueología Subacuática de Cataluña (CASC).

Las intervenciones iniciadas en la posguerra por arqueólogos como Lluís Pericot, Miquel Oliva o Francesc Riuró en diversos poblados y campos de agrupamientos de silos en las actuales comarcas gerundenses han permitido reunir materiales de lugares significativos como los poblados costeros del Puig Castellet (Lloret de Mar) y Castell (Palamós), La Creueta (Quart) y Sant Julià de Ramis —en las inmediaciones de la ciudad de Girona— y de agrupaciones de silos como las de Saus (Saus, Camallera y Llampiaes). Un caso excepcional es el complejo del Mas Castellar (Pontós) (Fig. 3). Las excavaciones —iniciadas en la década de 1970 por Aurora Martín y continuadas por Enriqueta Pons— de un asentamiento residencial que evoluciona entre el siglo VI y principios del siglo II a. C., con un gran conjunto de silos asociados, han aportado uno de los repertorios materiales más singulares del mundo ibérico peninsular, en forma de estructuras, objetos, restos paleobiológicos y residuos productivos gracias a la colaboración sostenida de un extenso equipo interdisciplinario durante más de veinte años. El poblado de Castell, ya mencionado, es otro asentamiento ibero destacable en el área indigeta. Fue descubierto en el año 1935, pero no sería hasta 1944 cuando se iniciaran las campañas de excavación sistemáticas, dirigidas por Lluís Pericot y Miquel Oliva hasta el año 1951. Después, el yacimiento casi cayó en el olvido hasta que a inicios de la década de 1980, durante una campaña de limpieza, se encontró la lámina de plomo con la inscripción ibérica más extensa que se conoce en Cataluña (Fig. 4). Desde el año 2001, con la compra del paraje por parte de la Generalitat, es gestionado por el Museo de Arqueología de Cataluña que ha realizado importantes intervenciones de excavación y puesta en valor. Por otra parte, en la sede de Empúries se conservan producciones ibéricas que formaban parte

de ajuares de la necrópolis noreste o de contextos residenciales, como la Neápolis. Este yacimiento también fue determinante en el establecimiento de la periodización de la cultura ibérica, ya que Bosch Gimpera basó sus estudios en la posición estratigráfica de los materiales aparecidos en las intervenciones iniciadas en 1907.

No obstante, Ullastret representa el conjunto arqueológico de época ibérica más importante de Cataluña y, por extensión, uno de los más emblemáticos de la cultura ibérica. Su descubrimiento, en el año 1931, atrajo inmediatamente la atención del mundo académico, a la vez que la Comisión Provincial de Monumentos de Girona y el Institut d'Estudis Catalans encargaban los primeros trabajos topográficos. Pocos años después, la Generalidad republicana lo incluyó en el Registro del Patrimonio Histórico, Artístico y Científico de Cataluña.

En 1947, el binomio Pericot y Oliva empezaba las excavaciones arqueológicas en el Puig de Sant Andreu, las cuales a partir de 1952 se sucederían con una periodicidad anual gracias al apoyo de la Diputación Provincial de Girona. El yacimiento se convirtió en un referente en el ámbito científico y, muy pronto, también en el popular gracias a las menciones del escritor Josep Pla. Esto comportó que Lluís Pericot planteara la necesidad de crear un museo monográfico; la Diputación provincial asumió la propuesta y el museo se inauguró en el año 1961.

Aquella misma década se descubrió la Illa d'en Reixac, el otro hábitat que conforma el conjunto ibérico de Ullastret, se amplió el museo y se construyó un almacén, hecho que permitió que volvieran todos los materiales del yacimiento depositados en el Museo Arqueológico Provincial de Girona. Miquel Oliva, muerto en el año 1974, fue relevado por Aurora Martín, que emprendió nuevas excavaciones en la Illa d'en Reixac, en el Puig de Sant Andreu y, a partir de 1982, en la necrópolis del Puig de Serra (Serra de Daró), descubierta poco antes.

En 1990, una vez integrado en la estructura del Museo de Arqueología de Cataluña, se ejecutó una profunda remodelación del museo. Además, desde 2016, dispone de una sala inmersiva en la que se proyecta un audiovisual con la reconstrucción virtual

de la ciudad ibérica. Este recurso se ha podido crear gracias a la información proporcionada por la investigación desarrollada en el conjunto, a través de proyectos propios o de colaboración de ámbito nacional e internacional, como el de prospección geofísica en la Illa d'en Reixac o la excavación del foso que defendía el sector occidental del Puig de Sant Andreu.

La sede más meridional del Museo de Arqueología de Cataluña se encuentra en Olèrdola y presenta una larga secuencia cronológica que arranca con un asentamiento calcolítico. La primera intervención controlada la llevó a cabo el padre Llanas en la iglesia prerrománica de Sant Miquel en el año 1882, pero los trabajos no se reanudaron hasta las intervenciones del IEC en la década de 1920 —impulsadas por Pere Bosch Gimpera y Josep Colominas— y a partir de 1921 ya se hablaba de un poblado ibero en los artículos publicados por Maties Pallarés, Josep Colomines y Adolf Lammerer.

Después de la adquisición por parte de la Diputació de Barcelona del conjunto en el año 1963, se realizaron obras de restauración y en 1971 se creó un museo monográfico, en el que ahora se muestran los objetos localizados en las excavaciones de los últimos decenios. La nueva etapa de intervenciones, iniciadas a mediados de la década de 1980 por el Museo Arqueológico de Barcelona —después Museo de Arqueología de Cataluña— detrás de la muralla, fue fundamental para documentar las estructuras y la cultura material asociada a cada periodo (Fig. 6). Bastante alterado por la fortificación romana y la ciudad medieval, el *oppidum* cesetano ocupa un espacio de aproximadamente 3,5 ha, con un urbanismo adaptado al relieve en pendiente. La singularidad de este poblado, ubicado entre la llanura penedesenca y la cordillera litoral y comunicado directamente con la costa, radica en haberse identificado en él un taller de tintorería o curtiduría, el primero documentado del mundo ibérico. Actualmente, los trabajos arqueológicos en curso confirman que la zona de muralla y las casas en torno al acceso principal al yacimiento fueron destruidas durante la Segunda Guerra Púnica. Además de lo expuesto sobre sus sedes, hay que mencionar que el Museo de Arqueología de Cataluña también gestiona fondos arqueológicos vinculados a la cultura ibérica en los depósitos

de patrimonio cultural ubicados en Cervera y Pedret (Girona). Estos equipamientos reciben los depósitos permanentes de las excavaciones arqueológicas llevadas a cabo en Cataluña desde 1981 por equipos de investigación universitaria, arqueólogos y empresas de arqueología. En el de Girona se concentran los materiales de las comarcas gerundenses y en Cervera los del resto de Cataluña.

La digitalización de los fondos del Museo de Arqueología de Cataluña es una tarea continua, que se realiza en paralelo, junto con las labores de conservación preventiva, documentación, publicación —entre las que destacan las series monográficas y guías de los yacimientos— y estudio, con el objetivo de incrementar el conocimiento sobre las colecciones ibéricas, que se ven reforzadas por el esfuerzo de investigadores y equipos de investigación externos. Igualmente, entre las prioridades de la institución se incluye la de dar a conocer el valor patrimonial de la cultura ibérica, renovando las exposiciones permanentes o preparando muestras temporales como la de “El enigma ibero”, a la que corresponde este catálogo. Precisamente la difusión del legado ibero es el reto del programa liderado por el Museo de Arqueología de Cataluña “Ruta de los iberos”, que integra 26 yacimientos de todo el territorio catalán que representan el mosaico de los pueblos iberos del norte al sur y desde las tierras de poniente y centrales hasta las litorales.

No podemos cerrar esta síntesis sobre el patrimonio ibérico del Museo de Arqueología de Cataluña sin mencionar los yacimientos que han pasado a gestionarse desde la Agencia Catalana del Patrimonio Cultural (ACdPC) a raíz de su creación en 2014. La amplia trayectoria de investigación llevada a cabo durante décadas en estos yacimientos determina que tengan un peso importantísimo en el conocimiento del mundo ibérico de los territorios ilercavones e ilergetes: entre los primeros se encuentra la ciudad de el Castellet de Banyoles (Tivissa) o el poblado y las necrópolis del Coll de Moro y Maries (Gandesa) y, también, la ciudad ilergeta de Molí d’Espíol (Tornabous). En todos ellos hay proyectos de investigación en curso, en los dos primeros, encabezados por la Universidad de Barcelona y, en el último, por el Museo de Arqueología de Cataluña.

El fin de un mundo: los iberos entre la Segunda Guerra Púnica y la consolidación de la conquista romana

Fernando Quesada-Sanz
Universidad Autónoma de Madrid

Los iberos atrapados en una 'guerra mundial'

Desde su origen, los iberos desarrollaron su cultura en estrecha relación con influencias externas, mediterráneas (fenicios, griegos, etruscos, baleares) y continentales (distintos pueblos del ámbito de los 'campos de Urnas' y célticos). En el terreno de lo militar, en particular, la configuración y evolución de las panoplias de los pueblos peninsulares fue resultado de muchas influencias de todos esos ámbitos trabadas entre sí, unidas a la característica vitalidad e inventiva de los propios Iberos. Además, su participación como mercenarios al servicio de los cartagineses en Sicilia, al menos desde el año 480 a. C. (batalla de Himera), los hizo famosos como tropas duras y en general fiables. Algo después, los propios griegos de Siracusa tomaron contingentes hispanos a su servicio (Diodoro 14, 75).

La cultura Ibérica pudo mantenerse libre de los peores conflictos que asolaron el Mediterráneo durante varios siglos. Ello acabó de golpe cuando en 241 a. C. los cartagineses se vieron derrotados en la Primera Guerra Púnica y perdieron Sicilia, Córcega y Cerdeña, además de verse obligados a pagar una enorme indemnización de guerra. Fue entonces (237-219 a. C.) cuando Cartago intensificó su labor de control y expansión en Iberia a través de las actividades de los Barca (Amílcar, su yerno Asdrúbal y el hijo del primero, Aníbal). La Península se convertiría poco después en un teatro de operaciones decisivas

en esa verdadera 'guerra mundial' de la época, que fue la Segunda Guerra Púnica o 'Guerra de Aníbal' (218-202 a. C.). Desde el principio de la guerra el Senado de Roma, aun teniendo a Aníbal ante sus puertas, decidió llevar la guerra a territorio cartaginés, y ya en 218 a. C. un ejército romano desembarcó en Empúries porque veía con claridad que Iberia era la base logística de Aníbal, su reserva estratégica de refuerzos entrenados y de plata. Un rasgo característico de la guerra en Iberia es que para ambos bandos fue un escenario a la larga decisivo: quien se quedara con la Península acabaría ganando la guerra.

Justo cuando en 211 a. C. parecía que los romanos en Hispania habían sufrido una derrota decisiva, con la muerte incluso de sus generales Publio y Cneo Escipión, Roma envió al joven Publio Cornelio, respectivamente hijo y sobrino de los anteriores, quien daría la vuelta a la guerra al tomar en un audaz golpe de mano en 209 a. C. el gran arsenal púnico de Carthago Nova (Cartagena), liberando y tratando con amabilidad a los nobles rehenes hispanos que los cartagineses retenían allí para garantizar la fidelidad de los diversos pueblos. Aunque al año siguiente Asdrúbal se escapó con su ejército intacto tras la batalla de *Baecula* (208 a. C.) en el Guadalquivir y marchó a Italia para intentar reunirse con su hermano Aníbal, Escipión quedó en Iberia, donde casi todos los príncipes y nobles iberos se pasaron a su bando. Mientras Asdrúbal fracasaba en su intento en Italia, Escipión prosiguió con su campaña hispana y, tras una resonante victoria en Ilipa (206 a. C.), se aseguró la rendición de las ciudades púnicas de Iberia y el control de la Península. Cartago estaba ya perdida: la campaña africana, en la que los númidas de Masinisa se aliaron con Roma, culminó tras Zama (202 a. C.) con la rendición incondicional de Cartago. Mientras tanto, en Iberia (en adelante Hispania) Roma controlaba toda la fachada mediterránea y la cuenca del Guadalquivir y estaba decidida a quedarse. De hecho, entre 198/197 a. C. creó dos provincias, la *Citerior* (más cercana a Roma) y la *Ulterior* (de más allá, en este caso al oeste de una línea diagonal aproximada entre la zona del Cabo de Gata y Linares). A cambio, se encontraron con una revuelta de proporciones colosales: los 'indígenas' se habían dado

cuenta de que solo estaban cambiando de amo y no estaban por la labor (Livio 33, 21 y 42-43). Harían falta un cónsul, Maro Porcio Catón, y una guerra feroz (195 a. C.) para aplastar la rebelión.

Los romanos y su empleo de tropas hispanas

Sobre las legiones romanas suelen los libros insistir en el detalle de la composición de cada legión, con sus sucesivas líneas (*acies*) de unos 1.200 *velites* (infantes ligeros que combatían en orden abierto con armamento liviano), *hastati* y *principes* que formaban las dos líneas principales de infantería de línea (en torno a 2.400 hombres), armados con el temible *pilum* o jabalina pesada, y la reserva de 600 *triarii* veteranos armados con lanza (*hasta*). También suele destacarse la debilidad de la caballería legionaria (300 jinetes en diez *turmae*). Cada ejército consular contaba con dos de estas legiones reforzadas por un número similar de aliados (*socii*), que además proporcionaban una caballería más fuerte, para un total de entre 20.000 y 25.000 hombres por ejército consular completo.

Pero conviene resaltar que la principal característica de los ejércitos de Roma fue su potencia numérica, resultado de la ancestral política de obligar en los tratados a los pueblos latinos, etruscos y otros, previamente derrotados y anexionados o sometidos, a proporcionar tropas aliadas (*socii*) en una proporción similar a la de la propia Roma en infantería, e incluso triple en caballería. Las cifras, son verdaderamente enormes: “*el número de hombres aptos para empuñar las armas, entre romanos y aliados, superaba los setecientos mil; los jinetes eran unos setenta mil. Y Aníbal, que no disponía ni de veinte mil hombres, se atrevió a invadir Italia*” (Polibio 2, 24). No hay razones para desconfiar de las detalladas cifras que Polibio desglosa, tomadas de un documento oficial, la *formula togatorum*. Los largos años de la Segunda Guerra Púnica constituyen una suerte de periodo bisagra en que los generales romanos y, en especial, el más dotado de ellos, Escipión el Africano, acometieron numerosas reformas organizativas y tácticas que hicieron del ejército romano un arma mucho más flexible y eficaz de lo que había sido.

Crónicamente escasos de tropas itálicas, en Iberia los generales romanos, que nunca tuvieron más de dos a cuatro legiones (entre el 10-18% del total de su esfuerzo militar), se vieron por primera vez obligados a contar con la ayuda de tropas hispanas aliadas e incluso mercenarias (Livio 24, 49). Que estos contingentes no siempre se mostraron leales lo muestra el desastre de los Escipiones en 211 a. C. (Livio 25, 32-33). Aunque su hijo y sobrino, el futuro ‘Africano’, nunca puso su suerte en manos de los aliados hispanos, sí hubo de seguir empleándolos en gran número, sin embargo. Dichas tropas incluían caballería y tropas ligeras, pero también tropas de línea que Escipión se atrevió a situar en 206 a. C. en el centro de su línea de batalla en Ilipa (Polibio 11, 22, 6; Livio 28, 14, 9).

Cartagineses e iberos

Con todo, el ejército romano a fines del siglo III a. C. era básicamente una milicia cívica y censitaria de ciudadanos, con un fuerte núcleo de infantería de línea complementada por tropas ligeras y caballería, pero en el que todas las unidades tenían el mismo origen y estructura orgánica. Las tropas aliadas itálicas se encuadraban en grandes unidades de tamaño similar a las legiones y se dotaban de similar armamento y tácticas. Sus mandos eran oficiales/magistrados que hablaban la misma lengua y bebían de la misma tradición cultural y religiosa que sus hombres. Su estructura en centurias, manipulos y líneas de batalla armadas de modo distinto era muy articulada, pero el ejército en su conjunto era al tiempo sencillo en su composición, menos elaborada que la del ejército de Cartago, ya que carecía de unidades especializadas de infantería ligera, de caballería, artillería, elefantes y otras armas exóticas. Era, por consiguiente, un tipo de ejército relativamente fácil de gobernar y mandar en batalla.

Por su parte, el ejército cartaginés durante los siglos anteriores a la Segunda Guerra Púnica había contado con un muy importante núcleo de tropas ciudadanas, pero en época de Aníbal tenía ya una composición diferente, multiétnica. En Hispania las tropas que Aníbal dejó a cargo de su hermano Asdrúbal, divididas en hasta tres ejércitos independientes,

incluían tropas africanas, libiofenicias, númeridas, iberas, baleares, celtíberas e incluso ligures, que desde el punto de vista de la lealtad se dividían en tres clases de contingentes: súbditos, obligados a aportar tropas (por ejemplo libios); cuerpos militares aportados por los aliados de Cartago, en situación de cierta dependencia o inferioridad (por ejemplo númeridas y algunos pueblos ibéricos peninsulares), y, finalmente, mercenarios contratados a sueldo (por ejemplo, contingentes baleares). Entre los pueblos de la Península Ibérica pueden hallarse ejemplos de las tres categorías de tropas, que no siempre resultaron fiables (Livio 23,29 en Híbera). También existían mercenarios contratados no individualmente, sino en unidades completas, y, finalmente, debemos recordar que algunos de los pueblos iberos combatieron al lado de los cartagineses en calidad de aliados. Este es el caso de los ilergetes del noreste, al mando de sus príncipes Indíbil y Mandonio, quienes en calidad de aliados fueron fieles a su pacto con los generales cartagineses de Iberia (Polibio 3, 76, 7; Livio 25, 34) y que, también en calidad de aliados libres, abandonaron a Asdrúbal cuando se consideraron maltratados (Polibio 9, 11; 10, 35) para pasarse a Escipión —que no a una entidad abstracta llamada Roma—. A menudo los mercenarios puros eran contingentes relativamente pequeños de especialistas, como los afamados honderos baleares, pero a veces podían sumar varios miles de hombres. Las fuerzas africanas enviadas a Iberia por el Senado de Cartago como refuerzo nunca fueron muy numerosas después del gran traslado del 219/218 a. C. (Polibio 3, 33, 8-16; 33, 15-17; Livio 21, 21, 11-13) y fueron disminuyendo con el tiempo (Apiano, *Iberia* 16; Livio 23, 26, 2; 23, 27, 9-12), de modo que poco a poco los ejércitos cartagineses de Iberia aumentaron su proporción de hispanos. A medida que pasaron los años, los ejércitos púnicos de Iberia se separaron en su composición del de Aníbal en Italia. Una de sus mayores habilidades fue fundir un grupo tan heterogéneo de etnias, costumbres, tácticas y armas en un conjunto eficaz, de una gran flexibilidad táctica y movilidad estratégica. No todos los generales cartagineses estaban tan dotados, sin embargo, y eso se reflejó sobre todo en las campañas de *Iberia*, donde además había ‘tres generales, mal avenidos hasta el extremo casi de traicionarse unos a otros’ (según Livio 26, 41, 20).

Tropas, armas y tácticas ibéricas en la Segunda Guerra Púnica

En Hispania el papel de las tropas iberas y celtíberas fue de la máxima importancia para ambos bandos, como súbditos, aliados y mercenarios de Cartago y como aliados y mercenarios de Roma. Al contrario que en el caso del entrenado ejército de Aníbal, las levass mucho más apresuradas en Celtiberia o Iberia no dejaban más opción a los generales púnicos o romanos que usar dichas tropas con sus armas, tácticas y jefes nativos, sin mayores intentos de adaptarlos a una estructura más formal. Pese al mito del carácter sumamente irregular, ligero y guerrillero de las armas y tácticas de los iberos, lo cierto es que tanto los cartagineses (a menudo) como los romanos (por ejemplo en la gran batalla de Ilipa) podían usar, y usaron, partes significativas de sus tropas indígenas como infantería de línea, que combatía en formación cerrada y que era capaz de, al menos, avanzar en frente formal (*acies instructa*). En efecto, los iberos, lejos de ser siempre infantería ligera, luchaban a menudo en formación reconocible, agrupados por pueblos y reconocibles a distancia por sus armas y estandartes; fue así como tanto romanos como cartagineses pudieron emplearlos a fondo en batallas campales. Pese a ello, también es cierto que, a medida que el ejército romano, una vez acabada la guerra, disponía de más tropas regulares, relegó a los contingentes indígenas a tareas secundarias, como infantería de uso mixto (peltastas/*scutati*) o ligera (*caetrati*), hasta que finalmente los iberos o celtíberos solo fueron empleados por los romanos como meros auxiliares ya en época setoriana y cesariana (primera mitad del siglo I a. C.).

El armamento ibérico de este periodo crepuscular de la cultura mediterránea se componía normalmente de un arma arrojadiza pesada similar al *pilum* romano (la *falarica*), acompañada de una lanza no arrojadiza y de una falcata o una espada de hoja recta. El armamento defensivo había sufrido importantes modificaciones desde las décadas anteriores, y el escudo circular de tamaño mediano (unos 45/65 cm. de diámetro) estaba siendo progresivamente sustituido por un escudo de forma oval y cuerpo plano plano similar al *thureos* helenístico usado en todo el Mediterráneo y al *scutum* celta, y diferente del escudo oval romano curvado en forma de teja; ambos tipos de escudo oval

—plano y curvo— aseguraban mayor protección al cuerpo en una batalla cerrada que el escudo circular. Parece también que junto al tradicional capacete de cuero y cascos de bronce locales se hizo popular el casco de bronce de tipo Montefortino, empleado sobre todo por los romanos y también por los cartagineses.

Reyes, reyezuelos y caudillos tras el caos de la Segunda Guerra Púnica

La ya citada necesidad de aliados locales explica, junto con la habilidad diplomática de Escipión el Africano, el trato cuidadoso y amigable que Roma dio a los príncipes y reyes locales iberos durante sus primeros años en Iberia, trato exquisito que fue significativamente abandonado tras la derrota de los cartagineses en 206 a. C. Roma había llegado para quedarse, y este hecho desencadenó sucesivas revueltas de los desengañados iberos, entre ellas la masiva rebelión de los ilergetes y una coalición de pueblos iberos del noreste dirigidos por Indibil y Mandonio (Livio, 28, 19; 28, 32). Precisamente las actividades de estos líderes, o las de Culchas/Colicas en el sur, muestran varios aspectos del carácter de la guerra entre los iberos cuando combatieron por y para sí mismos y no al servicio de Cartago o de Roma.

Desde 209 a. C. los líderes de los ilergetes habían sido fieles a Escipión desde una perspectiva personal. Por eso cuando en 206 a. C. creyeron que había muerto y comprendieron las verdaderas intenciones romanas para Iberia (Livio 28, 24, 3), reunieron tropas de una amplia confederación (Livio 28, 31), mientras que otros pueblos ibéricos eran ya —y permanecerían— aliados de Roma, en particular los sedetanos y los suesetanos de la cuenca media del Ebro (Livio 28, 24, 3), desunión muy significativa. Donde las fuentes grecolatinas hablaban de 'soberanos' y 'príncipes', pasan a llamarles ahora 'jefes de bandidos' (Livio 28, 32, 9). Sin embargo, reunían un ejército equivalente a uno romano consular, con unos 22.500 hombres, cifra plausible y coincidente con lo que sabemos de la demografía de la época. Las dos campañas que siguieron (años 206 y 205 a. C.) se ponen de manifiesto muchas

particularidades de la guerra entre los iberos: por un lado, una concepción personal y no estatal del liderazgo, objetivos parciales (fundamentalmente depredadores, basados en el saqueo estacional de los campos y ganados), ausencia de guerra de asedio y, por otro, capacidad de reunir contingentes grandes, formados por una mezcla de infantería de línea, ligera y de caballería, que tienen campamentos fortificados, en combate forman en línea de batalla organizada (*acies instructa*), que se articulan en alas por pueblos y son capaces de poner en serias dificultades a las legiones romanas (Pol. 11, 32-33, Livio 28, 33-34 y Livio 29, 2). Con las dos reñidas victorias romanas la coalición se desintegró y -de nuevo interpretando la situación en clave personal, los ilergetes entregaron a Mandonio, uno de los escasos caudillos supervivientes (Livio 29, 1, 1-5) para que fuera ejecutado por los romanos, confiando en lavar su culpa y obtener condiciones mejores.

Roma se asienta en el territorio ibérico: el siglo II a. C.

Pese a esto, en el año 197 a. C. prácticamente toda la zona ibérica se alzó en armas, coincidiendo con la división de Iberia en dos provincias romanas (*Citerior* y *Ulterior*). El pretor del 'más allá', M. Helvio hubo de hacer frente a una grave crisis (Livio 33, 21, 6-9): una serie de jefes ibéricos, como Luxinio y un caudillo o 'señor de la guerra' llamado Culchas, que ya había participado en la guerra de Aníbal, se levantaron en armas, Culchas, con 17 ciudades fortificadas, y Luxinio, con otras, que incluían lugares clave como la ciudad de Carmona. Al tiempo el otro pretor, Gayo Sempronio Tuditano, sufrió una grave derrota en la *Citerior* y murió a causa de sus heridas (Livio 33, 25, 8-9). Los refuerzos para el año siguiente fueron también insuficientes, de modo que en 195 a. C. Roma asignó todo un cónsul, Marco Porcio Catón, quien nada más llegar hubo de librar una dura aunque a la postre victoriosa batalla campal ante Empúries (Livio 34, 13-15) y luego, en colaboración con el pretor de *Ulterior*, Apio Claudio, inició una enconada campaña con nuevas batallas y asedios. Todo esto muestra que la historiografía de época imperial romana (Livio, Estrabón), según la cual los pueblos ibéricos eran menos belicosos y capaces militarmente que los del interior, no es cierta y es una

extrapolación hacia el pasado (fines del siglo III y principios del II a. C.) de una situación muy posterior (desde 150 a. C. en adelante), en la que el territorio ibérico ya estaba pacificado, a diferencia del interior y la fachada atlántica.

Pese al triunfo concedido a Catón, que regresó a Roma en 194 a. C., la situación siguió revuelta durante décadas. Con todo, Roma comenzó de inmediato acciones de penetración hacia el interior, hacia la Celtiberia y Carpetania, pese a que seguían dándose acciones militares serias en territorio ibero, como en 192 a. C. en la zona de Córdoba, que incluyó el asalto con maquinaria de la ciudad de *Licabrum* (Cabra) y la derrota de otro régulo o caudillo llamado Corribilo (Livio 35, 22, 5), o la derrota en 191 a. C. de todo un procónsul, Lucio Emilio Paulo, en la Bastetania a manos de los lusitanos (Livio 37, 46, 7; Plutarco, *Aem. Paul.* 4).

Las fuentes, sin embargo, se centran para las décadas sucesivas en las operaciones en el interior, y es la arqueología la que documenta en Andalucía, por ejemplo, que la penetración romana, que se había limitado a la cuenca del Guadalquivir en las primeras décadas, avanzó hacia las zonas montañosas de la Subbética en el siglo II a. C.: la destrucción del poblado ibérico de El Cerro de la Cruz en Almedinilla, hacia 141 a. C. y quizá en conexión con las campañas de Serviliano contra Viriato, que se había establecido en la región, es un elocuente testimonio de la severidad de las represalias romanas, incluyendo, como narra Apiano y testimonian las excavaciones, el incendio y la destrucción definitiva de ciudades, la matanza de sus habitantes y la venta como esclavos de los supervivientes. La llamada 'romanización', como cuenta de manera tan divertida la película de *'La Vida de Brian'*, trajo a la larga termas y carreteras, paz y comercio e integración en un mundo mayor, pero en sus fases iniciales tuvo una cara feroz que no conviene olvidar.

El mosaico ibero

Los iberos del norte

David Asensio

Universidad de Barcelona / Universidad Autónoma de Barcelona
/ MónIberRocs SL

Del Bronce final al periodo ibérico antiguo: la cuestión de la formación de la cultura ibérica

Entrada la segunda mitad del siglo XX, se consolidó un relato, muy sólido y ampliamente aceptado, sobre el proceso que condujo a la formación de la cultura ibérica en el territorio del actual Principado de Cataluña. La acción colonial protagonizada por griegos foceos establecidos en *Emporion* y *Rhodes* a partir del siglo VI a. C. comporta la llegada de un abanico de novedades que cambian profundamente el sustrato local, hasta el punto que se considera justificada la teoría de la emergencia de un nuevo pueblo.

Así, en *Les Arrels de Catalunya* Miquel Tarradell defiende que "... poc després d'haver arribat els primers grups de colonitzadors grecs es començà a dibuixar d'una manera ràpida un canvi pregon, que afectà molts aspectes diversos de la vida i de la cultura. És l'aparició de la civilització ibèrica". Concretamente, 'los grandes factores de cambio' que señala Tarradell son la introducción de la metalurgia del hierro, de la cerámica a torno, de la escritura y, en último término, de la cultura urbana. A este último aspecto se le atribuye una especial relevancia, porque representa una transformación profunda de las pautas de comportamiento. Es lo que proclamó Joan Maluquer de Motes en una conferencia titulada *El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña*, en la que afirma que "A consecuencia del impacto griego las poblaciones

catalanas no sólo de la costa, sino del interior, han transformado radicalmente su propia tradición para incorporarse a las civilizaciones urbanas del Mediterráneo ...”

Hallazgos posteriores en la zona más próxima al área de colonización focea parecen corroborar estos planteamientos. En este sentido destaca la documentación en la década de 1970 de varias estructuras de fondos de cabañas en el Puig de Sant Andreu y la Illa de Reixac, datadas del siglo VI a. C. Esta evidencia refleja el mantenimiento de unas formas de vida de perfil “primitivo” o “prehistórico” hasta el momento inmediatamente anterior a la construcción de un núcleo poderosamente fortificado, de un mínimo de tres hectáreas de extensión, que se convertirá en la capital de los indigetes (Fig. 3). En la década de 1980 se localiza una cabaña, también datada del siglo VI a. C., como ocupación más antigua del núcleo urbano de Burriac, en este caso la capital layetana. De hecho, con anterioridad a mediados del siglo VI a. C. en toda el área de la costa central y norte catalana el registro arqueológico sigue mostrando un panorama de predominio, sino exclusividad, de asentamientos de llanura formados por agrupaciones de cabañas, propios de comunidades no del todo sedentarias, con un nivel bajo de jerarquización y organización política. Los casos recientemente excavados de Can Roqueta o Can Gambús, en Sabadell, serían ejemplos paradigmáticos.

A partir de la década de 1990, sin embargo, la investigación arqueológica desarrollada en sectores al sur del Garraf pone de manifiesto una situación diferente. En estos territorios se van dando a conocer una serie de núcleos que alcanzan un patrón urbano (estructura regular previamente planificada, arquitectura en piedra, calles, murallas, etc.) como mínimo un siglo antes, en el siglo VII a. C. Este fenómeno coincide con una importante actividad comercial fenicia en la zona, hecho a partir del cual ha prevalecido la idea de que el urbanismo es producto de la aculturación de las poblaciones locales. En el curso inferior del Ebro se identifica una notable diversidad de asentamientos que incluye asentamientos rurales (Barranc de Gàfols), puntos de control territorial (Ferradura), núcleos mineros especializados (El Calvari), núcleos centrales de poblamiento

(La Moleta del Remei, Puig Roig), edificios cultuales (El Calvari de Vilalba dels Arcs) e, incluso, residencias de élites (Aldovesta, Sant Jaume Mas d'en Serra) (Fig. 1). Todo ello refleja un salto cualitativo en el nivel de complejidad de estas comunidades de primera Edad del Hierro, con la aparición de una estructura social jerárquica encabezada por figuras del tipo “big men” o “caudillos”, y la configuración de los primeros sistemas de integración política, de un alcance territorial aún muy modesto (como el “complejo de Sant Jaume” en la sierra del Montsià).

También en una etapa similar de la investigación se pone de manifiesto que en las Terres de Ponent una realidad socioeconómica similar ha emergido no menos de cuatro siglos antes. En primera instancia la excavación de núcleos como Genó o La Colomina corroboran que estos mismos rasgos de complejidad arrancan de inicios del Bronce final. La excepcional evidencia del núcleo de Els Vilars, una potente fortaleza que presenta dispositivos defensivos tan sofisticados como un campo frisio es el mejor exponente (Fig. 2). La construcción de Genó en el siglo XII a. C. y de Els Vilars en el siglo VIII a. C. demuestran que en el Ponent el urbanismo y sus formas de vida avanzadas no pueden ser consecuencia de ninguna influencia externa y que esta transformación podría ser fruto de una dinámica evolutiva interna, muy probablemente generada por el aumento demográfico, la sedentarización y la competencia entre comunidades.

En este punto se constata que el fenómeno urbano, fundamento del concepto de “iberización”, tal como lo entendían Miquel Tarradell y Joan Maluquer de Motes, la expresión material más contundente de la aparición de una nueva civilización y unas nuevas formas de vida, se hace efectivo en momentos diferentes en los diversos sectores del territorio catalán (Fig. 4). Ahora bien, aún hoy en día tanto en las Terres de l'Ebre como en las de Ponent ninguno de dichos asentamientos de concepción urbana anteriores al siglo VI a. C. son señalados como núcleos “ibéricos”. La ausencia de cerámica a torno pintada es la principal explicación, hecho que pone de manifiesto cuál ha sido considerado el verdadero “fósil director”. La situación sería especialmente chocante en el

caso del núcleo de Els Vilars: la fortaleza de primera Edad del Hierro tiene plena continuidad en los siglos VI-V a. C., en una fase en la que la principal novedad radica en la sustitución del antiguo campo friso por un espectacular foso. Sin embargo, la presencia de cerámica ibérica a torno hace que Els Vilars II ya sea atribuido a la cultura ibérica, aunque difícilmente se puede concebir que los habitantes de la fortaleza en el siglo VI a. C. pertenecen a un pueblo diferente al que la ocupaban justo un siglo antes.

Así, la necesaria superación de los tradicionales paradigmas normativos exige aproximaciones alternativas. En este sentido, se puede plantear que lo que sucede en el siglo VI a. C., la “iberización”, no sea principalmente la configuración de una nueva idiosincrasia cultural como resultado del impacto colonial de fenicios y griegos. Tal vez el cambio más profundo, que se detecta al mismo tiempo en todo el territorio analizado, se habría producido en la esfera de la estructura social. El registro funerario de este periodo es mucho más significativo que el de los asentamientos, en general muy mal conocidos. De entrada, del primer dato que refleja es una tendencia a la baja respecto del número global de necrópolis y tumbas respecto a los periodos precedentes. Por otra parte, en las necrópolis paleoibéricas destaca la abundancia de las llamadas “tumbas de guerrero”, en base a la recurrente presencia de elementos de panoplia militar en el ajuar funerario (Fig. 5). Esto es lo que se observa tanto en las célebres necrópolis de la zona del Ebro, como Mas de Mussols o Mianes, como en la necrópolis de Can Canyís en el Penedès o en las tumbas aparentemente aisladas de Granja Soley o El Coll, en las comarcas vallesanas. La combinación de estos datos hace pensar que se está produciendo una restricción del tratamiento funerario a unos segmentos minoritarios de la sociedad, de los cuales se pone de relieve su condición militar. En definitiva, se puede interpretar como el testimonio de la aparición de una sociedad segmentada de tipo aristocrático, tal como se ha hecho en otros contextos mediterráneos, como en la Grecia continental en época geométrica, a partir del siglo X a. C. La visibilidad de esta oligarquía militar es prácticamente inexistente en los lugares de hábitat, dado que su conservación es muy deficitaria.

Pero un cambio de sistema socioeconómico de esta naturaleza podría constituir el factor determinante, bastante generalizado, que otorgue un nuevo sentido al viejo concepto de “iberización”.

El periodo ibérico pleno: la formación de entidades estatales

A partir de la segunda mitad del siglo V a. C. se observa un importante salto cualitativo en todos los ámbitos. La mejor conservación de los núcleos de población es la base que permite efectuar un ensayo de caracterización social, económica y política mucho más completo que en la fase ibérica antigua. El reconocimiento de una diversidad tipológica de asentamientos y la definición de su naturaleza y funcionalidad, así como su distribución territorial, se convierten en la principal fuente de información. En el caso de los territorios asignados a cosetanos, layetanos e indigetes se pone de manifiesto la existencia de fuertes analogías en todos estos rasgos de la respectiva estructura del poblamiento.

De entrada, se identifican núcleos que destacan por su tamaño, muy superior al de cualquier otro conocido en todo el noreste peninsular. Es el caso de Ullastret en la zona indigeta (15 ha), de Burriac en la Layetania (10 ha) y del núcleo ibérico de Tarragona en la Cosetania (10 ha). La bipolis formada por los núcleos del Puig de Sant Andreu (10 ha) y la Illa de Reixac (5 ha) constituye el mejor exponente de la estructura urbana compleja que los caracteriza; de este último cabe destacar la recuperación, mediante métodos no invasivos, de su planta completa (Fig. 6A). En menor medida en Burriac y sobre todo en Ullastret son evidentes la potencia y la sofisticación de sus respectivos sistemas defensivos, a lo que hay que añadir la reciente documentación de un ancho foso exterior en el Puig de Sant Andreu. En el campo de la arquitectura doméstica, Ullastret nos proporciona una vez más el mejor ejemplo del comportamiento propio de una aglomeración urbana. Al lado de barrios enteros donde predominan las casas de modelo simple, como en el sector sureste del Puig de Sant Andreu, encontramos agrupaciones de viviendas grandes y complejas, en especial en la batería adosada a la muralla occidental.

Una de estas es una excepcional residencia señorial (Zona 14) de 800 m² de solar organizado a partir de un amplio patio que precede un edificio cubierto formado por una docena de estancias y pasillos (Fig. 7). Un recinto preeminente (ámbito 1/2), identificado por la presencia de basamentos de columnas y paredes con decoración pintada, cumpliría la función de espacio de representación del cabeza de familia, con toda seguridad perteneciente a los segmentos dirigentes no solo de la ciudad sino de la sociedad indígeta. La presencia de espadas y cráneos enclavados en las paredes de la casa son símbolos de su pertenencia a un estamento aristocrático de carácter militar.

Es característica de este tipo de asentamientos la documentación de ítems muy diversos de una manera u otra vinculados a las élites, como las piezas de armamento o de joyería, los testimonios epigráficos, los “tesoros” de monedas o las proporciones más altas de bienes de prestigio llegados a través del comercio mediterráneo (esencialmente, vino envasado en ánforas y vasos cerámicos de vajilla fina). La evidencia más exclusiva se da en el registro funerario: las únicas necrópolis conocidas en toda Cataluña del periodo ibérico pleno son la de Serra de Daró en Ullastret y las del Turó de Dos Pins y Can Rodon de l'Hort en el entorno de Burriac (8Fig. 8). Todo apunta a que el desarrollo del ritual completo de incineración de los cadáveres, con la posterior deposición de la urna cineraria y ajuar funerario dentro de una tumba, se restringe a sectores cada vez más reducidos. Con este escenario queda por saber qué tratamiento funerario debía de recibir el resto de la población, que eran la gran mayoría; la única explicación posible en la actualidad, dada la carencia absoluta de otras necrópolis de este periodo, es que se tratase de algún tipo de ceremonial que no deja huella material, por ejemplo, el esparcimiento de las cenizas.

La identificación de edificios públicos, especialmente de función religiosa, también sería un rasgo exclusivo de esta categoría superior de ciudades. Es el caso de los dos templos ubicados en el punto más alto del Puig de Sant Andreu y, muy probablemente también, del edificio singular excavado por Josep Barberà en la ciudad de Burriac. Esto no excluye la

existencia de otros espacios cultuales o sagrados en el entorno de la ciudad, como es el caso de la cueva santuario del Montcabrer, situada junto a la cima de la montaña de Burriac. De hecho, tanto en Burriac como en Ullastret se ha constatado una intensa ocupación periurbana, de naturaleza muy diversa. Al lado de establecimientos rurales o artesanales, cabe destacar la localización de importantes concentraciones de silos, hecho que evidencia la centralización y el control de grandes cantidades de excedente cerealístico, una parte del cual estaría destinado al comercio con mercaderes púnicos y griegos.

Existe una segunda categoría de asentamientos en los que se dan muchas de estas características, pero a una escala sensiblemente inferior. De entrada, son núcleos de dimensiones bastante más reducidas, siendo ejemplos paradigmáticos los yacimientos de Ca n'Oliver (1,8 ha) (Fig. 9) y Cadira del Bisbe (3/4 ha) en la Layetania, el de Sant Julià de Ramis (4 ha) en la Indigecia o los de Masies de Sant Miquel (Fig. 6B), Vilar de Valls y Olèrdola en la Cosetania (4 ha). Pueden presentar dispositivos defensivos sofisticados, casas complejas y al menos un campo de silos, pero no está comprobada la presencia de edificios “singulares” no residenciales y no documentan necrópolis asociadas. Por todo ello son considerados núcleos de segundo orden, ciudades pequeñas ubicadas en emplazamientos que parecen seleccionados en función de su proximidad a nudos o vías de comunicación, a menudo en la misma línea de costa, lo que puede reflejar su papel de centros neurálgicos de ámbito regional.

En cualquier caso, el grueso del poblamiento concentrado corresponde a asentamientos de dimensiones mucho más modestas, de aproximadamente 0,5 ha, caracterizados por su simplicidad urbanística y arquitectónica. Los yacimientos del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Fig. 9) y del Puig Castellet de Lloret de Mar figuran entre los mejores exponentes de este tipo de núcleos de tercer orden, también denominados ‘aldeas fortificadas’. Su recurrente ubicación, en la cima de elevaciones de difícil acceso desde las que se obtiene un privilegiado dominio visual de largo alcance, hace pensar en una función prevalente de control del territorio, hecho

que no excluye otras funciones, dado que se trata de un tipo de núcleo muy abundante. Hay que señalar la ausencia de campos de silos y una sistemática proporción reducida de cerámicas de importación.

La composición del poblamiento documentado en estos tres grupos étnicos de la costa catalana se completa con el poblamiento rural disperso. Su conocimiento ha sido gravemente afectado por la fragilidad del registro arqueológico, al tratarse de asentamientos ubicados en medio de la llanura, pequeños, no fortificados y de escasa consistencia arquitectónica. Sin embargo, hay sectores del Baix Penedès, ciudad de Barcelona o Alt Empordà donde la confluencia de intervenciones preventivas y de investigación han permitido constatar algunos de los rasgos que lo caracterizan. En primer lugar, a menudo se observa una alta densidad de este tipo de asentamientos. En Barcelona, las excavaciones en la estación de la Sagrera y el Hospital de Sant Pau han proporcionado aquellas estructuras que habitualmente nos permiten reconocerlos: silos y pozos excavados en el subsuelo, en pequeñas agrupaciones separadas por tan solo 100 o 200 m de distancia. Unas son más extensas o presentan un número superior de estructuras que otras, lo que permitiría diferenciar entre masías o unidades de explotación aisladas y aldeas o unidades de explotación agrupadas. Los yacimientos de L'Argilera (Calafell) o de la Facultat de Medicina (Bellaterra), con solo dos o tres silos de un mismo periodo, serían ejemplos de los primeros. Los de Les Guàrdies (Fig. 10) y Mas d'en Gual (El Vendrell), Can Xercavins (Cerdanyola) o Saus y Mas Gusó en el entorno de Empúries son los exponentes mejor documentados de los segundos. La sencillez estructural de estos establecimientos no excluye una frecuente evidencia de ocupación prolongada, lo que refleja una gran estabilidad de estas comunidades campesinas. En último término, se han dado a conocer casos de edificios de notables dimensiones y planta compleja, que se podrían interpretar como residencias señoriales de ámbito rural. El núcleo cosetano del Fondo del

Roig (Cunit) fue el primero reconocido de esta naturaleza (Fig. 10), al que se podrían añadir el establecimiento también

cosetano de Rabassats (Nulles) y, tal vez, el layetano de Can Calvet (Santa Coloma de Gramenet), así como el lacetano de Can Bonells (Santa Maria de Merlès).

Finalmente, en las tres zonas se ha identificado un tipo peculiar de asentamiento, en el que el componente principal es una excepcional concentración de silos, asociada a un espacio residencial no fortificado que ocupa solo una pequeña parte de la extensión del núcleo. Yacimientos como el indigeta del Mas Castellar de Pontós (Fig. 11), el cosetano de Turó de la Font de la Canya, el layetano de Turó del Vent y el lacetano de Sant Esteve de Olius han permitido definir este tipo de centros especializados en la acumulación de grandes cantidades de excedentes cerealísticos. Especialmente en los dos primeros hay indicios inequívocos de que sus escasos residentes permanentes podrían pertenecer a segmentos sociales de estatus elevado, tal vez los “representantes” de las élites regionales. La razón de ser de estos lugares peculiares podría consistir en una hipotética función de sede de la recaudación del excedente de la producción agrícola y tal vez ganadera, junto con un posible papel complementario como lugar de mercado y/o centro de diversas actividades artesanales, como las de tipo metalúrgico o textil, hecho bien evidente en el caso del Turó del Vent. Queda excluida la producción de la emblemática cerámica a torno ibérica, que parece exigir agrupaciones de centros alfareros de carácter industrial que conforman auténticas áreas productivas especializadas, como la que se está documentando en la zona de las Capçaleres del Foix (talleres de Hortes de Cal Pons, Valls del Foix y Font dels Igols). (Fig. 12).

La distribución territorial de esta diversidad de asentamientos es el primer factor que permite plantear su consideración dentro de un complejo engranaje de núcleos interdependientes y jerarquizados. El alcance geográfico de la integración política estaría marcado, por el número de núcleos de primer orden. Actualmente en el caso de indigetes, layetanos y cosetanos se constata la existencia de una única ciudad de esta categoría, por lo que se puede pensar que se trata de centros urbanos con función de capitales de unos territorios políticos

coincidentes con la extensión de los territorios étnicos (tal como han sido delimitados a partir de las fuentes literarias y numismáticas). Se trataría, pues, de centenares de núcleos políticamente integrados en territorios de una extensión que se sitúa entre 2.000 km² (layetanos) y 2.800 km² (cosetanos e indiketes), un escenario que remite a una estructura política de tipo estatal (Fig. 13 y 17). En este punto se puede considerar que indigetes, layetanos y cosetanos han alcanzado un nivel superior de centralización política, que los sitúa en un modelo próximo al de las polis griegas o las ciudades estado etruscas.

En cuanto al funcionamiento interno de estas formaciones estatales de la costa catalana, podemos identificar, por debajo de las ciudades capitales, entre seis y diez ciudades de segundo orden, repartidas siguiendo lo que parece una cierta racionalidad, con el propósito de cubrir los diferentes sectores del territorio político/étnico (Fig. 13). Por su parte, la densa red de asentamientos rurales garantiza un importante excedente productivo, que parece vehicularse, en su mayor parte, hacia los grandes campos de silos de los núcleos urbanos o centros especializados del tipo Mas Castellar de Pontós, en los que reside el grueso de las clases dirigentes. En última instancia, la abundancia de aldeas fortificadas se explica tal vez como el principal instrumento de seguridad del sistema (Fig. 13), tanto en relación con el mantenimiento del *status quo* interno como en prevención de posibles amenazas externas, en el contexto de un alto nivel de competencia y, por lo tanto, de expectativa de conflicto entre las diferentes entidades territoriales.

En definitiva, el escenario descrito pone de manifiesto cómo las aristocracias emergentes del periodo ibérico antiguo han acentuado su poder y desarrollan, entre los siglos V y III a.C., mecanismos cada vez más sofisticados de gobierno y de explotación económica de las clases subordinadas. Un eslabón fundamental en este sentido fue, sin duda, su relación con los contingentes coloniales púnicos y griegos establecidos en el Mediterráneo occidental. Estos proporcionan a las élites locales los bienes de prestigio necesarios para hacer efectivas diversas estrategias de consolidación de su preeminencia social y económica. En primer lugar, mediante una serie de

prácticas de comensalidad, festines o banquetes destinados a enfatizar la diferencia de estatus a través del uso restringido, diacrítico, de determinados objetos de consumo (vajilla de lujo, vino de calidad) o también de tradiciones culinarias exógenas (adopción de comidas propias de griegos y púnicos). En paralelo se activaría una dinámica de redistribución interna de mercancías con valor añadido entre amplias capas sociales, con el objeto de facilitar la apropiación de los excedentes de producción de la población campesina o mantener la fidelidad de la población dependiente que reside en núcleos de poblamiento concentrado, especialmente la de las numerosas aldeas fortificadas. La mayor parte de estas mercancías pueden ser de origen foráneo, pero otras podrían ser de producción local como, por ejemplo, el vino o cerveza distribuidos en las características ánforas ibéricas. En algunos contextos, especialmente de aldeas fortificadas encaramadas (como el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramanet), son tan abundantes que se hace difícil pensar que eran usadas exclusivamente como recipientes de transporte marítimo. Lo mismo puede indicar el peso proporcional que presentan en núcleos de interior muy alejados de la costa como, por ejemplo, en los de Molí d'Espígol, Estinçells y Tossal de la Pleta, en la comarca de L'Urgell).

Los diferentes bienes subsistenciales y materias primas, con los cereales como mercancía principal, constituyen la moneda de cambio hacia los comerciantes extranjeros, entre los que se existen indicadores que señalan un papel preponderante de los provenientes de la *Ebusus* púnica. En las islas Pitiusas los púnicos han desarrollado una economía altamente especializada, basada en la producción y comercialización masiva de vino envasado en su propia producción anfórica, siguiendo una dinámica análoga a la que se ha dado en otros centros coloniales como *Massalia* o *Gadir*. Este hecho explica en buena parte su déficit crónico respecto al aprovisionamiento de cereales, habitual en muchas grandes urbes mediterráneas como Atenas. De esta manera, se establece una intensa relación de dependencia mutua, propia de lo que en teoría económica y social se ha llamado un sistema-mundo, en una variante que no implica ningún grado de subordinación

entre las partes implicadas. Si bien todo apunta a que los mercaderes púnicos o griegos ejercen el rol activo en el ámbito del transporte marítimo de las mercancías, también defendemos que su acción comercial se adapta a la demanda de los estamentos dirigentes ibéricos, distribuyendo exclusivamente lo que les conviene para las prácticas sociales mencionadas con anterioridad.

El relato desarrollado hasta ahora corresponde a un modelo interpretativo en ningún caso cerrado; todo lo contrario, hay evidencias que plantean dudas relevantes en relación al comportamiento de estos sistemas sociopolíticos. De entrada, hay una serie de especificidades regionales, como en el caso indigeta y el impacto que representa la integración en su territorio de los enclaves coloniales focos de *Emporion* y *Rhode*. Su indiscutible rol portuario y de intermediación comercial puede explicar que nos encontramos ante la única ciudad capital separada de la costa. Con ello podría tener relación la particular red de pequeños núcleos costeros con una importante presencia de silos, como los de Sant Sebastià (Palafrugell), Castell (Palamós) o Guíxols (Sant Feliu). En el territorio cosetano el principal rasgo diferencial estaría constituido por la ciudadela aristocrática de Alorda Park (Calafell), tan singular que ella sola ha definido una categoría de asentamiento (Fig. 14). También habría que mencionar la función de centros de obtención y trabajo del hierro que se ha documentado en establecimientos rurales como los de Les Guàrdies y Mas d'en Gual (El Vendrell).

En otras ocasiones la discusión proviene de la evaluación de núcleos que pueden ser “problemáticos”, a causa de unas características o ubicación atípicas, en relación con las categorías establecidas o patrones estándares. Así, el núcleo de La Cella (Salou), un enclave portuario de dimensiones notables (entre 1 y 2 ha) y urbanismo regular muy sofisticado (Fig. 14), sorprende por su proximidad a la capital cosetana de *Tarakon/Kesse*, con papeles que parecerían solaparse. En la Layetania es un enigma la naturaleza del núcleo de Castell (Cànoves i Samalús) (Fig. 14), que por lo que se ha publicado hasta ahora corresponde a un potente recinto fortificado de 4 ha de

superficie que no presenta el habitual nivel de urbanización murallas adentro (similar a lo que se da en el núcleo cosetano de Olèrdola o, como veremos, en una serie de fortificaciones ausetanas). En este territorio también genera debate el rol del núcleo de Montjuïc (Barcelona), dada la excepcionalidad de su campo de silos, de unas dimensiones sin parangón en todo el mundo ibérico septentrional. Junto con otros indicios (ubicación, posible extensión, porcentaje de importaciones, etc.) se puede plantear que se trate de una ciudad de primer orden (Fig. 15). Puesto que el modelo de ciudad estado, entre otros, no prevé la existencia de dos capitales en un mismo territorio político, este desajuste se puede superar considerando un cambio de ubicación de la capital layetana en el transcurso del periodo ibérico pleno o un dibujo diferente de los límites de los territorios políticos, con un hipotético territorio nuevo, layetano-lacetano, a lo largo del curso del río Llobregat, con capital en el yacimiento de la montaña barcelonesa, la *Barkeno* ibérica.

Una problemática más amplia, también abierta, es hasta qué punto esta articulación de los territorios cosetano, layetano e indigeta es extensible al resto de grupos étnicos de la zona catalana. Nos decantamos por afirmar que no, considerando la que, en nuestra opinión, representa una diferencia esencial: la ausencia de aglomeraciones urbanas equiparables a las de los territorios costeros. Si bien las fuentes antiguas mencionan explícitamente ciudades como *Itirta*, *Hibera* o *Sikarra*, probables capitales, de los territorios ilergeta, ilercavón o lacetano, respectivamente, la arqueología no acaba de verificar su pertenencia a la categoría de núcleos de primer orden en el periodo ibérico pleno. A pesar de la idoneidad de los emplazamientos en las colinas de la Seu Vella de Lleida y de la Suda en Tortosa, la intensa exploración arqueológica efectuada no ha proporcionado datos concluyentes en relación a su hipotética condición urbana antes del 200 a. C., hasta el punto de que en el caso del núcleo leridano se habla de una “ciudad oculta”. En lo que concierne a los recientes hallazgos en el yacimiento de Prats de Rei (Anoia), el foso destapado delimita un núcleo que ocupaba una plataforma elevada de unos 7.400 m² de superficie, mientras que la extensión urbana que supera los límites del foso corresponde a una ocupación del periodo ibérico tardío.

De hecho, en la mayoría de territorios étnicos del mundo ibérico septentrional los núcleos de mayor entidad contrastados arqueológicamente con dificultad son equiparables a las ciudades de segundo orden de los territorios costeros. En la zona ilergeta el ejemplo paradigmático es el del Molí d'Espígol (Tornabous), con un área urbana de 1,2 ha murallas adentro (Fig. 16), en la que hay un par de edificios "singulares" interpretados como residencias nobiliarias, rodeada por una ocupación periurbana de 1,5 ha, con un carácter esencialmente artesanal. Muy próximo está el núcleo de La Pleta (Belianes), con una trama urbana de 1,4 ha que incluye dos calles anchas, una agrupación de casas complejas y una gran balsa en posición central. En otros territorios las dimensiones de los asentamientos más destacados son todavía más modestas. En el sector ilercavón del valle del Ebro y costa norte de Castellón el poblamiento de época ibérica plena está formado por una retahíla de núcleos fortificados de dimensiones inferiores a los 5.000 m² (Castellot de la Roca Roja, L'Assut, Planetes, Valletes, Moleta del Remei, Puig de la Misericòrdia, Puig de la Nao), muchos de ellos con aspecto de fortín. En la zona interior del Matarraña y Terra Alta los núcleos de mayor entidad presentan unas dimensiones sensiblemente superiores, como se observa en los de Sant Antoni de Calaceite (7.000 m²) o Coll del Moro de Gandesa (de extensión por determinar, con una ocupación fuera de murallas todavía incierto). En el territorio lacetano, además del mencionado núcleo de Prats de Rei en el sector del río Anoia (7.400 m²), conocemos los del Castellvell y Sant Miquel de Sorba (cerca de 7000 m²) en el área del Cardener y el del Cogulló (6.000 m²) en el valle del río Llobregat. De este último cabe destacar que su potente sistema defensivo, con muralla doble, dos bastiones en los extremos y una gran torre cuadrada en el centro, corresponde a su fase fundacional, datada entre 450 y 400 a. C. (Fig. 16) De hecho, recintos fortificados complejos que cierran extensas plataformas de ubicación muy estratégica son lo que conforman los núcleos más notables del territorio ausetano, con L'Esquerda (Roda de Ter) o el Turó del Montgrós (El Brull) como casos más representativos. En todos ellos no es posible fijar su entidad urbana, dado que todo apunta a que la mayor parte del espacio cerrado no estaba edificado. El Castellot de Bolvir, en territorio ceretano, es un

núcleo fortificado que se extiende por una superficie de no más de 6.000 m².

A todos estos yacimientos podríamos atribuir la condición de núcleos de primer orden en los respectivos territorios, basándonos en que siempre se documentan núcleos de entidad inferior con los que existiría una relación jerárquica. Este es el caso, entre otros, del núcleo ilergeta de Els Estinclells en Verdú (2.500 m²) (Fig. 16), el lacetano de Anseresa en Olius (2.700 m²) (Fig. 16) o el ilercavón de Els Castellans de Queretes (1.000 m²). A partir de aquí parece que se pone de manifiesto la falta de un sistema centralizado que abarque la totalidad del territorio étnico. Al contrario, en cada uno de ellos existirían tantas unidades político-territoriales como núcleos de primer orden identificados, sin que se den diferencias de orden jerárquico entre ellas, lo que corresponde a una estructura de tipo heterárquico (Fig. 17). La articulación del poblamiento a partir de solo dos niveles de asentamientos, así como el panorama global de fragmentación política, no significa la ausencia de una sociedad tan desigual como la de los territorios costeros, existiendo igualmente estamentos aristocráticos consolidados que basan su preeminencia en relaciones de dependencia y explotación del resto de la población. Por otra parte, la ausencia de una centralización política en torno a grandes ciudades podría estar compensada por mecanismos de cohesión interna de naturaleza diferente, como espacios culturales de referencia (como en el caso etrusco) o a través de alianzas políticas entre los dirigentes de las diversas unidades territoriales (similar a las "ligas" de *polis* griegas).

Una última cuestión que queda por dilucidar es la causa de la existencia de modelos de organización política territorial tan diferentes entre los iberos del norte. Los sistemas centralizados coinciden con los territorios en los que son muy abundantes los campos de silos, hecho que remite a una economía enfocada a una producción excedentaria de cereales. En los territorios sin silos (o con una presencia muy limitada) hay que pensar que otros recursos constituyen su fundamento económico, como podrían ser la explotación ganadera en la zona ilergeta (son recurrentes las grandes balsas en sus asentamientos) o la de

recursos minero-metalúrgicos en la zona ilercavona. A partir de aquí, siguiendo parámetros materialistas, hemos propuesto que la existencia de sistemas productivos y económicos diferentes podría determinar las modalidades de organización social y política existentes. En este sentido sería muy significativa la diferencia que parece darse con respecto a los pequeños núcleos rurales ubicados en las llanuras, cuya ausencia coincide con los territorios donde no hay grandes concentraciones de silos. En el campo de la estructura social y política no es un aspecto menor el peso proporcional de la población campesina y su radicación física. De manera más amplia, tampoco lo son las relaciones de producción establecidas entre los campesinos y el estamento aristocrático dominante.

El impacto de la implantación romana y el periodo ibérico tardío

La corta trayectoria de la ciudad ilercavona del Castellet de Banyoles (Tivissa) (Fig. 18) refleja mejor que cualquier otro lugar la sacudida que se produce como consecuencia del enfrentamiento entre Roma y Cartago, las dos grandes potencias mediterráneas del momento. Su nacimiento mismo, en un momento avanzado del siglo III a. C., ya podría estar de alguna manera vinculado a los preparativos del conflicto, dado que se trata de un enclave desde el que se domina de manera privilegiada un buen tramo del río Ebro y también el acceso a las minas de galena del Priorat. Hay varios núcleos fortificados en los que se detecta un refuerzo de sus sistemas defensivos en esta misma cronología, en algún caso parece que siguiendo patrones de tradición púnica (las murallas de compartimentos del mismo Castellet de Banyoles y posiblemente también de Masies de Sant Miquel).

El estallido de la Segunda Guerra Púnica y las consiguientes operaciones militares empiezan a ser visibles gracias a una metodología arqueológica diseñada específicamente para identificar movimientos de tropas (el paso de las cartaginesas por el vado de Flix en el río Ebro) y sobre todo campamentos militares, como el que se ha localizado precisamente a unos cientos de metros de la puerta del Castellet de Banyoles. De

hecho, la principal novedad de la investigación reciente sobre este periodo consiste en la identificación de muy diversos tipos de enclaves, fundados a lo largo del siglo II a. C., directamente vinculados a la implantación militar y administrativa romana, los cuales, de manera lógica, presentan rasgos de clara filiación itálica. Se habla de *castellum* o fortín militar en casos como los de Puig Castellar (Biosca) o Monteró (Camarasa), de *praesidium*, de carácter más bien político y administrativo, en el de Can Tacó (Montonès del Vallès) y de *vicus*, con funciones eminentemente logísticas, en el de Camp de les Lloses (Tona). Finalmente, cabe mencionar las extensiones urbanas, con elementos de urbanismo y arquitectura itálicos, que aparecen alrededor de ciudades preexistentes, como las localizadas en el entorno de la *Emporion* griega o al pie de la *Ilduro* ibérica (en las que destaca la documentación de las instalaciones termale más antiguas de toda Europa occidental).

El fin violento de la ciudad ilercavona, seguramente hacia el año 205 a. C., es un caso más entre centenares de núcleos de poblamiento concentrado que son destruidos o simplemente abandonados entre 218 y 190 a. C. Hay que decir, sin embargo, que esta afectación sigue un cierto patrón selectivo. Excepción hecha del caso peculiar del Castellet de Banyoles y el de la ciudad de Ullastret, la mayor parte de núcleos urbanos de primer o segundo orden continuarán, incluso superando episodios de ataques muy destructivos, tal como se ha comprobado en el de Ca n'Oliver. En el otro extremo, las pequeñas aldeas fortificadas son mayoritariamente abandonadas, aunque es una categoría que no desaparece, tal como demuestran unos pocos casos conocidos de construcciones *ex novo* en el siglo II a. C., como las de Sant Miquel en Vinebre o Turó Rodó en Lloret de Mar. Por el contrario, en el periodo ibérico tardío los establecimientos rurales se mantienen o incluso crecen, un exponente más de la resiliencia que caracteriza la población campesina en cualquier periodo histórico. En esta reorganización de la sociedad ibérica la principal cuestión a resolver es cómo quedan las antiguas clases dirigentes, cuyo rastro arqueológico se pierde tanto en los asentamientos como en las necrópolis. No obstante, queda el testimonio de varios monumentos escultóricos en piedra,

como los de Malla o Cal Posastre, con representaciones de carácter inequívocamente señorial o aristocrático, que ponen de manifiesto su persistencia en el contexto de una intensa e irreversible romanización de las comunidades ibéricas.

El área central de Iberia

Ignasi Grau

Catedrático de Arqueología
Universidad de Alicante

Dentro de la extensa zona de desarrollo de la cultura ibérica, el área central correspondería a las actuales tierras centro-meridionales del País Valenciano y la franja de territorio murciano y albaceteño que linda con ellas (Fig. 1). Esta área presenta unas trayectorias históricas y expresiones culturales propias, aunque relacionadas con los sectores vecinos. Posiblemente un hecho diferencial y determinante es el carácter abierto al Mediterráneo, que facilitó la génesis de espacios coloniales en algunos sectores, la adopción de influencias foráneas y la temprana integración en redes económicas suprarregionales. Esas influencias externas integradas en las propias dinámicas locales modelaron las formas sociales y territoriales.

Pueblos y regiones

Disponemos de muy pocas referencias en los textos grecolatinos, los cuales únicamente nos permiten una localización geográfica de los antiguos pueblos ibéricos de la zona. Estas descripciones se refieren a dos grandes momentos cronológicos. Las fuentes más antiguas, de Hecateo o Avieno, describen los pueblos que ocupaban la zona entre los siglos VI y V a. C. Al sur y lindando con los mastienos, que se extendieron por la zona oriental de Andalucía y las costas del sudeste, se localizarían los gymnetas. Este pueblo ocuparía el territorio desde el río Segura hasta el río Júcar. En torno a este río, llamado Sicano en las fuentes, se instalaría el pueblo con el mismo nombre. Y al norte se encontrarían los esdetes, ocupando el sector central valenciano.

El segundo grupo de fuentes, basadas en Plinio o Ptolomeo, ilustra la situación geográfica en época imperial cinco siglos

después. En esta ocasión nos encontramos con los contestanos, que se ubican en la zona anteriormente ocupada por los gymnetas y, a partir del río Júcar, que en estos textos se denomina Sucro, se localizan los edetanos, que se extienden por la zona valenciana que anteriormente ocupaban sicanos al sur y esdetes al norte.

La existencia de una cierta coincidencia y la similitud de algunos nombres étnicos, como esdetes-edetanos, han llevado a considerar que la distribución de los pueblos más antiguos se mantenía estable y de unas etnias primitivas se evolucionaría hacia los pueblos de época imperial. También es interesante señalar que los dos pueblos más antiguos en las tierras meridionales, gymnetas en el área de la costa y sicanos en el interior y en torno al río Júcar, se corresponden con sendos espacios geográficos distinguibles en la región: llanos abiertos al mar en el entorno del Bajo Vinalopó-Bajo Segura y una zona interior con los valles intramontanos del Serpis y el Júcar. Además, la denominación de gymnetas conecta las zonas litorales con las cercanas islas homónimas, relación constatada arqueológicamente a partir de la fuerte influencia del ambiente fenicio-púnico de Eivissa en los momentos iniciales de época ibérica.

La aparición de paisajes fortificados (siglos VIII-VI a. C.)

Entre los siglos VIII y VI a. C. se desarrolló un periodo de profundas transformaciones históricas que dio lugar a un nuevo modelo de sociedad. Los grupos previos de fines de la Edad del Bronce habían desarrollado un modelo agrícola sedentario de carácter aldeano con comportamientos territoriales de carácter aglutinante. La circulación de algunos bienes de prestigio en algunas zonas y la existencia de algunos enterramientos mostrarían ciertos procesos de diferenciación social, pero no especialmente destacados. Se fueron constituyendo redes de intercambios de gran distancia, vinculando las áreas atlántica y mediterránea de la Península, que tenían como objeto el aprovisionamiento de metales y otras materias primas. Sobre esta estructura preexistente, durante el Hierro Antiguo, en el siglo VIII a. C. se intensificaron los

intercambios de la mano de los mercaderes fenicios asentados en la desembocadura del Segura, en El Cabezito Pequeño del Estaño primero (Fig. 2) y en la partida de la Fonteta después. La integración de estas economías locales en marcos regionales y suprarregionales supuso la modificación de los esquemas tradicionales hacia modelos que buscarían el incremento creciente de la producción. El crecimiento económico, incentivado por los grupos dirigentes y en parte canalizado en los intercambios, tendría como consecuencia el aumento demográfico que sostuvieron procesos de concentración poblacional y expansión económica.

Por otra parte, la interacción con las poblaciones mediterráneas introdujo elementos fundamentales que caracterizarán los modelos económicos de la Edad del Hierro. Nos referimos a innovaciones tecnológicas como la metalurgia del hierro o la alfarería a torno, que favorecerían la expansión de las fuerzas productivas y la especialización creciente de la producción. También se transformó la agricultura del periodo por la adopción de nuevos cultivos, como la vid, y el desarrollo de otros frutales, que se suman a los cereales y legumbres tradicionales. Estas plantas son de ciclo superior al año, lo que varió la relación de las personas con la tierra, de modo que el aumento de los tiempos para esperar las cosechas y las inversiones a largo plazo debieron fomentar los derechos sobre las parcelas e intensificar los vínculos con el suelo.

El carácter expansivo de estos procesos generó la fricción entre grupos en competencia por tierras y vías de comunicación, lo que desembocaría en la rivalidad y el conflicto entre las comunidades asentadas en cada territorio. Esto explica que los principales poblados buscaran lugares dominantes y reforzados por murallas y donde la concentración residencial pretendía hacer frente a estos desafíos.

En efecto, todos estos cambios tienen su mejor expresión en un nuevo modelo de poblamiento basado en la aparición de poblados fortificados y de altura, los *oppida*, que controlarán pequeños territorios donde se dispondrán densas redes de asentamientos rurales. En esta zona se caracterizaron por su

reducido tamaño, entre 1 y 2 hectáreas, lo que configuraría una tupida red de robustas ciudadelas. Obviamente, existen variaciones regionales en función de dinámicas propias y conexiones con los focos de colonización, por lo que conviene describir los diversos espacios.

En las tierras meridionales valencianas encontramos un foco de población importante en La Penya Negra desde el siglo IX a. C., lo que señalaría el inicio de las dinámicas en los momentos previos a la implantación colonial. Este fue un interlocutor local con las poblaciones semitas instaladas en la comarca. Encontramos también una serie de poblados menores con funciones específicas de control o explotación del territorio. Remontando el valle del Vinalopó aparecen otros enclaves de carácter concentrado de dimensiones menores, como El Monastil. Las dinámicas históricas de este territorio deben enmarcarse en contextos de cooperación e interrelación con los agentes mediterráneos. Diferentes grupos locales y fenicios estuvieron implicados en el control de la producción y del intercambio.

La pujanza económica de la comarca caminó a la par de las profundas transformaciones sociales que se documentan en el registro funerario de la necrópolis de La Penya Negra en Les Moreres II. Este cementerio preludia el modelo de espacio funerario de cremación de grupos exclusivos que se desarrollará posteriormente en el mundo ibérico.

En la zona de Marina Baja, La Vila Joiosa documenta la existencia de una fuerte impronta de las influencias mediterráneas, posiblemente vinculada al foco semita de la vecina Eivissa, especialmente en las necrópolis de cremación datadas a fines del siglo VII y VI a. C., como Les Casetes (Fig. 3). Las tumbas cuentan con destacados elementos de procedencia oriental, entre los que destacan la joyería orientalizante, amuletos o cerámica egipcia, que muestran intensas relaciones con el mundo semita y procesos de redefinición de las comunidades locales fruto de estos encuentros.

Algo más al norte, en la zona de la Marina Alta, destaca L'Alt de Benimaquia de Dénia, un poblado indígena de altura,

sólidamente fortificado, donde se documentan los primeros lagares peninsulares para la producción excedentaria de vino. La interacción con los semitas explica la adquisición del desarrollo tecnológico necesario para la producción de esta bebida alcohólica, cuya distribución debió de ser fundamental para la creación de redes de poder y la consolidación del prestigio de los caudillos locales a partir del consumo ritualizado.

Los valles y sierras del sur de Valencia y norte de Alicante muestran esta misma dinámica de emergencia de poblados que ejercen la función de lugares centrales y de control de la producción y distribución de los productos de intercambio. En la zona alcoyana encontramos El Puig d'Alcoi, La Covalta o El Cabeçó de Mariola, y algo más al norte La Solana del Castell de Xàtiva, centro vinculado a una red de intercambios articulada por el Júcar. Junto a estos *oppida* destaca la aparición de un denso poblamiento de carácter rural ligado a la intensificación de la actividad agrícola.

Siguiendo al norte, el poblamiento se articuló en entidades autónomas correspondientes a los principales valles de la región, como el Magre o el Turia. Asistimos a la concentración poblacional en núcleos que adquirieron relevancia como resultado de su papel en la producción y la articulación de las redes de intercambio locales, como Los Villares de Caudete de las Fuentes-*Kelin*, Sant Miquel de Llíria-*Edeta*, El Castell de Sagunt-Arse o La Carència de Turís-*Kili*.

El patrón funerario característico de estas zonas es el de pequeñas áreas de enterramiento en el ámbito rural. Tal es el caso del Mas del Regall en Alcoi, del Collado de la Cova del Cavall en Llíria o de Sant Cristòfol en Sagunt. Se trata de unas pocas tumbas que posiblemente contribuirían a radicar las poblaciones en los nuevos territorios, a partir de la fijación ritual de ancestros. Se trata de un tipo de enterramientos que se aparta de las necrópolis mencionadas de La Vila Joiosa o Les Moreres, indicativo de procesos sociales diferentes. En estos territorios asistimos al despliegue de ciertas estrategias sociales, como el control de bienes de prestigio importados,

especialmente el vino fenicio, que dieron forma a una sociedad claramente jerarquizada, pero en la que no se produjeron grandes concentraciones de poder ni expresiones diacríticas de riqueza y estatus y que marcarán trayectorias posteriores.

El periodo ibérico antiguo (siglos vi-v a. C.)

El inicio de la época ibérica, aunque claramente es una continuidad histórica, alumbró los rasgos culturales que definen y dan visibilidad a los pueblos iberos. Nos referimos principalmente a la cerámica a torno ibérica, los útiles de hierro, la gran escultura en piedra, la escritura o las necrópolis de cremación.

La paulatina especialización artesanal vinculada a las técnicas metalúrgicas y cerámicas, como se observa en *Kelin*, El Puig d'Alcoi o La Penya Negra, fomentó un modelo económico más especializado y diversificado, consumando la división social del trabajo. La utilización de instrumental de hierro permitió la ampliación de los campos de cultivo, el aumento de la productividad y la producción agrícola, reflejado en un denso poblamiento rural que impulsó la intensificación agrícola iniciada en siglos precedentes. La producción cerámica permitió que la elaboración de enseres saliera del ámbito doméstico, cuya fuerza de trabajo, básicamente femenina, pudo destinarse a tareas que se incrementaron exponencialmente, como la actividad textil. Esta producción de tejidos superó ampliamente las necesidades de las familias para convertirse en bienes fácilmente transportables e intercambiables, generando riquezas acumulables y transferibles.

Otro rasgo destacable fue la interrupción de la llegada de productos fenicios, que señala los cambios en los circuitos y sistemas de intercambios. Los intercambios parece que se concentraron en centros costeros como El Oral, La Vila Joiosa o El Grau Vell de Sagunt y alcanzaron muy esporádicamente las tierras del interior. Posiblemente se produjo una paulatina sustitución de bienes foráneos debido al desarrollo de ciertas

producciones locales, como el preciado vino fenicio que empezó a producirse localmente.

Los cambios se expresan en la consolidación de los esquemas territoriales que se reconocían anteriormente. En los territorios de *Kelin* y *Edeta* se produjo un aumento de los poblados con muestras de un ordenamiento jerarquizado. En la mayor parte de las comarcas del sur de Valencia y norte de Alicante se mantienen las tendencias anteriores de densificación rural y jerarquización del poblamiento. Las desembocaduras del Júcar, el Serpis o la zona de la Marina Baixa cobran importancia como conectores al mar de los territorios interiores. L'Alter de la Vint-i-huitena en la Ribera Baixa, La Vital-Hospital de Sant Marc en La Safor o el potente foco de La Vila Joiosa dan testimonio de ese ordenamiento.

En las tierras del Bajo Segura y el Bajo Vinalopó se asiste a una profunda transformación tras el fin de la presencia fenicia en la zona y la adquisición del protagonismo de enclaves ibéricos, como El Oral, que reconfiguran la estructura territorial. Es posible que este territorio tuviera su capitalidad en La Alcudia, como probarían los importantes vestigios escultóricos de su entorno, como veremos a continuación.

Los cambios del territorio están relacionados con la transformación del modelo económico y los avances de la jerarquización social, aunque con diferentes desarrollos en cada área. Expresión de estos procesos es la materialización ideológica de las estrategias de dominio social de los grupos de poder a través de modos distintos que indicarían procesos sociales diversos. En la mitad sur de nuestra área de estudio destaca la aparición de la gran estatuaria en piedra a partir del siglo v a. C. Es el modo de expresión de la hegemonía social de potentes grupos dominantes. Y como ya hemos indicado, el territorio en torno a La Alcudia se convierte en un foco de gran relevancia. Algunos ejemplos como el torso del guerrero (Fig. 4) o la célebre Dama de Elche dan buena cuenta de este fenómeno. Estos monumentos se vinculan al desarrollo de las necrópolis de cremación a partir de la segunda mitad del siglo v a. C. El Corral de Saus, El Cabezo Lucero o Les Casetes y Poble Nou

dan buena cuenta del desarrollo y sanción de las desigualdades sociales. Estas necrópolis son propias de grupos excluyentes, pues el escaso número de tumbas indica que la mayor parte de la población no tiene derecho al entierro en estos espacios. A partir de los funerales y los monumentos se construye y expresa el poder de las familias dominantes de la comunidad y sus allegados inmediatos.

Mientras todo esto ocurría en tierras meridionales, al norte del Júcar las estrategias de distinción social no emplearon estas manifestaciones escultóricas ni desarrollaron las amplias necrópolis de cremación. Al menos no con la misma profusión, pues algunas esculturas aparecen esporádicamente en lugares como Sagunt o La Carència y bien pueden relacionarse con tumbas o monumentos. De todos modos, parece claro que en este territorio las estrategias simbólicas desplegadas evitaron formas ostentosas de expresión del poder y deben remitir a estructuras sociales de distinta naturaleza.

La época ibérica plena (siglos V-III a. C.)

A fines del siglo V a. C. e inicios del IV a. C. se constata un periodo de expansión del poblamiento con la aparición de nuevos *oppida* y el desarrollo del hábitat rural. Estos cambios se acompañan de una serie de indicadores arqueológicos que nos sitúan ante un panorama de crecimiento económico e incremento de la complejidad social. Las bases se encuentran en la gestión agrícola del territorio, que proporcionó los productos de subsistencia y los fondos de renta con los que mantener una población creciente y una economía especializada, las artesanías y los intercambios. Se produjeron la consolidación de las tecnologías introducidas anteriormente y la articulación económica en esquemas cada vez más complejos. También el intercambio alcanzó un notable desarrollo, como atestigua la frecuente aparición de bienes de prestigio mediterráneos como vajillas finas griegas y alimentos envasados de procedencia púnica.

En relación con las actividades de intercambio es necesario referirse al desarrollo de la escritura, que en esta zona tuvo

especial relevancia (Fig. 5). Se documenta una concentración de testimonios escritos, principalmente sobre láminas de plomo y grafitos cerámicos, en los sistemas de escritura meridional, oriental y greco-ibérico. Este último, que emplea la grafía jónica para escribir el ibero, es exclusivo de tierras alicantinas y murcianas y delata la intensa coexistencia de comunidades diversas.

Todos estos procesos condujeron al reforzamiento de la economía política y al incremento de la desigualdad social. Los testimonios recabados en los asentamientos, paisajes, necrópolis y la circulación de bienes de prestigio remiten hacia un claro incremento de la jerarquización social. Este orden desigual encuentra su mejor expresión en el paisaje funerario formalizado en el periodo anterior y que ahora alcanza su máximo desarrollo. Las necrópolis expresan la existencia de un orden social definido por tres grandes grupos. El primero lo conforman unos pocos individuos enterrados en tumbas con esculturas o con ajuares destacados, entre los que predomina el armamento. Otro grupo lo constituyen aquellas personas con acceso a las necrópolis, pero sin escultura y ajuares relevantes. Y, por último, aquella población mayoritaria que no fue enterrada en los cementerios por motivos de estatus. En definitiva, la escisión de la sociedad en un estamento de poderosos y gente común dependiente.

La legitimación de esta desigualdad se basó en estrategias como la manipulación de la violencia simbólica y la figura del protector de la comunidad, según se desprende de la importancia del guerrero que se reconoce en las tumbas. Otras representaciones como las célebres damas remiten a otros referentes de poder que se expresan en femenino. También la vinculación genealógica a antepasados preeminentes estaría en la base del poder que tiende a hacerse hereditario. Otras estrategias de distinción se centrarían en el control de los bienes empleados en fiestas y banquetes, como el vino o las vajillas finas procedentes de otras regiones del Mediterráneo. También el dominio del campo ritual sería otra de las formas de creación y sanción de las diferencias sociales. Los elementos de materialización de las desigualdades se distribuyen de manera diferente en esta amplia zona, remitiendo

a modos distintos de poder y dominación. Como ya hemos señalado, esculturas y necrópolis están ausentes en la mitad norte del área de estudio, mientras los elementos relacionados con la comensalia se distribuyen por toda la región, remitiendo a formas corporativas de poder. Estos rasgos señalarían formas severas o atenuadas de control y exhibición del poder en el marco de las estructuras desiguales.

Otra sensible diferencia entre zonas se expresa en el ordenamiento territorial y sus trayectorias, reflejando estructuras sociopolíticas diferentes. El área septentrional consolidó grandes centros urbanos y estructuras fuertemente jerarquizadas de poblamiento en el siglo IV a. C., que perduraron sin grandes cambios durante el siglo III a. C. Los ejemplos de *Kelin* o *Edeta* (Fig. 6) muestran el ordenamiento en ciudades de alrededor de 10 ha que dominaron amplios territorios comarcales, en los que se establecieron núcleos de distinta naturaleza como los bien conocidos Castellet Bernabé o Puntal dels Llops.

A diferencia de estos territorios, el área al sur del Júcar se organizó en el siglo IV a. C. mediante un teselado de pequeños territorios a cuyo frente se establecía un *oppidum* de tamaño en torno a las 1-2 ha, remitiendo a pequeños poderes locales centrados en cada territorio. En el tránsito entre el siglo IV y III a. C. se produjo un contexto de inestabilidad que afectó a importantes territorios y poblados. La Bastida de Les Alcusses, El Puig d'Alcoi o El Puntal de Salinas se abandonaron en el siglo IV a. C. y algún tiempo después, a principios del siglo III a. C., lo harían La Covalta y La Illeta dels Banyets de Campello. Tras estas convulsiones se produjo la emergencia de unos núcleos urbanos mayores que destacaron entre los restantes *oppida* por su tamaño, en torno a 6-10 ha, y funciones. *Saitabi-Xàtiva*, La Serreta de Alcoi, *Alon-La Vila Joiosa* o *Illici-La Alcudia* de Elche se convirtieron en las capitales de áreas territoriales de carácter comarcal.

En la construcción y sanción de estos paisajes urbanos debió de jugar un papel crucial la emergencia de santuarios

territoriales, que aglutinaron las nuevas comunidades bajo el amparo de rituales y celebraciones. Los lugares de culto como La Serreta d'Alcoi, La Malladeta de *Alon-La Vila*, o La Carraposa de *Saitabi-Xàtiva*, La Luz en Verdolay, La Encarnación de Caravaca o Coimbra del Barranco Ancho se desarrollaron en esta fase mientras se producía el declive de las antiguas necrópolis del siglo IV a. C. Los centros simbólicos y de cohesión, antes dispersos en cada *oppidum*, dieron paso a nuevas formas de cohesión social a nivel comarcal. En otras palabras, los poderes dispersos en cada territorio local se aglutinaron para dar forma a nuevas estructuras políticas de carácter aglutinante y escala comarcal, en torno a los 700-1000 km².

Como resultado, en la segunda mitad del siglo III a. C. toda el área central de Iberia estaba estructurada por centros urbanos que constituían un sistema territorial semejante. Estas ciudades estarían regidas por unos grupos de poder que quedaron reflejados en los ricos programas iconográficos de *Edeta* y La Serreta de Alcoi. Grupos de danzantes, jinetes, procesiones, escenas de caza o combate se pintaron sobre las paredes de los vasos cerámicos empleados por las clases dirigentes para exhibir su estatus.

A partir del último tercio del siglo III a. C., empezó a dejarse sentir la presión territorial y política de la dinastía Bárquida. Instalados en *Qart Hadasht*, actual Cartagena, los cartagineses emprendieron su proyecto de dominio territorial, con actuaciones de diferente naturaleza, desde pactos con los *oppida* locales hasta enfrentamientos abiertos. Precisamente el ataque y toma de Arse-Sagunt desencadenó la guerra entre cartagineses y romanos librada en buena parte de Iberia. La evidencia arqueológica de este contexto de guerra es una serie de destrucciones y abandonos de enclaves de primer orden que articulaban el espacio geopolítico del área central de Iberia. Algunas, como la mencionada Arse o *Kelin* reconstruyeron sus estructuras y continuaron sus ocupaciones, mientras que otros centros como *Edeta* o La Serreta se abandonaron para siempre.

El ibérico final (siglos II-I a. C.)

La guerra dio paso a los inicios de la dominación romana y, con ella, a una nueva etapa en la que el territorio ibérico se integró paulatinamente en la nueva potencia hegemónica en el Mediterráneo, aunque en la práctica siguió gozando de un buen grado de autonomía y un destacado desarrollo cultural. Las circunstancias de las guerras de anexión, las actitudes hostiles o, por el contrario, las alianzas provocaron toda una serie de abandonos y perduraciones de *oppida* que configuraron una nueva estructura territorial.

Tras los primeros años convulsos, la situación en la región parece que se normalizó y el inicio de la dominación romana se caracterizó por la continuidad de una importante trama de *oppida*. La pervivencia no solo afectó a las principales ciudades que dirigían sus respectivos entornos como *Kelin*, *Arse*, *Kili*, *Saitabi*, *Alon* o *Ilici*. Algunos *oppida* menores se reforzaron en el periodo y ejercieron el control de sus respectivos territorios, tal es el caso de El Pico de los Ajos, El Cerro Lucena, El Rabat de Rafelcofer, El Cabeçó de Mariola (Fig. 7) o El Monastil. En la base del modelo de poblamiento se encuentra toda una serie de asentamientos rurales en forma de caseríos y aldeas que incrementan su número en un proceso de intensificación de la producción agraria. Posiblemente la necesidad de satisfacer los tributos y exigencias romanas sobre los territorios conquistados explica este incremento productivo.

El poder romano se situaría en la cúspide de toda esta trama y se ejercería desde dos importantes enclaves: la vieja ciudad de *Carthago Nova* o la colonia de *Valentia*, fundada en el 138 a. C. Estas dos ciudades necesariamente requerían de la connivencia de los poderes ibéricos y la continuidad de buena parte de las estructuras políticas y de dominio indígenas durante el primer momento de dominación romana. Roma permitiría una cierta autonomía de gestión del espacio a las comunidades ibéricas bajo el reconocimiento de su dominio y con la finalidad de extraer los recursos a partir de la imposición de tributos.

También las actividades de intercambio se vieron favorecidas por esta trama urbana y sus funciones de centros redistribuidores. Así se produjo una rápida expansión del comercio itálico, con la llegada masiva de ánforas vinarias itálicas y vajillas finas campanienses y calenas.

Junto al sistema de dominio ibérico se fueron implementando nuevas estrategias de control y explotación económica, como la introducción de la moneda como nuevo instrumento de intercambio, o la creación de calzadas para nuevas formas de conexión de territorios basadas en el incremento de tráfico rodado. Del primer fenómeno dan cuenta las acuñaciones de monedas de las cecas de *Arse*, *Kelin*, *Kili* o *Saiti-Saitabi*. Evidencia del segundo proceso son las calzadas empedradas documentadas en *Alon* o la comarca de la Costera y que anticipan los grandes proyectos de construcción de viarios que se produjeron a partir del reinado de Augusto.

Testimonio del protagonismo de las estructuras sociales y de poder ibéricas sería la revitalización de las necrópolis, como El Corral de Saus, El Poble Nou y Les Casetes en La Vila, El Cigarralejo o Cabecico del Tesoro, en tierras murcianas. Aunque se documentan cambios en la composición de los ajuares, donde desaparecen las armas, y en las formas de las tumbas, estos cementerios dan testimonio de tramas sociales sancionadas en el campo ritual de los ritos funerarios.

Del mismo modo debemos valorar la importante actividad de los santuarios ibéricos, como el de Guardamar, La Malladeta, La Carraposa o La Serreta, a los que debemos añadir los imponentes proyectos de monumentalización de los santuarios de la zona albaceteño-murciana, como La Encarnación y El Cerro de Los Santos. Estos lugares de culto adquirieron las funciones de agregación territorial y construcción de identidades colectivas en un periodo previo a la municipalización de tiempos de Augusto.

Y, por último, se produjo el florecimiento de ricos estilos simbólicos sobre cerámicas. A los conocidos talleres figurativos ilicitanos (Fig. 8) o de Archena, cabe sumar los de La Vila Joiosa o las representaciones de seres híbridos propias de tierras valencianas y presentes en *Kelin*, *Kili* o *Valentia*, expresión de un complejo mundo ideológico y simbólico. En estos tiempos finales de la cultura ibérica se produjeron algunas de las expresiones culturales más destacadas, como las citadas cerámicas figuradas, mientras se mantenían activas las estructuras políticas y sociales ibéricas. Posiblemente, en este primer momento de la dominación se desplegaron estrategias de colaboración y Roma mostró actitudes permisivas que facilitaron el control y explotación de los dominios conquistados en Iberia, mientras centraban la atención en la anexión de otros territorios alejados de esta franja mediterránea.

Iberos del Sur

Arturo Ruiz y Manuel Molinos

IAI. Universidad de Jaén

Los territorios iberos del sur

En el área geográfica que se extiende al Sur de Castilla la Mancha y la Alta Andalucía llegando hasta Murcia, se han reconocido tradicionalmente dos grandes grupos étnico-culturales iberos: el oretano y el bastetano (Fig. 1). El primero estaba dividido, según Estrabón, en dos ramas: una al norte, en el Alto Guadiana, con referencia en *Oretum*, y otra al sur, con capitalidad en Cástulo, que ocupaba el norte del Alto Guadalquivir. Entre ambas se extendía el *Saltus Castulonensis*.

Más complejo es definir el territorio bastetano. Plinio concebía la Bastetania como un amplio espacio geográfico que desde el sur del Guadalquivir llegaba a la costa mediterránea. En él distinguía tres zonas: en primer lugar una *Regio Bastitana*, que no describió, pero que situaba entre la zona Bética y la Contestania; en segundo lugar la “Bastetania que mira al mar”, cuyo límite occidental era el valle del Guadajoz, pues integraba *oppida* como Ategua, Ulia o Hippo-Nova; además, por las citas de Iliberris y Singilis se entiende que se extendía por las hoyas de Granada y Antequera. Este amplio territorio pudo estar ocupado por el grupo mentesano, que el geógrafo localizaba al sur de los oretanos y al norte de los bástulos. De estos últimos es la tercera unidad, que ya Estrabón localizaba en la costa entre Cartagena y Calpe, una cultura híbrida, fruto de la larga convivencia entre iberos y fenicios.

No hay que descartar que las tres unidades conformaran, en un momento anterior, el territorio mastieno que Hecateo conoció en la costa mediterránea hacia el 500 a. C. y de las que se hablaba aún a fines del siglo III a. C., en época de Polibio. De las tres unidades de Plinio, para Ptolomeo no existió el grupo

mentesano, porque identificaba la Bastetania occidental con el territorio túrdulo; en cambio, el geógrafo alejandrino precisó la localización de la *Regio Bastitana*: un espacio que se extendía de las altiplanicies granadinas hasta Saltigi o Illunum en Albacete, definiendo un área que abrazaba el lado oriental de la Orospeña.

Es importante valorar esta contradicción en la definición de los grupos mentesano y túrdulo, pues en 1992 se propuso para explicarla una “turdetanización” tardía del primer grupo; nosotros, en cambio, vemos la iberización temprana de una población de posible origen tartésico. En todo caso, las dos lecturas coinciden en que se trata de una lectura en tiempos distintos, lo que obliga a pensar la cuestión desde la estratigrafía territorial.

Entre los ríos Torres y Guadalbullón, en una vieja frontera del Argar, se definió en el Bronce final un área cultural que, después, en época altoimperial, con el nombre de Ossigitania, fue la entrada a la Bética por el sur del Guadalquivir. El origen de este foco pudo definir el núcleo mentesano e incluso ser un territorio más amplio que alcanzaba por el oeste el Arroyo Salado de Arjona. Los trabajos lingüísticos de Correa, De Hoz o Ferrer coinciden en que, aunque la escritura meridional era el soporte común en todo el valle del Guadalquivir, en el tramo más alto del río era soporte de dos lenguas: una, la ibérica suroriental, también llamada meridional, y otra, desconocida de origen tartésico. Además, se marcaba una frontera lingüística en torno al *oppidum* de Ipolca, al oeste del cual desaparecía el factor ibérico, tal y como muestran los mapas de la onomástica ibera y sobre todo los hallazgos de los epígrafes en ibérico suroriental (Fig. 2)

Conviene añadir aquí otro indicador de apariencia secundaria: se trata de la definición étnico-cultural de la Vega del Guadalquivir, cuyo límite sur se marca con los *oppida* de Córdoba, Ipolca, Ilturgi y Ossigi (seguramente de Gil de Olid), que Plinio nunca incluyó en su Bastetania. La división romana de la Bética muestra también que el *Conventus Astigitanus*, que ocupaba hasta el valle del Genil, excluía la Vega que, a su

vez con la Beturia, conformaba el *Conventus Cordubensis*. Es destacable señalar que, sumados los dos conventos citados, se obtiene el mapa túrdulo de Ptolomeo y también que Plinio distinguía entre el área mentesana del *conventus* Astigitano y el resto del territorio. Un flash arqueológico ha permitido visualizar la historia de estas diferencias: a fines del siglo VII a. C. hubo una colonización en la Vega del Guadalquivir programada desde los *oppida* de este valle y del Guadajoz, con factorías agrarias como Calañas de Marmolejo. Inmediatamente después, al comienzo del siglo VI a. C. cuando la colonización alcanzó el Arroyo Salado de Arjona, sus *oppida*, con el Cerro Villargordo a la cabeza, fortificaron el valle estableciendo una frontera con torres en cadena, en puntos como el Cerro de la Coronilla (Fig. 3). El efecto de la acción coercitiva mentesana se hizo notar de forma inmediata por el abandono de las factorías, lo que certificó el fracaso de la colonización. La frontera quedó todavía activa hasta mitad del siglo V a. C. cuando se produjo el abandono de Epora, Aragonesa e Isturgi, todos *oppida* de la Vega

Para finalizar esta secuencia, queda un paso más: durante el siglo VIII a. C. en los entornos de *oppida* como Mentesa Bastia o Cerro Alcalá, se desarrolló el ritual funerario de la cremación en espacios para familias nucleares. Todavía se trataba de ajuares prehistóricos con cerámica hecha a mano, si bien con novedades como la fíbula de codo o la decoración con retícula bruñida. Estos enterramientos se distinguían de las coetáneas inhumaciones en fosa, con ajuares de brazaletes de bronce, de la zona bastetana en Haza de Trillo en Peal o las tumbas 32 y 33 de Baza y de la zona oretana en Cortijo Ordoñez en Jabalquinto. El núcleo funerario mentesano desarrolló aún más el nuevo ritual en los siglos VII-VI a. C.: en el Cerrillo del Viento, cerca de Gil de Olid, en el que hay pruebas de un banquete funerario familiar con un primitivo equipamiento de cazuelas a mano con pintura bícroma poscocción junto con un gran crateriforme a torno. Para esa época, sobre todo a partir del siglo VI a. C., el área oretano-bastetana se había sumado ya al nuevo ritual con casos como el Hipogeo de Hornos de Peal (Fig. 4). Sin embargo, mientras se desarrollaba este proceso, en la periférica tartésica, el túmulo colectivo de Cerrillo Blanco

en Porcuna o la necrópolis de tumbas planas de Navaciruelo en Marmolejo, a fines del siglo VII a. C., seguían practicando de forma dominante la inhumación.

No hay referencias funerarias claras para los siglos VI y V a. C. en esta zona; sin embargo, a partir de fines del siglo V a. C. se constata la expansión del nuevo modelo funerario hacia el valle del Guadajoz, primero en la Bobadilla y después en Cerro Boyero y Torre Alta, donde por el tipo de armas F. Quesada habla de ajuares bastetanos, a lo que se suma la presencia de cráteres áticos en Ategua o Molinillos. Como consecuencia de este proceso se diluyó la frontera arqueológica tartésica y ganó territorio la cultura ibera, como lo muestra en la etapa tardía de esta zona la generalización de un mismo modelo de santuarios periurbanos en Atalayuelas de Fuerte del Rey o Torreparedones de Baena. Esta es la estructura geográfica que leyó Plinio para la Bastetania occidental, que incluía en un mismo territorio *oppida* mentesanos como Urgavo, heredero del Cerro de Villargordo y túrdulo-mentesano como Ategua en el corazón del Valle del Guadajoz. En cambio, en este marco temporal se amortizó el mapa de Ptolomeo, que definía la periferia tartésico-turdetana como el área túrdula.

El otro foco de debate corresponde al norte de la *Regio Bastitana*, que Ptolomeo situaba al oriente de Albacete. Dos trabajos, en 2007 y 2008, de Lorrio y Sanz, han cuestionado desde datos arqueológicos la identificación de la cultura bastitana en esta zona. Efectivamente, entre los *oppida* albaceteños y los de las altiplanicies granadinas, los tipos de tumbas dominantes fueron distintos: empedrados tumulares frente a cámaras, como también es significativa la presencia de cerámica de estilo Elche-Archena en el Alto Segura, o que no sean iguales los equipamientos áticos de los ajuares funerarios de un ámbito u otro. No obstante, no se trata solo de una derivación de esta Bastetania norte hacia la Contestania, sino que también existen respuestas culturales exclusivas de esta área, como la abundancia de esculturas de jinetes en sus necrópolis (Fig. 3).

Otra posible opción pasaría por valorar la cuestión desde la estratigrafía territorial: hay un momento en la historia de los territorios iberos del sur, en los inicios del siglo III a. C., en que los *oppida* se organizaron en grandes unidades territoriales. Estos reinos no tenían que pertenecer necesariamente a un mismo ámbito étnico, sino que podían haber nacido de pactos matrimoniales o de sumisiones forzadas; puede que Basti fuera uno de esos centros políticos aglutinadores y ello pudo servir de base a la administración romana para dibujar los límites de la *Regio Bastitana*. Recuérdese que Albertini defendía que Roma configuraba una *regio*, con poblaciones diferentes, como así lo recuerda la *Regio Beturia* donde cohabitaban celtas y túrdulos.

El *oppidum* y la unidad nuclear (siglo VII-IV a. C.)

Hasta tal punto era importante el *oppidum* en el iberismo del sur que los historiadores antiguos medían el poder político principesco por el número de *oppida* que controlaba un aristócrata (Culchas: 28; Orisón: 12). No obstante, hay significativas diferencias entre los *oppida* y, de hecho, se reconocen al menos dos escalas, una superior, de más de 4 ha de tamaño, en la que se han contabilizado más de ochenta unidades en la zona y cuya función principal era articular política y económicamente los territorios nucleares, y una segunda escala, inferior en tamaño, de apoyo funcional a la primera. En la cúspide de la primera escala se llegaron a alcanzar las 15 ha, como se observa en Alarcos, Cerro de las Cabezas (Fig. 4), Turruñuelos, Cerro Villargordo, Alcores de Porcuna, Ilurco, Molata de Casas Viejas, Castellar de Meca y Cástulo, un caso excepcional, al que se atribuyen 44 ha. Nacidos la mayoría de ellos durante el Bronce final, se fortificaron entre el siglo VII y VI a. C. con murallas torreadas de perfil en talud y cuerpos superpuestos, de piedra en la base y adobe encima, revocados en su cara exterior (Fig. 5). En este mismo período nació un urbanismo de casas de planta cuadrangular y trazado regular que en Puente Tablas ya estaba diseñado a mitad del siglo VI a. C. Sirvanos este caso concreto para recorrer a vista de pájaro un *oppidum* ibero del sur de los siglos V-IV a. C.: era un cerro amesetado y fortificado de 5,5 ha, con un urbanismo

modular (a partir del triángulo pitagórico 5-12-13), distribuido en cinco manzanas alargadas entre calles paralelas. Contaba, en un extremo de la meseta, con el espacio aristocrático, que en otros casos, como La Muela (Ilturgi), Allozos o Castellar de Meca, tomó la forma de una acrópolis fortificada, mientras en Puente Tablas (Jaén) se distinguía del caserío por un espacio abierto y vacío. Allí se hallaba el complejo palacial (Fig.68) del que hoy solo conocemos la casa principal, con patio central y frente de columnas, tras el que había un espacio alargado y abierto al patio, tipo *liban* para la representación política; existía también a un lado del patio un área pública con estancia para banquetes y bañera en un vestíbulo previo y una capilla gentilicia con acceso exterior. Al otro lado, con doble planta, estaba el área privada: los almacenes y las estancias domésticas. Fuera del edificio se disponían los servicios: cocina, basurero, horno de pan y, aunque de la fase anterior, dos lagares. El *oppidum* tenía dos puertas y en una se levantó un santuario en terrazas. En la más baja había un templo de tradición semita con pórtico lateral, patio, *cella* y *adyton* con ventana, donde se guardaba una estela de la diosa que se mostraba en el equinoccio. La terraza superior con cuevas y una torre, constituía un espacio para rituales de iniciación asociados al mito heroico del descenso al inframundo.

A pesar de los rasgos comunes, se distinguen entre los territorios iberos del sur al menos tres patrones de asentamiento diferenciados en función de la geomorfología del paisaje, de la memoria cultural y la estructura política, del modo de vida y de las materias primas explotadas en cada área (cereales, sobre todo en las campiñas de Jaén y Córdoba; minería del hierro, en Granada, y de cobre, plata, plomo y cinabrio, en Sierra Morena; y ganado, sal, esparto y azufre, en la Oretania norte y toda la Bastitania). Los dos primeros patrones (ver Fig. 1), los más opuestos entre sí, eran el núcleo original mentesano, con una distancia media al vecino más próximo entre *oppida* nucleares de 9,25 km, más o menos semejante al resto del territorio mentesano, pues en el valle del Guadajoz era de 9,20 km. En cambio, en el área bastitana del valle del Guadiana Menor se alcanzó una distancia media de 31,7 km, la cual aumentaba en el área albaceteña hasta los 41,2 km. Entre

ambos patrones se situaba el valle del Jabalón en la Oretania norte o los valles del Guadalquivir-Guadalimar en la Oretania sur, que alcanzaron 18,1 y 14.2 km de media respectivamente. En los casos oretano y mentesano existió una escala inferior de *oppida* y en la Oretania norte incluso otra, de aldeas, que no se documenta en la Oretania sur, que, como la Mentesia, mantuvo la nucleación absoluta en *oppida* desde el siglo V a. C. hasta al menos fines del siglo III a. C. En la Bastitania sur, a la nucleación hay que añadir poblados fortificados (*¿oppida?*) inferiores a 2 ha, que en Granada se desarrollaron desde la mitad del siglo IV o III a. C. (aunque alguno es anterior), en tanto en Albacete, Lorrio y Simón constatan en el área de influencia de Castellar de Meca hasta ocho pequeños poblados como Amarejo, a partir del siglo V a. C. Las factorías agrarias se documentan con seguridad desde el siglo II a. C. en Oretania y Bastitania; en cambio, parece que en el Salado de Arjona la ruptura de la nucleación fue más tardía.

¿Quien vivía en el *oppidum* nuclear? El linaje gentilicio-clientelar (siglos VI-IV a. C.)

Del análisis de las necrópolis de Cástulo, de los siglos V-IV a. C., se concluye que en el gran *oppidum* al menos convivían dos linajes, uno que se enterraba en las necrópolis de Higueros-Baños de la Muela, dispersas y con tumbas de cámara, y otro en el espacio aglomerado de Estacar de Robarinas, con tumbas de plataformas escalonadas. No eran esas las únicas diferencias entre ambos contextos funerarios, había una más muy importante: la distribución de las tumbas de Baños de la Muela, que era una necrópolis pequeña que ha permitido distinguir dos áreas diferenciadas, en función de si las tumbas contenían armas en sus ajueres o no, lo que sugiere una posible ordenación de las tumbas por géneros. El modelo de necrópolis con este tipo de articulación tiene un antecedente en la Noria de Fuente de Piedra, de mitad del siglo VI a. C. (Fig. 7). Allí, entre un grupo de nueve túmulos demarcados por fosos, con una tumba de cremación *in bustum* en el centro de cada uno, destacaban dos que comunicaban sus fosos entre sí: uno era un cenotafio, y la tumba del otro, el mayor, contenía un doble

enterramiento femenino, con un ajuar en el que destacaba un equipo de libación compuesto por jarra y “braseo” de bronce. Ambos túmulos, en posición excéntrica, eran los únicos que recibían ofrendas en sus fosos de delimitación. Los siete restantes, conformaban un arco exterior a ellos y en medio se distribuyeron tumbas planas, en las que existía una segregación espacial entre hombres y mujeres, aquí sin armas, que no había en toda la necrópolis. En nuestra opinión, el grupo enterrado en los túmulos era una familia extensa con sus patriarcas (ausentes o no) en los dos principales y a esta unidad de parentesco se añadieron las tumbas planas, cuyos ocupantes accedían a productos exóticos (*aryballos* de pasta vítrea), si bien con la citada distribución discriminada. No identificamos estos enterramientos como característicos de una servidumbre de guerra ni tampoco como un grupo gentilicio-clientelar, sino como parte de uno o más segmentos consanguíneos del mismo linaje, si bien inferiores en rango a la familia extensa enterrada en los túmulos. Consideramos que en conjunto podría tratarse de un clan cónico cuyos segmentos de linaje estaban jerarquizados en base a la proximidad parental a los patriarcas.

Un antecedente más antiguo aun es la necrópolis de Cerrillo Blanco de fines del siglo VII a. C., donde una familia extensa se enterró en un túmulo colectivo alrededor de la tumba de sus patriarcas, definiendo alrededor de esta un área de respeto y disponiendo la mayor parte de los hombres en la primera línea y de las mujeres, en la periferia. Tiempo después, el caso de Higueroles-Baños de la Muela confirma que en Cástulo el modelo patriarcal todavía existía a comienzos del siglo IV a.C., si bien había evolucionado en dos direcciones: de un lado, segregando el espacio funerario de los patriarcas, ausentes en Baños de la Muela, porque debieron ser enterrados como príncipes en los túmulos de Higueroles, proceso que ya se conocía en el área nuclear tartésica y, del otro, armando los segmentos de linaje, lo que era un cambio conceptual importante, ya que nunca fue habitual en los ajuares del área tartésica.

El otro linaje coetáneo de Cástulo, enterrado en Estacar de Robarinas, representaba un nuevo tipo de sociedad

caracterizada por las grandes necrópolis gentilicio-clientelares. El modelo tiene su paradigma en la del Santuario de Baza (Fig. 8), que, además de mostrar la estructura espacial clientelar, nacida de un pacto “*in Fides*”, como propuso M. Torelli y que permitía al aristócrata ampliar su ejército privado, visibiliza las tres generaciones básicas que definen un linaje gentilicio: primero, la Gn o generación de antepasados, cuya cadena parental no es reconstruible (tumbas 32 y 33 del siglo VIII a. C.); en segundo lugar, la Gf o generación de los fundadores (tumba 155 de la Dama de Baza). Se trata de tumbas principescas de hombres o mujeres heroizados, con *keimelia* (productos del pasado de excepcional calidad), con los que se trataba de legitimar el poder del linaje: timiaterio de Hathor de Cástulo en la tumba de Torrubia o la diosa de Galera en la tumba 20 de Tutugi (Fig. 10) o símbolos excepcionales (la escultura-urna de la tumba de la Dama de Baza). Por último, en tercer lugar, la Gcero, la primera generación gentilicia de príncipes, que se reconoce en el enterramiento 176 de una familia nuclear de mitad del siglo IV a. C., con el ajuar más abundante de la necrópolis. Se añaden al entorno de esta tumba los enterramientos de la clientela, segregados de los grupos consanguíneos del linaje, de las que se distinguían arqueológicamente por el tipo de urna o dones regalados por el patrono. Además es característico de estas necrópolis que la distribución de enterramientos se haga por microgrupos mixtos, tal y como se lee en Estacar de Robarinas, lo que fundamenta la lectura de R. Peroni al definir la *gens* frente a la familia extensa, como un grupo consanguíneo constituido por familias nucleares jerarquizadas.

Los primeros indicios de tumbas principescas fundacionales se registran a fines del siglo VI a. C. o comienzos del siglo siguiente. Si en la Montesania eran tumbas de cámaras, en la Bastitania norte se desarrolló un modelo de plataforma escalonada sobre la que a veces se disponía un pilar estela o una escultura exenta como el jinete de la tumba 18 de Los Villares de Hoya Gonzalo. El temprano proceso principesco de esta zona en particular tiene relación con las vías que conectaban Tartessos y la costa mediterránea por Extremadura y la Mancha. Después de la crisis de fines del siglo VI a. C., todavía circularon las riquezas

por la pujanza económica del área postartesica extremeña; sin embargo, a fines del siglo v a. C., con la caída de las células aristocráticas de Cancho Roano, La Mata o El Turuñuelo, se produjo una cierta contracción de los ricos *oppida* albaceteños, como se advierte en cierto empobrecimiento que Blánquez observa en la necrópolis de Los Villares o en la desaparición de sitios como La Quéjola.

Uno de los enterramientos más importantes de príncipe fundador, muy de inicios del siglo v a. C., es el monumento turriforme de Pozo Moro (Fig. 10), una rica tumba individual masculina, a la que se añade su condición de *heroon*, legible en sus relieves sobre el mito de un héroe que descendió al inframundo, superando difíciles pruebas, entre otras, el robo del árbol de la vida, y que terminó practicando una hierogamia con la diosa. La torre de Pozo Moro se derrumbó no mucho tiempo después de levantarse. Sin embargo, como resalta García-Cardiel, permaneció como memoria entre ruinas, mientras a su alrededor se continuó enterrando, no en un número amplio de tumbas, aunque sí continuado, hasta la época romana. La posición geográfica del monumento marcaba la frontera del territorio del *oppidum* de Saltigi con Illunum. Una función semejante y distinta se observa un siglo después, a inicios del siglo iv a. C., con el *heroon* del El Pajarillo, en la Oretania sur (Fig. 11). Aquí se trata de un cenotafio localizado en el nacimiento del río Jandulilla, donde terminaba el territorio del *oppidum* de Itiraka, que desembocaba 30 km al norte en el Guadalquivir. El monumento era también una torre, protegida en su acceso por dos leones, con un conjunto escultórico en su cima, que mostraba a un héroe entre dos grifos, en un duelo con un lobo. Próximo a él, un joven desnudo esperaba que, con la muerte del animal, lograra su salvación. El monumento tenía, a la espalda de la torre, una batería de almacenes, donde seguramente se guardaban los productos que llegaban desde Baria por Acci. La apertura de esta vía a través de la Bastitania sur, la de la clásica ruta del Guadiana Menor de Baria a Cástulo por Toya, así como la vía, también creada en esa misma etapa, que abría al Norte el *Saltus Castulonensis* por Despeñaperros y la vía Heraclea, que venía desde Libissosa, provocaron con su confluencia en

Cástulo, desde el siglo v a. C., que este lugar se convirtiera en el centro del sistema económico ibero en el sur.

También es un *heroon* de mitad del siglo v a. C., aunque en este caso sin relación con la apertura de nuevas vías, el monumento de Cerrillo Blanco, importante no solamente por ser el mayor conjunto escultórico ibero conocido, sino también por mostrar el paradigma de la imagen de un linaje gentilicio. Pensamos que pudo ser también una torre, en la que se mostraban las edades de la vida heroica, tal y como Eufronio la pintó en la cratera François: la infancia formadora, las zoomaquias iniciáticas, los duelos entre iguales y el matrimonio respaldado por los antepasados y la diosa (Fig. 12). Es importante añadir con la lectura de este grupo de esculturas que por primera vez muestra la imagen de una dama ibera, el nuevo papel que la mujer aristocrática adquiere en la sociedad gentilicia nuclear a través del reconocimiento del papel del matrimonio, como fuente de pactos y base de la supervivencia del linaje. Es normal que en esta fase se formalice la hipóstasis, que difumina los límites entre la diosa y la princesa y hace olvidar la iconografía de la hierogamia.

La expansión de los *oppida* y la construcción de los estados (siglos IV-III a. C.)

En el proceso seguido por los *oppida* y sus linajes se distinguen claramente tres momentos, siendo el primero la citada nucleación en los *oppida*, iniciada en los casos más tempranos en el siglo vii a. C. y consolidada a mitad del siglo v a. C. El segundo momento corresponde a la acción colonizadora de los *oppida* nucleares de la Oretania del Sur, donde se partía de una distribución lineal, siguiendo los grandes ríos. Al comienzo del siglo iv a. C. se inició la expansión por los afluentes secundarios, hasta entonces despoblados, con la fórmula de los *pagi*. El modelo consistió en que el *oppidum* nuclear colonizara el curso hídrico, construyendo en él un espacio sacro: Itiraka fundó el *heroon* del Pajarillo en el nacimiento del Jandulilla y Cástulo, el santuario rupestre de Collado de los Jardines en el tramo alto

del río Guarrizas. La intervención consolidaba el nuevo territorio con la fundación de *oppida* secundarios, como Loma del Perro en el primer caso y Giribaile en el segundo. Se excluye aquí la Montesania porque allí los *pagi* pudieron estar activos ya en el siglo VI a. C., como se ha visto en el caso de la frontera del Salado de Arjona.

La tercera y última fase caracteriza la expansión política de los *oppida* y se documenta en la Bastitania sur, donde en el siglo IV-III a. C. se fundaron poblados fortificados en los límites entre *oppida*, unas veces con funciones de control (Cerro del Almendro en Huescar o Angosturas de Gor) y otras económicas (Cardal de Ferreira). Ciertamente, como A. Adroher subraya, tendría lógica que fuera una respuesta programada por una estructura política superior, dadas las grandes distancias entre *oppida*. Más claro es el proceso en la Oretania sur donde A. Ruiz y C. Rueda a partir de la distribución de los exvotos de bronce del Fondo Marsal, han podido reconstruir el territorio político que forjó Cástulo en el siglo III a. C., a partir de una red de santuarios territoriales como base de una nueva identidad política que ya no dependía de unidades naturales como los *pagi* (Fig. 13). Esa parece ser la función de los santuarios rupestres principales de Collado de los Jardines y Castellar o secundarios como Haza del Rayo, en un paso de La Loma de Úbeda. El ajuste coincide con la crisis de los linajes gentilicios nucleares, lo que queda patente en el abandono de necrópolis como Cástulo y Baza, cuando no de *oppida*, como Puente Tablas o *heroa* como El Pajarillo, si bien hubo continuidades en Tutugi, Pozo Moro o Atalayuelas. En realidad se provocó la jerarquización de los linajes gentilicios y sus “casas”, ahora más visibles, para desarrollar estructuras políticas territoriales, que aunque débiles, como muestra Culchas, dieron lugar a los primeros estados. En este contexto no desapareció la clientela gentilicia, pero emergieron nuevas clases sociales protociudadanas, que se hicieron visibles en casos como las ofrendas, que facilitaban una relación directa entre la divinidad y el oferente sin la mediación aristocrática.

El retorno de los príncipes locales (siglos II-I a. C.)

La segunda guerra púnica y la definitiva conquista romana afectaron a todos los territorios, pero fue la Oretania del Sur la que centró la atención de Roma, porque por su territorio discurrían vías como la Heraclea, había extraordinarias riquezas metalíferas y existía una fuerte vinculación con los Bárquidas. De hecho, fue en esta zona donde en 211 a. C. murieron dos destacados miembros de la familia Escipión y se desarrolló entre 208-206 a. C. gran parte de la secuencia final de la guerra: la batalla de Baécula, la toma de Orongis, el asedio y la destrucción de Ilturgi y la rendición de Cástulo. Los efectos puntuales son visibles en todos los territorios, pero hay indicios de más intervenciones programadas. Hemos advertido que se siguió un doble modelo represivo: en el Salado de Arjona se descabezó el *pagus*, despoblando el Cerro de Villargordo, su capital, mientras en el Reino de Cástulo se provocó el abandono de grandes *oppida*, Giribaile y Turruñuelos, de tal modo que se desmontó el territorio político sin destruir la capital.

La consecuencia de la política de Roma es que se fortalecieron las aristocracias locales y renacieron sus linajes en detrimento de las estructuras territoriales anteriores. Este hecho se hizo notar en el resurgir de las necrópolis gentilicias, ahora ya sin la generalización de las armas, como se observa en la necrópolis de Piquía en Arjona. Su paisaje funerario, fechado en el siglo I a. C., estaba presidido en un extremo por una tumba de cámara con carro. Se trataba de un príncipe refundador, que escribió su nombre y patronímico en ibérico meridional en una tapadera de plomo. Aunaba en su ajuar los discursos de los fundadores y de las aristocracias gentilicias, sumando a la abundancia de objetos *keimelia* como armas y un conjunto de crateras áticas, de inicios del siglo IV a. C. con la divinización de Heracles del pintor de Enomao (Fig. 14). Eran objetos de sus antepasados, seguramente procedentes del despoblado *oppidum* del Cerro de Villargordo. A este material se sumaron los objetos que denotaban la emulación del poder romano: un cántaro de vidrio, un ánfora Dressel, que captaba desde la

tumba las libaciones con vino, y, sobre todo, la impedimenta con el *gladius* y la *lorica amata* que le vistió en la muerte.

El otro caso que permite ampliar el conocimiento del discurso de estos príncipes refundadores es el excepcional hallazgo, en una más que probable capilla gentilicia de Libissosa, como proponen H. y J. Uroz, de un vaso plástico que representa a una diosa femenina, con los pechos marcados y el vestido talar entreabierto (Fig. 15). Ante ella un pequeño personaje masculino, desnudo, de espaldas y subido en un escabel, abraza la desnudez de la figura divina de tal modo que la escena no solamente describe una epifanía, sino que muestra una hierogamia, realizada tras una probable lupomaquia heroica, pues la cabeza del animal se representa en la base del vaso. En esta fase tardía no se trataba solo de la recuperación política de los linajes dormidos, sino que se pretendía que la vieja mitología aristocrática arropara al nuevo poder local. Sin embargo, los nuevos príncipes eran tributarios de Roma.

Descifrando enigmas

David Asensio Universidad de Barcelona / Universidad Autónoma de Barcelona / MónIberRocs SL, **Núria Molist** Responsable de la sede de Olèrdola i conservadora colección ibérica del Museo de Arqueología de Catalunya - Barcelona, **Gabriel de Prado** Responsable del Museu de Arqueologia de Catalunya en Ullastret, **M. Carme Rovira** Coordinadora de exposiciones en el Museo de Arqueología de Catalunya

Comissariado de la exposición

La vida de nuestros ancestros es un mundo enigmático y a la vez atractivo. Conscientes de que nunca podremos llegar a captar todos los rincones de determinadas culturas, a veces nos sorprende comprobar nuestra similitud en algunos aspectos mientras que otros probablemente no lo podremos llegar a entender. La arqueología y la historia nos acercan cada vez más a estas civilizaciones desaparecidas avanzando proporcionalmente hacia nuevos retos de la mano de nuevas tecnologías y nuevos planteamientos.

Los diferentes bloques de los que se compone la exposición muestran el conocimiento que, gracias a la arqueología, tenemos hoy en día de los iberos, un conocimiento al que se ha llegado después de excavar centenares de yacimientos durante más de una centuria y tras clasificar y analizar las estructuras y los restos materiales que permiten profundizar en la sociedad, la cultura, la economía y las creencias de este pueblo protohistórico del Mediterráneo.

El avance ha sido especialmente espectacular en los últimos años, periodo en el que la suma de datos se multiplica por los análisis bioarqueológicos y químicos y los nuevos enfoques en la metodología de intervención y la conceptualización de la investigación. Ciertamente, sabemos más de los iberos, pero lejos de cerrar capítulos, se nos abren nuevos.

La propuesta de plantear seis enigmas en relación con los iberos en la exposición tiene un doble objetivo. El primero es

el de mostrar aquellos aspectos que en mayor o menor grado conocemos poco, de los que tenemos más interrogantes que respuestas. El segundo objetivo consiste en informar cómo especialistas de diferentes ciencias están trabajando para resolver estos interrogantes, así como sobre el estado de la cuestión y los avances realizados recientemente.

Y es aquí donde la investigación científica reúne a los profesionales arqueólogos y especialistas en disciplinas como la paleoantropología y la genética, la epigrafía y la lingüística, la iconografía y las fuentes antiguas, las prospecciones geofísicas del subsuelo, etc. con la finalidad de conocer con más solidez los enigmas que planteamos.

Cabe decir que no son los únicos, sino una selección selecta. Aunque recogidos en el discurso expositivo, en el tintero han quedado cuestiones para tratar con más detenimiento como el comercio entre los mismos pueblos iberos, el contenido y la distribución de las ánforas iberas, la dieta, etc. En lo que concierne al comercio, la clasificación tipológica y los análisis arqueométricos para localizar los lugares de producción están permitiendo identificar un intercambio más intenso de lo que se creía. En la misma línea y complementando esta investigación del intercambio económico, así como de la producción y la economía en general, contamos con los análisis químicos de los residuos orgánicos adheridos a las paredes de las ánforas y otras vasijas. Los datos de estos contenedores tan característicos y omnipresentes en la mayoría de los yacimientos informan sobre el o los contenidos. Finalmente, la arqueobotánica y la arqueozoología nos acercan a la alimentación, a la explotación de los recursos forestales y animales, pero, desgraciadamente, la información que proporcionarían los análisis de diferentes isótopos sobre la dieta y movimientos poblacionales que podemos extraer de la dentición se ve limitada por los escasos restos humanos disponibles, problemática presente en uno de los enigmas.

De los seis enigmas seleccionados, el primero es el que plantea el origen de las poblaciones iberas. Las hipótesis iniciales,

cien años atrás, definían a los iberos como una migración de pueblos norteafricanos instalados en el levante mediterráneo y que desplazaron a los pobladores anteriores. Abandonada esta teoría africanista, dos líneas de investigación están en debate sobre el desarrollo de la sociedad ibera, ambas partiendo de la consideración de que los iberos son pueblos autóctonos peninsulares. La divergencia se encuentra en la génesis de la evolución, sea esta impulsada por el contacto con pueblos colonizadores del Mediterráneo, a manera de colonización cultural, o una evolución interna. Más allá de este debate, hoy, los análisis paleogenéticos permiten obtener, a través del ADN de los individuos, información contrastable sobre los orígenes y movimientos de pueblos. Pero, en lo respecta a los iberos, nos encontramos en un callejón sin salida: el material genético de donde extraer las muestras es escaso, como hemos mencionado anteriormente.

Una problemática radicalmente diferente es la que plantea el segundo enigma sobre la lengua ibérica. Si bien los iberos nos han dejado documentos escritos —escasos, cortos y sobre diferentes soportes—, no los podemos traducir, aunque sí leer. Mientras el descifrado del signario de los tres diferentes sistemas de escritura está prácticamente cumplido, el significado de los textos es por ahora una cuestión de difícil solución, a pesar del avance de los lingüistas en el análisis de la estructura de los textos y su descripción.

Parte de las inscripciones ibéricas probablemente tenían un significado religioso, relacionado con una ofrenda o súplica a una divinidad o con la persona que la hacía. Por ahora, la religión, la cosmogonía y las representaciones iconográficas relacionadas con dioses y diosas y, especialmente, con el paso al mundo del más allá aún son muy desconocidos. Una de las vías para llegar a la complejidad de la espiritualidad del pueblo ibero a través de sus representaciones materiales, santuarios, sienes y espacios de culto pasa por las referencias a las religiones mediterráneas contemporáneas cronológicamente, de las cuales los iberos fueron adoptando elementos y significados.

Aspectos rituales en torno a la muerte constituyen otro de los enigmas planteados. Los iberos incineraban a sus muertos y los restos eran depositados dentro de una urna, posteriormente enterrada en un simple hoyo o en una estructura más compleja, en función de la posición social. No obstante, la evidencia arqueológica nos muestra una realidad funeraria distinta a partir del siglo IV a. C.: solo los despojos quemados de las élites ciudadanas tenían derecho a ser depositadas en las necrópolis, especialmente en Cataluña. ¿Qué pasaba con los despojos del resto de la población? ¿Por qué algunos niños neonatos son inhumados bajo el pavimento de las casas? ¿Cómo se explica que individuos jóvenes y adultos sean literalmente arrojados al interior de silos, con ausencia de todo ritual? Esperamos que los análisis antropológicos y biológicos sobre esta población anómalamente enterrada nos revele algunos de estos misterios.

Contrastar los escasos y confusos datos toponímicos de las fuentes escritas y el nombre de una entidad emisora de monedas con la identificación de los grandes asentamientos urbanos es una de las cuestiones que ha hecho correr más tinta entre los iberistas. Solo la localización de nuevas ciudades y su estudio profundizado junto con la aparición de nuevas acuñaciones o el estudio sobre la concentración y la distribución de numerario permitirán poner nombre a ciudades de nombre desconocido.

El último enigma es sin duda el más conocido en términos generales: el itinerario que siguió el ejército púnico de Aníbal —con sus elefantes— cuando cruzó Cataluña camino de Roma. El rompecabezas no está resuelto, pero estamos mucho más cerca de hacerlo gracias a la investigación focalizada en la localización de campamentos militares púnicos y romanos levantados durante la Segunda Guerra Púnica. La prospección geofísica, el estudio del armamento y la numismática asociados a estos campamentos son las vías.

En los artículos que siguen a este, el lector interesado podrá profundizar en los enigmas planteados de la mano de los mejores especialistas en estos diferentes campos del conocimiento del mundo de los iberos.

Paleobiología. Genómica de las poblaciones peninsulares durante el periodo de los iberos

Carles Lalueza-Fox

Instituto de Biología Evolutiva (CSIC-Universidad Pompeu Fabra)

Los antecedentes de la península ibérica

Para poder entender cómo eran desde un punto de vista genético los iberos —los habitantes de la costa mediterránea antes de la llegada de los romanos—, tenemos que estudiar la ancestralidad de las poblaciones ibéricas con una perspectiva temporal y geográfica más amplia. En estos momentos disponemos de tecnologías de biología molecular que permiten obtener datos genómicos masivos —en algunos casos genomas enteros— de todo tipo de muestras humanas del pasado y disponemos de más de mil procedentes de la península ibérica en los últimos 8.000 años. Como en el resto del continente europeo, se pueden distinguir tres grandes componentes de ancestralidad genómica que se superponen: el componente de los cazadores-recolectores mesolíticos, el de los agricultores provenientes de Anatolia durante el neolítico y el de los nómadas de las estepas procedentes de Asia central, que entran por el este de Europa hace unos 5.000 años. Las diferentes proporciones de estos tres componentes (el primero, por ejemplo, es mayoritario en Escandinavia, el segundo lo es en el área mediterránea y el tercero en el norte y centro de Europa) explican gran parte de las diferencias genéticas e incluso también físicas— que se observan entre los europeos actuales.

El estudio de los marcadores genéticos que se transmiten de manera uniparental (el llamado ADN mitocondrial se transmite

solo por vía materna, y el cromosoma Y se transmite solo de padres a hijos), así como la proporción de cada ancestralidad en los cromosomas sexuales respecto al resto de cromosomas, nos informa, además, de si estas migraciones han sido sesgadas desde un punto de vista sexual.

Este es el caso de la última migración, que tiene un fuerte impacto en las poblaciones ibéricas de la Edad del Bronce y que transforma de manera sustancial el panorama genético anterior, que desde hacía unos cuantos milenios se mantenía inalterado. Durante un periodo de unos cuatrocientos años, entre unos 4.400 y unos 4.000 años atrás, observamos la llegada de la ancestralidad de las estepas y cómo esta coexiste con individuos que siguen teniendo la ancestralidad típica de la Edad del Cobre ibérica (es decir, solo con los dos componentes previos, el de los cazadores-recolectores y el de los primeros agricultores). Esto no quiere decir que lleguen nómadas a caballo, como pasó centenares de años antes en el este de Europa; estos nómadas se han mezclado con poblaciones europeas y han provocado un gran movimiento desde el centro de Europa hasta sus extremos en el oeste, como Iberia y las islas británicas; pero ya no son los mismos, aunque su ancestralidad es fácilmente discernible porque es muy diferente de la que existía antes en nuestro continente (podemos decir que las personas que llegan tenían a estos nómadas entre sus antepasados). Finalmente, después de este periodo de contacto, todas las muestras ibéricas, hasta la actualidad, ya tienen este componente de las estepas, en proporciones que rondan el 30% de nuestros genomas. Obviamente, y a causa de la mezcla con personas locales que no lo tienen, el componente inicial, que era más alto, queda diluido casi a la mitad durante el periodo del contacto.

Lo que resulta más llamativo es que esta aparición de recién llegados tiene un fuerte sesgo sexual: los nómadas de las estepas llevan un cromosoma paterno de un linaje (el llamado R1b) que está ausente al final del neolítico en el continente; cuando acaba el proceso de contacto ibérico, todos los cromosomas paternos del neolítico han desaparecido y

todos los hombres resultantes tienen el linaje R1b (la muestra disponible de este periodo incluye ya a más de cien individuos y hay un número similar sin publicar). En cambio, no se observa ninguna variación en la composición de los linajes mitocondriales ibéricos. La conclusión es que se trata de una migración básicamente masculina que se impone de alguna manera a la población ibérica de manera que los hombres locales dejan de tener descendencia. Es un proceso diferente de lo que se observa en las islas británicas, donde la población local desaparece literalmente con la llegada de la ancestralidad de las estepas. No sabemos cómo se estructura socialmente este cambio, que no parece muy visible a nivel arqueológico; pero no hay que recurrir a la explicación de la violencia generalizada —aunque, sin duda, existía, como se observa en numerosos yacimientos centroeuropeos. Una fuerte estructuración social, con una élite que tiene acceso a más recursos durante unas cuantas generaciones y que, por lo tanto, deja más descendencia, puede producir el cambio genético observado durante 400 años, y que podemos estimar en cerca de un 40% del componente genómico previo (y, aparentemente, en un 100% del componente masculino). Tenemos incluso un entierro doble, procedente del yacimiento de Castillejo del Bonete, en Ciudad Real, que data del primer momento del contacto, que ilustra la realidad de este periodo: el hombre tiene la ancestralidad de las estepas y la mujer —que por análisis químicos sabemos que provenía de la costa, distante al menos 200 kilómetros— no la tiene.

Una consecuencia indirecta del gran cambio genético de la Edad del Bronce en Europa es que puede estar asociado a la expansión de las lenguas indoeuropeas. Aunque una hipótesis que había tenido éxito entre los genetistas y algunos arqueólogos la relacionaba con la expansión de la agricultura, la constatación de un gran cambio genético posterior — en algunos casos, como las islas británicas, casi total, como hemos visto— hace que este periodo sea el marco temporal más probable. El hecho de que palabras asociadas al caballo —cuya domesticación se atribuye a la tribu esteparia de los yamnaya—, como las que hacen referencia al eje de

las carretas o a las bridas, sean comunes a las lenguas indoeuropeas confirmaría esta hipótesis. Pero entonces, en el caso de la península ibérica y sus paleolenguas, nos encontramos con una dificultad añadida: ¿cómo es que antes de la llegada de los romanos hay lenguas no indoeuropeas habladas en el área ibérica, e incluso quizás una forma anterior del euskera en la zona del País Vasco? Este escenario único en Europa dibuja una complejidad en la relación entre lengua y genética que todavía no entendemos. Podemos especular que el cambio genético es una condición necesaria, pero no suficiente, para el cambio lingüístico.

La Edad del Hierro y los iberos

El panorama paleogenético del norte y este de la península ibérica se complica en la Edad del Hierro, por un motivo cultural también llegado de Europa central y denominado la cultura de los campos de urnas, que conlleva la incineración de los muertos. Esto implica que dispongamos de pocas muestras esqueléticas del periodo de los iberos, porque con el fuego se destruye el material genético y nos quedamos sin información directa de cómo eran aquellas poblaciones. Se trata de una costumbre desafortunada para nosotros, los genetistas. No obstante, sí que tenemos unos cuantos datos que corresponden a individuos que murieron solos —en cuevas o en minas en las montañas, o enterrados entre los escombros de la destrucción de un poblado—, a individuos infantiles —que por debajo de los tres años de edad no recibían el mismo trato que los adultos y a menudo se enterraban debajo de las casas— y a individuos que fueron ejecutados y cuyos cráneos se expusieron como trofeos en lugares públicos, a menudo atravesados por un largo clavo. Este último ritual, de origen céltico, se encuentra también documentado en el sur de Galia, donde se dispone de fuentes clásicas y de iconografía contemporánea. Se supone que después de estar expuestos durante tiempo, quizás años, los restos acababan cayendo por la calle, ante la indiferencia general, y eran descartadas en acumulaciones de escombros como silos abandonados en el mismo poblado.

En estos momentos disponemos de 15 individuos analizados provenientes del área ibérica, dos de la zona tartesia y tres de un poblado celtibérico, todos datados del último milenio anterior a la era común. Al menos cinco de los restos ibéricos provienen de cráneos enclavados de Ullastret y del poblado de Ca n'Oliver de Cerdanyola; un rasgo común a todos ellos es que son individuos masculinos (cabe recordar que cuando obtenemos datos genómicos podemos saber el sexo genético del individuo), lo cual, sin duda, era esperable en una sociedad guerrera y jerarquizada como era la de los iberos.

Estos individuos permiten constatar que la ancestralidad de las estepas, que prevalece en Europa central, se duplica en las poblaciones ibéricas de la Edad del Hierro, lo que indica que sigue llegando gente de fuera. En términos absolutos, es más alta entre los celtiberos —que hablan lenguas celtas, es decir, indoeuropeas— que entre los iberos; también es más elevada entre los pocos tartesios de los que tenemos datos, lo cual podría sugerir que el tartesio —una lengua todavía no descifrada— podría ser también indoeuropeo. Sin embargo, es claramente un periodo sobre el que necesitamos generar más datos para poder entender con todos los detalles los cambios genéticos que lo caracterizan, así como la existencia ya mencionada y sorprendente de paleolenguas no indoeuropeas. Cabe recordar que tenemos evidencias escritas de estas lenguas de unos centenares de años antes de la llegada de los romanos y que el gran cambio genético de la Edad del Bronce tiene lugar aproximadamente 1.500 años antes. A pesar de la tentación de considerar como muy antigua y local cualquier lengua no indoeuropea, no hay que menospreciar la posibilidad de que estas entraran a la península procedentes del otro lado de los Pirineos, asociadas a los cambios que vemos que se producen en la Edad del Hierro, tanto arqueológicos como genéticos. Para tener un contexto interpretativo más amplio, necesitamos generar datos de la Edad del Hierro de toda Europa, de los que no se disponen en estos momentos.

Después de los iberos

La ancestralidad de las poblaciones de la península ibérica sigue su transformación durante unos centenares de años antes de la era común. De hecho, donde se ha preservada mejor la de los iberos es en los vascos actuales, los cuales tienen una composición genómica muy parecida a la que había en la península hace unos 3.000 años, probablemente por un cierto aislamiento de influencias posteriores, tanto desde el norte de África como desde el Mediterráneo central y oriental.

Las influencias foráneas introducen un componente norafricano con la colonización púnica (y quizás incluso antes), que es más discernible en las poblaciones del sureste peninsular. En algunos hipogeos púnicos de la antigua Baria, encontramos, por ejemplo, individuos que tienen una ancestralidad totalmente norafricana, junto con otros que la tienen como la ibérica de la Edad del Hierro. En paralelo, encontramos individuos con una ancestralidad griega en las necrópolis de Empúries, que, además, parecen persistir durante centenares de años, lo que indicaría una cierta segregación de la población local. El hecho de encontrar a individuos con una ancestralidad típica de la península italiana y otros que son indistinguibles de los anteriores iberos compone una imagen auténticamente cosmopolita de esta ciudad de L'Empordà que, con toda probabilidad, se repetirá en las grandes ciudades romanas.

El análisis de restos posteriores configura la transformación del sustrato peninsular durante el Imperio romano y confirma el cosmopolitismo que se observa en Empúries. Las migraciones bárbaras posteriores introducirán un nuevo componente del norte, del este y del centro de Europa y la invasión islámica aportará un nuevo componente norafricano que, aunque fue mayoritario durante unos siglos, casi se acabará erradicando durante la reconquista con la expulsión de los musulmanes y quizás con migraciones recientes desde el lado francés.

Futuros estudios

Sin duda, el periodo ibero es el más complicado de entender y el que más limitaciones impone —por la tradición de las incineraciones— en los estudios paleogenéticos, tanto en la península ibérica como en el conjunto del continente europeo. Algunas pruebas han demostrado que se puede recuperar material genético de regiones petrosas del hueso temporal del cráneo de restos esqueléticos parcialmente quemados, pero esto no parece suficiente para aumentar significativamente el número de muestras. Por este motivo, no solo es difícil averiguar las posibles migraciones internas y los episodios de tipos regionales que subyacen a los cambios globales de ancestralidad, sino que también resulta muy difícil llevar a cabo, en este periodo, algunas aproximaciones que se pueden hacer en todos los otros contextos arqueológicos, como determinar las relaciones de parentesco y la disposición de familiares dentro de una misma necrópolis.

Por todo ello se requerirá, por una parte y dentro de las posibilidades técnicas, aumentar el número de muestras analizables, si es necesario, incorporándolas de una en una de diferentes yacimientos, y, por la otra, aumentar la integración de las diferentes disciplinas que estudian el pasado. Solo desde un enfoque multidisciplinar, con la colaboración activa de arqueólogos, genetistas e, incluso, lingüistas, se podrá avanzar en la comprensión de los cambios y las afinidades genéticas del sustrato poblacional del periodo ibero.

Teorías sobre la lengua ibérica

Joan Ferrer i Jané

Grup LITTERA (Universidad de Barcelona)

La lengua ibérica es una de las lenguas que se hablaban en la península ibérica antes de la conquista romana y que la romanización hizo desaparecer. Las inscripciones ibéricas se documentan a lo largo de la costa mediterránea, desde Murcia hasta Narbona, pasando por la Comunidad Valenciana y Cataluña. Por el interior penetran por Albacete; por el valle del Ebro, hasta Zaragoza, y por el Guadalquivir, hasta Jaén. Las fronteras con las lenguas vecinas no son claras, con solapamientos y zonas sin suficientes datos, pero en el norte tiene frontera con el galo; en el Ebro, con el celtibérico; en el Guadalquivir, con el turdetano, y en el Pirineo y poniente, con el vascoaquitano.

Aunque se había supuesto que en algunos territorios ibéricos, como la Cataluña actual, la lengua vernácula no fuera el ibérico, donde actuaría solo como lengua vehicular del comercio, las investigaciones más recientes confirman que tiene un comportamiento compatible como lengua vernácula en todos los territorios, ya que impregna todas las áreas de uso, no solo la comercial, sino también las de uso personal, incluyendo las inscripciones religiosas, e incluso el impacto sobre la toponimia presenta una distribución regular por todo el territorio. Además, no se detecta ninguna otra lengua que no sea la ibérica en su territorio.

La principal fuente de conocimiento de esta lengua son las más de 2.200 inscripciones que se han encontrado sobre diferentes soportes: vajilla doméstica de cerámica, ánforas, monedas de plata y bronce, estelas de piedra, inscripciones rupestres, láminas de plomo, fusayolas, etcétera. La inmensa mayoría de las inscripciones usan la escritura nororiental, que tiene tres variantes: dual estándar, característica de las inscripciones más antiguas, de los siglos V-III a. C.; dual

ampliada, propia del entorno de Llíria en cronología antigua, y no dual, característica de las más modernas, de los siglos II-I a. C. Las dos primeras se llaman duales por el hecho de que añaden una marca a algunos signos para representar dos valores fonéticos próximos. Además, se conocen un centenar de inscripciones en escritura suroriental y grecoibérica.

Por lo que respecta al origen de la escritura ibérica, se acepta unánimemente que las escrituras paleohispánicas tienen un ancestro común, que sería el responsable tanto del hecho de que el conjunto global de signos sea muy similar como de la coexistencia de signos alfabéticos y silábicos en todas ellas. El otro punto de consenso es que, en último término, esta escritura original paleohispánica provendría de la escritura fenicia. Aunque, según los modelos tradicionales, la escritura ibérica nororiental se derivaría de la suroriental, las últimas investigaciones sitúan estas escrituras en ramas genealógicas con ancestros diferenciados, que son los que finalmente derivan de la escritura paleohispánica original. El ancestro común probablemente también explicaría que en las dos familias, nororiental y meridional, existan escrituras duales.

Las inscripciones ibéricas se pueden transcribir, ya que se conoce el valor de los signos, pero no se pueden traducir, pues no disponemos de ninguna lengua suficientemente próxima que nos permita averiguar el significado de sus palabras. Aun así, con el análisis interno de las inscripciones, identificando patrones repetitivos, y con el apoyo de los paralelos epigráficos coetáneos, se puede llegar a entender el significado de las más cortas. Así, gracias a los paralelos latinos y a su estructura de dos miembros, se pueden identificar muchos antropónimos: **tigir-sakaí, sakaí-iskeí, iskeí-adin**, etcétera. Por las monedas y las fuentes antiguas se conocen muchos topónimos: **ildirda, baitolo, bařkeno, tařako, sigaña, ilduro**, etcétera. Acompañando a los antropónimos y topónimos, se identifican morfemas que actúan como marcas de caso: genitivo (**ar/en**), dativo (**e/er**) y quizás locativo (**ku**). Incluso se podría haber identificado el artículo indefinido (**ban**), el pronombre de primera persona del singular (**mí/naí**) o la marca de ergativo, que indicaría el agente de la acción (**te**).

También se identifican algunos sustantivos que se repiten casi siempre sobre el mismo objeto y lo podrían representar: **baikar** en pequeños vasos, **eñiar** en pequeñas tinajas, **kaštaum** en fusayolas, **seltar** en tumbas, **šalir** en monedas de plata. Se acepta que los elementos **ildir** e **ildur**, que forman parte de topónimos y antropónimos, tienen que ver con el concepto de 'ciudad'. Incluso se han identificado algunos abecedarios ibéricos y su secuencia inicial característica **kutukirbitatiko**, que permite pensar que el elemento **kutur** (Fig. 4), muy frecuente en inscripciones rupestres y en láminas de plomo, pertenece al campo semántico de la escritura.

También se conocen algunas formas verbales que se caracterizan por su variabilidad (**eroke**) y se usan mucho en las láminas de plomo. Y probablemente sabemos el equivalente del *fecit* latino (**egiar**), característico de las marcas de producción. Gracias a una inscripción bilingüe de Tarragona se considera plausible que **afe take** sea el equivalente del latino *hic situs/a est*. También se podría haber identificado el equivalente del latín *filius* (**eban**), aunque podría ser el del latín *coeravit*. Algunos de los textos más largos, probablemente cartas, a menudo están encabezados por la fórmula de saludo **neitin iunstir**.

El panteón ibérico estaba hasta hace poco casi vacío, ya que las fuentes antiguas solo mencionan *Neton*, probablemente **neitin**, y las inscripciones votivas latinas solo nos habían transmitido tres: *Sertundo*, *Betatun* y *Salaeco*, pero la situación ha cambiado recientemente, ya que, a partir de las inscripciones votivas rupestres, se pueden suponer un gran número de nuevas divinidades.

La característica principal que permite identificar a las divinidades en las inscripciones rupestres es la elevada frecuencia de aparición, ya que, siendo el conjunto de los nombres de divinidades mucho más reducido que el conjunto de los nombres de persona, la propensión a la repetición de los primeros debería de ser proporcionalmente superior y, por lo tanto, en un contexto votivo los elementos que más se repiten serían casi exclusivamente las divinidades. Adicionalmente,

las divinidades y las personas tienen un rol sintáctico diferente y, por lo tanto, deberían ir acompañados de marcas de caso diferenciadas. Esto también se verifica, ya que los elementos que más se repiten combinan con los mismos morfemas, especialmente **e** y **er**, para los cuales ya se sospechaba que eran la marca del dativo. También parece que algunos de los mejores candidatos a divinidad presentan una cierta similitud formal con un final en **al**: **urdal**, **tikanal** y **okal**; no obstante, otros no presentan este final, como **balkar**, **garde**, **artiunan**, **teleus**, **šaus** y **egeršor**. Destacan **urdal** —que se documenta en Ger (Cerdanya) y nueve veces en el abrigo del Tarragón (Valencia), que está plausiblemente relacionada con la divinidad zoomorfa vasca *Urde* ('jabalí')—, y **balkar**, que se documenta en La Tor de Querol y Er (Cerdanya), L'Esquerda y Sant Martí de Centelles (Osona) y El Cogul (Les Garrigues), (Les Garrigues), por el que se ha propuesto que fuera la versión ibérica del *Melqart* fenicio.

Uno de los mejores avances en el estudio de la lengua ibérica de los últimos años es la identificación por Eduardo Orduña del sistema de numerales. Los numerales ibéricos tienen correspondencias claras con los numerales vascos, pero que también combinan entre sí de forma similar a la de los numerales y aparecen en contextos propicios a actuar como numerales. Además, las marcas de valor de las monedas permiten considerar probada la hipótesis por los valores mitad (**erder**) y unidad (**ban**), por aparecer en las monedas del mismo valor: **et(a)-erder** para las mitades y **eta-ban** para las unidades. Esta hipótesis propone la identificación como numerales de los elementos **erder** (1/2 - *erdi*), **ban** (1 - *bat*), **bi** o **bin** (2 - *bi*), **irur** (3 - *hirur*), **laur** (4 - *lau* o *laur*), **bors** o **borste** (5 - *bortz* o *best*), **sei** (6 - *sei*), **sisbi** (7 - *zazpi*), **sorse** (8 - *zortzi*), **abaf** (10 - *hamar*) y **orkei** (20 - *hoge*). El único numeral atómico sin equivalente ibérico claro sería el 9, *bederatzi*.

En cuanto a las reglas combinatorias, el modelo plantea un sistema con dos bases: **abaf**, con valor supuesto de 10, y **orkei**, con valor supuesto de 20, que, por yuxtaposición con la primera y sin partícula conectora, formaría la nueva base

correspondiente a 30: **oŕkeiabaŕ**. Para formar los numerales del 11 al 39 se combinarían las bases con los átomos que representarían los valores del 1 al 9, también por yuxtaposición del átomo a continuación de la base, con la particularidad de la presencia opcional de una partícula conectora: **ge**.

Los elementos que encajarían en este modelo serían:

oŕkeibaŕban (31), **abaŕkebi** y **barbin** (12), **oŕkeirur** (23), **oŕkeikelaur** (24), **abaŕgeborste** (15) y **abaŕŕsei** (16).

Los antropónimos aquitanos *Borsei* y *Laureia*, en forma de numerales ordinales, como el latín *Quintus*, permiten pensar que algunas de las formas que en ibérico muestran el cardinal seguido del morfema **ei**, como **biei**, **baneia** o **sorsei**, podrían estar formando el ordinal correspondiente o quizás el partitivo. Sería el caso de **sisbibeibabin**, que es el primero en el que dos átomos, **sisbi** (7) y **bin** (2), se combinan entre sí y que podría ser una fracción (2/7). Además, los posibles numerales aparecen en contextos donde es plausible su interpretación como numerales actuando de cuantificadores de elementos que se repiten y que tienen relación con las unidades identificadas en expresiones metrológicas, como **ota** (**o**), **kita** (**ki**) y **eta** (**e**): así, encontramos **kiterder**, **kitarban** y **kiteibors** o **lakeibors** y **lakeiŕsei**. Las unidades **a**, **o**, **ki**, **e** y **be** aparecen a menudo cuantificadas por numerales simbólicos que representan el valor o el peso y forman un sistema probablemente de relación duodecimal.

Ante la evidencia de la semejanza entre los numerales ibéricos y los vascos se han planteado dos hipótesis: la del préstamo y la de la relación genética, que es la que considero correcta. La primera es muy poco probable, ya que los casos conocidos de préstamo de todo el sistema de numerales son muy esporádicos y se dan en casos muy concretos de dominación de una cultura sobre otra durante mucho tiempo, circunstancia que no se produce entre iberos y vascones. La segunda considera que las similitudes entre el sistema de numerales ibérico y el sistema de numerales vasco son causadas por el hecho de que ambas lenguas comparten un antepasado común. Aun así, los especialistas en protovasco no ven posible

ninguna de las anteriores y consideran que se trata de una semejanza casual. En cualquier caso, aunque la relación genética fuera cierta, podría ser lo bastante lejana como para no ser útil en la traducción de los textos.

Como reflexión final, hay que indicar que a pesar de la unidad aparente de la lengua ibérica, probablemente se trata de un continuo dialectal, con pequeñas variaciones en territorios adyacentes, que podrían llegar a ser significativas en los dialectos más separados, y que en el noroeste podría llegar a enlazar con el continuo dialectal de la zona vascoaquitana.

Las divinidades iberas

Carmen Rueda Galán

Investigadora Programa Ramón y Cajal (MICINN).
Instituto Universitario de Investigación en Arqueología Ibérica,
Universidad de Jaén

Para analizar el carácter de las divinidades iberas hay que partir de su contextualización en el amplio abanico de manifestaciones y sistemas de rituales que están documentados en la heterogénea geografía de las sociedades iberas. Al igual que no se puede hablar de una religión ibera como estructura rígida, cerrada y homogénea, en la actualidad sigue siendo complicado fijar un panteón ibero ordenado y jerarquizado.

Desde los estudios arqueológicos de carácter regional nos estamos aproximando a divinidades específicas, vinculadas a territorios locales o, incluso, a santuarios, en los que en ocasiones se advierten rasgos e iconografías únicas, mientras que en otras se aprecian aspectos genéricos e, incluso, compartidos que evocan una raíz común, pero con múltiples variantes locales. A esto hay que unir que la divinidad no es fija ni estática, puesto que sus modelos varían, sufren cambios, transformaciones, rememoraciones... También se usaron iconos exógenos, bien griegos, como Afrodita, Deméter o Heracles; fenicio-púnicos, como Astarté o Tanit o, de manera más excepcional, de origen egipcio y de amplia difusión en el ámbito fenicio, como es el caso del dios Bes, documentado por ejemplo en Ullastret (Baix Empordà, Girona).

La presencia de este tipo de “divinidades foráneas”, que proceden de otros lugares, no es extraño teniendo en cuenta que las sociedades iberas participaron en el complejo sistema de relaciones que se estableció en el Mediterráneo durante la Antigüedad. Pero no hay que entenderla como la incorporación directa de deidades importadas, fruto de una teórica influencia de culturas mayores, sino como asimilaciones a las que se dotan de significados originales. Por ejemplo, a partir del siglo

III a. C. aumenta el número de diosas relacionadas con la naturaleza y la fecundidad de la tierra, que se representan a través del icono de los pebeteros o quemaperfumes asimilados con Deméter o Coré. Este tipo de imágenes femeninas funcionó como modelo que se extendió ampliamente, siendo objeto de numerosas asimilaciones de carácter local que constatamos en distintas áreas del sureste o del ámbito ampuritano. Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona) es un ejemplo interesante, en el que se han documentado contextos rituales y de memoria, como los denominados Silos 101 y 28 estudiados por el equipo encabezado por la investigadora Enriqueta Pons, vinculados a la presencia de la imagen de Core/Perséfone y de Deméter, que pone de manifiesto la relevancia de la divinidad femenina de carácter agrícola. También Ullastret, donde el estudio de los templos del área sacra del Puig de Sant Andreu ha ofrecido iconografías muy sugerentes, como las terracotas policromadas que reinterpretan iconos mediterráneos como el de la gorgona (siglo III a. C.) y que permiten aproximarnos a interpretaciones diferentes no exclusivamente relacionadas con la divinidad, sino también con la memoria y el culto a los antepasados (Fig. 1).

A las divinidades iberas podemos aproximarnos desde distintas perspectivas y materiales, en la medida que la huella del culto posee una materialidad a partir de la cual es posible observar (de manera más o menos directa) aspectos del orden divino. Así, a partir de las ofrendas o los exvotos depositados en los santuarios y espacios de culto, que fueron muy numerosos y de diferente tipo, podemos intuir aspectos relacionados con el propio carácter de las divinidades (Fig. 2). En raras ocasiones conocemos cómo se llamaron, como es el caso del teónimo ibérico *Betaton*, conservado en una pequeña ara votiva depositada en el santuario de Atalayuelas, siglo I a. C. (Fuerte del Rey, Jaén), que alude al carácter oracular y salutarífico de una deidad de tradición que sigue conservando su nombre en un momento de fuertes transformaciones religiosas. A esto hay que sumar las recientes propuestas sobre identificación de nombres propios de deidades centradas en las inscripciones rupestres documentadas, por ejemplo, en La Cerdanya, como se puede ver de manera detallada en el capítulo anterior.

Por otro lado, las divinidades iberas poseen un carácter preferentemente anicónico, es decir, no se representan de manera sistemática. No obstante, a pesar de ser escasas y ambiguas, contamos con algunas imágenes que se convierten en vía de estudio importante, si bien es preciso evitar las lecturas directas en un camino tan impreciso y complicado como el que tiene que ver con la representación de lo inmaterial. Prueba de ello es que, en ocasiones, el principio divino se representó a través de símbolos sutiles (el ave, la flor, una luz, una columna...), mientras que en otras contamos con iconografías más complejas, que ayudan a definir aspectos relacionados con las mitologías divinas, que existieron en la religiosidad ibera. Aún con estas limitaciones, constatamos algunos procesos de representación humana de las divinidades, que quizás las sitúan en un plano más cercano, como recurso de mediación en el culto que convivió sin contradicciones con otro tipo de manifestaciones, más esquemáticas o simbólicas.

La variedad de la imagen divina es especialmente visible en el caso de la deidad femenina, que en el contexto de las sociedades iberas adquiere un rol principal, aunque lejos de entenderse con un sentido genérico y en cierta manera tópico, como Diosa Madre Ibera, ya que responde a variantes amplias y diferenciadas. Así, la dominación de distintos planos del mundo, por parte de estas divinidades femeninas, se expresa en la diversidad de modelos de devoción local que aluden al lugar que ocupan en la cosmovisión, en el orden celeste, así como en diferentes ámbitos de la naturaleza real y mítica.

Uno de los modelos más claramente identificable y de difusión recurrente es la divinidad asociada a la fertilidad y a la naturaleza, que cuenta con ejemplos que arrancan de época antigua, como se constata en el propio monumento de Pozo Moro, siglo VI a. C. (Chinchilla, Albacete). Un modelo que, al igual que la idea mostrada en el mosaico de guijarros de Cerro Gil, siglo IV a. C. (Iniesta, Cuenca), pone de relieve el carácter fecundo de la diosa que, desnuda y frontal, posa sus pies desnudos en la tierra, provocando el surgimiento de la naturaleza fértil. En otras ocasiones son divinidades que nacen del interior de la tierra, que crecen con fuertes raíces ancladas

a la misma y que adquieren su significado completo en escenas de naturaleza salvaje y fecunda, como se expresa en algunas cerámicas procedentes de Elche, siglos III-I a. C. (Alicante), tal y como ha analizado ampliamente la investigadora Trinidad Tortosa (Fig. 3).

El control y la sintonía con la naturaleza se expresa también a través del modelo mediterráneo de *Despotes* y/o *Potnia Theron*, que seguimos a partir de numerosos ejemplos en soportes múltiples (imagen en cerámica, estelas de piedra o fibulas), algunos de carácter monumental, como el excepcional ejemplar perteneciente al conjunto escultórico de Cerrillo Blanco, siglo V a. C. (Porcuna, Jaén). Un arquetipo que posee una variante masculina muy difundida geográficamente, que cuenta con muestras excepcionales como las procedentes del *oppidum* o ciudad fortificada de Turruñuelos (Úbeda-Villacarrillo, Jaén), del santuario del Cerro de los Santos (Montealegre del Castillo, Albacete) o de Sagunto (Valencia), por citar algunos de ellos. Posiblemente se trate de una variante tardía del héroe-dios con connotaciones territoriales fuertemente vinculado a la clase aristocrática (Fig. 4).

Como protectora, en el esquema conocido como *kourotrophos* (curótrofa, nutricia y lactante), la diosa ibera asume solicitudes y ritualidades diversas, sin que existan contradicciones en ello. Algunos ejemplos, como la imagen de bronce de la colección Gómez-Moreno, posiblemente procedente del santuario de Collado de los Jardines (Santa Elena, Jaén, ¿siglos IV-III a. C.?) o el *pinakion* (o placa en terracota) de la Serreta, siglo III a. C. (Alcoi, Alicante), remiten al acto del amamantamiento asociado a divinidades de carácter territorial, que se representan como icono de la fuerza transformadora de la naturaleza. Un ideal que se recoge de manera equivalente en la pequeña escultura en alabastro procedente de la Tumba 20 de la Necrópolis de Tútugi (Galera, Granada). Una pieza fechada hacia el siglo VII a. C. y amortizada en un contexto funerario del tercer cuarto del siglo V a. C., que funcionó como un vaso de libaciones, en la medida que la divinidad se representa con los pechos perforados, a través de los cuales manaría el líquido que adquiere el carácter de sagrado, dotando al cuerpo divino

de una agencia transformadora que se incorpora al ritual. Agencia transformadora, asociada a ritos de iniciación de corte aristocrático, que se aprecia también en el excepcional vaso plástico procedente de Libisosa, siglo II a. C. (Lezuza, Albacete), tal y como ha analizado recientemente el investigador Héctor Uroz (Fig. 5).

Por otro lado, la escatología ibérica o el conjunto de creencias que aluden al mundo de ultratumba nos muestra una multiplicidad de paisajes del allende, a través de relatos míticos y enseñanzas religiosas en las que la divinidad aparece con funciones vinculadas al inframundo. Es muy complicado afirmar que exista una divinidad funeraria como tal y con unos rasgos específicos; aun así, encontramos ejemplos de diosas mediadoras en esquemas como el recogido en el Parque Infantil de Elche, siglo V a. C. (Alicante), a través de una interpretación de la diosa Tinnit psicopompa, acompañante del difunto al más allá. También la divinidad como receptora en cuyos símbolos se sintetizan los principios de protección y prosperidad, pues la muerte, tal y como ha señalado en numerosas ocasiones el profesor Ricardo Olmos, se expresa a través de su opuesto, es decir, de la transmisión de la vida. Por ello, el universo animal y vegetal se muestra esplendoroso y de esta forma aparece en los contextos funerarios a partir de iconografías diversas, como los denominados platos de peces, que se convierten en un referente importante de la transmisión de creencias mediterráneas a través de un código simbólico muy homogéneo.

Documentados en contextos y espacios distintos, como Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona), San Miguel de Lliria (Valencia), Corral de Saus (Mogente, Valencia) o Hoya de Santa Ana (Chinchilla, Albacete), por citar algunos, nos introducen en un riquísimo universo marino que pudo significar, en una lectura funeraria, la metáfora del tránsito a la muerte, reflejo de la abundancia que domina el mundo del allende, propiciada por la divinidad. Precisamente procedente de Tivissa cabe señalar un conjunto de páteras (siglos III-II a. C.) con temáticas diversas que nos trasladan al ámbito funerario, a través del espacio fecundo del mar, de la exaltación heroica y de símbolos como

el lobo, animal mediador que ocupa el umbo o medallón central de dos de ellas. Destacamos una en concreto porque representa una narración, de difícil interpretación, que alude al ámbito de la divinidad funeraria. En la historia, contada a través de finos trazos, el personaje principal aparece sentado en un trono. ¿Se trata de un dios con carácter funerario? Frente a él se dispone una figura que le entrega, en un gesto de sumisión y respeto, una ofrenda. Posiblemente la presencia de animales, como el jabalí, y seres míticos, como el centauro que se dispone a las espaldas del trono, remitan a ese espacio de ultratumba. La escena la completa un sacrificio realizado por demonios alados que alude al rito fúnebre y una caza heroica que puede entenderse como un símil del acceso a la muerte, todo ello cuidadosamente narrado en un objeto, la pátera o vaso de libaciones, usado en el ritual de la muerte (Fig. 6).

Relacionado con este tipo de narraciones míticas divinas, un camino reciente de análisis se está centrando en otras formas de representación, vinculadas a fenómenos visuales como expresiones de lo sagrado. Estas experiencias visuales utilizan fórmulas heterogéneas, aunque tienen como punto común la implicación de fenómenos astronómicos, que ponen de relieve el importante componente astral de la divinidad ibera. En algunos casos estudiados, la divinidad femenina se recrea a través de fenómenos visuales en los que la luz solar posee una implicación activa y directa. Así, en el santuario de la Puerta del Sol de Puente Tablas, mitad del siglo V - inicios del siglo IV a. C. (Jaén), donde el mito divino se narra en una escenografía perfecta enmarcada en una de las puertas de la ciudad y asociada a un edificio cultual complejo que integra espacios simbólicos con significados muy concretos, como varias cuevas. La narración del mito parte de la imagen de la divinidad esculpida en piedra, de manera muy abstracta y sin rostro, que se sitúa al exterior del santuario, perfectamente alineada al este y en relación con el corredor de la puerta. En el amanecer de los equinoccios los primeros rayos solares atraviesan la puerta iluminando la estela para pasar, una vez que el sol se levanta, a penetrar en unas de las cuevas, generando una imagen simbólica de la divinidad, un signo divino que va deslizándose hasta desaparecer en el fondo de este espacio.

La explicación de la narración del mito vinculado a este santuario, que articula la imagen en piedra con la cueva y diferentes elementos y áreas arquitectónicas, es complicada, aunque parece reconstruir la secuencia de un mito que se basa en la relación sol-diosa, todo ello enmarcado en un proceso de legitimación del culto aristocrático (Fig.7a).

Un ejemplo similar, en el que la arquitectura se integra en la recreación de efectos visuales con claras connotaciones culturales, lo encontramos en el Turó del Calvari, mitad del siglo VI a. C. (Vilalba dels Ares, Terra Alta). Este edificio singular, ampliamente analizado por el equipo coordinado por el investigador Jordi Diloli, muestra la implicación de excepcionales mecanismos de representación y ritualización, en este caso vinculados al solsticio de verano, entendidos en un proceso de emergencia de la élite local. El control de determinados símbolos y signos divinos se pudo incorporar, en este contexto, como herramienta de legitimación.

Un último caso nos traslada al santuario de la Cueva de la Lobera, siglos IV-III a. C. (Castellar, Jaén) en otro ejemplo excepcional donde se producen fenómenos visuales, con un fuerte carácter simbólico, vinculado a la arquitectura natural de la cueva y a la divinidad femenina. En este espacio se potencia un prodigio mediante el cual los últimos rayos de sol, en el ocaso de los equinoccios, simulan una imagen identificable con la divinidad, interpretada como una epifanía/hierofanía o manifestación divina (Fig. 7b). En definitiva, se constata el uso de mecanismos escénicos vinculados al culto que poseen, además, un valor identitario en el contexto de la comunidad religiosa. Es interesante reconocer su complejidad y la necesidad de continuar las investigaciones sobre divinidades ibéricas, un territorio aún por descubrir.

El mundo de la muerte: las necrópolis y los enterramientos infantiles

Maria Carme Belarte

Profesora de Investigación de la ICREA
Instituto Catalán de Arqueología Clásica

Las necrópolis ibéricas se caracterizan por el ritual de cremación, que continúa una tradición que se había iniciado y extendido por el Mediterráneo noroccidental a finales de la Edad del Bronce, en torno al año 1000 a. C.

La información sobre los lugares donde se realizaba la cremación de los difuntos es muy escasa. Sabemos que, una vez finalizada la cremación, una parte de los restos óseos se depositaba dentro del osario —una urna de cerámica normalmente hecha al torno—, si bien también podía ser hecha a mano. La urna con los huesos, a menudo junto con objetos de diversa índole (formando el ajuar funerario), se enterraba dentro de una fosa. Del ajuar destacan, desde el siglo VI a. C., el armamento de hierro y los ornamentos personales de bronce; con menos frecuencia encontramos objetos hechos con otros materiales (cerámica, pasta vítrea, etc.).

Los restos de fauna y de vajilla que acompañan las urnas en algunas necrópolis sugieren la celebración de libaciones (derrames de líquidos) o banquetes en honor del difunto, de los que también hay representaciones iconográficas, como los relieves del monumento de Pozo Moro. En cuanto a las características de las tumbas, hay una clara diferencia entre el área norte del mundo ibérico —donde consisten en una simple fosa, ocasionalmente delimitada por piedras, pero sin elementos externos— y el resto del territorio, sobre todo en el sur, donde son frecuentes los elementos arquitectónicos exteriores que a veces incluyen esculturas. El número de necrópolis conocidas es muy inferior al de asentamientos,

especialmente durante el periodo ibérico pleno (siglos IV-III a. C.). Por lo tanto, no todo el mundo debía de tener derecho a ser enterrado, sino que el ritual descrito se reservaba a las élites.

Los estudios antropológicos muestran que en las necrópolis de la Edad del Bronce final y de la primera Edad del Hierro están representadas todas las franjas de edad, si bien los niños son siempre minoritarios. En época ibérica, en cambio, encontramos fundamentalmente adultos. Excepcionalmente, en yacimientos como La Serreta de Alcoy, El Cigarralejo (Mula) o Los Castellones de Ceal (Hinojares), los bebés se inhuman junto con los restos de la cremación de un individuo joven, tal vez la madre.

Contrastando con la escasez de niños en las necrópolis ibéricas, se constata la inhumación, en asentamientos, de individuos perinatales (es decir, a punto de nacer o muertos durante los primeros meses de vida). Esta tradición, anterior a la cultura ibérica —como muestran los ejemplos de Vincamet, en Fraga (1100-950 a. C.), o Vilars de Arbeca (siglo VIII a. C.)—, es frecuente en época ibérica y perdura en periodos posteriores.

Por norma general, los enterramientos infantiles se realizan bajo los pavimentos, cerca de las paredes, a menudo en las esquinas, a veces en relación con algún elemento constructivo o coincidiendo con una reforma. Los cuerpos se colocan en cavidades simples, normalmente sin preparación especial. No suelen ir acompañados de ajuar, con algunas excepciones. A veces, el individuo no está completo, lo que puede responder a problemas de conservación, o bien a aspectos rituales. Las posiciones de los cuerpos son variables, a menudo con las piernas dobladas, y quizás se envolvían con algún material que no se ha conservado. Ocasionalmente, sobre todo en yacimientos de la Comunidad Valenciana, los niños se depositan dentro de urnas.

Estos depósitos contrastan con las prácticas funerarias descritas para los adultos en varios aspectos, especialmente en el tratamiento de los cuerpos (inhumación vs. cremación) y en el lugar de depósito de los restos (hábitat vs. necrópolis).

También parece que hay una diferencia entre los rituales que acompañaban el enterramiento (fosa sin acompañamiento vs. urna con ajuar funerario), si bien este último punto no es tan claro, ya que algunos bebés inhumados en hábitat están dentro de urnas y poseen ajuar. Esta práctica no se constata en todos los asentamientos ni tampoco en todos los recintos de un asentamiento. Pueden estar concentrados en construcciones específicas, sobre todo en espacios domésticos, pero también en recintos de función económica o de culto.

Los ejemplos de inhumaciones infantiles en entornos domésticos son numerosos. Podemos mencionar los dos núcleos de Ullastret (Puig de Sant Andreu en l'Illa d'en Reixac), Mas Castellar de Pontós, Turó de Ca n'Oliver en Cerdanyola, Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, Penya del Moro en Sant Just Desvern, Alorda Park en Calafell, Moleta del Remei en Alcanar, Puig de la Nau en Benicarló, Sant Josep en Vall d'Uixó, Castellet de Bernabé en Olocau o El Molón de Camporrobles, entre otros.

Algunos de los ejemplares destacan por sus peculiaridades: uno de los niños enterrados en l'Illa de Reixac de Ullastret (siglo IV a. C.) conserva en sus alrededores los restos de una urna; en el Castellet de Bernabé (siglo III a. C.) varios niños están enterrados en fosas y otros en urnas, algunos de ellos acompañados de objetos (uno con una campanilla) y restos de fauna. En Mas Castellar, a inicios del siglo III a. C., un bebé inhumado dentro de un silo se asocia a varios materiales arqueológicos (vasos en miniatura, fusayola, objetos de metal y restos de fauna, entre los que figuran cuatro astrágalos de ovicaprino —huesos que se utilizaban para el juego de las tabas—), junto con los restos de un segundo niño. Aunque es poco habitual, este no es un caso único; conocemos otro en Montlaurès, en el Languedoc.

Entre las inhumaciones realizadas en espacios de carácter económico destaca Olèrdola, con varias inhumaciones infantiles en fosas bajo los pavimentos de una curtiduría/tintorería y de un espacio dedicado a la metalurgia. En Coll del Moro de Gandesa las inhumaciones de niños se documentan en varios ámbitos, entre los que se encuentran un edificio destinado al tratamiento

del lino y un recinto vinculado a la producción de vino. Finalmente, el yacimiento romanorrepblicano de Camp de les Lloses (Tona) contiene varias inhumaciones bajo pavimentos de espacios dedicados a la metalurgia, lo cual indica la continuidad de esta costumbre bajo la romanización.

En cuanto a los enterramientos en espacios de culto, posiblemente los más significativos son los documentados en La Escudilla y Los Cabañiles (Zucaina), que se remontan a los siglos VI-V a. C. Las inhumaciones infantiles están depositadas dentro de urnas, algunas con un solo niño, pero la mayoría contienen dos o más. En algunas de las urnas hay restos de fauna que acompañan a los bebés y, más raramente, objetos arqueológicos. Otro ejemplo es el corte LL-1 de El Puig de Sant Andreu de Ullastret (siglos IV-III a. C.), con varias inhumaciones de bebés y de ovicaprinos dentro de fosas cubiertas con piedras y adobes, en torno a un basamento cuadrangular.

En otros yacimientos las inhumaciones infantiles, depositadas dentro de fosas sencillas y sin ajuar, aparecen indistintamente en espacios de función doméstica, económica o cultural, como es el caso, entre otros, de Puig de la Nau de Benicarló (siglo V a. C.). A todo esto hay que añadir que en época ibérica (sobre todo en los siglos IV-III a. C.) es frecuente el depósito de restos de animales en asentamientos; esta práctica comparte algunas características con la que estamos describiendo: deposición de los restos dentro de fosas, bajo los pavimentos o en relación con elementos constructivos. Se suele interpretar como un ritual de fundación con la voluntad de obtener la protección del espacio doméstico. La coexistencia de las dos prácticas en algunos yacimientos, como Peña del Moro o Turó de Ca n'Oliver (en este último incluso aparecen los huesos de niños y de animales dentro de una misma fosa), ha llevado a pensar en una posible relación entre ellas. Esto nos lleva a la discusión sobre las posibles interpretaciones en torno a los enterramientos infantiles en contextos de hábitat. La más habitual relaciona esta práctica con la ausencia de niños en las necrópolis y considera que debía de existir una edad mínima para adquirir el derecho a ser quemado y enterrado, de manera que los niños que morían antes de esta edad eran inhumados en el seno

del asentamiento. Sin embargo, esta explicación tiene algunos puntos débiles, especialmente el hecho de que la cantidad de enterramientos infantiles documentados (que, como hemos visto, no aparecen en todos los asentamientos) no parece corresponder a la tasa de mortalidad infantil que podemos suponer para la época. También parece contradecirlo el hecho de que aparezcan concentrados en espacios concretos, a veces edificios destacados por su categoría (residencias de las élites) o función (espacios artesanales, edificios de culto).

Otros investigadores interpretan esta práctica como el resultado de sacrificios infantiles puntuales. El infanticidio es frecuente en muchas sociedades y es bien conocido en culturas coetáneas a la ibérica. Entre los argumentos utilizados para defender esta interpretación cabe mencionar, entre otros, la posible relación con los depósitos de fauna, que coexisten en algunos yacimientos y que han llevado a suponer que los animales sacrificados pudieran ser víctimas sustitutorias de los niños; no obstante, los depósitos de fauna parecen más concentrados en el tiempo y en el espacio que las inhumaciones infantiles, y no siempre coexisten en los mismos yacimientos. Otro argumento es la relación de los enterramientos con elementos constructivos, o bien la coincidencia con reformas, lo cual podría indicar una relación entre las inhumaciones infantiles y rituales de fundación o protección de las casas. Finalmente, el hecho de que a veces no se encuentre la totalidad del esqueleto también se ha visto como el resultado de una posible práctica sacrificial.

La concentración de las inhumaciones de infantiles en unos espacios específicos también ha llevado a suponer una relación con las élites, ya sea porque se realizaban en sus residencias (es el caso de Alorda Park, en Calafell, donde la llamada "casa del jefe" concentraba tres inhumaciones infantiles), o bien porque se relacionan con espacios económicos, controlados por estas élites (como en Olèrdola). Es decir, se trataría de una práctica asociada a un grupo específico de la población.

En este sentido, sería interesante determinar las posibles relaciones de parentesco entre los niños inhumados en un

mismo recinto o yacimiento. En algunos casos (Ca n'Oliver, Olèrdola, La Escudilla o El Molón) los estudios antropológicos confirman algunos enterramientos dobles de niños de la misma edad, de manera que podrían ser gemelos. Los estudios de ADN podrían aportar información valiosa a estas cuestiones, pero todavía son muy incipientes.

En definitiva, en el estado actual de la investigación no hay una interpretación satisfactoria para toda la comunidad científica, y la diversidad de la documentación existente sugiere que estamos ante una sociedad de creencias muy complejas, que tal vez realizaba varias prácticas con finalidades comunes, muy probablemente con un objetivo final de protección del asentamiento y de la familia, pero también de perduración del estatus.

El enigma de las ciudades iberas. Las ciudades sin nombre

Oriol Olesti Vila

Departamento de Ciencias de la Antigüedad y de la Edad Media
Universidad Autónoma de Barcelona

¿Las comunidades ibéricas habitaban en ciudades? ¿Las conocemos todas? ¿Qué nombres tenían? Responder a estas preguntas no es fácil, y antes de hacerlo hay que precisar algunos conceptos. El término *ciudad* proviene del término latino *civitas* y equivale al griego *polis* (y a nuestro término de ciudad Estado), y a veces puede llevar a confusión: la *civitas* o *polis* no era una realidad física —un núcleo urbano—, sino que era una entidad política, una comunidad humana que presentaba una identidad propia, un sistema propio de autogobierno, que —normalmente— ocupaba un espacio geográfico definido. La mayor parte de *civitates* o *poleis* de la Antigüedad constaban de un núcleo capital, cuyo nombre solía coincidir con el nombre de la misma *civitas* (Atenas era la capital de los atenienses), pero no siempre era así: Esparta era la capital de los lacedemonios. Si echamos una mirada al Mediterráneo occidental, este modelo de coincidencia se repitió a menudo, con ejemplos como *Massalia*, *Emporion*, *Rhode*, *Gadir* y tantos otros.

Dentro de una *polis*, sin embargo, podía existir más de un núcleo urbano. Era posible que hubiera varios núcleos de poblamiento concentrado, ya que si el volumen de población era importante, esta se podía haber establecido en varios centros, no solo en la capital, aunque políticamente constituían una única comunidad política.

¿Qué pasaba entre los iberos? Siguiendo el modelo tradicional de las ciudades Estado mediterráneas, la mayor parte de comunidades políticas ibéricas, calificadas como *civitates* o *poleis* por los autores grecorromanos, reproducían el modelo

de un territorio político dependiente de una capital. El nombre de este centro daría lugar al etnónimo (nombre del pueblo): *Ausa* lo sería de los ausetanos, *Kese* de los cesetanos, *Bergium* de los bergistanos, etcétera. En parte, este hecho está testimoniado en el sufijo *(e)sken*, que aparece en algunas leyendas monetales ibéricas y que hay que entender como un genitivo plural, indicativo de origen. Al mismo tiempo, sin embargo, muchas de estas comunidades podrían tener más de un centro urbano. De hecho, las fuentes grecorromanas diferencian las *urbes*, o capitales ibéricas, de los *oppida* o *castella*, núcleos menores, aunque no siempre es fácil diferenciarlos arqueológicamente.

Hay que tener en cuenta también que la información literaria referente a los pueblos ibéricos es muy escasa, y en gran parte se fecha en un momento tardío, el momento en que estas comunidades entraron en contacto con Roma, o incluso en un periodo posterior. Los datos numismáticos son más ricos y de primera mano, ya que nos proporcionan los nombres de pueblos o núcleos donde se acuñaron las monedas (redactados, además, en escritura ibérica), pero excepto algunos casos de finales del siglo III a. C. (dracmas ibéricas de imitación) la mayor parte data de un periodo todavía más avanzado (siglos II-I a. C.), cuando Roma ya había reorganizado gran parte de los territorios indígenas. También hay un problema cultural: los autores grecorromanos nos describen las comunidades indígenas a partir de sus categorías, analizadas desde un punto de vista exterior. Incluso en algún caso parece que un mismo núcleo podía haber tenido dos nombres, uno indígena y otro grecorromano, como en el caso de *Arse/Saguntum* o *Kese/Tarraco*.

Finalmente, hay que mencionar un último problema: el mundo ibérico no fue estático entre los siglos VI y I a. C., de manera que ni las etnias ni sus capitales serían inmutables, y los cambios políticos podrían explicar diferentes centros de poder a lo largo del tiempo. El enigma de las ciudades ibéricas, por lo tanto, no es sencillo de resolver.

La arqueología

En los últimos años la arqueología ha permitido identificar la identidad cultural (material), política e incluso territorial de muchas de estas comunidades, incluidos los principales núcleos de poder y de poblamiento, que podríamos considerar sus “capitales”, bien diferenciados de núcleos menores (*oppida* o *castella*). No podemos dudar de la entidad urbana y nuclear de centros como Ullastret (cuyo nombre antiguo desconocemos), Burriac (probablemente *Ilduro*), Molí d'Espigol-Tornabous (quizás *Atanagrum*), Castellet de Banyoles y tantos otros. Algunos ocuparon extensiones próximas a las 10 ha (una medida no excesiva, pero equiparable a la dimensión de la *Barcino* romana), mientras que otros superaron las 5 ha, con unas poblaciones superiores al mil habitantes, y con elementos propios de un urbanismo avanzado. Esto nos ha llevado a una situación paradójica: hemos definido varias comunidades políticas ibéricas, hemos localizado las capitales, pero no siempre las podemos identificar con los núcleos mencionados en las fuentes.

La lista de ciudades “enigmáticas”, por lo tanto, puede ser larga, pero también lo es la de núcleos bien conocidos, que permiten documentar con bastante seguridad la homologación en el mundo de las ciudades Estado. Es el caso de *Kese/Tarrakon*, el topónimo de un núcleo urbano ubicado en territorio cesetano. La equivalencia de la *Tarrakon* ibera (ciudad ocupada por los romanos en 218 a. C., documentada en la dracma *Tarakonsalir*) con la *Tarraco* romana no supone ningún problema. Un establecimiento ibérico se ha localizado en la parte baja de la colina de la ciudad antigua, próximo a la línea de costa, y Tito Livio nos indica como los *piscatores Tarraconensis* dieron apoyo al ejército romano. Más compleja es la cuestión de *Kese/Kíssis*, otro topónimo documentado en las fuentes del momento y que algunos ubican en El Vilar de Valls (6 ha), pero que también podría corresponder al núcleo de Les Masies de S. Miquel (3,5 ha). A partir del siglo II a. C. se acuñaron denarios con la leyenda *Kese* entre los cesetanos, posiblemente en la misma *Tarraco*, lo cual complica el enigma. Lo que es seguro es que la *civitas* de los cesetanos tuvo varios

núcleos urbanos en su territorio, uno de ellos posiblemente la capital (*Tarraco*), pero también otros secundarios y de una medida bastante considerable. De hecho, el caso reciente de “La Cella” (Salou), un establecimiento que controla la desembocadura meridional del Francolí, con una fuerte influencia púnica, cuyo nombre desconocemos, nos recuerda que sabemos muy poco de estas comunidades.

También es complejo el caso de la ciudad de *Itirida*, topónimo que en época romana dio lugar a *Ilerda*, Lleida. Capital de los *ilergetes*, una potente *civitas* de finales del siglo III a. C., que nos gustaría poder ubicar en la colina de la Seu Vella, bajo las fortificaciones medievales y modernas. Desgraciadamente, no es posible confirmarlo arqueológicamente, si bien sería muy extraño que la ciudad romana no tuviera su origen en un núcleo prerromano, homónimo, bien próximo. De hecho, la existencia de dracmas con leyenda *Itirtar* o *Itirtasair* documenta su rol capitalino. A unos 40 km hacia el este, conocemos un yacimiento ilergete de entidad urbana, El Molí de Espígo (Tornabous), que algunos identifican con el núcleo de *Atanagrum*, mencionado en las fuentes y saqueado también durante la Guerra Púnica. No se puede descartar esta posibilidad, pero hoy por hoy no es más que una suposición que habrá que confirmar. En cualquier caso, parece claro que los ilergetes tenían varios centros de rango urbano (habría que añadir *Osca*, la *Bolskan* monetar), con una capital todavía enigmática.

En cuanto a los indigetes, el etnónimo está documentado tanto en las fuentes como sobre todo en la numismática (leyenda *Untikesken*). El topónimo *Indika* es recogido por un autor tardío del siglo VI, Esteban de Bizancio, que consultó a algunos autores griegos clásicos, como Hecateo. Arqueológicamente tenemos un buen testimonio: la ciudad doble de Ullastret (Puig de Sant Andreu-Illa d'en Reixac), con más de 10 ha de superficie, y un marcado grado de helenización. Suponer que Ullastret se llamaba *Indika* y que era la capital de los indigetes es bien factible, pero hay que reconocer que no tenemos ninguna confirmación epigráfica (y, de hecho, los bronce de *Untikesken* son posteriores al abandono de Ullastret). Arqueológicamente, en cambio, no tenemos duda alguna: la presencia de casas

palacio, la dimensión de los núcleos urbanos, el poblamiento periurbano o la presencia de una necrópolis aristocrática corresponden, sin lugar a dudas, a una capital ibérica de primer orden.

Respecto a los layetanos, el etnónimo aparece en las fuentes, y los bronce de *Laiesken*, literalmente “los de Laie”, testimonian su existencia en los siglos II-I a. C. Sin embargo, conocemos centros layetanos de nombre diferente: *Illduro* es el nombre de la moneda que corresponde al *oppidum* de Burriac, un centro de dimensiones capitalinas (unas 8 ha), con un gran espacio periurbano y necrópolis aristocrática. Su transformación posterior en *Iluro* (Mataró) se puede explicar por el fenómeno de reasentamiento propio del periodo romanizador. Otras cecas como *Baitolo*, la *Baetulo* romana, y *Lauro* (Puig del Castell de Samalús) muestran ejemplos similares. Entonces, ¿dónde se sitúa *Laie*?, si es que jamás existió. Una posibilidad sería el *oppidum* que se encontraba en Montjuïc, mirando al estuario del Llobregat (en una posición similar a *Tarraco* y el Francolí), pero la existencia de una dracma ibérica con la leyenda *Barkeno*, que después se romanizará bajo la forma de *Barcino*, hace que nos inclinamos por este segundo nombre. La importancia de este núcleo, que controla, por una parte, la llanura de Barcelona (y también en parte el estuario del Besós, eje de la Laietania interior) y, por la otra, el Llobregat (la gran vía de penetración hacia la Cataluña central), parece conferir a Montjuïc-*Barkeno* un rol preeminente, al menos a nivel regional. Conocemos un sector en la vertiente suroeste, en la zona del Pont del l'Esparver -Magòria, con un numeroso conjunto de silos de grandes dimensiones, un pozo-cisterna, y un muro de cierre, todos indicios de la existencia de un *oppidum* de entidad (muy deteriorado por las construcciones de época moderna), vinculado a las posibilidades portuarias del Llobregat. Otros núcleos secundarios ibéricos presentes en la llanura de Barcelona, como el del Turó de la Rovira, se podrían articular en torno a este centro principal.

De todos modos, estamos lejos de saberlo todo: recientemente, trabajos en el Puig del Castell de Samalús (probablemente la *Lauro* monetar) han puesto de manifiesto la existencia de

un centro layetano muy notable. Un espectacular núcleo amurallado de 4 ha de perímetro, con torres y bastiones de 4 m de lado, había quedado prácticamente desconocido hasta hace pocos años. Parece, pues, que la *Laie* capitalina tendrá que esperar...

Pasamos así al caso de *Itirka/Hibera/Dertosa*. Las fuentes literarias mencionan *Hibera*, una ciudad ubicada en la orilla derecha del Ebro, cerca de la desembocadura, que se puede identificar con la *Dertosa* romana posterior, si bien esta está en la orilla opuesta. Así parece demostrarlo la moneda tortosina que menciona el municipio *Hibera Iulia Ilercavonia*. Unos hallazgos arqueológicos recientes en *Dertosa* confirman esta hipótesis, si bien los escasos restos de época ibérica nos llevan de nuevo a un caso similar al de *Ilerda*. En todo caso, los ilercavones aparecen claramente en las fuentes, y la presencia de dracmas y ases iberos con la leyenda *Itirkesken* (los de *Itirka*) reforzarían la existencia de esta capital homónima. Sin embargo, es curioso que un núcleo como Castellet de Banyoles (Tivissa), de una superficie y entidad equiparable a los núcleos de primer orden, quede fuera de este modelo interpretativo. Al menos durante un periodo, hay que pensar que Castellet —con un urbanismo y unos elementos culturales de primer orden, y topónimo antiguo desconocido— tuvo que ejercer un rol capitalino, quizás por un periodo limitado en el tiempo, lo que de nuevo nos lleva a la cuestión diacrónica. Las capitales podían haber variado en el tiempo e, incluso, desplazarse. Otros núcleos ilercavones mencionados en las fuentes, como *Bisgargis* (también presente en la dracma *biskargi*), aún no localizado, muestran de nuevo la existencia de varios núcleos urbanos en el interior de una misma *civitas* ibérica.

Los sordones, en cambio, presentan una situación más clara: ya en el episodio de Aníbal se mencionan sus dos principales núcleos —*Illiberris* (Elna) y *Ruscino* (la actual Perpiñán)—, dos yacimientos conocidos arqueológicamente que dieron lugar a ciudades romanas y que muestran una curiosa cocapitalidad entre los iberos más septentrionales.

Ya para ir acabando, habría que mencionar algunos casos del interior. Destaca el caso de los ausetanos, un pueblo con una clara identidad a nivel de pautas de poblamiento y cultura material, cuyas fuentes mencionan explícitamente la existencia de una capital (desgraciadamente, Livio no indica su nombre, pero hay que suponer que sería *Ausa*), núcleo donde reside su príncipe *Amusic*. También los denarios ibéricos *Ausesken* nos confirman su existencia, pero ya no es tan sencillo precisar su ubicación. El yacimiento arqueológico de L'Esquerda de Roda de Ter parece la propuesta más viable, tanto por la entidad del centro como por su ubicación central en el territorio ausetano, núcleo que —como pasa en tantos otros casos— se abandonaría en el momento de la fundación romana. La ciudad romana de *Ausa* (Vic) heredó su nombre y su papel político capitalino.

También es interesante *Sigarra* (Prats del Rei), ciudad romana mencionada en las fuentes y en la epigrafía, pero originada en el *oppidum* que domina el pueblo actual, y que hay que identificar con la moneda de plata *Sikara*, de finales del siglo III a. C. Parece que en época ibérica la ciudad sería un núcleo de segundo orden de los lacetanos, ya que la capital lacetana, que según las fuentes literarias era un establecimiento más largo que amplio —y una verdadera capital—, fue conquistada por Catón, y podría corresponder a los *oppida* de El Cogulló o de St. Miquel de Sorba, establecimientos cuyo nombre antiguo no conocemos.

Un caso contrario es el del *Bergium Castrum*, pequeño núcleo mencionado por las fuentes, que corresponde a la capital de los berguistanos, capturado —y no destruido— por Catón, y que podría corresponder a la Berga actual, aunque arqueológicamente no se puede confirmar. También sería posible que alguno de los potentes yacimientos ibéricos del Berguedà o Solsonès fuera en realidad el centro principal de los berguistanos, un pueblo bastante potente según las fuentes literarias y que difícilmente podemos ubicar solo en el área del actual Berguedà.

La lista podría continuar con otros ejemplos, como la *Libia* ceretana testimoniada por la epigrafía, que corresponde a la posterior ciudad romana de *Iulia Libica* (actual Llívia), pero que en época ibérica se conoce muy poco a nivel arqueológico. Otros *oppida* ceretanos, en cambio, de nombre antiguo desconocido, están bien documentados y ponen de nuevo de manifiesto la diversidad —y a veces contrariedad— de nuestra información histórica.

Al fin y al cabo, parece que la identidad de una parte de las ciudades iberas y su notable desarrollo urbanístico están fuera de duda. Desgraciadamente, su correspondencia con los topónimos conservados en las fuentes antiguas (tanto literarias como numismáticas) no siempre es suficientemente concluyente. Sin embargo, esto tiene también su parte positiva: todavía quedan muchos enigmas por resolver para los nuevos investigadores.

El camino de Aníbal

Jaume Noguera Guillén

Profesor Titular de Arqueología
Universidad de Barcelona

En la primavera del año 218 a. C. Aníbal Barca, con un ejército de casi 100.000 soldados, inició su marcha desde la Cartagena actual hasta Italia, atravesando así el territorio actual de Cataluña. El paso del río Ebro no debió de ser una sorpresa para nadie, dado que en el año anterior había asediado y conquistado la ciudad de Arse (Sagunto), y después había permitido a sus tropas ir a descansar a sus lugares de origen, con el compromiso de volver el año siguiente para iniciar la campaña. Después de cruzar el río Ebro sin problemas, seguramente gracias a acuerdos previos con los ilergetes, ausetanos del Ebro e ilercavones, se enfrentó con otros pueblos iberos del noreste. Una vez derrotados, dejó un contingente de 10.000 soldados y 1.000 jinetes bajo el mando de Hannón y cruzó los Pirineos en dirección a Iliberris (Elna, Francia) para continuar su camino.

En el verano del mismo año 218 a. C., un ejército romano comandado por Cneo Cornelio Escipión desembarcó en la ciudad griega y aliada de *Emporion* (Ampurias) y, después de recuperar el territorio costero hasta el Ebro, se dirigió a las tierras del interior para enfrentarse a Hannón, cerca de la ciudad ibera de *Cissis* o *Kissa*. La derrota cartaginesa fue total y tuvo como consecuencia la captura de Hannón y del rey de los ilergetes Indíbil, así como el fin de la presencia efímera de los ejércitos cartagineses entre el Ebro y los Pirineos. De hecho, el hermano de Aníbal, Asdrúbal Barca, había cruzado el Ebro para ayudar a Hannón, pero una vez enterado de su derrota dio media vuelta, no sin antes pasar por *Kesse* (Tarragona) y destruir parte de la flota romana que Cneo había dejado fondeada.

En los últimos años la investigación arqueológica ha identificado, en los valles del Ebro y del Segre, restos materiales de esta presencia militar púnica. Se trata de concentraciones de

monedas de bronce cartaginesas, acuñadas en el sur de la Península entre el 221 y el 218 a. C., siempre localizadas en lugares estratégicos, donde nunca se han identificado estructuras constructivas ni ningún indicio de ocupación anterior o posterior y que solo se pueden interpretar como campamentos militares de campaña. Por ejemplo, uno de estos yacimientos se sitúa junto al meandro del río Ebro, en Les Aixalelles (Ascó, Ribera d'Ebre), donde se han recuperado 21 monedas de bronce hispano-cartaginesas, un cuarto de *shekel* y una punta de flecha de bronce con arpón lateral, de tipo fenicio-púnico. Se trata de un vado del río, donde su curso se ensancha y se hace menos profundo, sin duda utilizado por las tropas de Aníbal, y quizás también por las de Asdrúbal, para atravesar el Ebro en dirección norte.

La constatación arqueológica de la presencia militar cartaginesa entre el Ebro y los Pirineos no hace más que confirmar lo que nos dicen las fuentes escritas, fundamentalmente Polibio y Tito Livio. También parece corroborar que su brevedad, de pocos meses, no les permitió levantar asentamientos estables, contruidos con piedra, o fortificaciones duraderas.

Como es sabido, los protagonistas de la Segunda Guerra Púnica en la historia narrada por los autores de la antigüedad son casi siempre los romanos y, en menor medida, los cartagineses —dado que solo se han conservado las fuentes escritas de los primeros—, mientras que los pueblos indígenas son simples actores secundarios. Por eso, queremos dedicar este enigma a analizar el impacto de esta guerra en las sociedades ibéricas del noreste peninsular, convirtiéndolas en protagonistas de su propia historia.

Es evidente que la Segunda Guerra Púnica tuvo una enorme repercusión en los asentamientos indígenas. Pero ahora no nos referiremos a las múltiples evidencias de destrucciones violentas y de abandonos repentinos, sino a una serie de novedades y transformaciones, siempre fechadas a finales del siglo III a. C., en el urbanismo y los sistemas defensivos ibéricos. Creemos que por la importancia y significación de estas construcciones, y por el tiempo y el coste necesarios para llevarlas a cabo, no

se pueden considerar únicamente como nuevas edificaciones o reformas realizadas en el transcurso de la guerra en la península, entre el 218 y el 206 a. C., sino que se planificaron y ejecutaron años antes. Evidentemente, estos cambios deben responder a la posibilidad de que un conflicto bélico llegara al territorio de los iberos del noreste, y esta amenaza en el último tercio del siglo III a. C. solo podía provenir, del sur de la mano del imperialismo cartaginés.

Así, hay que recordar que en el año 237 a. C. un ejército púnico comandado por Amílcar Barca desembarca en la antigua colonia fenicia de *Gadir*. En solo nueve años, Amílcar, con una política belicista muy agresiva, derrota a los turdetanos y conquista el territorio de Andalucía oriental. Después, continúa su expansión hacia la cabecera del río Guadalquivir, pero en el año 228 a. C. es derrotado y muerto por los oretanos. Su yerno Asdrúbal lo sustituyó y continuó el proyecto de Amílcar, y el primer paso fue vengar su muerte y derrotar a los oretanos, para después conquistar el territorio de los contestanos. En el año 221 a. C. Asdrúbal fue asesinado y le sucedió Aníbal Barca, el hijo mayor de Amílcar, que dedicó los años siguientes a “pacificar” *Iberia* para preparar la invasión de Italia. Así, durante los años 221-220 a. C., derrota a los pueblos olcades, vacceos y carpetanos, situados en el centro de la península, mientras que en el 219 a. C. asedia y conquista la ciudad edetana de *Arse*, aliada de los romanos.

La política imperialista de Amílcar, Asdrúbal y Aníbal era muy evidente. Aparte de las violentas campañas bélicas para ganar territorios y pueblos sometidos, se construyeron nuevos asentamientos en lugares estratégicos de los espacios conquistados: Amílcar fundó la ciudad de *Akra Leuké*, que se cree situada en el valle del Guadalquivir (quizás en la antigua *Carmo*, la Carmona actual), mientras que Asdrúbal fundó *Qart Hadasht* (Cartagena) en el mejor puerto natural del sureste peninsular, y además junto a minas de plata. Con toda probabilidad construyó la ciudadela de El Tossal de Manises (Alicante), la cual protegía por el norte *Qart Hadasht*. Las murallas de estos nuevos asentamientos se construyeron con un sistema característico de compartimentos, como se

puede observar en otros sistemas defensivos púnicos, como el Castillo de Doña Blanca y *Carteia*, los dos en la costa de Cádiz. Paralelamente se establecieron vínculos con las élites indígenas, para conseguir alianzas duraderas, como demuestran los matrimonios de Asdrúbal y Aníbal con miembros de la aristocracia ibérica. Por último, cabe recordar que en el año 226 a. C. romanos y cartagineses firmaron el Tratado del Ebro, por el que estos últimos se comprometían a no cruzar el río con sus ejércitos, con lo cual los romanos aceptaban *de facto* todas las conquistas cartaginesas, sin duda porque en aquellos momentos estaban en guerra con los galos cisalpinos.

Por todo ello es difícil creer que los pueblos iberos situados al norte del Ebro no sospecharan que en un futuro inmediato sus territorios serían ocupados o invadidos por los ejércitos cartagineses. Sin duda, debían de llegar noticias de grandes batallas, con el uso de elefantes de guerra —grandes animales exóticos y desconocidos—, o de asedios de ciudades expugnadas mediante torres de asalto, arietes, catapultas y balistas —la artillería de torsión era una novedad en la península ibérica—, o de la fundación de nuevas ciudades con grandes perímetros defensivos. En definitiva, el avance de unos ejércitos de tipo helenístico con una maquinaria bélica, de un potencial y una tecnología hasta entonces desconocidos en la península ibérica, debía de circular de boca en boca entre los iberos al norte del Ebro.

Y por si todavía había alguna duda, antes de empezar la campaña, Aníbal estableció pactos con los ilergetes, uno de los pueblos del interior más poderosos, lo que todavía debía de incrementar aún más la alarma entre las demás comunidades ibéricas, especialmente las que mantenían mejores relaciones con las colonias griegas de *Emporion* y *Rhode* y, por extensión, con los romanos. Creemos que es en este periodo y contexto cuando se inicia la construcción de nuevos asentamientos, o la realización de reformas importantes en los ya existentes, a menudo destinadas a multiplicar su superficie, o de modificaciones de las murallas siguiendo parámetros helenísticos, o bien la aparición de torres aisladas o desconectadas del perímetro defensivo principal.

No pretendemos, ni podemos, ser exhaustivos, y cada uno de los siguientes ejemplos merecería un análisis individualizado y sistemático, pero creemos que en conjunto presentan unas características que sugieren que estamos ante una reacción generalizada por una situación de peligro, de inestabilidad, de preparación bélica, seguramente como consecuencia de un nuevo contexto geopolítico. Ahora bien, cabe decir que en siempre estamos ante construcciones ibéricas, pero a menudo siguiendo parámetros atípicos en cuanto a la forma, la dimensión o la localización de estas nuevas estructuras.

Así, en relación a la fundación de nuevos asentamientos durante la segunda mitad del siglo III a. C., podemos mencionar el caso de El Casol de Puigcastellet (Folgueroles, Osona), con una muralla de barrera a la que se adosan diez estancias cuadrangulares; también el pequeño recinto fortificado de El Puig de Castellet (Lloret de Mar, La Selva), o el núcleo de Els Estinclells (Verdú, Urgell), construido a finales del siglo III a. C. y abandonado poco después, no sin antes tapiar las puertas de las casas. Quizás uno de los ejemplos más interesantes sea el del asentamiento ilerconvón de El Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre), una ciudad de nueva planta de 4,2 ha, construida a finales del siglo III a. C. y destruida por un ataque violento a inicios del siglo II a. C., En este caso se ha propuesto que la construcción de las dos torres pentagonales y de la muralla de estancias se realizó según las directrices de arquitectos o ingenieros militares cartagineses.

En cuanto a los asentamientos ya existentes, pero cuyas dimensiones aumentaron de manera muy significativa en aquel momento, podemos mencionar el caso de El Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta), donde prospecciones arqueológicas recientes han constatado que el yacimiento alcanza unas 3 ha en torno al año 200 a. C. Lo mismo ocurre en el asentamiento de San Antonio (Calaceite, Matarraña), que duplica su superficie durante la segunda mitad del siglo III a. C. Es posible que nos encontremos ante actuaciones destinadas a concentrar o proteger a la población dispersa. Durante el último momento de reformas de la muralla del asentamiento de El Turó del Montgròs (El Brull, Osona), se reforzó el sistema defensivo, cerrando

y rellanando los compartimentos adosados a la muralla, y también se tapió la poterna y se redujo el espacio de acceso por la puerta principal, un conjunto de acciones que indican claramente la inminencia de un posible ataque.

Un número significativo de ciudades ibéricas también refuerzan sus sistemas defensivos a finales del siglo III a. C., como el asentamiento de La Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, Maresme), L'Esquerda (Roda de Ter, Osona) o Les Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès, Baix Penedès), en este último caso con una muralla de grandes dimensiones y unas características que hacen pensar que se diseñó para soportar el ataque de la artillería de torsión. En el territorio indiketa, tanto la ciudad indígena de El Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà) como la ciudad griega de *Emporion* (L'Escala, Alt Empordà) protegen sus puertas principales con muros de defensa avanzados (*proteichisma*) para impedir el acercamiento de maquinaria de asedio. Igualmente, la ciudad griega de *Rhode* (Roses, Alt Empordà) construye una muralla en el último cuarto del siglo III a. C., que incluso deja fuera el llamado barrio helenístico.

Finalmente, un caso peculiar lo constituyen las torres aisladas, como de la torre de El Turó dels Dos Pins (Burriac, Cabrera de Mar), construida durante la segunda mitad del siglo III a. C. a una distancia de unos 300 metros de la ciudad ibérica de Burriac, la antigua *Iduro*, probablemente para mejorar la defensa y visibilidad del asentamiento. Se trata de una torre rectangular con un basamento de piedra de 12 x 6 m, seguramente con un alzado de adobe o tapia que podría haber alcanzado unos 14 m de altura. Un segundo ejemplo lo tenemos en la torre aislada de El Perengil (Vinaroz), situada sobre una colina desde donde controla la llanura litoral. Es una construcción rectangular de 18,5 x 11,2 m, con zócalos de piedra de hasta 1,75 m de ancho y alzado de tapia, con un estrecho corredor en codo que dificulta el acceso. Edificada a finales del siglo III a. C., se ha planteado su construcción a partir de una unidad de medida púnica, un codo de 0,5 m. Esta torre se podría relacionar con las defensas y guarniciones establecidas por Asdrúbal Barca después de la retirada al sur

del Ebro en el 218 a. C., mencionadas por Polibio (III, 76, 11), y que al año siguiente eran comandadas por el general cartaginés Bostar (Polibio III, 98, 5). Este aumento de la influencia púnica sobre las poblaciones de los iberos en el norte del Ebro también se puede deducir a partir de otras evidencias, como por el incremento de la cerámica de cocina cartaginesa a finales del siglo III a. C., que se ha explicado como una posible vinculación con guarniciones militares púnicas dentro de asentamientos ibéricos.

En resumen, creemos que hay suficientes indicios para defender la influencia púnica en el mundo ibérico septentrional en el último tercio del siglo III a. C., y que en el caso de los pueblos ibéricos al norte del río Ebro no se reduce a una presencia efímera vinculada al paso de los ejércitos cartagineses, sino que se puede detectar su impacto en las construcciones ibéricas de la época, especialmente en los sistemas defensivos. Habría que averiguar si estas novedades fueron producto de la intervención directa de los cartagineses, para preparar sus campañas, o bien son únicamente una reacción defensiva de los iberos del norte ante el peligro inminente.

En cualquier caso, en el año 206 a. C. los romanos expulsaron a los cartagineses de la península ibérica. En el mismo año se produjeron los primeros alzamientos indígenas contra la nueva ocupación romana, que fueron reprimidos duramente. Las rebeliones ibéricas y las subsiguientes represiones romanas continuaron hasta el primer cuarto del siglo II a. C. y dejaron un rastro de destrucciones y abandonos a una escala nunca vista. Las estructuras económicas, políticas y sociales del mundo ibérico pervivirán todavía durante muchos años, pero se irán adaptando paulatinamente a la nueva coyuntura, bajo la órbita romana.

PIES DE FIGURA

El enigma ibero. Arqueología de una civilización. Una nueva exposición, una visión renovada

El enigma ibero. Arqueología de una civilización.
Una nueva exposición, una visión renovada (comisariado)

Figura 1. Primera presentación estable de piezas ibéricas y celtibéricas en el MAN, entre 1916 y 1933, con una réplica de la Dama de Elche en posición central. El original estaba en el Museo del Louvre, en París, desde el descubrimiento en 1897 en el yacimiento de Alcudia. Museo Arqueológico Nacional, Madrid. Inv. 2009/95/FF00001(18).

Figura 2. Museografía actual de la sala dedicada a los pueblos ibéricos en el MAN. El busto original de la Dama de Elche sigue ocupando un lugar privilegiado entre estas colecciones. Crédito: Archivo del Museo Arqueológico Nacional, Madrid. Inv. RP-2013-10-18. Foto: Doctor Sombra.

Figura 3. La Pátera ‘del carnisser’ forma parte del conjunto de objetos rituales conocidos como el Tesoro de Tivissa, expuestos de forma permanente en el MAC des de 1940. Archivo fotográfico del MAC

Figura 4. Exposición inaugural del Museo Ibérico de Jaén “La dama, el príncipe, el héroe y la diosa”. MIJ. Foto: Concepción Choclán.

Figura 5. Detalle de las esculturas del santuario ibérico de El Pajarillo (Huelva, Jaén) presentadas en la exposición temporal “Los iberos, príncipes de occidente”, en la versión celebrada en el Centro Cultural de la Fundación *La Caixa* en Barcelona en el año 1998. Crédito: Carmen Aranegui.

Figura 6. Cartel de la exposición temporal “Northern Iberians. Life, death and rituals beyond the Pyrenees”, que daba a

conocer a los iberos del norte en Croacia en el año 2015. Crédito: Arheoloski Muzej u Zagrebu.

En busca de los iberos. Breve historia de la investigación
(J. Sanmarti)

Figura 1. Ensayo sobre los alfabetos de las letras desconocidas que se encuentran en las más antiguas medallas y monumentos de España, de 1752.

Figura 2. Portada de *Hispania*, de Adolf Schulten y Pere Bosch Gimpera.

Figura 3. Vaso ibérico de plata encontrado en Torres, cerca de Baeza, conservado actualmente en el Museo del Louvre. Dibujo en la lámina XIX de la obra de L. J. Velázquez de Velasco, *marqués de Valdeflores*.

Pies de figura sin numerar Excavaciones de las habitaciones próximas a la torre del poblado ibérico de San Antonio (Calaceite, Teruel). Entre 1919 y 1920. Archivo fotográfico del MAC.

Figura 4. Retrato de Pere Bosch Gimpera en la biblioteca del Museo de Arqueología de Barcelona. Circa 1935-1936. Autor desconocido. Archivo fotográfico del MAC.

Figura 5. Josep de Calassanç Serra i Ràfols, en Empúries.

Figura 6. Josep de C. Serra-Ràfols (centro), Miquel Tarradell (izquierda) y Bartomeu Ensenyat Estrany (derecha) al poblado talayótico de ses Païsses (Artà, Mallorca), 1966.

Los iberos en el Museu d’arqueologia de Catalunya:
yacimientos y colecciones (comisariado)

Pies de figura sin numerar Muralla del poblado ibérico del Puig de Sant Andreu de Ullastret, la ciudad ibérica más grande de Cataluña. Archivo fotográfico del MAC.

Figura 1. Excavación en la necrópolis del Castellar (Oliva). Archivo fotográfico del MAC.

Figura 2. Fíala o pátera del lobo, plata (núm. reg. 019445). Forma parte del tesoro de Tivissa, encontrado casualmente en 1927. Ingresó en el MAC en 1936. Archivo fotográfico del MAC.

Figura 3. Silo con ánforas grecoitalicas destinadas al transporte de vino (siglo III a. C.). Mas Castellar (Pontós). Archivo fotográfico del MAC.

Figura 4. Plomo con inscripción a caracteres ibéricos. Poblado de Castell (Palamós). Archivo fotográfico del MAC.

Figura 5. Primeras excavaciones en el Puig de Sant Andreu, Ullastret (década de 1950). Archivo fotográfico del MAC.

Figura 6. Intervención en la denominada muralla ibérico-romana de Olèrdola por parte del Institut d'Estudis Catalans (1921). Archivo fotográfico del MAC.

El mosaico ibero. Los iberos del norte (D. Asensio)

Figura 1. Vista aérea del núcleo fortificado de Sant Jaume - Mas d'en Serra (Alcanar, Montsià), del siglo VII a. C. Grupo de Investigación en Arqueología Protohistórica - Universidad de Barcelona.

Figura 2. Planta general y reconstrucción hipotética de la fortaleza de Els Vilars (Arbeca, Garrigues), del siglo VIII a. C. Grupo de Investigación Prehistórica - Universidad de Lleida. Dibujo: J. R. Casals.

Figura 3. VPlanta general y vista del recinto fortificado construido en el siglo VI aC (en naranja) del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Fon: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret; F. D., y J. Casanova.

Figura 4. Mapa con indicación de zonas donde el fenómeno urbano aparece en periodos diferentes. Con azul, zona con

núcleos de patrón urbano datados entre 1100 y 700 a. C.: 1. La Colomina (Gerb), 2. Vincamet (Fraga), 3. Carretelà (Aitona), 4. Genó (Aitona) y 5. Els Vilars (Arbeca). Con verde, zona con núcleos de patrón urbano que datan del siglo VII a. C.: 6. La Moleta del Remei (Alcanar), 7. Sant Jaume - Mas d'en Serra (Alcanar), 8. Aldovesta (Benifallet), 9. Barranco de Gàfols (Ginestar), 10. Puig Roig (El Masroig), 11. El Calvari (El Molar), 12. Era del Castell (El Catllar), 13. La Timba de Santa Bàrbara (Castellet i la Gornal), 14. Olèrdola y 15. Castellvell (Olius). Con naranja, zona con núcleos de agrupaciones de cabañas (cuadrados) y de patrón urbano (círculos); los primeros llegan hasta el siglo VI a. C., y los segundos se construyen entre los siglos VI y V a. C.: 16. Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès), 17. Can Roqueta (Sabadell), 18. Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet), 19. Burriac (Cabrera de Mar) y 20. Puig de Sant Andreu / Illa d'en Reixac (Ullastret). Fuente: elaboración propia.

Pie de foto sin numerar: La ciudad ibérica de El Molí d'Espígol (Tornabous) consta de dos espacios arqueológicos bien definidos: el espacio o ámbito urbano donde se encuentran los restos visibles y visitables actualmente, y un espacio o ámbito suburbano que se extiende hacia el norte, más allá de las murallas del oppidum. Archivo fotográfico del MAC, Jordi Principal.

Figura 5. Urna cineraria y panoplia militar de una tumba de guerrero, la tumba 43, de la necrópolis de Mianes (Santa Bàrbara). Museo de Les Terres de l'Ebre.

Figura 6. Yacimiento arqueológico de Les Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès). Imágenes de la prospección georradar e interpretaciones publicadas en la revista Archaeological Prospection. Trabajos de prospección SOT Prospecció Arqueològica / interpretación arqueológica de Joan Sanmartí (UB), Maria Carme Belarte (ICAC) y Jaume Noguera (UB).

Figura 7. Planta y vista aérea del edificio palacial (zona 14) del Puig de Sant Andreu de Ullastret. Archivo fotográfico del MAC, Aerimatge.

Figura 8. Sección de la tumba II de la necrópolis de Can Rodon de l'Hort, las dos en el entorno de la capital layetana de Ilturo/Burriac (Cabrera de Mar). Centro de Patrimonio Arqueológico y Natural de la Dirección de Cultura del Ayuntamiento de Mataró.

Figura 9. Planta general, a escala aproximada, de los núcleos layetanos del Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès) y del Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet). Fuente: Ayuntamiento de Cerdanyola del Vallès i Conxita Ferrer Àlvarez.

Figura 10. Plantas generales y reconstrucción hipotética de los establecimientos rurales cosetanos de Les Guàrdies (el Vendrell) y Fondo d'en Roig (Cunit). Elaboración propia a partir de Morer y Rigo, 2003.

Figura 11. Vista y planta general del núcleo especializado indigeta del Mas Castellar de Pontós, con indicación de las zonas con silos, y planta de detalle de las casas señoriales del espacio de hábitat anexo, operativo en los siglos IV y III a. C. Fuente: Enriqueta Pons y Mòn Iber Rocs, SL.

Figura 12. Planta general del taller alfarero de Hortes de Cal Pons (Pontons), de los siglos V-IV a. C., y vista aérea de la agrupación principal de hornos. Fuente: Grupo de Investigación de Arqueología Clásica, Protohistórica y Egipcia - Universidad de Barcelona y Centro de Estudios Lacetanos.

Figura 13. Mapa del territorio político layetano durante los siglos IV y III a. C., con la ubicación de los principales núcleos correspondientes a los diferentes tipos de asentamientos definidos. Fuente: elaboración propia.

Figura 14. Plantas generales de la ciudadela aristocrática d'Alorda Park, a Calafell (Font: G.R.A.C.P.E. -Universitat de Barcelona), del núcleo portuario de La Punta de la Cella, a Salou (GRESEPIA, Universitat Rovira i Virgili) y del recinto fortificado del Puig del Castell, a Cànoves i Samalús (Museu de Granollers).

Figura 15. Vista aérea de la montaña de Montjuïc (Barcelona), con indicación de los sectores con restos de época ibérica y posible extensión del núcleo. Secciones y foto de los silos de grandes dimensiones del sector de Magòria, al pie de la vertiente sur de la montaña. Elaboración propia a partir d'Asensio et. al, 2009.

Figura 16. Plantas generales de los núcleos de primer orden de El Molí d'Espígol (Tornabous), indigeta, y del Cogulló (Sallent), lacetano, y de los núcleos de segundo orden de Els Estinclells (Verdú), indigeta, y de Anseresa (Olius), lacetano. Fuente: Centro de Estudios Lacetanos.

Figura 17. Mapa que refleja la hipótesis de la diferencia de articulación política entre los territorios costeros de indigetas, layetanos y cosetanos, y los territorios del resto de etnias del mundo ibérico septentrional.

Figura 18. Vista aérea de la plataforma por donde se extiende la ciudad ilercavona de Castellet de Banyoles (Tivissa) y planta general del barrio suroeste, con indicación de los niveles de incendio y de la ubicación de materiales destacados abandonados in situ en el episodio de destrucción, muy probablemente ocurrido hacia el 205 a. C. Fuente: Grupo de Investigación de Arqueología Clásica, Protohistórica y Egipcia - Universidad de Barcelona.

El fin de un mundo: los iberos entre la Segunda Guerra Púnica y la consolidación de la conquista romana (F. Quesada)

Figura 1. Legionario típico romano de la Segunda Guerra Púnica (hastatus o princeps), sin gacha de malla. Ha arrojado su pilum y ahora empuña una espada de hoja recta de unos 66 cm, el gladius hispaniensis, recién adoptado por los romanos en Hispania. Dibujo: C. Fernández del Castillo y F. Quesada.

Figura 2a. Aspecto de un infante ligero ibero o celtíbero, un joven con pocos recursos, datado entre los siglos IV y II a. C. Va armado con una caetra circular en el rango de diámetro más bajo (c. 45 cm) y jabalinas dotadas de amentum, un propulsor

realizado como una correa de cuero, empleado en todo el Mediterráneo. Dibujo: C. Fernández del Castillo y F. Quesada.

Figura 2b. Aspecto de un guerrero íbero del área catalana, s II aC, aproximadamente, con escudo ovalado, lanza, espada recta y casco de hierro. Fotografía F. Quesada, Tarraco Viva, grupo Ibercalafell, C. Fernández del Castillo y F. Quesada.

Figura 3. Esta escultura de Medardo Sanmartí, hoy en Lleida, se hizo en origen (1884) para recordar a Istolacio e Indortes, que combatieron hacia el año 237 a. C. contra Amílcar en el sur de Iberia. Con su fundición en bronce (1946) y traslado al Arc del Pont en Lleida, pasaron a identificarse con Indíbil y Mandonio. F. Quesada.

Figura 4. Vista de las excavaciones del complejo aristocrático ibérico de El Cerro de la Merced (Cabra, Córdoba). Aunque el conjunto se remonta quizá hasta el siglo V a. C., su demolición intencionada (se aprecia, por ejemplo, en las esquinas de los muros de cuatro metros de espesor) pudo tener lugar hacia finales del siglo III a. C. o comienzos del siglo II a. C., en el contexto quizá del comienzo de la conquista romana. Arqueocad/F. Quesada.

Figura 5. La ciudad ibérica en El Cerro de la Cruz (Almedinilla, Córdoba) fue destruida a mediados del siglo II a. C. en el contexto de la consolidación del dominio romano en las zonas montañosas del interior de Andalucía, en este caso, en la Subbética. F. Quesada.

Figura 6. Aspecto de uno de los almacenes de grano y leguminosas de El Cerro de la Cruz tras su incendio y el abandono del poblado en el contexto de las guerras por el control de Andalucía y contra Viriato. F. Quesada.

Figura 7. Ánforas de salazones producidas en el área de Gadir (Cádiz) y halladas en el nivel de destrucción de El Cerro de la Cruz. Se aprecia el ennegrecimiento del material originalmente ocre y los termoclastos. F. Quesada.

Figura 8. Justo al otro lado de la puerta de esta habitación llena de materiales (entre ellos, ánforas de tipo iberopúnico y un ánfora grecoitálica completa, importada) se hallaron, sobre una de las calles del poblado, los cadáveres mutilados de dos de sus habitantes. F. Quesada.

Figura 9. Dos cadáveres de jóvenes adultos del poblado ibérico de El Cerro de la Cruz con restos de mutilaciones en piernas, caderas y hombros. Fueron abandonados sobre el pavimento de una de las calles. F. Quesada.

Figura 10. Detalle del omóplato de uno de los cadáveres, con amputación parcial perimortem (en el momento de la muerte) sin señales de recuperación ósea. Excavaciones Cerro de la Cruz.

Figura 11. Masa de adobe endurecido procedente del derrumbe de un edificio sobre un patio interior en El Cerro de la Cruz, con restos óseos humanos en conexión parcial y revueltos con los escombros. Excavaciones Cerro de la Cruz.

Pie de foto sin numerar: Estructura fortificada con una gran torre que domina todo el poblado ibérico del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). Archivo fotográfico del MAC.

El área central de Iberia (Ignasi Grau)

Figura 1. Principales asentamientos del área central de Iberia. I. Grau.

Figura 2. El Cabezo Pequeño del Estaño (Guardamar del Segura, Alicante). Fortificación del primer asentamiento fenicio de la desembocadura del Segura, siglo VIII a. C. F. Prados.

Pie de foto sin numerar: La Dama de Elche es una escultura policromática que se encontró casualmente, en el año 1897, en el yacimiento arqueológico de Alcudia, cerca de Elche. ALBUM / Prisma.

Figura 3. Vista de la necrópolis del Hierro Antiguo de Les Casetes (sector Jovada), en Villajoyosa (Alicante). Vilamuseu.

Figura 4. Escultura ibérica con torso de guerrero. Fundación Universitaria La Alcudia de Elche.

Figura 5. Lámina de plomo escrita de La Serreta (Alcoy, Cocentaina y Penáguila, en Alicante). Museo Arqueológico Camil Visedo de Alcoy, Alicante.

Pie de foto sin numerar: El Guerrero de Moixent es una figurita de bronce de origen ibérico que reproduce un jinete montando a caballo. Este guerrero se encontró en el año 1931 y es uno de los hallazgos más relevantes, conjuntamente con la Dama de Elche, de la época ibérica en el actual territorio de la Comunidad Valenciana. ALBUM / Oronoz.

Figura 6. Recreación de Edeta - Tosal de San Miguel (Liria, Valencia), siglo III a. C. Foto: SIP-Museo de Prehistoria de Valencia.

Figura 7. Recreación del Cabezo de Mariola (Alfafara, Alicante - Bocairente, Valencia), siglo I a. C. Foto: I. Grau - Patrimonio Virtual - UA.

Figura 8. Vasos con decoración figurada del área contestana. Izqda., La Serreta (siglo III a.C.), y dcha., La Alcudia de Elche (siglo II-I a. C.). Fundación Universitaria La Alcudia de Elche - Museo Arqueológico Camil Visedo de Alcoy.

Iberos del Sur (A. Ruiz y M. Molinos)

Figura 1. Mapa de los territorios de los iberos del sur. Elaboración propia a partir de Morales (2010), García-Huerta i Morales (2010), A. Lorrio (2007), A. Lorrio et al. (2016), A. Adroher et al. (2008), A. Ruiz i M. Molinos (2007), F. Quesada (2008)

Figura 2. Vista y reconstrucción del Hipogeo de Hornos de Peal (Jaén). Archivo IAI. Dibujo: A. Luque.

Figura 3. Jinete nº 2 de la necrópolis de Los Villares de Hoya-Gonzalo. Museo de Albacete. Alberto Pérez de Andrés

Figura 4. Vista aérea del *oppidum* del Cerro de las Cabezas (Ciudad Real). Equipo de investigación.

Figura 5. Vista aérea de la fortificación del *oppidum* de Puente Tablas (Jaén). Archivo IAI.

Figura 6. Palacio del oppidum de Puente Tablas. Archivo IAI.

Figura 7. Necrópolis de La Noria (Fuente de Piedra, Málaga). Túmulo C. Fotografía aérea, planta de la necrópolis y ajuar de la tumba del túmulo C. Archivo IAI. Fotografía del ajuar José Manuel Pedrosa.

Figura 8. Estructura gentilicia de la necrópolis del Santuario de Baza (Granada). Elaboración del autor a partir de Presedo (1982).

Figura 9. Ajuar de la tumba 20 de la necrópolis de Tútugi (Granada). Museo Arqueológico Nacional, Madrid. Inv. C240. Ángel Martínez Levas

Pie de foto sin numerar: Jinete atravesando al enemigo con una lanza. Escultura en roca calcarenita. Necrópolis de Cerrillo Blanco (Porcuna, Jaén). Museo Provincial de Jaén.

Figura 10. Tumba turriforme de Pozo Moro. Museo Arqueológico Nacional, Madrid. Inv. 199976A. José Barea.

Figura 11. *Heroon* de El Pajarillo (Huelma, Jaén). Dibujo: Javier Hermida. Archivo IAI.

Figura 12. Esculturas de Cerrillo Blanco (Porcuna. Jaén). Montaje del autor. J. M. Pedrosa. Archivo IAI.

Figura 13. Pagus y posterior reino de Cástulo, a partir de la distribución de exvotos del Fondo Marsal. Elaboración de A. Ruiz y C. Rueda.

Figura 14. Crateras áticas de Piquía, Arjona. J. Pedrosa. Archivo IAI.

Figura 15. Vaso de plástico antropomorfo de Libisosa. Según H. Uroz 2018.

Pie de foto sin numerar: La Dama de Baza es una escultura ibérica esculpida en piedra calcárea y policromada. Encontrada en el año 1971 en la necrópolis de la antigua Basti, en Granada, data del siglo IV a. C. Actualmente está expuesta en el MAN, Madrid. ALBUM / Prisma.

Descifrando enigmas (comisariado)

Figura 1. Análisis por difracción de rayos X efectuados por el Grupo de Investigación en Arqueología del Mediterráneo (GRAM) de la Universidad de Valencia para identificar la composición de objetos de los fondos del MAC. Núria Molist.

Pie de foto sin numerar: Lámina con inscripción. Puig de Sant Andreu, Ullastret, Baix Empordà. Archivo fotográfico del MAC, Josep Casanova.

Figura 2. Los restos humanos del poblado del Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) aportan información sobre la identidad paleobiológica de los antiguos layetanos. Archivo fotográfico del MAC. ArtWorkPhoto.eu.

Figura 3. Caracteres ibéricos grabados sobre una lámina de plomo del cerro de Monteró (Camarasa). Archivo fotográfico del MAC. Foto: Irene García.

Figura 4. Gracias a la técnica del georradar se han obtenido imágenes de la extensa ciudad cosetana que permanece en el subsuelo de Les Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès, Baix Penedès). GRACPE - Universidad de Barcelona. SOT Prospecció Arqueològica.

Figura 5. Trabajos de prospección arqueológica en el yacimiento de Les Aixalles (Ascó, Ribera d'Ebre) en la búsqueda de trazas de los campamentos militares de la Segunda Guerra Púnica. GRACPE - Universidad de Barcelona.

Paleobiología. Genómica de las poblaciones peninsulares durante el periodo de los iberos (C. Lalueza)

Figura 1. En la Edad del Bronce tiene lugar un gran cambio genético en la península ibérica que está fuertemente sesgado por el sexo masculino. Cada punto representa un individuo analizado; en el eje de las Y está el porcentaje de ancestralidad de las estepas de cada individuo, y los diferentes linajes del cromosoma Y (el cromosoma paterno) se muestran en colores diferentes. Se puede ver que el proceso dura unos 400 años y que, al final, los cromosomas Y predominantes en el Neolítico (básicamente I2, G2 y H) han sido reemplazados por el linaje típico de las estepas, el R1b. El cambio estimado en la ancestralidad genómica ibérica se sitúa en torno a un 40% (con un reemplazo total de los hombres neolíticos ibéricos). Modificado a partir de Olalde et al. (2019).

Figura 2. Un entierro doble procedente del yacimiento de la Edad del Bronce de Castillejo del Bonete (Ciudad Real) y datado hace unos 4.400 años, que ilustra las interacciones sociales asociadas al cambio genómico observado en la península Ibérica con la llegada de la ancestralidad genómica procedente de las estepas centroasiáticas: el hombre tiene esta ancestralidad, mientras que la mujer —con un componente genómico local— no la tiene. Imagen cortesía de Luís Benítez de Lugo.

Figura 3. Mapa de la península ibérica a la llegada de los romanos, en la que se muestran las diferentes culturas y paleolenguas. La península está dividida en lenguas no indoeuropeas (las lenguas ibéricas, en la costa mediterránea y en la zona del País Vasco) y lenguas indoeuropeas (las lenguas célticas, en el oeste de la Península). Hay otras lenguas de afinidades discutidas, como el tartesio. Se han señalado los pocos yacimientos de cuya época se dispone ahora mismo de datos genéticos. Imagen modificada de Wikimedia Commons.

Figura 4. Cráneo enclavado procedente del yacimiento ibérico de Ullastret. Los 12 restos humanos analizados procedentes de este yacimiento se han datado entre los siglos IV y II antes de la

era común y, con toda probabilidad, proceden de mandíbulas de cráneos enclavados como el de la foto. Archivo fotográfico del MAC.

Figura 5. Cráneo enclavado procedente del yacimiento ibérico de Ullastret, en el que se ve la extensión original del clavo que atravesaba la cabeza cortada. Este ejemplar en concreto no se ha muestreado, pero otros en peor estado de conservación sí que se han estudiado genéticamente. Archivo fotográfico del MAC.

Teorías sobre la lengua ibérica (J. Ferrer)

Figura 1. La lengua ibérica y las lenguas vecinas.

Figura 2. Sistemas de escritura usados para representar la lengua ibérica.

Figura 3. Modelo de difusión de las escrituras paleohispánicas y modelo genealógico.

Figura 4. (1) Tortera de Can Rodon (Cabrera de Mar) y (2) rupestre de Esquirol, las dos con abecedarios que empiezan con kutukirbitatiko.

Figura 5. Inscripciones rupestres de la Cerdanya con divinidades: (1) garde en Ger y artiunan i(2) okal en Oceja.

Figura 6. Sistema de numerales ibérico.

Figura 7. Jarra de la Joncosa (Anoia). Uno de los textos más largos, con más de 350 caracteres.

Las divinidades iberas (C. Rueda)

Figura 1. Máscara del área sacra del Puig de Sant Andreu, Ullastret. Archivo fotográfico del MAC.

Figura 2. Las divinidades miradas a través de su culto. Conjunto de exvotos de bronce procedente del santuario de Haza del Rayo (Sabiote, Jaén). Siglo III a.C. Archivo del Instituto Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén.

Figura 3. Relieve del ‘domador de caballos’ procedente del oppidum de los Turruñuelos. Museo Ibero de Jaén. Archivo del Instituto Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén.

Figura 4. Vaso procedente de La Alcudia. Fundación Universitaria La Alcudia de Elche. Archivo Léxico de Iconografía Ibérica, CSIC (Tortosa, 2004).

Figura 5. Diosa de la tumba 20 de la necrópolis de Galera y vaso plástico del departamento 176 de Libisosa (Lezuza, Albacete). Archivo Léxico de Iconografía Ibérica, CSIC; Uroz, 2018.

Figura 6. La narrativa mítica de la divinidad funeraria en la pátera de Tivissa (Tarragona). Dibujo: Julia Sánchez (Olmos y Rueda, 2015). Archivo del Instituto Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén.

Figura 7. A. Estela de la diosa femenina del santuario de la Puerta del Sol (Jaén) y efectos de iluminación solar de la escultura en el orto de los equinoccios. Archivo del Instituto Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén.

B. Hierofanía solar del santuario de la Cueva de la Lobera (Castellar) en el ocaso de los equinoccios. Archivo del Instituto Arqueología Ibérica, Universidad de Jaén.

El mundo de la muerte: las necrópolis y los enterramientos infantiles (Carmen Belarte)

Figura 1. Situación de los yacimientos mencionados en el texto (marcados con círculos), así como las principales ciudades actuales (con cuadrados). M. C. Belarte.

Figura 2. Urna de la sepultura SP21 de la necrópolis de Esquarterades (Ulldecona, Montsià). Excavaciones GRACPE-UB 2015. M. C. Belarte.

Figura 3. Inhumación infantil E-28 de la Illa d'en Reixac de Ullastret, probablemente dentro de una urna de cerámica. Archivo fotográfico del MAC.

Figura 4. Inhumación infantil en fosa en el yacimiento del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet. Imagen cortesía de Conxita Ferrer.

Figura 5. Fotografía de una inhumación en jarra al yacimiento del Castellet de Bernabé, Olocau (Cortesía de Pierre Guérin).

Figura 6. Vista del edificio H-2 de La Escudilla (Sucaina), probablemente de carácter cultural, excavado por Francesc Gusi. Diputación de Castelló.

Figura 7. Esqueleto de una inhumación infantil de Alorda Park, en Calafell, en curso de estudio. Imagen cortesía de Marta Lucas.

El enigma de las ciudades ibéricas. Las ciudades sin nombre (O. Olesti)

Figura 1. Reconstrucción virtual de Ullastret (Puig de Sant Andreu - Illa d'en Reixac). Una civitas ibérica podía tener más de un núcleo urbano. El caso de Ullastret, con el Puig de Sant Andreu y la Illa d'en Reixac, es emblemático. Imagen: Museu de Arqueologia de Catalunya - programa Patrimonio en Acció (Generalidad de Cataluña - Obra Social La Caixa).

Figura 2. Vista aérea de la ciudad ibérica de El Molí d'Espígol, la ciudad de los ilergetes mejor conocida. Se podría tratar de Atanagrum que se menciona en las fuentes. (Tornabous, Urgell). Archivo fotográfico del MAC.

Figura 3. La Cella (Salou), ubicada cerca de Tàrraco (¿Kese?), que se encuentra al otro lado del Francolí (al fondo en la imagen). Este núcleo marítimo nos plantea la compleja territorialidad de algunas comunidades ibéricas, como los cosetanos. Dr. Jordi Diloli, coordinador del proyecto de la Cella.

Figura 4. Puig del Castell (Samalús). Muralla y torre bastión. Un gran oppidum ibérico que no se conocía hasta hace muy pocos años, a pesar de su impresionante carácter monumental. Marc Guàrdia.

Figura 5. Turó del Montgròs (El Brull). Un núcleo secundario de los ausetanos, eminentemente defensivo, pero indicativo de la potencia territorial de esta comunidad. Servicio de Patrimonio Arquitectónico Local. Diputación de Barcelona.

Figura 6. El Castellet de Bolvir. También entre los ceretanos se difundió el modelo urbano, si bien a menor escala que entre otros pueblos ibéricos. La capital ceretana, Libia (Llívia), todavía es bastante desconocida. Oriol Olesti.

El camino de Aníbal (J. Noguera)

Figura 1. Mapa del noreste peninsular, con los asentamientos que se mencionan en el texto y las posibles rutas de Aníbal Barca para atravesar el Ebro y los Pirineos.

Figura 2. Fotografía aérea del asentamiento ibérico de Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera de Ebro).

Figura 3. Monedas hispano-cartaginesas: 1. Unidad (Agramunt); 2 y 3. Unidades (Aixalelles, Ascó); 4. Cuarto de sekhel (Valls); 5 y 8. Unidades (La Palma, L'Aldea); 6 y 7. Divisores (Aixalelles y La Palma) [escala 1:1].

Figura 4. Puntas de flecha fenicio-púnicas recuperadas en Cataluña: 1. Aixalelles (Ascó); 2-5. La Palma (L'Aldea); 6-8. Empúries (L'Escala); 9. Calamot (Gavà).

Figura 5. Fotografía aérea del sistema defensivo del asentamiento ibérico del Turó del Montgròs (El Brull, Osona). Archivo fotográfico del MAC.

Catálogo de piezas

David Asensio - UB
Núria Molist - MAC
Gabriel de Prado - MAC
M. Carme Rovira - MAC

1. Exvotos

Los exvotos son una forma de expresión popular de la religiosidad, un canal para dirigirse a la divinidad y rezar, suplicar salud, fecundidad, prosperidad, el éxito de un viaje o negocio... Las figuritas de bronce que se han hallado en algunos santuarios rupestres del sureste son una fuente de información sobre la religión, la indumentaria, la ornamentación o el armamento.

Se trata de pequeñas figuritas, elaboradas con la técnica de la cera perdida, de hombres, mujeres, bebés, jinetes o incluso partes del cuerpo como piernas, brazos o manos, o animales. La variedad de actitudes es amplia, algunas figuras van vestidas, otras desnudas, también hay las que llevan una ofrenda en la mano... Encontramos asimismo exvotos en santuarios urbanos, elaborados en terracota o bronce.

2. Exvoto femenino

Dama de alto rango en actitud de orante u oferente, con las manos abiertas y extendidas, de medida exagerada, para resaltar la petición a la divinidad. Lleva un tocado alto o mitra, cubierto por una capa que le cae por detrás de los hombros. Bajo la capa viste una túnica larga sin mangas con una tira de tela que le cruza la parte superior del cuerpo. Lleva una torques espiraliforme en el cuello y dos discos a la altura de las orejas.

3. Lámina con inscripción

Inscripción sobre lámina de plomo, posible carta comercial. Tiene forma rectangular alargada, con contornos irregulares, y debió de estar enrollada en nueve pliegues. Está escrita por las dos caras en escritura ibérica nororiental. En la cara A hay seis líneas inscritas que ocupan toda la superficie, y una línea en la B, de extremo a extremo. Se trata de una de las inscripciones ibéricas más extensas. En el texto se pueden leer nombres de personas y numerales, hecho que ha permitido interpretar este documento como una carta comercial, similar a las cartas griegas localizadas en Empúries y Pech Maho.

Cara A: **ar : basiařebe / ebařikame : tuikesiřa : borste : abařgeborste : teř/diřs : baidesbi : neitegeru : tařbeliořku : dimor/kiř : bardařko : anbeiku : baidesir : salduko : kuletaberku+ / bigildiřste : eřeřu : kodibanen : eberga : tařkaliřs / lořsa : batibi : biuřtaneř : saldugileřku : +**

Cara B: **dařun : atabager : abařager : tasbeřiun : erna : borakau**

4. Askos con inscripción

Recipiente cerrado (*askos*) en forma de toro, al que le falta la cabeza, el pitorro del agujero para llenar de líquido y el asa. Apareció bajo las piedras que tapiaban la puerta 1. En torno al cuerpo presenta una inscripción ibérica de seis líneas: **neitiniunstir / anbaikalika / ilbikon / +řkelki / koen ekiařakerbikir ban / auskeikař**

Se trata de una inscripción votiva/religiosa, al empezar por una fórmula estándar (**neitin iunstir**) que se usa en contextos votivos y también en cartas y otros textos sobre plomo como fórmula introductoria o de despido, similar a un 'Dios le guarde'.

5. Estela funeraria con inscripción

La estela de Santa Perpètua de Mogoda está elaborada en piedra arenisca y conserva siete líneas de escritura en caracteres ibéricos

nororientales. Parcialmente deteriorada en la parte superior, se puede leer: [-]štaneše / [-]intaneš / ebanen : au/řuninkika / ořdinse/ikika : siba/ntin

Figura el término eban muy frecuente en las inscripciones funerarias, que podría ser el equivalente del latín *filius* indicando la filiación del fallecido, o bien el del latín *coeravit*, identificando a la persona que se hizo cargo del entierro.

6. Estela de Cornelia Sirasteiun

Estela funeraria dedicada a la memoria de *Cornelia Sirasteiun*. Presenta una cabecera semicircular y una inscripción en latín bajo un círculo. El epitafio se encuentra dentro de un rectángulo: **Cornelia L(uci) f(ilia) / Sir[a]steiun / hic sita est**. Del texto inferior, una poesía funeraria dirigida a su marido, se conservan 8 líneas. Recuerda los años que vivieron juntos y alude al reencuentro en el más allá.

El interés de la pieza radica en el nombre de la mujer. Mientras el gentilicio (*Cornelia*) es claramente romano y expresa su filiación mediante el praenomen paterno (hija de Lucio), el apellido (*Sirasteiun*) no es itálico, sino ibérico. Por lo tanto, nos encontraríamos ante un claro ejemplo de asimilación de las poblaciones autóctonas a la civilización romana en un momento muy avanzado del dominio romano.

7. Pilar estela de los jinetes

Elemento principal de un monumento funerario de carácter escultórico y arquitectónico coronado con un toro, inspirado en modelos griegos y orientales. El animal podía ser el protector de la tumba o emblema de un linaje, siendo la escultura monumental uno de los rasgos de identidad de las élites contestanas. La pieza tiene una decoración esculpida en bajorrelieve en las cuatro caras, única en el mundo ibero. Representa una escena de acogida en el más allá con la imposición de mano de una divinidad sobre la cabeza del difunto, acompañado por una procesión de tres caballeros. Los caballos están engalanados, mientras que

destaca la ausencia de armas entre los jinetes, que llevan solo brazaletes como elemento distintivo de rango. Llenando el espacio, encontramos un conejo, un pájaro y una cabeza cortada, de simbología imprecisa.

8. Escultura de un toro

Escultura zoomorfa que representa un toro sentado y apoyado sobre las patas que se doblan bajo el vientre, con las pezuñas marcadas. La cola se apoya sobre el lomo del animal, siguiendo un tipo de representación muy habitual en el mundo ibero. No se conserva la cabeza. Está tallado en un solo bloque y presenta trazas de policromía. La escultura zoomorfa es característica de la zona sureste de la península ibérica hasta Alicante.

Se relaciona con elementos funerarios, como guardianes de la tumba. Los animales representados son toros, lobos o leones, más raramente osos. En algunas esculturas la cabeza tiene forma humana. Estos elementos funerarios iban habitualmente situados sobre un pilar estela que marcaría la sepultura.

9. Jinete atravesando con su lanza al enemigo

Grupo escultórico exento que representa la lucha de dos guerreros. Forma parte del conjunto de esculturas de Porcuna y es uno de los más impresionantes de la cultura ibérica, destacando tanto por la calidad del trabajo como por el movimiento y dinamismo de las representaciones.

El vencedor es un jinete que se encuentra de pie delante de su caballo y atraviesa con su lanza al enemigo vencido, que se encuentra caído en el suelo. En ambos guerreros se aprecia la panoplia militar. El guerrero de pie se protege el pecho y la espalda con un disco-coraza sujetado por correas. En la mano izquierda lleva un escudo circular (caetra) y en la derecha la lanza; un puñal con vaina le cuelga del cinturón. Las piernas están protegidas por grebas. Viste una túnica corta con cuello de pico ceñida por un cinturón y brazaletes espiraliformes en el brazo. El enemigo caído conserva el escudo en la mano izquierda, mientras que la derecha la tiene inmovilizada por el pie del vencedor.

10. Torso de guerrero

Pieza icónica dentro de la estatuaria ibérica, de la que se conserva el torso con restos de la policromía original. Representa a un guerrero ibero adornado con una lujosa panoplia donde destaca el disco-coraza (*kardiophylax*) decorado con la cabeza de un lobo en relieve, en actitud amenazante. El lobo es uno de los animales más presentes en la iconografía, relacionado con el mundo salvaje en contraposición al orden humano y con el más allá.

La esmerada técnica permite apreciar detalles como el cuello de la túnica y sus pliegues y las correas que fijarían el disco sobre el pecho. Las correas superiores presentan una decoración de bellotas rodeadas por una línea ondulada. Cabe destacar la placa de la hebilla de cinturón con un entrelazado que ciñe la túnica.

11. Loba amamantando a una cría

Escultura funeraria que representa una loba sentada amamantando a una cría mientras sujeta una presa con las patas delanteras. Una actitud que se interpreta como una muestra a la vez de maternidad protectora y de fuerza.

Por su posición y talla, la pieza podría ocupar la parte posterior de un monumento funerario aristocrático.

12. Cabeza de grifo

El grifo es un animal fabuloso que tiene la mitad superior del cuerpo de águila y la inferior de león. De la pieza original solo se conserva la cabeza, presenta la boca abierta, le falta el pico característico del animal mitológico y destaca la melena definida por una estría a cada lado de la cabeza.

La cabeza formaría parte de un conjunto escultórico funerario y podría haber coronado un pilar estela que señalizaba una tumba de un personaje destacado. Sobre los pilares se situaban animales reales, como toros, o fantásticos, como grifos o esfinges, relacionados con el más allá y con la finalidad de salvaguardar la

sepultura. Estos monumentos fueron sistemáticamente destruidos en el siglo IV a.C., sin que se conozcan las causas.

13. Dama conocida como “cabeza Cánovas”

Cabeza de una escultura de tamaño natural. La dama lleva una mitra cónica cubierta por un velo. De la cara destacan los ojos en forma de almendra, con la mirada dirigida hacia abajo, como para ser contemplada desde una posición inferior. Los labios dibujan una sonrisa serena. Lo más destacado es la diadema que cubre la frente, con motivos vegetales y geométricos, acabada con una roseta en cada extremo. Enmarcando la cara encontramos motivos ovales que aumentan progresivamente de tamaño, quizás una representación del cabello. La estatua pertenecía a una dama de alta posición social.

Recuperada en las primeras etapas del espolio del Cerro de los Santos (1830-1870), santuario considerado el punto de partida del conocimiento de la cultura ibérica. Cánovas del Castillo, político español del siglo XIX, fue uno de los supuestos primeros propietarios de la pieza, de ahí su nombre. Después de pasar por varias manos y ser dada por perdida durante años, la pieza forma parte de la Colección Mateu del castillo de Peralada desde los años 1920.

14. Cabeza masculina conocido como “l'Orellut”

Pequeña cabeza modelada en arcilla de la que sobresalen las asimétricas orejas, de donde proviene el nombre con el que es conocida. Presenta una cara afable, con los ojos cerrados, una nariz afilada y boca pequeña, medio sonriente. Lleva el cabello corto, con raya en el medio y flequillo.

Se encontró encajada en un muro de época romana de la ciudad de *Lucentum*, cerca de las murallas. Probablemente se trata de la cabeza de un antepasado, dado sus rasgos realistas, de las cuales hay otros ejemplos en el área de Bastetana. No obstante, otras interpretaciones apuntan a la representación de una divinidad que vehicularía las plegarias, de aquí las orejas sobredimensionadas.

15. Crátera ática

Recipiente griego que representa en su cara principal una escena en la que vemos cuatro figuras masculinas en una kliné, mientras que una mujer está de pie y viste una túnica larga, llevando una pátera en la mano, probablemente con comida. El personaje de la derecha bebe de un kylix. Esta iconografía del ritual del simposio es característica de las cráteras, en las que varios personajes comen y beben. Estas vasijas contenían el vino mezclado con agua.

16. Crátera ibérica

Pieza inspirada en las cráteras áticas. Tiene cuatro asas, dos verticales y dos horizontales, trenzadas. Decoración de motivos florales en la parte superior del cuerpo, mientras que en la inferior encontramos fajas semicirculares concéntricas. Son habituales entre las producciones cerámicas ibéricas las imitaciones de cráteras y copas griegas relacionadas con el ritual del simposio.

17. Pátera con decoración de palmetas estampilladas

Plato procedente del llamado Taller de Rhode (Roses). Barniz marronáceo, satinado de buena calidad. Decoración impresa en relieve sobre el fondo interno de cinco palmetas radiales en torno a una roseta central dentro de círculos. El pie tiene dos orificios hechos después de la cocción, los cuales habían servido para pasar un cordel y colgar el plato.

El número de palmetas y la roseta hacen que esta pieza sea única entre las producciones del taller, hecho que ha llevado a pensar que se trataría de un encargo específico.

18. Cucharón / simpulum

El cucharón se utilizaba para repartir el vino mezclado con agua de los contenedores a las copas. Es una forma funcional que ha llegado hasta nuestros días. La presencia de simpula en tumbas y espacios de hábitat en la fase antigua ibérica se asocia al ritual en torno al vino que, introducido por griegos y etruscos, era un signo de distinción entre las élites.

19. Selección de objetos de una necrópolis layetana

Estos objetos procedentes de diferentes sepulturas y distintas campañas de excavación (décadas de los años 1880 y de 1960) constituyen un ejemplo de las ofrendas y objetos personales que acompañaban a los difuntos incinerados: armamento inutilizado (espadas, falcatas, puntas de lanza, escudos); fibulas y hebillas de cinturón de la indumentaria; platos, boles y jarras de cerámicas de producción local e importadas.

20. Espada envainada

Arma de hoja recta, insertada en su vaina. Es del tipo continental o “La Tène”, el más frecuente en las tierras septentrionales del mundo ibero. Del enmangue solo se conserva el alma metálica —una espiga con el extremo globular. La guarda separa la empuñadura de la hoja. Se podía llevar colgada gracias a la al puentecillo de la funda.

21. Falcata

Arma con empuñadura en forma de cabeza de ave, sin revestimiento. Conserva los tres refuerzos metálicos de la vaina. La falcata es el arma defensiva más característica del armamento ibero enfundada en una vaina de cuero con refuerzos de metal, iría colgada del cinturón. Su elaboración denota un gran dominio de la metalurgia del hierro. Aparece a menudo representada en la iconografía, en estatuaria, exvotos o cerámica pintada. En Cataluña, sin embargo, este tipo de espada es poco frecuente, predominando la espada recta de tipo celta o “La Tène”.

22. Umbo

Refuerzo de parte central de un escudo redondo tipo *caetra*. Este umbo es un elemento de protección singular, ya que es de bronce y no de hierro, como es usual, y presenta una decoración perimetral muy elaborada con una banda calada alternando motivos en “SS” y flores de loto entre palmetas.

23. Exvoto de un jinete

Jinete con su panoplia militar. Lleva una túnica corta ceñida con un cinturón del que cuelga una falcata. En la mano derecha sostiene el escudo y en la izquierda llevaría una lanza, hoy perdida, así como un casco cubre la cabeza.... En el caballo podemos apreciar los arneses, la silla de montar y las riendas.

La evidente desproporción entre el hombre y su montura resalta la figura del jinete. Probablemente el oferente fue un personaje de la élite bastetana que encargó esta figura y la depositó en el santuario como muestra de agradecimiento o solicitud de una acción favorable.

24. Puñal y vaina

Arma de prestigio formada por un puñal triangular del tipo Almedinilla y su vaina. El mango y la hoja están decorados con acanalados y estrías y el extremo superior presenta dos antenas poco desarrolladas, rematadas por sendas esferas. De la funda se ha perdido la parte de cuero o madera y solo se conserva la estructura metálica y las anillas de suspensión.

El conjunto, hallado en una tumba de guerrero de carácter principesco, estaba acompañado de otras armas (entre ellas un casco y dos falcatas) y de numerosa cerámica griega ática de barniz negro.

25. Cráneo humano atravesado por un clavo

Es el primer cráneo documentado en el mundo ibero, descubierto en el año 1911. Corresponde a una mujer de entre 30 y 40 años de edad. Presenta restos de un pequeño tumor óseo en la zona posterior y se aprecian marcas de descarnadura en la parte frontal y preparación del hueso para evitar que se rompa en el momento de insertar el clavo de hierro.

El claveteado de cráneos en elementos de madera es una tradición celta que, en la Península, no traspasa los límites del río Llobregat y se concentra en los pueblos de los indigetes y de los layetanos,

siendo especialmente relevante el conjunto localizado en la ciudad ibérica de Ullastret.

26. Peso con inscripción

Pieza esférica de piedra pulida que lleva insertado un vástago de hierro acabado en una anilla. En torno al cuerpo está grabada la inscripción **ustainabaárbān** en escritura ibérica nord-oriental. Gracias a la inscripción y al peso podemos relacionar el ponderal con un múltiplo decimal de una unidad de unos 42 g. que se documenta en diversos ponderales. Este peso ha sido clave para avanzar en el conocimiento de una metrología ibérica, ya que permite identificar el numeral 10 (**abar**) y relacionarlo con el numeral 10 en vasco (hamar). En general, todos los numerales ibéricos presentan grandes coincidencias con los numerales bascos.

27. Estela

Bloque incompleto con la cara delantera esculpida. En la parte central está representada la figura de un jinete armado con un escudo ovalado con el umbo marcado y una lanza. En la parte inferior, a los pies del caballo, se observa una figura masculina de pie de tamaño notablemente más pequeño, probablemente desnudo, delante de una figura de un animal herido con la lanza clavada en el lomo, bastante perdida. En la parte inferior de la estela podemos ver dos hiladas de lanzas, en grupos de ocho; en el friso superior, una decoración de líneas sinuosas, mientras que un motivo de cuerda delimita el perímetro.

Las estelas generalmente se asocian a elementos de marcaje de territorio por parte del aristócrata local, con un marcado simbolismo relacionado con la heroización y representación del poder.

28. Vaso de los guerreros

Urna funeraria cuya tapa no se conserva y que contenía, además de las cenizas, objetos personales como una hebilla, una fíbula y brazaletes. La escena de batalla del friso figurado es única en su narrativa, por lo que es una pieza muy citada y reproducida. El

friso muestra un enfrentamiento entre iberos en el que podemos distinguir a los vencedores —jinetes e infantería— armados con casco, escudos, lanzas y, algunos, con espadas. Los vencidos están inclinados y atravesados por lanzas, sangrando. Algunas figuras visten túnica y podrían ser civiles.

La interpretación simbólica es más compleja. Podría tratarse de la representación de una batalla ancestral que cohesiona a un grupo y refuerza el poder de las élites.

29. Tesoro de dracmas de emporitanas

Grupo de 54 dracmas acuñadas en la ceca de *Emporion*. En el anverso: cabeza femenina mirando a la derecha rodeada de tres delfines. En el reverso: pegaso con la cabeza a la derecha e inscripción griega *EMPORITON* bajo las patas. Apareció en un edificio aristocrático de la ciudad ibérica de Ullastret.

Este pequeño tesoro es inmediatamente anterior a la Segunda Guerra Púnica, periodo de inestabilidad que llevó a esconder las piezas de valor para salvaguardarlas de un posible espolio.

30. Dishekel. Moneda hispano-cartaginesa

Moneda que pertenece al tesoro de Mazarrón. En el anverso encontramos el busto de Melqart, asimilado a Heracles griego por la clava, dios protector de la familia Barca y conocido en Iberia. La imagen recuerda el estilo griego, el aparente realismo induce a pensar que se trata de una imagen de Aníbal. En el reverso, un elefante de guerra, símbolo de los ejércitos púnicos.

El tesoro fue ocultado poco antes de la toma de Cartagena por los romanos (209 a. C.). Como en toda guerra, los ejércitos púnico y romano tuvieron que acuñar gran cantidad de monedas para poder hacer frente a los gastos derivados de la Segunda Guerra Púnica. Los púnicos tenían a su disposición las minas de plata de Mazarrón. Tanto las monedas púnicas como las romanas eran un potente vehículo de transmisión de valores y estaban cargadas de significado ideológico.

31. Tesoro de Tivissa

Selección de objetos que forman parte del llamado tesoro de Tivissa, encontrado fortuitamente en el año 1927 y que ingresó en el museo en 1936. Se considera el mejor ejemplo de orfebrería localizado en territorio ibérico y lo integran cuatro patenas, once vasos caliciformes, una pequeña clica, un collar y un brazalete en espiral finalizado con dos cabezas de serpiente. Todas las piezas son de plata y algunas con detalles de plata dorada.

Las patenas y los vasos estarían vinculados al servicio ritual del banquete. En la misma ciudad se han localizado otros escondrijos de objetos valiosos, hecho que se puede relacionar con la situación de inestabilidad generada por la Segunda Guerra Púnica. Las piezas más destacadas del conjunto son las cuatro fialas —del lobo, de los peces, de las cuadrigas y del carnicero— con una iconografía que sintetiza elementos culturales propiamente iberos con otros de ámbito mediterráneo de época helenística, desde la heroización de las élites al mundo del más allá.

32. Colgante

Elemento que formaría parte de una serie, aplicado a un collar u objeto personal ornamental. Decoración aplicada sobre una lámina con hilos de oro retorcidos que definen círculos concéntricos, cuatro sobre la lámina, dos lateralmente y cinco en la parte inferior. En la parte central de la lámina, un motivo en U y dos semicírculos contrapuestos, en hilo retorcido. En la parte superior, un hilo va de una punta a la otra de la lámina, con dos apliques circulares en cada extremo.

Estos colgantes y otras piezas de oro, plata y bronce formaron parte de los primeros objetos recuperados en Castellet de Banyoles, en el año 1912, hallazgo que hoy conocemos como el primer tesoro de Tivissa.

33. Torques y colgante del tesoro de la Marina 1

El collar está elaborado a partir de un vástago de oro de sección circular que forma un bucle en la parte central, del que cuelga un

colgante esférico. El colgante individual presenta una forma de flor de loto esquematizada, con decoración de filigrana y círculos de hilo de oro. En la parte superior, dos anillas permitirían colgarlo de un collar.

Ambas piezas forman parte de un conjunto áureo, conocido como el tesoro de La Marina 1, junto con dos torques más. Habían sido escondidos en un muro del yacimiento, un campamento romano levantado en el contexto de las Guerras Sertorianas, hacia el año 80 a.C.

34. Torques y placa de cinturón damasquinada

Las dos piezas proceden de una tumba excavada en el año 1916 correspondiente a un personaje de alto rango ricamente adornado, como denota la presencia de una torques y un cinturón con una placa de la que se conserva la parte activa. Esta placa de forma rectangular, con escotaduras laterales y de un solo garfio, presenta incrustaciones de plata que resaltan los motivos decorativos geométricos y lobulados dentro de un doble marco.

35. Cadena doble con colgantes

Doble cadena formada por pequeñas anillas enlazadas de la que cuelgan otras cadenas y pequeñas figuras. En una destaca el colgante central con la figura de un cordero, de cuya base salen tres cadenas acabadas con colgantes esféricos. En la otra cadena encontramos dos colgantes en los extremos con un ave, de la que cuelgan dos cadenas con anillas y esferas.

Estas cadenas con colgantes son un elemento característico de las necrópolis del periodo ibérico antiguo e ilustran el desarrollo de las clases aristocráticas en esta etapa.

36. Figura de un guerrero a caballo

Posible remate de un estandarte (signum equitum) que estaría sustentado por un vástago de metal o madera. Estos elementos distinguían a un grupo de jinetes en el campo de batalla o en

desfiles militares. La figura del jinete simboliza la imagen del héroe como antepasado mítico de las élites ecuestres, detentores del poder en la sociedad.

La pieza representa a un jinete, desnudo y sin armas, montado en un caballo. Destacan el casco y una cresta de grandes dimensiones. El conjunto está situado sobre una plataforma circular calada.

37. Hebilla de cinturón

Broche de tres garfios. Las piezas de metal iban sujetas mediante roblones en los dos extremos a un cinturón de cuero. La placa o parte activa conserva un chapado de plata con decoración repujada. La parte fija es serpentiforme y tiene una decoración en relieve de pequeños motivos geométricos. Las hebillas son un elemento distintivo de los guerreros, como vemos en los exvotos y en la estatuaria, aunque también las podemos encontrar con menos frecuencia en representaciones femeninas.

38. Fíbula con coral

Imperdible tipo “La Tène”, que se caracteriza por el arco curvado y resorte bilateral. Es un elemento de sujeción de la indumentaria. La calidad de los materiales y la decoración son un componente distintivo de categoría social. Si bien es habitual algún tipo de decoración incisa, esta fíbula es singular por las 17 esferas aplicadas de coral rojo en el arco, fijadas con un roblón de bronce.

Esta pieza excepcional procede del área celta, vinculada a un comercio de bienes preciosos, y, por lo tanto, pertenecía a una persona con una posición social alta.

39. Figura femenina tocando la cítara

Dama o diosa tocando una cítara sentada en un trono decorado con dos pequeñas cabezas de grifo. En la cabeza lleva un cálato y va vestida con un manto que le tapa las piernas y parte del torso.

Fue localizada en el interior de una sepultura junto con otros objetos de plata y cerámica. Esta pieza hecha a molde procede del centro del Mediterráneo. Había sido elaborada en el siglo IV a.C., aunque se encuentra en una tumba fechada hacia fines del siglo III a.C. Debería ser un objeto “antiguo” muy apreciado. Es la única estatuilla de este tipo de la península ibérica.

40. Pebetero o kernos policromado

Pebetero con forma de cabeza femenina adornado con un cálato que presenta una perforación central hecha antes de la cocción. Sus dimensiones son ligeramente más pequeñas que la mayoría de los que se han localizado en el noreste de la península. Conserva importantes restos de policromía en la parte frontal, especialmente en el pelo, ojos y labios, que enfatizan el relieve del rostro.

Hay cierta controversia en relación con su significado, pero, habitualmente, se asocia a la representación y el culto relacionado con la diosa griega Deméter y/o la púnica Tanit, vinculadas a la fertilidad y al ciclo de la agricultura. No obstante, también se ha sugerido que podría tratarse de una divinidad indígena que habría asimilado la iconografía y las atribuciones de las divinidades procedentes del Mediterráneo central y oriental.

41. Estela del “Señor de los caballos”

Bajorrelieve que muestra al dios ibero *Despótes Hippôn*, esculpido en un bloque cuadrangular. El dios está representado bifronte, sentado sobre una silla de tijera que sujeta por el hocico dos caballos derechos sobre sus patas traseras. Los detalles de la boca, los ojos y el cabello del personaje central han sido resaltados con incisiones, así como los ojos y la crin de los caballos.

“El señor de los caballos” es una de las pocas divinidades ibéricas conocidas, característica del sureste peninsular, con precedentes en el ámbito mediterráneo. La mayoría de las representaciones, como esta de Villaricos, aparecen en espacios abiertos, fuera de los poblados, lugares donde posiblemente se criaban los caballos, animal que simboliza el estatus de las élites ibéricas.

42. Compás

Pieza formada por dos brazos unidos por la parte superior mediante un roblón. Nos han llegado numerosos objetos de hierro relacionados tanto con el armamento como con las tareas agrícolas, pero este compás es único. Hay que asociarlo al trabajo del escultor, siendo una herramienta técnica imprescindible para el desarrollo de su trabajo.

Junto con otras piezas de hierro del mismo poblado, se expuso en la Exposición Internacional de Barcelona del año 1929.

43. Molino

El molino de rotación fue una innovación tecnológica de los iberos del noreste peninsular que facilitó la molienda de cereal e incrementó la producción de harina, frente a los tradicionales molinos de vaivén. La molienda era una actividad eminentemente femenina y este tipo de molino aligeró el esfuerzo físico y liberó mano de obra para otras tareas. El molino rotativo está formado por dos partes, una activa o catillus —como este—, que se acciona mediante un palo corto, y una pasiva o meta.

44. Utensilio de hierro

Utensilio de hierro de uso agroforestal con un extremo con forma de hacha y otro de perfil sinuoso. El mango de madera, que no se ha conservado, se insertaba en el agujero central, en dirección transversal.

Este tipo de herramienta se utilizaba para limpiar zonas boscosas y acondicionar terrenos, concretamente para cortar y arrancar raíces y ramas. En época ibérica, el repertorio de instrumental agrícola y artesano se amplió enormemente gracias al dominio de la siderurgia, con ejemplos muy especializados como el descrito.

45. Gran vaso ritual

Vaso excepcionalmente decorado que procede del ámbito 8 del poblado. La marmita se complementa con la tapadera que cierra

herméticamente el recipiente. El vaso tiene forma globular, presenta dos asas horizontales, mientras que la tapa tiene un pomo cuadrangular, en el que sobresalen las cabezas de carnero en los ángulos superiores. El conjunto está decorado con otros motivos plásticos, de los que destaca el situado en el interior del vaso, una esvástica en altorrelieve.

La función ritual se determina por la singularidad de la forma, la presencia de las cabezas de carnero y la esvástica como símbolo solar, relacionadas con el culto al hogar y a los antepasados.

46. Lebes

Gran recipiente de cuerpo globular con tapadera hermética. Presenta una decoración pintada en la parte superior distribuida en dos bandas, con secciones de semicírculos concéntricos en la superior, y de olas, en la inferior. En la tapadera se observan motivos de hojas de hiedra o de zarzaparrilla entrelazadas por filamentos. Las pequeñas perforaciones de reparación denotan el valor y estima de la pieza por parte de los propietarios.

Esta pieza es única en cuanto a la decoración y el tratamiento de la superficie ya que no se puede atribuir a ninguno de los talleres ni estilos conocidos.

47. Cálato

Recipiente pintado con motivos geométricos que se organizan a través de una cenefa horizontal con líneas onduladas y elementos concéntricos situada debajo del borde plano. La mayor parte del vaso está ocupado por motivos de distribución vertical que alterna olas con bandas de rombos o semirrombos. El ala del borde está decorada con dientes de lobo y cuadros.

Forma de origen griego (kalathos), fue adaptada con gran éxito por los ceramistas iberos y es una de las formas más extendidas y representativas, que se llega a exportar como contenedor a otros territorios.

48. Vaso

Copa decorada en forma de cáliz. La escena principal se encuentra en la mitad superior donde se ve un ave con las alas desplegadas que acaban en motivos de volutas. El labio está pintado con dientes de lobo y filetes y la mitad inferior con una banda de semicírculos que se entrecruzan.

La representación de aves con alas extendidas es habitual en la cerámica pintada, especialmente en el estilo Elche-Archena, una iconografía tiene origen mediterráneo. El ave se asimila a una figura que enlaza el mundo de los vivos y el de los muertos, pero también se ha identificado con una deidad femenina, una diosa alada que surgiría del mundo de la ultratumba.

49. El último día de Sagunto

Francisco Domingo Marqués

Esbozo para un cuadro historicista de Domingo Marqués que describe de forma tremendista la destrucción de Sagunto —ciudad aliada de los romanos— por parte de Aníbal y su ejército, hecho que provocó la ruptura de los acuerdos de la Primera Guerra Púnica y marcó el inicio de la Segunda. La composición parece claramente inspirada en el famoso mosaico de Alejandro Magno procedente de Pompeya, que se exhibe en el Museo de Nápoles. Queda patente el desconocimiento del armamento y de la indumentaria de los iberos en el momento de la elaboración de la obra.

50. La continencia de Escipión

Federico de Madrazo y Kuntz

Escenificación de un acontecimiento de la Segunda Guerra Púnica que pone en valor la magnanimidad demostrada por el general y político romano Publio Cornelio Escipión (Africano Mayor) en la

conquista de Cartago. Este, sentado en una silla y sobre un podio, entrega una joven cautiva y el valor del rescate ofrecido por la familia a su prometido. El mundo clásico fue un elemento de inspiración para muchos artistas que, con sus obras historicistas, recrearon un imaginario colectivo.

**English
texts**

Presentation

Heritage, in all its different facets, is a source of collective wealth which connects us to the past. At the same time, it roots us in a place, a territory, and at the very least helps us to discover and better understand it. By forging this connection with time and space, both intellectual and emotional, the cultural assets comprising them both contribute to creating an individual and collective memory and thus become an important factor in social cohesion and are an essential ingredient in local and national identity.

The traces and remains of the past, with their aesthetic and symbolic values, help shape and frame the everyday landscape around us while giving it its soul and specific personality. Thus, our quality of life is somehow also subtly conditioned by the entity, the beauty, the meaning, the state of conservation and the evocative capacity of this heritage, either acknowledged or latent. Furthermore, regardless of their entity and nature, heritage assets are also a prime resource in fostering and promoting cultural tourism, and consequently they can make a decisive contribution to the economic development of a place, a territory, a country.

For all these reasons, protecting and fostering the study and valuation of the Catalan heritage is a priority for the Government of Catalonia, and especially for the Department of Culture, which earmarks considerable resources every year to make this possible. Specifically, worth highlighting within the

archaeological heritage, among other important actions, are the four-year archaeological research programmes, the annual funding for the conservation and museification of archaeological sites, the managing and financing of the Archaeology Museum of Catalonia as a national museum owned by the Government, and by extension the support for the operations and activities of the Network of Museums and Archaeology Sites of Catalonia, which this museum has led since 2008.

Within this heritage strategy focused on the country's archaeological heritage, and thus as a flagship of the country's archaeology museums, the Archaeology Museum of Catalonia plays a particularly central, active role both in research and in conservation and dissemination of Catalonia's archaeological heritage, which is even further enhanced thanks to this institution's decentralised structure, with sites at different places around the country.

Thus, as the steward and guarantor of part of our most ancient collective memory, through its exhibitions, publications and activities, the MAC offers us a fantastic journey to discover our remotest historical and cultural roots, helps us trace and maintain a millennia-old thread that connects us to other men and women who also lived in the lands currently in Catalonia in the distant past, and reminds us of the scope and importance of their legacy.

For all these reasons, I celebrate and congratulate the initiative of the Archaeology Museum of Catalonia for organising the show *The Iberian Enigma. Archaeology of a Civilisation*, showcasing the history and culture of the Iberian peoples who lived on the shores of the Mediterranean, from Languedoc to upper Andalusia, in what are today the lands of Catalonia from the 6th to the 1st centuries BC. At the same time, I celebrate the publication of this catalogue, designed to share this topic with a wide range of audiences.

At the difficult time our country is currently experiencing because of the COVID-19 pandemic, the museum's initiative to present this original, ambitious exhibition seems particularly timely

and praiseworthy in that it serves as a wonderful example of resilience in the face of adversity, while also being a steadfast effort to reactive our country's cultural activity, a goal which is currently one of our department's main objectives. So, enjoy this new exhibition at the MAC, which I hope you like, while I also hope that it stimulates you to discover or revisit the important heritage conserved by our country from the Iberian period.

Àngels Ponsa i Roca
Minister of Culture

In the context of the Mediterranean civilisations from the second Iron Age, the Iberian culture, with its extraordinarily internal diversity, has traits that reveal its strong personality and originality. Furthermore, some of its constituent and highly distinguishing features, such as the linguistic affiliation and meaning of the language spoken by the Iberian peoples, the composition and nomenclature of their religious pantheon, the meaning of many of their symbolic expressions and manifestations and the ties between their artistic productions and aesthetic models and canons from other coeval Mediterranean civilisations, are still true enigmas that archaeological and historical research have not yet managed to solve, or at least have only partially done so, or with academic consensuses that are still overly weak or partial. And probably because of this, an increasingly large audience, beyond the strict confines of research and academic dissemination, finds knowledge of this ancient culture interesting and fascinating.

Thus, at least in Catalonia, one clear indicator of this interest in the culture and lifeways of the peoples called Iberian is the increasing number of visits to Iberian sites around the country that have been turned into museums and opened to the public in the past two decades, especially those more or less formally arranged around what is known as the Route of the Iberians created in 1998, often on joint promotion days such as the popular Iberian Weekend, which is holding its 21st edition this year.

However, even though it is an important one, this increasing interest among the public at large in the topic is not the only factor leading the Archaeology Museum of Catalonia to choose it as its core exhibition activity for 2021. There are three other factors which have also played a decisive role in choosing this topic in the specific way the museum has decided to address it.

First, we should recall that the museum's different sites house an important, interesting collection of objects from the Iberian period from both Catalonia and other places around the Iberian Peninsula, yet because they are not permanently displayed the public is still unfamiliar with a significant part of these objects. In this sense, we could say that the show is seeking to remedy this

current shortcoming while also serving as a pilot of two of the institution's major projects for the forthcoming years, which, if the funds are secured to make them possible, will make it a decisive contribution to finding a solution to the problem. The first is the reopening of the old gallery or museum space in the MAC headquarters in Barcelona devoted to permanently exhibiting a significant selection of the Iberian collection conserved there with adequately renewed and updated discourses and museography. The second is the construction of a new interpretation centre in the Iberian city of Ullastret, which has also been part of the sites and facilities that the museum manages as one of its regional satellites since 1990.

Secondly, we should mention that the organisation and implementation of both the show and the dissemination activities that go with it (publications, classes, academic workshops, etc.) are a fantastic chance to disseminate the important research that the museum has undertaken in different Iberian sites or sites that were occupied during the Iberian period in the past ten years; they are located all over the country but especially in the old Iberian cities of Ullastret (Ullastret, Baix Empordà) and Molí de l'Espígol (Tornabous, Urgell), with truly intriguing results. This excavation, research, conservation and assessment work will continue in the forthcoming years and will keep alive the interest in studying and disseminating Iberian culture in the current lands of Catalonia within the MAC, which has been a hallmark of the institution since it was founded in 1932. From this perspective, we should also recall that our museum, unquestionably one of the main archaeology research centres in Catalonia today, does not view its research activity as independent from its other museum functions (collecting, exhibiting, educating), and even less so without an explicit drive to constantly restore the knowledge and heritage acquired through research to the society in which it is rooted.

Finally, when programming the show, we should also cite as a decisive factor the opportunity it gives the MAC to pay heartfelt tribute to three unique personalities within 20th-century archaeology in Catalonia, who have kept up close ties with the world of research and dissemination of the culture and history

of the Iberian peoples on the Iberian Peninsula. They are the archaeologists Pere Bosch Gimpera and Miquel Tarradell and the businessman and patron Pere Duran i Farell.

First, Pere Bosch Gimpera (1891-1974), was the driving force behind the creation of the Archaeology Museum of Catalonia and its first director (1932-1939); he is remembered for his crucial contribution to identifying, describing and delimiting Iberian culture, which laid solid footing for subsequent its study and knowledge, while also making a key contribution to disseminating it in academia and among the public, both in Spain and abroad.

What's important to know about the second, Miquel Tarradell i Mateu (1920-1995), who was commemorated last year upon the centennial of his birth, is his essential contribution to studying the Iberian societies on the Peninsula, especially in Catalonia and Valencia, as well as his influential role as the teacher of an entire later generation of archaeologists who were also interested in this same field of research.

Turning to Pere Duran i Farell (1921-1999), the show aims to highlight his decisive, generous contribution to the excavations of the necropolis in the ancient Iberian city of Basti (Baza, Andalusia), precisely as we are marking the 50th anniversary of the discovery of the Lady of Baza, one of the most amazing sculptures ever found on the Iberian Peninsula.

Beyond the motifs that have determined the organisation of the show, its museographic formalisation also has two features worth knowing.

First, it occupies an area measuring over 900 square metres and brings together more than 400 pieces from 25 museums and institutions in Catalonia, Spain and France, including such iconic pieces of Iberian art as the famous statues of the Horseman Spearheading the Enemy from the Iberian sanctuary of Cerrillo Blanco (Porcuna, Jaén, Andalusia), Warrior Torso with Cuirass from the ancient Iberian city of (Alcúdia in Elche, Region of Valencia), the Iberian Funerary Cippus from Coimbra in Barranco

Alto (Jumilla, Murcia) and the spectacular Tivissa Treasure (Tivissa, Ribera d'Ebre, Catalonia), one of the most spectacular sets of Iberian goldwork held by the MAC. Without a doubt, considering that the MAC does not have economic, technical and human resources comparable to the major exhibition hubs in the country, the size of the exhibition and the number and importance of objects it presents give a sense of the major challenges and difficulties that the museum has had to grapple with and overcome to make it possible.

Secondly, I also want to mention the conceptual and museographic choice underpinning the exhibition, which can largely explain its uniqueness and innovativeness, especially compared to other important exhibitions on this topic held previously in Catalonia.

To begin, we should clarify that the exhibition *The Iberian Enigma. Archaeology of a Civilisation* does not seek to be an exhibition of "Iberian art", or at least a show with a predominantly artistic focus. The exhibition clearly speaks about the art of the Iberians and exhibits extraordinarily significant pieces with a high artistic value. Nor is it a conventional archaeological exhibition, despite the importance of the discourse and concepts provided by the archaeological research and the number and interest of archaeological finds exhibited.

In consequence, the exhibition is deliberately more situated at the crossroads between the disciplinary and museographic traditions and visions, the artistic and the archaeological, in the quest for a much-needed, fertile reconciliation. Borrowing a common concept in traditional museography in the German and the English-speaking world, we could consider it an exhibition on "cultural history". Perhaps. Indeed, the main objective of the show is precisely to allow visitors to discover and understand a highly complex social, political, economic and symbolic ecosystem characterised by vast internal diversity, without ever losing sight of the evolutionary dimension during the period when it developed, called the second Iron Age, between the 6th and 1st centuries BC.

Based on this approach, we could also say that above all, the show aims to revive and evoke “snippets of life” via the objects displayed, both incredible artistic works and modest items from everyday life, and through them it attempts to discover and recall the gestures, thoughts, feelings and experiences of men and women, children, the young and the elderly, who lived more than 2,500 years ago.

Therefore, as a cultural history exhibition, it also seeks to be informational in mission and nature inasmuch as it is targeted at a broad range of audiences and aims to bear in mind the diversity of their needs, interests and expectations. In consequence, without sacrificing academic rigour or especially the possibility of aesthetic enjoyment, the exhibition has deliberately sought a discourse and language that can easily be understood by anyone. At the same time, it chose an immersive museography, in which creating a special atmosphere was absolutely essential, and it incorporates a range of state-of-the-art audiovisual resources with the goal of ensuring that visitors have a unique experience, such as walking through an Iberian city or listening to the text of an inscription written in the Iberian language and alphabet.

An exhibition of this kind clearly demands a great deal of effort and dedication by everyone who has participated in conceptualising and realising it, from the curation and documentation team to the maintenance, security and public service staff at the museum. This also includes the individuals in charge of the museographic and graphic design of the show; the personnel from the companies that have participated in building and installing the museographic installations; the restoration, preventative conservation and transport and installation technicians; the authors of the texts and the photographers of the catalogue; and the teams or individuals in charge of the museum’s administration, publications, communication and cultural and educational actions related to the project. The exhibition would not have been possible without them.

Likewise, the show has also required a great deal of cooperation and generosity from all the museums, public institutions and even private collectors who have lent the works and documents exhibited here. To every individual, institution and company that has helped organise the show, all of whom are listed in the credits of this catalogue, I wish to extend my heartfelt thanks on behalf of the institution I represent.

“A 21st-century museum, where archaeology teaches, questions, surprises and thrills”: According to the strategic plan of the Archaeology Museum of Catalonia, this is the vision for the forthcoming years that underpins and inspires all our activities. Therefore, this is also the vision and spirit that have guided and inspired the process of creating the exhibition *The Iberian Enigma. Archaeology of a Civilisation*, which this catalogue aims to complement and record for posterity. I hope and trust that its readers, just like the visitors to the show, enjoy it thoroughly. Its fruition will no doubt be the best reward to which the museum can aspire, while also being one of the main justifications of its activity and even its very existence.

Jusèp Boya i Busquet

Director of the Archaeology Museum of Catalonia

The iberian enigma. Archaeology of a civilisation. A new exhibition, a renewed vision.

David Asensio Universitat de Barcelona / Universitat Autònoma de Barcelona / MónlberRocs SL , **Núria Molist** Head of the Olèrdola office and curator of the Iberian collection at the Museu d'Arqueologia de Catalunya - Barcelona, **Gabriel de Prado** Head of the Museu d'Arqueologia de Catalunya in Ullastret **Carme Rovira** Coordinator of exhibitions at the Museu d'Arqueologia de Catalunya
Exhibition curators

The Iberians and museums

The presence of Iberian culture in Peninsula archaeological museums is quite common and in some places even prominent. It is well known, for example, that the National Archaeological Museum in Madrid brings together a large number of masterpieces of Iberian art, but the Archaeological Museum of Alicante (MARQ), the Prehistory Museum of Valencia (MPV) and others Provincial centres such as Jaén, Albacete, Murcia, Córdoba, Teruel, Zaragoza, and Lleida also exhibit extensive material representations, structured from a storyline that, in addition to explaining the common features of these peoples, emphasises regional development.

We also find interesting collections in monographic centres such as the Cigarralejo Museum of Iberian Art, in Mula (Murcia); Alcudia in Elche (Alicante); Camilo Visedo Moltó d'Alcoi (Alacant), or Linares (Jaén). In Catalonia, the groups of villages of Ca n'Oliver (Cerdanyola), Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) and L'Esquerda (Roda de Ter) are particularly noteworthy, as well as those of various origins from the Museu Comarcal de l'Urgell (Tàrraga), Reus and Terres de l'Ebre (Amposta), to name just a few of the most well known.

If we shift our focus to the Archaeology Museum of Catalonia (MAC), it offers must-see visits for those who want to enjoy Iberian culture: in Ullastret, the museum offers collections that continue to grow to the public; interesting pieces can also be seen at the sites in Olèrdola, Girona and Empúries, while in Barcelona you can see the splendid goldsmithing set of Tivissa and a general summary with materials from all the Iberian areas. To finish outlining this general overview we must highlight the recent creation of the Museo Íbero, in Jaén, a strong state commitment that has started with a long-term temporary exhibition ("La Dama, el príncipe, el héroe y la diosa" [The Lady, the Prince, the Hero and the Goddess]) while waiting to configure the permanent exhibition.

Outside Spain, the Musée d'Archéologie Nationale in France, in Saint-Germain-en-Laye, has a section dedicated to Iberian culture from a deposit of small bronze votive offerings and fibulae from the Louvre Museum and a sculptural series made up of human representations from Cerro de los Santos (Albacete) and Osuna (Seville). Iberian productions that have appeared in sites in the Occitania region are also preserved in French territory, such as those from Pech Maho —in the Musée de Corbières (Sigean) —or Ruscino and Anserona/Ensérune in the eponymous museums, which illustrate the close relations between the groups established on both sides of the Pyrenees during the Iron Age.

This low international visibility and, in turn, the lack of recognition of Iberian culture were reversed with a temporary exhibition, curated by great experts, which toured during 1997 and 1998 between Barcelona, Paris and Bonn thanks to the sponsorship of the "La Caixa" Foundation and the collaboration of the Spanish, French and German Ministries of Education and Culture. It was complemented by a scientific congress and educational activities and the objectives set were achieved, since its great media coverage led to the discovery of the Iberians in the popular sphere and their comparison with other peoples of antiquity. It was visited by about 500,000 people and is considered the inspiration for successful online cultural tourism initiatives such as "La ruta dels ibers" [The Iberian

Route], “Viaje al tiempo de los iberos” [Journey to the time of the Iberians] and “Andalucía íbera” [Iberian Andalusia], which now extend from Catalonia to Andalusia.

From then on, other significant temporary exhibitions with different thematic approaches would follow. The series began with “Indibil i Mandoni. Reis i guerrers” [Indibilis and Mandonius. Kings and warriors], promoted by the Paeria de Lleida, in 1996, to remember the important role of the Ilergete leaders during the Second Punic War. “La Caixa” toured the country for a decade with “Íberos: príncipes, guerreros y artesanos” [Iberians: princes, warriors and artisans], with replicas and set designs. More recently, “*I+D, Ibers + Desenvolupament*” [I&D, Iberians & Development] has toured the network of museums of the Diputació de Barcelona to spread the indigenous technological dimension, while “Miradas a la mujer ibérica” [Gaze towards the Iberian woman] came from Murcia to explain Iberian society from a feminine perspective. In addition, the MAC has produced “Els caps tallats d’Ullastret. Violència i rituals al món iber” [The cut heads of Ullastret. Violence and rituals in the Iberian world] and “Caps tallats. Símbols de poder” [Cut heads. Symbols of power] —seen in Barcelona, València and Madrid—, as well as a summary on the northern peoples called “Northern Iberian. Life, death and rituals beyond the Pyrenees”, which was launched in Zagreb (Croatia) in 2015 as part of the ArCAFE European project for cultural exchange and dissemination of Iron Age heritage.

What can another exhibition about the Iberians contribute?

Once we reach this point, we might wonder what a new exhibition on the Iberians can bring to the table now. If we take into account that the objectives of the MAC include disseminating the latest archaeological research —and especially from Catalonia and researchers and research groups linked to the institution—, we believe that conceiving an exhibition dedicated to Iberian culture is fully justified if it takes advantage of the avalanche of data provided by new excavations, prospecting and studies throughout the Iberian

territory, and which contributes to transferring knowledge from scientific circles to the whole of society. This new production, of almost 1,000 m², which we now present in Barcelona aims to provide an up-to-date view of the entire Iberian culture, in a transversal sense and without forgetting its territorial specificities.

To this end, we have structured the storyline into seven main areas: the introduction, *A la recerca dels ibers* [*In search of the Iberians*], places the Iberians in space and time, on the same level as other great Mediterranean civilisations. It also explains their discovery and recognition since, at the turn of the 19th century, various theories about their origins and controversies followed, such as when reproductions of sculptures from Cerro de los Santos were moved to the 1873 Vienna World's Fair, or in the case of the purchase of the sculpture of Lady of Elche by Pierre Paris, a fact that determined that it ended up in the hands of the Louvre Museum and that it did not return to Spain until after the Civil War to be used as a national symbol.

At the same time, it traces the role of the first research leaders and institutions such as the Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, the Prehistoric Research Service in Valencia or the Archaeological Research Service of the Institute for Catalan Studies. Here the works of Pere Bosch Gimpera and Josep de Calassanç Serra i Ràfols stand out, as well as those of Miquel Tarradell and Joan Maluquer from the university. Their contributions and those of their successors have shifted from first interpretations in the field of cultural history based on aesthetic and artistic considerations, to others of a paleoethnological nature inspired by diffusionism and, finally, to economic and social approaches.

The next area, *El mosaic iber* [*The Iberian mosaic*], occupies the centre stage in the first room. Unique artefacts present the main indigenous groups mentioned in Greco-Latin written sources —essentially Avienus' journey and, later, the accounts of the Second Punic War. The storyline is complemented by a chrono-thematic route that summarises the features of the *First Iberians* and the cultural dialogue with Greeks and Phoenicians,

along with identifying features such as language and writing system. Next, *L'esplendor d'una civilització [The splendour of a civilisation]* (4th-2nd centuries BC) brings together striking sculptural, ceramic and metal testimonies from settlements, necropolises and shrines, to reveal the expressions of a strongly stratified society. The gender dimension can be considered in a specific section called *Dones i dames [Women and ladies]*.

In another room, the second part of the exhibition consists of three more areas: *Iberia endins [Inland Iberia]*, *Entre Roma i Cartago [Between Rome and Carthage]* and *La fi d'un món [The end of a world]*, which continue chronologically until the Romanisation with a very diverse collection of pieces and powerful visual aids. The first area shows the main economic strategies associated with various Iberian landscapes and areas: cereal agriculture, a huge source of wealth in the far north-east, along with forest management and livestock, agriculture based on vineyard cultivation —more widely developed in the central Mediterranean area— and, finally, the economy derived from the transformation of metalliferous resources, more typical of the south-east. The importance of certain activities such as pottery, iron production and trade, an essential connector between everything else, is equally reflected. This exhaustive exploitation of the lands was directed from the *oppida*, the lofty cities where the elites who extended their power to the last corner of their lands resided through various types of settlement.

In the last section of the exhibition we discover the warlike side of Iberian society, when it was dragged into a global conflict between the two Mediterranean powers of the time (Romans and Carthaginians) and the corresponding military dynasties: the Scipios and the Barca. The Carthaginian defeat in the Second Punic War would lead to the subjugation of the natives and their progressive dilution into a new political and cultural framework, the so-called *romanisation*. However, its memory would not be lost and the work of archaeologists has allowed us to rebuild the way of life of these peoples and disseminate it with initiatives such as the *Ruta dels Ibers [Route of the Iberians]*, the epilogue of the tour.

This story, in a certain conventional way from the point of view of the contents, is enriched when it comes to posing complementary “enigmas” that allow a transversal reading of it. These are alluded to in the title of the exhibition: six capsules dedicated to the challenges of current research, presented in audiovisual format, directly by top specialists. They tell us about the determination of the origins of the population through genetics, the mysteries of a writing system that we try to understand, the beliefs linked to a blurred religious pantheon and the peculiar funerary manifestations, as well as the rediscovery of lost great cities thanks to cutting-edge technology, to end the field search of Hannibal's footprint and his troops on their way to Rome. Consequently, the visitor can appreciate the works of art or technological milestones that we reveal, but, if they so wish, they can also discover first hand where the research is headed, see that hypotheses are verified with scientific means and that new discoveries are constantly being made.

What we have been divulging has a contemporary museographic embodiment and is based on hundreds of original artefacts, many of which are exceptional. These are the most relevant from the MAC collections and from a number of national and international collaborators to whom we are grateful. Scenographic, graphic and audiovisual support is also essential to understand the story. There is an immersive space that invites us to discover the Iberian city of Ullastret in an impactful way. All this will represent an experience for those who want to travel in time to the world of the Iberians, complemented by this catalogue, scientific meetings and an extensive educational programme, in face-to-face and virtual format, which we hope will satisfy the interests and expectations of all audiences.

In search of the Iberians. Brief history of the research

Joan Sanmartí

Full scholar of the Institut d'Estudis Catalans
Chair of Archaeology at the Universitat de Barcelona

Before archaeology. The remote forerunners of the research

The recovery of the ancient Greek and Roman texts in the Renaissance signalled a recognition of our pre-Roman past —until then interpreted through the Bible— and with it the existence of the Iberians. The most important among the scholarly works from the 16th and 17th centuries is the study of Hispania Tarraconensis contained in the *Marca Hispanica, sive Limes Hispanicus* (Paris, 1668) by the Occitan Pèire de Marca, Louis XIV's general inquisitor in Catalonia during the Catalan Revolt or Reapers' War. It sought to demonstrate the French monarchy's historical rights over Catalonia, but in a highly critical, analytical sense. The author reconstructed a palaeoethnological map of the Iberian peoples that is still perfectly valid in general and was often used in subsequent studies until it was revised by the prehistorian Pere Bosch Gimpera in the 1920s and 30s.

The pre-Roman period was also known from coins and other objects bearing inscriptions in a writing system that was different to Latin and clearly predated it, which was soon assumed to belong to the Iberians. Its study began in the 16th century and progressed slowly until well into the 20th century, when its phonetic values were almost wholly deciphered by the archaeologist and art historian Manuel Gómez Moreno.

Our ancestors, the Iberians. The first “national” Spanish culture

In the mid-19th century, our knowledge of the Iberians amounted to little more than what Pèire de Marca had summarised. They were considered to have been a single

populace divided into different tribes that occupied the whole of the Iberian Peninsula and spoke a language related to Basque. Just as in France with the Gauls, this enabled a kind of remote “national” past to be posited to legitimise the existence of the modern states long before they were formed, despite their obvious internal diversity.

All this coincided with the development of archaeology, which discovered the great civilisations of the Middle East and classical Greece, as well as prehistory. During the Second Empire, France had used the excavations of ancient Gergovia to bolster the idea of a Gaulish people as the direct ancestors of the French. Therefore, it should not be surprising that in 1887 the Spanish Royal Academy of History reminded the Provincial Commissions of the importance of monuments dating from before written history. This was also the period of the first excavations of Iberian archaeological sites, including the Los Collados necropolis (Cordoba) (1867), the Cerro de los Santos sanctuary (Albacete) (1871, 1891 and 1898-1903), L'Alcudia in Elche (Baix Vinalopó) (1897-1900 and 1905), the Cabrera de Mar necropolis (El Maresme) (1881) and the settlement of Puig Castellar in Santa Coloma de Gramenet (Barcelonès) (1905). Spectacular finds, such as the Lady of Elche and the sculptures from Cerro de los Santos, among others (weapons, pottery, coins, etc.) revealed to an international arena the existence of notable indigenous art comparable to that of other pre-Roman civilisations, such as the Etruscans. These initial results were summarised, more in a history of art than an archaeological approach, in Pierre Paris' *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive* (1903-1904).

The limited archaeological activity of the time was unable to provide much more historical information, meaning that the study of the sociopolitical structures was still based on the literary and epigraphic sources. Thus, in the late 19th century, the Aragonese politician and historian Joaquín Costa proposed the existence of political-territorial units of considerable size presided over by large towns where the aristocracy lived, while the bulk of the population occupied an extensive network of

hamlets. This has since been confirmed by modern archaeology. He also posited the existence of a social organisation based on the collective dependence of certain tribes subordinated to other noble tribes. However, the most comprehensive summary was the article entitled *Hispania* published in 1912 by Adolf Schulten in the *Real-encyclopaedie der Klassischen Altertumwissenschaft*. In 1920, it was published in Spanish on the initiative of Bosch Gimpera, who supplemented that version with an appendix on pre-Roman Hispanic archaeology. The author provided an overview of the political and social organisation based on ethnographic information on modern Berber peoples. Unlike J. Costa, he posited the total autonomy of all the habitat types —towns, hamlets, settlements, towers— regardless of their size. As a consequence, the tribes known from the ancient sources were, according to him, merely ethnic rather than political units.

Pere Bosch Gimpera. The early development of scientific archaeology

Pere Bosch Gimpera was the first Spanish archaeologist with thorough theoretical and methodological training comparable to that of other European professionals, coupled with his solid knowledge of the classical languages. He complemented his professional training from 1912 to 1914 at the University of Berlin —an extremely prestigious school— and the Museum für Völkerkunde in the same city. An early sign of his talent and training was his thesis, in which he used solid scientific arguments to record the chronology of Iberian pottery.

The dominant theoretical model at the time was the so-called “Cultural History”, which attributed the similarities between cultures, even those quite distant from each other, to contact among peoples, and even more specifically to population movements. This meant that archaeological research had to identify the peoples from the prehistoric and protohistoric past, discover their geographic origins and trace their expansion. The specific instrument used to achieve this was the identification of “archaeological cultures”, i.e. material culture assemblages

comprising characteristic elements systematically associated with specific areas and assumed to belong to distinctive “cultures” or “peoples”.

Bosch’s scientific agenda entailed rewriting the history of the early population of the Iberian Peninsula by identifying the “peoples” who had successively occupied it, while discovering their possible external origins, their movements around the territory and how they had merged with the preceding populations to create new ethnic and cultural entities (Bosch, 1932). With regard to the first point, Bosch believed the historical Iberians were descendants of North African peoples who had arrived during the Neolithic in the late 4th or early 3rd millennium BC, subsequently expanding from eastern Andalusia towards the Garraf massif and the mid-Ebro River valley while mixing with the local populations. In contrast, north of Garraf, it appears there would have been a penetration of Celts characterised by the “urn fields” culture, who would have “Celtified” this part of Catalonia in the 9th century BC. However in a reaction to the Celtic expansion, the Iberians would then have spread northward to the Mediterranean Gaul, shortly before the Greek colonisation or in the 6th century BC. Bosch viewed the historical Iberian culture after the 6th century BC as the product of “a people endowed with strong receptive powers who adopted numerous Greek elements, and by crossing this influence with less powerful ones, they managed to meld them all, giving their products a noticeably personal stamp” (Bosch, 1915-1920, p. 694). He believed this new culture had been formed in the south and southeast of the Iberian Peninsula and then expanded northward in the 6th and 5th centuries BC to the area where the earliest Greek sources situate the Iberians in the strictest sense and towards western Andalusia.

To corroborate these ideas and characterise the peoples mentioned in the sources, through the Institut d’Estudis Catalans (“Institute of Catalan Studies”) he undertook an ambitious excavation programme at a dozen sites in Lower Aragon and at others in Catalonia: in the Alt Camp (El Vilar, Valls), Lleida (Tossal de les Teneilles, Sidamon), El Vallès (silos in

Rubí and Alfar) and El Barcelonès (Puig Castellar, Santa Coloma de Gramenet). To these we can add the excavations undertaken by Monsignor Serra Vilaró in central Catalonia at the settlements of Castellvell (Solsona), Anseresa (Olius) and Sant Miquel (Sorba). Major research was also underway at the same time in the Valencian Country in Sagunt, La Serreta d'Alcoi, La Bastida de les Alcusses and Sant Miquel de Lliria under the auspices of the Prehistoric Research Service of the Provincial Government of Valencia. Other sites were excavated in Murcia, including La Luz sanctuary and the necropolis in Cabecico del Tesoro, as well as several in Jaén, particularly the burial chamber in Toya and the sanctuary at Collado de los Jardines.

The post-war generation

Despite the difficulties inherent to the post-war period, excavations continued at many places across ancient Iberia, including, among many others, such iconic archaeological sites as Ullastret, Tivissa, Sant Miquel de Lliria and Bastida de les Alcusses.

The limitations of the strictly historical-cultural theoretical approach had already become evident to some of Bosch's students as early as the 1930s. A particular case was Josep de Calassanç Serra-Ràfols, who furthered his mentor's work with a sociological approach in which he analysed the sociopolitical organisation, economy, demographics and forms of occupation of the territory. The new directions taken are even clearer in the work of the anthropologist Julio Caro Baroja, who used an essentially historical and anthropological perspective to conduct detailed studies that sought to thoroughly describe and interpret the Iberians' cultural system, from the organisation of the society and economy to their religion and ideology.

Caro Baroja's influence is evident in the work of the prehistorian Joan Maluquer de Motes who, in 1954, formulated the hypothesis that Iberian society had been organised through towns that controlled extensive political territories. In the latter's opinion, the differentiating feature of Iberian culture was its urban nature, which would have developed under the influence of the

Greeks of Empúries. Phocaeen trade would have stimulated the growth of the population and standard of living of the Iberians, although always within limits that allowed the Greeks to control them, even directly in the case of northeastern Catalonia. In summary, Maluquer de Motes transferred the concepts and mechanisms of modern colonial experiences to the past, given their proven ability to alter the social, economic and political conditions of the colonised societies.

Another important figure was Miquel Tarradell, who definitively refuted Bosch's hypothesis on the African origins of the Iberians. He attributed the formation of Iberian culture to contact with the colonising peoples in the south and southeast of the Iberian Peninsula, from where they would have spread northward. Heavily influenced by his professional experience in Morocco, he believed that the Iberian ethnic groups had little political stability and that their leaders, even when they were called "kings" in the written sources, were temporary chiefs. In contrast, his sociological analysis of the Iberians' artistic output, inspired by the studies of Arnold Hauser, an art history theoretician, and the archaeologist Ranuccio Bianchi-Bandinelli, led him to posit the existence of socially differentiated productions.

Tarradell's work in Valencia is particularly worth noting, especially in the Alicante region, as is that of Domingo Fletcher, who not only studied epigraphy and conducted excavations, but also wrote interesting overviews, many aspects of which are still valid today. Finally, it would be unfair to overlook the efforts of different amateur groups during this period, especially in Catalonia. Among these we can particularly highlight Josep Barberà and Emeterio Cuadrado due to the solid science behind their contributions.

The situation today. A modern, multifaceted archaeology

The use of stratigraphic excavation methods had gradually spread in classical and protohistoric archaeology thanks to the influence of Nino Lamboglia and his presence at the Archaeology Courses of Empúries from the 1940s on. From the 1960s, young archaeologists trained in contact with the

German school working in southern Iberian Peninsula and a new generation of Catalan and French professionals led mainly by Michel Py, began to apply these methods more rigorously, often in the form of deep trials that revealed the entire chronological arc of the sites. This coincided with major progress in knowledge of different types of finds, especially pottery from Greece and Italy frequently unearthed in Iberian sites that it was possible to accurately date. This combination allowed to establish the chronology and evolution of the material culture of a large number of sites to be established and the connections between the initial stages of Iberian culture and its antecedents in the early Iron Age to be analysed. It also allowed the importance of exogenous factors in its formation —essentially Greek and Phoenician— to be determined. In symbolic terms, The Origins of the Iberian World international symposium held in Barcelona and Empúries in 1977 could be considered as the end of this stage.

After the 1980s, the influence of processual archaeology and historical materialism provided new approaches that sought to reconstitute the functioning and evolution of the cultural system. One key aspect was the study of the forms of land occupation based on surveys that revealed the number, size and distribution of the settlements. Using this human geography approach, different projects emerged in Upper Andalusia, the mid-Ebro River Valley, along the coast of Catalonia and in the Valencian Country. These now form the basis for interpreting the political-territorial structures and their internal organisation. Generally speaking, they have revealed the existence of hierarchical societies that were sometimes reminiscent of the organisation of Etruscan, Greek and Phoenician city-states. The *Arqueología espacial: Coloquio sobre Distribución y Relaciones* (Spatial Archaeology: Colloquium on Distribution and Relations) meeting organised by Francisco Burillo in Teruel in 1984 reveals the momentum that this approach had gained in just a few years. It continues to guide much of the research, which also incorporates new perspectives, such as analyses of the periurban landscape, thanks to the use of new surveying and analytical technologies including the retrieval of LIDAR data and geographic information systems.

In parallel, it came to be understood that in order to compare different categories of population centre and to understand their internal functioning, it was necessary to excavate a wide variety of types and analyse large surface areas, as well as to reinterpret earlier open-area excavations. This has shed light on a wide range of settlements, including urban habitats, farms, hamlets, small metallurgical production sites, large-scale pottery workshops, ports with close ties to Greek and Punic trade, and fortified enclaves that allowed the aristocratic elites to control small regions. The wide variety of functions and the existence of dwellings in a range of structures and sizes have confirmed the existence of a highly complex society based on hereditary inequality and ruled, under differing formulas in different territories, by an aristocracy from which were drawn the leaders the written sources designated as kings or rulers. To all this can be added numerous studies of necropolises that have revealed the differences in funerary ideology between the southern and northern regions, as well as the diverse ways in which power was represented in each of them. For some years now, excavations have been complemented (and sometimes even replaced) by geophysical surveys that enable us to map the subsoil with considerable accuracy.

In terms of material studies, the generalisation of archaeobiology and archaeometry studies and rigorous quantitative analyses of artefacts are providing increasing amounts of invaluable information on environmental and economic resource management, trade, the use of imported goods in power strategies, and the social organisation of craftwork. All this, together with renewed studies of iconography on both sculpture and decorated pottery and metal vessels, has provided new perspectives on the sociology of these corpuses from both class and gender standpoints.

With regard to the persistent question of the “origins” of Iberian culture, there are different approaches that are not necessarily contradictory, but depend on the author’s notion of “culture”. Those who maintain a “civilisationist” approach, which primarily focuses on superstructures, see it as the hybrid product of contact between local peoples and the Phoenician and Greek

“colonisers”. Other researchers, however, focus their analyses on the development of the underlying economic and political structures and view the formation of stratified societies as the outcome of a complex process of demographic growth, technological innovation and social stratification.

Taking stock

Since the days of Bosch Gimpera, Spanish archaeology has followed the trends in European and North American archaeological research, with results that are internationally comparable to those found in the other countries around us. These results have been particularly positive for the Iberian period, so much so that it is no exaggeration to say that, along with the peoples of Mediterranean Gaul, it is one of the best-known pre-Roman civilisations in the central-western Mediterranean, with studies having been published in different books as well as in magnificent exhibition catalogues. All of this poses society and institutions with an important challenge, namely to maintain, museumise and disseminate this this heritage of prime importance, which is still little known and poorly interpreted by most people.

The iberians at the MAC museum: sites and collections

Núria Molist Head of the Olèrdola office and curator of the Iberian collection at the Museu d'Arqueologia de Catalunya - Barcelona, **Gabriel de Prado** Head of the Museu d'Arqueologia de Catalunya in Ullastret **Carme Rovira** Coordinator of exhibitions at the Museu d'Arqueologia de Catalunya

Exhibition curators

The Archaeology Museum of Catalonia (MAC) —declared a National Museum by the 17/1990 Law on Museums— brings together the most important archaeological collections of the Iberian period in Catalonia, formed since the end of the 19th century. The collection at its HQ in Barcelona, is the most diverse, with artefacts from villages and necropolises across Catalonia, Aragón, the Valencian Community, and the southeast of the Peninsula. Most are the result of archaeological interventions and donations; others, from old acquisitions, such as those made by the Catalan Board of Museums, which bought more than 400 votive offerings from the sanctuaries of Los Altos del Sotillo (Castellar, Jaén) and the Santuario de la Luz (Murcia) and some busts from the Cerro de los Santos (Albacete).

Among the most outstanding materials are those from the Can Rodon de l'Hort (Cabrera de Mar) necropolis, donated by the Rubio de la Serna family, the first Iberian site discovered in Catalonia in 1881. Shortly before (1871), the controversial sculptures of the Cerro de los Santos had appeared, while the Lady of Elche remained undiscovered until 1897. The skull with nail of Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) is another of the unique elements of our collection, in itself and because it comes from pioneering excavations undertaken by Ferran de Segarra in 1904. The village lands and pieces were later handed over to the Institute for Catalan Studies (IEC).

Pere Bosch Gimpera's role is crucial due to his contribution to both Iberian archaeology and the Archaeology Museum of

Catalonia itself. He created the Archaeological Research Service and directed the IEC's interventions since 1914, which were cut short in 1923 for a short period by the dictatorship of Primo de Rivera. He and his team worked on many settlements to define the chronology, population, and territorial characteristics of this culture. Some successful work was focused on the Matarranya area, in the Terres de l'Ebre and in Castellón, in necropolises such as Sant Cristòfol (Massalió), El Castellar (Oliva) (Fig. 1), or the tomb of Els Espleters (Salzadella) and, especially in towns such as Sant Antoni and Tossal Redó (Calaceit), or the Piuró del Barranc Fondo (Massalió). Works were also carried out in Empúries (L'Escala), Tossal de les Tenalles (Sidamon), La Gessera (Caseres), Turó de la Rovira (Barcelona), Can Fatjó (Rubí), and the pottery of Fontscaldes (Valls).

From 1935, already in his role as head of the newly created Archaeology Museum of Barcelona, Bosch Gimpera promoted the social dissemination of this knowledge by incorporating the artefacts recovered from these sites into the permanent exhibition, where they have endured until today. The Civil War became a challenge for the conservation of this heritage. One of the most emblematic collections, that of the treasure of Tivissa —which appeared by chance in 1927 and was acquired in 1936— had to be transported to Geneva to safeguard it and was returned under the Franco regime (Fig. 2). Then, under the shelter of the Institute of Prehistory and Archaeology of the Diputació de Barcelona, new excavations were set up —often thanks to Josep Barberà— which have enriched the museum's collection: the city of Burriac and its necropolis (Cabrera de Mar), Penya del Moro (Sant Just Desvern), Cadira del Bisbe (Premià de Dalt), Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès), Turó del Vent (Llinars del Vallès), or Turó del Montgròs (El Brull). The re-establishment of the Generalitat de Catalunya in 1981 led to a new administrative organisation, so the Iberian materials deposited in the Archaeology Museum of Catalonia have been limited to the interventions in Olèrdola and Molí d'Espígol and small exceptional additions, such as those of the Coll del Moro (Gandesa), or Monteró (Camarasa). Including all of them, the centre continues to show the public a full overview of the Iberian peoples.

However, the samples of the Indigete towns are essentially focused between the sites of Girona, Empúries and Ullastret. The first, between the Pedret reserves and the museum of the Sant Pere de Galligants monastery, includes artefacts from Empúries, from the old excavations and purchases of the Monuments Commission, but some are the result of later interventions in various sites by the Technical Service of Archaeological Research, Conservation and Cataloguing of Monuments and by the Archaeological Research Centre of the Diputació de Girona, to which, subsequently, those promoted by the Generalitat de Catalunya through the Archaeology Museum of Catalonia and the Subaquatic Archaeological Centre of Catalonia (CASC) have been added.

Interventions initiated in the post-war period by archaeologists such as Lluís Pericot, Miquel Oliva, and Francesc Riuró in several villages and groups of silos in the current Girona counties have made it possible to gather materials from significant places such as the coastal villages of Puig Castellet (Lloret de Mar) and Castell (Palamós), La Creueta (Quart) and Sant Julià de Ramis —in the vicinity of the city of Girona—, and groups of silos such as those in Saus (Saus, Camallera and Llampiaes). An exceptional case is the complex of Mas Castellar (Pontós) (Fig. 3). The excavations —started in the 1970's by Aurora Martín and continued by Enriqueta Pons— of a residential settlement that evolved between the 6th century and early 2nd century BC, with a large set of associated silos, have provided one of the most unique material collections in the Iberian Peninsula, in the form of structures, artefacts, paleobiological remains, and productive waste thanks to the sustained collaboration of an extensive interdisciplinary team for more than twenty years. The aforementioned town of Castell is another noteworthy Iberian settlement in the Indigetes area. It was discovered in 1935, but systematic excavation campaigns, led by Lluís Pericot and Miquel Oliva, did not begin until 1944 and went on until 1951. The site then almost sank into oblivion until the beginning of the 1980s when, during a cleaning campaign, the lead sheet with the most extensive Iberian inscription known in Catalonia was found (Fig. 4). Since 2001,

when the Generalitat purchased the site, it has been managed by the Archaeology Museum of Catalonia, which has performed important excavation and enhancement interventions.

Furthermore, the Empúries site preserves Iberian productions that were part of the belongings of the north-eastern necropolis or of residential contexts, such as Naples. This site was also decisive in establishing the periodisation of Iberian culture, since Bosch Gimpera based his studies on the stratigraphic position of the materials that appeared during the interventions that began in 1907.

However, Ullastret represents the most important Iberian archaeological site in Catalonia and, by extension, one of the most emblematic in Iberian culture. Its discovery, in 1931, immediately attracted the attention of the academic world, at the same time as the Provincial Monuments Commission of Girona and the Institute for Catalan Studies commissioned the first topographic works. A few years later, the republican Generalitat included it in the Register of the Historical, Artistic and Scientific Heritage of Catalonia.

In 1947, Pericot and Oliva began archaeological excavations in Puig de Sant Andreu, which, from 1952 onwards, took place on an annual basis thanks to the support of the Diputació Provincial de Girona. The site became a reference point in the scientific sphere and, very soon, also in the public eye thanks to the remarks made by writer Josep Pla. This led Lluís Pericot to consider the need to create a monographic museum; the Diputació Provincial accepted the proposal and the museum opened in 1961.

That same decade, Illa d'en Reixac was discovered, the other setting that makes up Ullastret, the museum was expanded and a warehouse was built, which allowed all the site's materials, deposited at the Provincial Archaeological Museum of Girona, to return. Miquel Oliva, who died in 1974, was succeeded by Aurora Martín, who undertook new excavations on Illa d'en Reixac and Puig de Sant Andreu and, from 1982, on the

necropolis of Puig de Serra (Serra de Daró), discovered shortly before.

In 1990, once integrated into the structure of the Archaeology Museum of Catalonia, the museum was rearranged in depth. In addition, since 2016, it has had an immersive room where an audiovisual is projected with the virtual reconstruction of the Iberian city. This resource has been created thanks to the information provided by the research carried out on the site, through private or national and international collaboration projects, such as the geophysical prospecting project on Illa d'en Reixac or the excavation of a moat in Puig de Sant Andreu.

The southernmost site of the Archaeology Museum of Catalonia is located in Olèrdola and reveals a long chronological sequence that begins with a Chalcolithic settlement. The first controlled intervention was carried out by Father Llanas in the pre-Romanesque church of Sant Miquel, in 1882, but the work did not resume until IEC's interventions in the 1920s —led by Pere Bosch Gimpera and Josep Colominas— and from 1921 onwards there was talk of an Iberian village in articles published by Maties Pallarés, Josep Colomines, and Adolf Lammerer.

With the Diputació de Barcelona's acquisition of the complex in 1963, restoration work was carried out, and in 1971 a monographic museum was created, in which the artefacts found during the excavations of the last decades are now displayed. The new phase of interventions initiated in the mid-1980s by the Archaeology Museum of Barcelona —later the Archaeology Museum of Catalonia— behind the wall, has become essential to document the structures and material culture associated with each period (Fig. 6). Strongly altered by the Roman fortification and the medieval city, the Cossetani oppidum occupies an area of about 3.5 ha, with an urban planning adapted to the sloped relief. The uniqueness of this town, located between the Penedès plain and the coastal mountain range and directly connected to the coast, lies in

the fact that a dyeing or brick-making workshop has been identified, the first documented in the Iberian world. Ongoing archaeological work currently confirms that the walled area and the houses around the main access to the site were destroyed during the Second Punic War.

In addition to everything that has been exhibited about its sites, it should be noted that the Archaeology Museum of Catalonia also manages archaeological collections linked to Iberian culture in the cultural heritage repositories located in Cervera and Pedret (Girona). These facilities receive the permanent deposits from the archaeological excavations that have been carried out in Catalonia since 1981 by university research teams, archaeologists, and archaeology companies. The materials from the Girona region are gathered in Girona, and those from the rest of Catalonia, in Cervera.

The digitisation of the collections at the Archaeology Museum of Catalonia is a continuous task that is done concurrently, together with preventive conservation, documentation, publication —among which the monographic series and site guides must be highlighted— and study, to increase knowledge about the Iberian collections, which are reinforced by the efforts of external researchers and research teams. Likewise, another of the institution's priorities is to raise awareness of the heritage value of the Iberian culture either by renewing the permanent exhibitions, or by producing temporary exhibitions such as "The Iberian enigma", which this catalogue is a part of. Sharing the Iberian legacy is precisely the challenge of the programme led by the Archaeology Museum of Catalonia, "Route of the Iberians", which includes 26 sites throughout Catalonia that represent the mosaic of Iberian peoples from north to south, from the western and central regions to the coast.

We cannot end this summary on the Iberian heritage at the Archaeology Museum of Catalonia without mentioning the sites that are now managed by the Catalan Agency of Cultural Heritage (ACdPC) as a result of its creation in

2014. The extensive research that has been carried out there over decades means that it plays a significant role in the knowledge of the Iberian world in the Ilercavones and Ilergetes regions: among the first are the city of Castellet de Banyoles (Tivissa) or the town and necropolis of Coll de Moro and Maries (Gandesà), and also the Ilergetes city of Moli d'Espígol (Tornabous). There are ongoing research projects at all these sites; at the first two, the projects are headed by the University of Barcelona, and at the last, by the Archaeology Museum of Catalonia.

The end of a world: The Iberians between the Second Punic War and the consolidation of the Roman conquest

Fernando Quesada Sanz
Universidad Autónoma de Madrid

The Iberians, trapped in a “world war”

From their origins, the Iberians developed their culture in close interaction with outside influences, both Mediterranean (Phoenician, Greek, Etruscan, Balearic) and continental (different peoples from the area of the urn fields and Celts). In the realm of the military, in particular, the configuration and evolution of the panoplies of Peninsular peoples was the outcome of many influences from all these interwoven spheres coupled with the characteristic vitality and inventiveness of the Iberians themselves. Furthermore, their participation as mercenaries serving the Carthaginians in Sicily, at least since c. 480 BC (Battle of Himera), made them famous as hardened and generally reliable troops. Shortly thereafter, the Greeks themselves in Syracuse took Hispanic contingents into their service (Diodorus, 14, 75).

Iberian culture had managed to stay free of the worst conflicts which besieged the Mediterranean for several centuries. This ended suddenly in 241 BC, when the Carthaginians were defeated in the First Punic War and lost Sicily, Corsica and Sardinia, in addition to being forced to pay an enormous war indemnification. That was when (237-219 BC) Carthage stepped up its efforts to control and expand on Iberia through the activities of the Barca family (Hamilcar, his son-in-law Hasdrubal and the former's son, Hannibal). Soon thereafter, the Peninsula became a decisive theatre of operations in what was a veritable “world war” in that period, namely the Second Punic War or the Hannibalic War (218-202 BC).

From the start of the war, Rome's Senate, even with Hannibal at its doorstep, decided to take the war to Carthaginian territory, and in 218 BC a Roman army disembarked in Empúries because it clearly saw that Iberia was Hannibal's logistical base, his strategic reserve of trained reinforcements and silver. One hallmark of the war in Iberia is that it was a decisive arena for both sides in the long term: whoever managed to take the Peninsula would end up winning the war.

In 211 BC, just when it seemed like the Romans in Hispania had suffered from a decisive defeat, including the death of their generals Publius and Gnaeus Scipio, Rome sent the young Publius Cornelius, respectively the son and nephew of the former, who would turn the tide of the war in a bold strike against the large Punic arsenal in Carthago Nova (Cartagena) in 209 BC, release the Hispanic nobles held hostage by the Carthaginians to guarantee the loyalty of the different peoples and treat them kindly. Even though the next year Hasdrubal escaped with his army intact after the Battle of Baecula (208 BC) on the Guadalquivir and headed to Italy to try to reunite with his brother Hannibal, Scipio remained in Iberia, where almost all the princes, Iberian noblemen, shifted to his side. While Hasdrubal failed in his attempt, Scipio proceeded with his campaign in Hispania, and after a resounding victory in Ilipa (206 BC), he assured the surrender of the Punic cities in Iberia and control over the Peninsula. Carthage was lost. The African campaign, where the Numidians from Masinissa aligned with Rome, culminated after Zama (202 BC) with Carthage's unconditional surrender.

Meantime, on Iberia (thenceforth Hispania), Rome controlled the entire Mediterranean seaboard and the Guadalquivir River basin, and it was bent on staying. In fact, in 198-97 BC it created two provinces, Hispania Citerior (closer to Rome) and Hispania Ulterior (further away, in this case west of a diagonal line running approximately between the area of Cabo de Gata and Linares).

However, it encountered an uprising of colossal proportions: the “indigenous” peoples had realised that it was merely a

change in masters, and they were not up for it (Livy, 33, 21 and 42-43). A consul was needed to quash rebellion, Marcus Porcius Cato, a ferocious warrior (195 BC).

The Romans and the use of Hispanic troops

Regarding the Roman legions, it is common to pinpoint the details of the composition of each legion, with their successive lines (*acies*) of around 1,200 *velites* (light infantry that skirmished in the open with light weapons), *hastati* and *principes* who comprised the two main rows of line infantry (around 2,400 men), armed with the terrifying *pilum*, or heavy javelin, and the reserve of 600 *triarii* veterans armed with spears (*hasta*). The weakness of the legions' cavalry (300 horsemen in ten *turmae*) is also often highlighted. Each consular army had two of these legions reinforced by a similar number of allies (*socii*) who also provided stronger cavalry, for a total of 20,000 to 25,000 men per complete consular army.

However, we should stress that the main feature of the armies of Rome was their numerical power, the outcome of the ancestral policy of using treaties to force the Latin, Etruscan and other peoples previously defeated and annexed or subjugated to provide allied troops (*socii*) in a proportion similar to Rome's to the infantry, and even thrice as much in cavalry. The numbers, compiled in the *formula togatorum*, are truly gargantuan. "The number of men suitable for bearing weapons, between Romans and allies, exceeded 700,000; there were around 70,000 horsemen. And Hannibal, who did not even have 20,000 men, dared to invade Italy" (Polybius, 2, 24). There are no reasons to mistrust the detailed figures that Polybius outlines, which were recorded in an official document, the *formula togatorum*.

The long years of the Second Punic War were a kind of border period when the Roman generals, especially the most talented of all, Scipio the African, undertook numerous organisational and tactical reforms which made the Roman army a much more flexible and effective weapon than it had been.

Chronically lacking Italic troops, in Iberia the Roman generals, who never had more than two to four legions (between 10% and 18% of the total military force), were obligated to enlist the aid of the allied Hispanic troops and even mercenaries for the first time (Livy, 24, 49). The disaster of the Scipios in 211 BC shows that these contingents were not always loyal. Even though his son and nephew, the future *African*, never placed his fate in the hands of his Hispanic allies, he did have to continue using large numbers of them. The aforementioned troops included cavalry and light troops, as well as line troops that Scipio dared to situate in the centre of his battle line in Ilipa in 206 BC (Polybius, 11, 22, 6; Livy, 28, 14, 9).

Carthaginians and Iberians

Despite everything, the Roman army in the late 3rd century BC was essentially a civic militia based on citizen censuses, with a hard core of line infantry complemented by light troops and cavalry, yet all the units had the same origin and organic structure. The allied Italic troops were nestled within large units similar in size to the legions and equipped with similar armaments and tactics. They were commanded by officials/magistrates who spoke the same language and drew from the same cultural and religious tradition as their men. The organisation into differently armed centuries, maniples and battle lines was highly articulated, but the army as a whole was also simple in its organisation and less elaborate than the Carthaginians', as it lacked specialised light infantry, cavalry and artillery units, elephants and exotic weapons. Therefore, it was a relatively easy type of army to govern and send to battle.

In turn, in the centuries prior to the Second Punic War, the Carthaginian army had had a very large nucleus of citizen troops, but by Hannibal's era it had a different, multiethnic composition. In Hispania, Hannibal's troops were left under the charge of his brother Hasdrubal, divided into three independent armies, which included African, Libyan-Phoenician, Numid, Iberian, Balearic, Celtiberian and even Ligurian troops, which were divided into three kinds of contingents from the

standpoint of loyalty: subjects obligated to supply troops (such as Libyans), military corps supplied by Carthage's allies, somewhat dependent or inferior (such as Numids and some Peninsular Iberian peoples) and finally mercenaries hired out for payment (such as the Balearic contingents). The peoples of the Iberian Peninsula were in all three categories of troops, which were not always reliable (Livy, 23, 29 in Hibera). There were also mercenaries hired not individually but in complete units, and finally we should recall that some Iberian peoples went to fight alongside the Carthaginians as allies. Examples include the Ilergetes from the northeast under the command of their princes Indibilis and Mandonius, who, as allies, were loyal to their pact with the Carthaginian generals in Iberia (Polybius, 3, 76, 7; Livy, 25, 34), and who as allies also abandoned Hasdrubal when they considered themselves mistreated (Polybius, 9, 11; 10, 35) to go over to Scipio's side - not that of an abstract entity called Rome. The pure mercenaries were often relatively small contingents of specialists, such as the prestigious Balearic hurlers, but sometimes they could include up to several thousand men.

The African forces sent as reinforcement to Iberia by the Senate of Carthage were never too large after the main transfer of 219-18 (Polybius, 3, 33, 8-16; 33, 15-17; Livy, 21, 21, 11-13) and they diminished over time (Apianus, Iberia, 16; Livy, 23, 26, 2). 23, 27, 9-12), such that the proportion of Hispanics in the Carthaginian armies on Iberian gradually increased. As the years went by, the Punic armies in Iberia differed in their composition from Hannibal's army in Italy. One of their best abilities was fusing such a heterogeneous group of ethnicities, customs, tactics and weapons into an effective whole with enormous tactical flexibility and strategic mobility. Not all the Carthaginian generals were so talented, however, and this was particularly reflected in the campaigns in Iberia, where there were also "three quarrelling generals, to such an extent that some almost betrayed the others" (according to Livy, 26, 41, 20).

Iberian troops, weapons and tactics in the Second Punic War

In Hispania, the role of the Iberian and Celtiberian troops was of the utmost importance for both sides as the subjects, allies

and mercenaries of Carthage and as the allies and mercenaries of Rome. In contrast to Hannibal's trained army, the much more rushed military conscriptions in Celtiberia and Iberia left the Punic or Roman generals with no options other than to use these troops with their weapons, tactics and native leaders, without any further attempts to adapt them into a more formal structure. Despite the myth of the totally irregular, light and guerrilla-like nature of the Iberians' weapons and tactics, both the Carthaginians (often) and the Romans (such as the large Battle of Ilipa) could and did use significant parts of their indigenous troops as line infantry, who fought in a closed formation and were capable of at least advancing the formal front (*acies instructa*). Indeed, far from always being light infantry, the Iberians often fought in a recognisable formation grouped by peoples and recognisable at a distance by their weapons and banners; this is how both the Romans and Carthaginians were able to use them thoroughly in free-for-all battles. Despite this, it is also true that after the war, as the Roman army had more regular troops, it relegated the indigenous contingents to secondary tasks, as mixed infantry (*peltasts/scutati*) or as light infantry (*caetrati*) until the Iberians or Celtiberians were ultimately only used by the Romans as mere auxiliaries in the eras of Sertorius and Caesar (first half of the 1st century BC).

The Iberian armament during this waning of the Mediterranean culture was usually comprised of a heavy projectile similar to the Roman *pilum* (the *falarica*), accompanied by a non-projectile spear and a *falcata* or a straight-edge sword. The defensive armaments had undergone significant changes since the previous decades, and the medium-sized circular shield (around 45/65 cm in diameter) was gradually being replaced by a flat, oval-shaped shield similar to the Hellenistic *thureos* used throughout the entire Mediterranean and the Celtic *scutum*, unlike the curved, tile-shaped oval Roman shield. Both types of oval shields - flat and curved - provided the body with more protection in a close battle than a circular shield. It also seems that along with the traditional small leather basket and local bronze helmets, the bronze Montefortino-style helmet, used primarily by Romans and Carthaginians, also became popular.

Kings, minor kings and leaders after the chaos of the Second Punic War

The aforementioned need for local allies, along with the diplomatic skill of Scipio the African, explain Rome's careful, kind treatment of the local Iberian princes and kings during their early years in Iberia, an exquisite treatment that was tellingly abandoned after the defeat of the Carthaginians in 206 BC. Rome had come to stay, and this triggered a series of revolts by the disillusioned Iberians, including the massive rebellion of the Ilergetes and a coalition of Iberian peoples from the northeast led by Indibilis and Mandonius (Livy, 28, 19; 28, 32). Precisely these leaders' activities, or those of the Culchas in the south, show different facets of the nature of the war among the Iberians who fought by and for themselves instead of serving Carthage or Rome.

The leaders of the Ilergetes had been personally faithful to Scipio since 209 BC. Therefore, when they believed he had died in 206 BC and they grasped Rome's true intentions for Iberia (Livy, 28, 24, 3), they summoned troops from a broad confederation (Livy, 28, 31) while other Iberian peoples were already –and would remain– allies of Rome, especially the Sedetani and the Suessetani from the mid-Ebro River valley (Livy, 28, 24, 3), a very important schism. However, where the Greco-Roman sources used to talk about “sovereigns” and “princes” they now became “bandit leaders” (Livy, 28, 32, 9) who, however, assembled an army equivalent to a Roman consular army, with around 22,500 men, a plausible figure that matches what we know about the demographics at that time. In the two ensuing campaigns (206 and 205 BC), many particularities of the war among the Iberians became manifest: first, a personal, not state, conception of leadership, partial objectives (essentially predatory, based on the seasonal pillaging of the fields and yields), the absence of siege warfare; and secondly, the ability to summon large contingents made up of a mix of line and light infantry and cavalry, who had fortified encampments, in combat arranged an organised battle line (*acies instructa*), which was divided into wings by peoples and were capable of causing the Roman legions serious trouble (Pol., 11, 32-33; Livy, 28, 33-34). and Livy, 29, 2). With the two

disputed Roman victories, the coalition disintegrated and, once again interpreting the situation personally, the Ilergetes sent Mandonius, one of the few surviving leaders (Livy, 29, 1, 1-5), to be executed by the Romans, thereby assuring that they were exonerated of blame and could secure better conditions.

Rome settles in Iberian territory: The 2nd century BC

Despite this, in 197 BC almost the entire Iberian zone participated in an armed uprising, dovetailing with Iberia's division into two Roman provinces (Citerior and Ulterior). The praetor of the farthest reaches, Marcus Helvius, had to deal with a dire crisis (Livy, 33, 21, 6-9). A series of Iberian leaders, like Luxinius and a leader or “warlord” named Culchas, who had already participated in the Hannibalic War, led an armed uprising, Culchas with 17 fortified cities and Luxinius with others which included key sites like the city of Carmona. At the same time, the other praetor, Gaius Sempronius Tuditanus, suffered from a major defeat in Hispania Citerior and died from his injuries (Livy, 33, 25, 8-9). The reinforcements for the next year were also insufficient, such that in 195 Rome assigned an entire consul, Marcus Porcius Cato, who had to unleash a harsh though ultimately the victorious free-for-all battle before Empúries just after arriving (Livy, 34, 13-15), and later, in conjunction with the praetor of Hispania Ulterior, Apius Claudius, waged a toxic campaign with new battles and sieges. All of this shows that the historiography from the Roman Empire (Livy, Strabo), according to which the Iberian peoples were less bellicose and militarily able than the inland peoples, is untrue and an extrapolation from the past (late 3rd and early 2nd centuries BC) when the Iberian territory had been pacified, while the inland and Atlantic seaboard had not.

Despite the triumph of Cato, who went back to Rome in 194 BC, the situation remained tumultuous for decades. Nonetheless, Rome immediately undertook actions to penetrate inland towards Celtiberia and Carpetania, even though serious military actions continued in Iberian territory, such as in 192 BC in the region of Cordoba, which included the assault with

machinery on the city of Licabrum (Cabra) and the defeat of another minor king or ruler named Corribil (Livy, 35,22,5); along with the defeat of an entire proconsul, Lucius Aemilius Paullus, in Bastetania by the Lusitanians (Livy, 37, 46, 7; Plutarch, Aemilius Paulus 4).

However, for successive decades the sources focus on the inland operations, and archaeology is what has documented the fact that in Andalusia, for example, the Roman penetration, which had been limited to the Guadalquivir River valley in the early decades, advanced towards the mountains regions of the Subbetica in the 2nd century BC. The destruction of the Iberian settlement in Cerro de la Cruz in Almedinilla in around 141 BC, perhaps in connection with Servilianus' campaigns against Viriathus, who had moved into the region, is eloquent testimony of the severity of the Roman retaliation, including, as Apianus recounts and as attested to by the excavations, the burning and wholesale destruction of cities, the murder of their inhabitants and the sale of the survivors as slaves. As the film *The Life of Brian* depicts so comically, in the long term "Romanisation" led to peace and trade and integration into a better world, but its initial phases were marked by a fierceness that is worth remembering.

The Iberian mosaic. The northern Iberians

David Asensio

Universitat de Barcelona / Universitat Autònoma de Barcelona / MónIberRocs, SL

From the late Bronze Age to the early Iberian period. The question of the formation of Iberian culture

In the second half of the 20th century, a theory about the process leading to the formation of Iberian culture, in what is today Catalonia, took hold and was widely accepted. The colonial actions waged by Phocaeen Greeks living in *Emporion* and *Rhode* after the 6th century BC led to a series of new developments that profoundly changed the local substrate, to such an extent that the idea of the emergence of a new people was considered justified.

Thus, in *Les Arrels de Catalunya*, Miquel Tarradell claims that "...shortly after the first groups of Greek colonisers arrived, a profound change quickly got underway which affected many diverse aspects of life and culture. It was the appearance of Iberian civilisation". Specifically, "the major change factors" that Tarradell highlights are the introduction of iron metallurgy, potter's wheel, writing and, ultimately, urban culture. This last aspect is particularly important, as it signals an in-depth transformation of the behavioural patterns. This is what Joan Maluquer de Motes proclaimed in a lecture entitled *El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña* (The Colonial Greek Impact and the Beginning of Urban Life in Catalonia), in which he stated that "because of the Greek impact, the catalan population not only on the coast but also inland radically transformed their own traditions to join the urban civilisations of the Mediterranean...".

Subsequent discoveries in the areas closest to the region of Phocaeen colonisation seem to corroborate these theses.

In this sense, the documentation of numerous structures of simple huts in Puig de Sant Andreu and L'Illa d'en Reixac, dating from the 6th century BC, are particularly noteworthy. This evidence reflects that any "primitive" or "prehistorical" ways of live survived until the time just prior to the construction of a powerfully fortified nucleus at least three hectares large, which became the capital of the Indicetes (Fig.3). In the 1980s, a similar hut was located, also dating from the 6th century BC, as the oldest occupation in the urban nucleus of Burriac, in this case the capital of the Laeetani. In fact, prior to the middle of the 6th century BC, the archaeological record from the entire central and northern catalan coast continues to show this kind of simple settlements, comprised of clusters of huts, common to non-sedentary communities with a low level of hierarchisation and political organisation. Paradigmatic examples include the ones recently excavated in Can Roqueta and Can Gambús, in Sabadell.

However, after the 1990s, the archaeological research conducted south of Garraf mountains (province of Tarragona) revealed a different situation. Several nuclei were found in this region that had an urban pattern (regular planned structure, stone architecture, streets, fortification walls, etc.) at least one century earlier, within the 7th century BC. This phenomenon coincides with significant Phoenician trade in the region and this is the reason of the prevailing idea that urbanism is the product of the local people's acculturation. Along the lower course of the Ebro river, there is a broad diversity of settlements which include rural sites (Barranc de Gàfols), territorial control points (Ferradura), specialised mining nuclei (El Calvari), central settlement nuclei (La Moleta del Remei, Puig Roig), buildings of worship (El Calvari in Vilalba dels Arcs) and even possible elite dwellings (Aldovesta, Sant Jaume Mas d'en Serra) (Fig.1). All of this reflects a qualitative leap in the complexity of these early Iron Age communities, with the appearance of a hierarchical social structure led by "big men" or "chiefs", along with the configuration of the earliest systems of political integration, still at a rather modest territorial scope (such as the "Sant Jaume complex" in the Montsià mountains).

Also in the same research period, it was revealed that a similar reality emerged in Terres de Ponent (province of Lleida) no less than four centuries earlier. At first, the excavation of nuclei like Genó and La Colomina corroborated the fact that this same socioeconomic complexity got underway at the start of the late Bronze Age. The exceptional evidence from El Vilars, a powerful fortress which has defensive devices as sophisticated as a Frisian field, is the best example (Fig.2). The construction of Genó in the 12th and Vilars in the 8th BC century reveals that urbanism and its advanced lifestyles could not be the consequence of any outside influence in this western region, and that this transformation may have sprung from an internal dynamic, quite probably generated by demographic growth, sedentarisation and competition among communities.

On this point there is proof that the urban phenomenon, the underpinning of the concept of "Iberisation" as Miquel Tarradell and Joan Maluquer de Motes understood it and the most striking material expression of the advent of a new civilisation and new lifestyles, came into being at different times in different places within catalan territory (Fig.4). However, even today everywhere, none of the aforementioned urban settlements prior to the 6th century are cited as "Iberian" nuclei. The lack of painted ceramics made on a pottery wheel is the main explanation, which reveals that it has been the true "index fossil" used to recognize the new culture. The situation is particularly shocking in the nucleus of Els Vilars: the fortress from the early Iron Age continues in the 6th to 5th century BC in a phase in which the main new development was the replacement of the former Frisian field with a spectacular outer moat. However, the presence of Iberian ceramics made on potter's wheel led Vilars II to be assigned to Iberian culture, even though it is hard to imagine that the inhabitants of the fortress in the 6th century BC belonged to a different people than those who had occupied it just one century earlier.

Thus, the aim to go beyond the traditional normative paradigms requires alternative approaches. In this sense, we can posit that "Iberisation" in the 6th century BC was not primarily the configuration of a new culture as the result of the colonial impact

of Phoenicians and Greeks. Perhaps the most profound change, which is detected throughout the entire territory analysed, took place in the social structure. The funerary record from this period is much more significant than the settlement record, about which little is known. This is true even though the first information it reflects is a downturn in the overall number of necropolises and tombs compared to the preceding period. What's more, in early iberian necropolises, what stands out is the abundance of the called *warrior tombs*, based on the recurring presence of items from the military panoply in the grave goods (Fig.5). This is what is found in necropolises in the Ebro river region, such as Mas de Mussols and Mianes, in the damaged necropolis of Can Canyís, in the Penedès region, and in the apparently isolated tombs of Granja Soley and El Coll, in the Vallès counties. The combination of these features leads us to believe that funerary treatment was restricted to a few minority segments of society, which highlights their military status. All of this could be interpreted as testimony of the advent of an aristocratic segmented society, as happened in other Mediterranean settings, such as continental Greece during the Geometric period after the 10th century BC. The visibility of this military oligarchy is virtually non-existent in the habitat sites, given that they are very poorly preserved everywhere. However, this kind of shift in the socioeconomic system may be the crucial factor, sufficiently widespread, to give a new meaning to the old concept of "iberisation".

The middle iberian period: The formation of state entities

A qualitative leap can be seen in all spheres after the second half of the 5th century BC. The fact that the settlement nuclei are better preserved enables us to attempt to come up with a much more comprehensive social, economic and even political description than in the early iberian phase. Recognising a typological diversity of settlements and defining their nature and their territorial distribution became the main source of information. In the territories assigned to the Cessetani, Laetani and Indicetes, there were strong similarities in all these features of the respective structure of the population.

First, nuclei were identified that stood out for their size, as they are much larger than any other known sites in the entire northeast Iberian Peninsula. Examples include Ullastret in the Indicetes zone (15 hectares), Burriac in the Laetani zone (10 hectares) and the iberian remains of Tarragona in the Cessetani zone (10 hectares). The dipolis comprised of Puig de Sant Andreu (10 hectares) and Illa d'en Reixac (5 hectares) is the best example of the complex urban structure that is their hallmark; what stands out in the latter is the recovery of the entire layout using non-invasive methods (Fig.6A). Burriac and especially Ullastret reveal the power and sophistication of their respective defensive systems, enhanced with the recent excavation of the outer moat in Puig de Sant Andreu.

In the sphere of domestic architecture, Ullastret again provides the best example of the behaviour common to an urban agglomeration. Alongside entire neighbourhoods where simple houses predominated, such as the southeast sector of Puig de Sant Andreu, we also find clusters of large, complex homes, especially in the battery attached to the western wall. One of them is the exceptional palatial building (zone 14) measuring 800 m² arranged around a large courtyard that precedes a covered body comprised of a dozen rooms and hallways (Fig.7). One pre-eminent room (area 1/2), identified by the bases of columns and walls with painted decorations, must have served as the space of representation for the head of household, who most likely belonged to the ruling class not only of the city but of the entire Indicetes society. The presence of swords and skulls nailed to the house's walls are symbols of his membership in a military-like aristocratic class.

In these sites, it is common to document a wide array of items that are somehow associated with the elites, such as weaponry or jewellery, or epigraphic testimonies, "treasures" of coins or higher proportions of prestige goods acquired through Mediterranean trade (essentially wine contained in amphorae and ceramic fine wares). The most exclusive evidence is in the funerary record: the only known necropolises from the middle iberian period in Catalonia are Serra de Daró in Ullastret and El Turó del Dos Pins and Can Rodon

de l'Hort near Burriac (Fig.8). All points to the fact that the development of the complete incineration ritual of corpses, and later depositing them in a cinerary urn, along with the grave goods within the tomb, was restricted to ever-smaller sectors of society. Given this scenario, what remains to be determined is the funerary rites for the rest of the population, the vast majority. One possible explanation, given the lack of other necropolises from this period, is that it was a kind of ceremony that left no material mark, such as scattering ashes.

The identification of public buildings, especially those that served a religious purpose, is also an exclusive feature of this upper rank cities. This is the case of two temples located on the top of Puig de Sant Andreu and, most likely, the unique building excavated by Josep Barberà in the city of Burriac. This does not preclude the existence of other cultic or holy spaces near the city, such as Montcabrer sanctuary cave located near the peak of Burriac mountain. In fact, intense and varied periurban occupation has been found in both Burriac and Ullastret. Alongside the rural or artisan establishments, also worth noting is the location of major concentrations of silos, which reveals the centralisation and control of vast amounts of cereal surplus, part of which must have been earmarked for trade with Punic and Greek merchants.

There is a second category of settlements where many of these features can also be found, albeit at a lower degree. These are considerably smaller nuclei, paradigmatic examples of which include the sites of Ca n'Oliver (1.8 hectares) (Fig.9) and Cadira del Bisbe (3/4 hectares) in Laetania; Sant Julià de Ramis (4 hectares) in Indigecia; and Masies de Sant Miquel (Fig.6B), Vilar de Valls and Olèrdola in Cessetania (4 hectares). They may have had sophisticated defensive devices, complex houses and at least one silo field, but the presence of "unique", non-residential buildings has not been proven, nor any associated necropolises have been documented. For all these reasons, they are considered second rank settlements, small cities in locations that seem chosen for their proximity to routes, often along the coastline, which may reflect their role as regional neuralgic centres.

In any case, the bulk of the concentrated population was found in settlements of much more modest sizes, around 0.5 hectares, characterised by their urbanistic and architectural simplicity. The sites of Puig Castellar in Santa Coloma de Gramenet (Fig.9) and Puig Castellet in Lloret de Mar, are the best examples of these third rank nuclei, also called *fortified villages*. Their recurring location atop elevations that are difficult to reach, conferring visual dominance over a large area, leads us to posit that their main purpose was to keep watch over the territory, which does not preclude other purposes, given that it is quite a common type of nucleus. We should note the absence of silo fields and a lower proportion of imported ceramics.

The composition of population in these three ethnic groups of the catalan coast is joined by the dispersed rural communities. Knowledge of this population has been severely limited by the fragility of their archaeological remains, as these settlements are small, located on the plains, not fortified and with poor architectural constructions. However, there are sectors in the Baix Penedès (Tarragona), the Barcelona plain and the Alt Empordà (Girona) where recent research has revealed some of the features that characterised them. First, we often find a high density of this kind of sites. In the city of Barcelona, the excavations in Sagrera station and Sant Pau's hospital have yielded the sort of structures which enable us to recognise them: silos and wells dug into the ground, located in small clusters separated by a distance of just 100 m or 200 m. Some are larger or have more structures than others, which enables us to distinguish between farmhouses or isolated farming units and hamlets or clusters of farming units. The sites of Argilera (Calafell) and the Faculty of Medicine (Bellaterra), with just two or three silos from the same period, are examples of the former. The ones in Les Guàrdies (Fig.10) and Mas d'en Gual (El Vendrell), Can Xercavins (Cerdanyola) and Saus and Mas Gusó, near Empúries, are the most thoroughly documented examples of the latter. The structural simplicity of these establishments does not preclude frequent evidence of long-time occupation, which reflects the considerable stability of these farming communities. Finally, we have found examples of large buildings with complex layouts which could

be interpreted as rural noble residences. The Cessetanian nucleus of Fondo del Roig (Cunit) was the first one of this kind recognised (Fig.10), which was later joined by the also Cessetanian site of Rabassats (Nulles) and perhaps the Laeetanian Can Calvet (Santa Coloma de Gramenet) and the Lacetanian Can Bonells (Santa Maria de Merlès).

Finally, in all three zones a peculiar type of settlement has been identified, whose main feature is an exceptional concentration of silos associated with an unfortified residential space which occupies only a small part of the nucleus's area. Sites like the Indigecian one of Mas Castellar de Pontós (Fig.11), the Cessetanian one of Turó de la Font de la Canya, the Laeetanian one of Turó del Vent and the Lacetanian one of Sant Esteve d'Olius have enabled us to describe this category of centres specialised in the accumulation of large amounts of cereal surplus. Particularly in the first two, there are unequivocal signs that their few permanent residents may have belonged to high-status social groups, perhaps the "representatives" of the regional elites. The reason for these peculiar sites may be their hypothetical purpose of collecting the surplus of farming production, along with a possible complementary role as marketplaces and/or hubs of different craft activities, such as metallurgical or textile arts, which is quite evident in Turó del Vent. The production of the emblematic iberian ceramics has been excluded, as this seems to have required clusters of industrial centres which formed true specialised productive areas, such as the one currently being documented in the Capçaleres del Foix region (workshops of Hortes de Cal Pons, Valls del Foix and Font dels Igols) (Fig.12).

The territorial distribution of this diverse range of settlements is the first factor that enables us to consider them part of a complex system of interdependent, hierarchical nuclei. The geographic scope of the political integration would be marked primarily by the number of first rank nuclei. Right now, in the case of the Indicetes, Laeetani and Cessetani, we know of the existence of a single city of this category, which enables us to posit that they were urban centres that served as the capitals of political territories whose extension matched

the ethnic territories (as they have been delimited based on the literary and numismatic sources). Therefore, this would entail hundreds of politically integrated nuclei in territories ranging from 2,000 km² (the Laeetani) to 2,800 km² (the Cessetani and Indicetes, which points to a state-like political structure (Figs. 13 and 17). In this sense, we can claim that the Indicetes, Laeetani and Cessetani attained a higher level of political centralisation, which situates them within a model resembling the Greek *poleis* and Etruscan city-states.

With regard to the internal functioning of these state formations on the catalan coast, between six and ten second rank cities may be identified under the capital cities, arranged according to what seems to be a kind of rational order, with the purpose of covering the different sectors of the political and ethnic territory (Fig.13). Likewise, the dense complex of rural settlements guaranteed a large productive surplus, most of which seemed to have been funnelled towards the silo fields located in the urban nuclei or specialised centres like Mas Castellar de Pontós, where the majority of the ruling classes lived. Finally, the abundance of fortified villages may be explained as the main instrument of the system's security (Fig.13), in terms of both maintaining the internal status quo and preventing potential external threats, within a context of stiff competition and therefore expectation of conflict among the different territorial entities.

In short, the situation described reveals how the aristocracies emerged in the early Iberian period accentuated their power and developed increasingly sophisticated mechanisms of governance and economic exploitation of the subordinate classes between the 5th and 3rd centuries BC. One essential link in this chain was unquestionably their interaction with the Punic and Greek colonies settled in the western Mediterranean. They provided the local elites with the prestige goods they needed to enact a variety of strategies to consolidate their social and economic pre-eminence. They did this by means of a range of commensality practices, feasts or banquets meant to emphasise the status difference via the restricted, diacritical use of certain drinking and eating goods (luxurious tableware, quality wine) as well as exogenous culinary traditions (adoption

of Greek or Punic dishes). In parallel, the elites might organise an internal redistribution of added-value goods among broad social classes with the goal of facilitating the appropriation of the production surpluses or keeping the loyalty of the dependent people who lived in the concentrated population nuclei, especially in the numerous fortified villages. Most of these goods may have come from abroad, but others may have been locally produced, such as wine or beer, and distributed in the characteristic Iberian amphorae. In some settings, especially the fortified villages (such as Puig Castellar in Santa Coloma de Gramanet), they are so plentiful that is difficult to believe that they were only used as vessels for maritime transport. This is also indicated by the sheer numbers of them found in inland nuclei far from the coast, such as in Molí d'Espígol, Estinclells and Tossal de la Pleta, in the Urgell county (province of Lleida).

The different subsistence goods and raw materials, with grains as the main commodity, were the currency of exchange with the foreign merchants; there are signs that point to a prominent role of those from Punic *Ebusus*. On the Pityusic Islands, the Punics had developed a highly specialised economy based on the massive production and distribution of wine stored in the amphorae they produced themselves, following a dynamic similar to that of other colonial centres, such as *Massalia* and *Gadir*. This largely explains their chronic grain shortage, which was also common in large Mediterranean cities such as Athens. Thus, there was an intense relationship of mutual dependence, as it is described in the model called *world-system* within economic and social theory, in a variation in which none of the parties involved was subordinated to the others. Even though all evidence seems to show that the Punic and Greek merchants played the lead role in the maritime transport of goods, we also uphold that their commercial actions matched the demands of the ruling Iberian classes, distributing exclusively what they wanted for the aforementioned social practices.

The explanation so far matches an interpretative model that is in no way final; quite the contrary, there is evidence that casts doubts on the working and organisation of these sociopolitical systems. First, there are several regional specificities, such

as the Indicetes and the impact of integrating the two Phocaean colonial enclaves, *Emporion* and *Rhode*, into their territory. Their indisputable role as trade ports may clarify why Ullastret was the only capital city located away from the coast. This may be related to the particular network of small coastal nuclei with a major presence of silos, such as Sant Sebastià (Palafrugell), Castell (Palamós) and Guixols (Sant Feliu). In Cessetanian territory, the main unique feature is the aristocratic citadel of Alorda Park (Calafell), which is so different that it comprises its own settlement category (Fig.14). We should also mention the function of obtaining and working iron that has been documented in rural establishments like Les Guàrdies (Fig.10) and Mas d'en Gual (El Vendrell).

Other times, the debate stems from the assessment of nuclei that may be “problematic” because of their atypical features or location compared to the standard categories. For example, the nucleus of La Cella (Salou), a coastal site of considerable size (between 1 and 2 hectares) with a regular, highly sophisticated urban layout (Fig.14), is surprising because of its proximity to the Cessetanian capital of *Tarakon/Kesse*, as their roles seem to overlap. In Laeetania, the nature of Puig del Castell (Cànoves and Samalús) (Fig.14) is an enigma; based on what has been published to date, it is a powerful fortified site measuring 4 hectares which does not have the usual level of urbanisation inside the walls (similar to what is found in the Cessetanian nucleus of Olèrdola or, as we shall see, a series of Ausetanian fortifications). In this territory, the role of the Iberian site of Montjuïc (Barcelona) has also sparked debate given the exceptional nature of its silos field, which is of a vastness without peer in the entire northern Iberian world. Along with other signs (strategic location, possible large size, high percentage of imports, etc.), we can posit that it was a first rank city (Fig.15). Given that the city-state model does not allow for the existence of two capitals in the same territory, this aberration may be overcome by considering a change in the location of the Laeetanian capital during the middle Iberian period, or a different demarcation of the boundaries of the political territories, with a hypothetical new Laeetanian-Lacetanian territory along the Llobregat river, whose capital was Montjuïc, the Iberian *Barkeno*.

A broader problem that has also yet to be solved is to what extent this articulation of Cessetanian, Laeetanian and Indigecian territories can be extended to the rest of Iberian groups in the zone of Catalonia. We believe that it cannot, given that there seems to be an essential difference: the absence of comparable urban agglomerations to those of the coastal regions. Even though the ancient sources explicitly mention cities like *Itirta*, *Hibera* and *Sikarra*, likely capitals of Illegician, Illecavonian or Lacetanian territories, respectively, archaeology has not managed to verify that they belonged to the category of first rank cities during the middle Iberian period. Despite the suitability of the hilltop locations of La Seu Vella in Lleida and Suda in Tortosa, the intense archaeological explorations have not provided conclusive information on their hypothetical status as cities prior to 200 BC; because of this the Lleida nucleus has been described as the “hidden city”. With regard to the recent finds at the site in Prats de Rei (Anoia), the moat discovered bounds a nucleus that occupied an elevated platform just 7,400 m² in area, while the urban extension beyond the moat corresponds to an occupation from the late Iberian period.

In fact, in the majority of ethnic territories in the northern Iberian world, the largest nuclei that have been archaeologically explored are hardly comparable to the second rank cities in the coastal territories. In the Illegician region, for example, the paradigmatic case is Molí d’Espígol (Tornabous), with an urban area inside the walls measuring 1.2 hectares (Fig.16), where there is a pair of “unique” buildings interpreted as noble residences, surrounded by a periurban occupation measuring 1.5 hectares that probably essentially developed craft activities. Very close by is the nucleus of La Pleta (Belianes), whose urban grid measures 1.4 hectares and includes two broad streets, a cluster of complex houses and a large basin in the centre. In other territories, the sizes of the most prominent settlements are even more modest. In the Illecavonian sector of the Ebro river valley and the northern coast of Castelló province the settlements from the middle Iberian period are comprised of fortified nuclei smaller than 5,000 m² (Castellot de la Roca Roja, L’Assut, Planetes, Valletes, Moleta del Remei, Puig de la Misericòrdia, Puig de la Nao), with the appearance of

fortresses. In the inland region of Matarranya and Terra Alta, there are nuclei a little bit larger, as Sant Antoni in Calaceit (7,000 m²) and Coll del Moro in Gandesa (whose size has yet to be determined because the occupation outside its walls has not yet been explored). In Lacetanian territory, in addition to the aforementioned nucleus of Prats de Rei in the Anoia River sector (7,400 m²), we are also aware of Castellvell and Sant Miquel de Sorba (around 7,000 m²), in the area of the Cardener River, and Cogulló (6,000 m²) in the Llobregat river valley. Worth highlighting from the latter is its powerful defence system, with a double wall, two bastions and a large square tower dating from its founding phase in 450-400 BC (Fig.16). In fact, fortified enclosures located in strategically large platforms define the most notable nuclei in Ausetanian territory, the most representative examples being L’Esquerda (Roda de Ter) and Turó del Montgrós (El Brull). It is not possible to determine the full urban character of many of these sites, given that most of the enclosed area seems not to have been built on. Castellot de Bolvir, in Ceretanian territory, is a fortified nucleus that extends over an area measuring just 6,000 m².

We can assign all of these sites the status of first rank nuclei in their respective territories based on the fact that smaller nuclei with which they had a hierarchical relationship are documented. Well known examples are the Illegician nucleus of Els Estinclells in Verdú (2,500 m²) (Fig.16), the Lacetanian nucleus of Anseresa in Olius (2,700 m²) (Fig.16) and the Illecavonian nucleus of Castellans in Queretes (1,000 m²). Based on this, there seems to be a clear lack of a centralised system involving the entire ethnic territory. In contrast, each first rank settlement should be the centre of its own political territory, without any hierarchical differences among them, which would correspond to a heterarchical structure (Fig.17). The arrangement of the population in only two levels of settlements, as well as the overall political fragmentation, does not indicate the absence of a society that was as unequal as those of the coastal territories. There were also consolidated aristocratic elites whose pre-eminence was based on relations of dependence and exploitation of the rest of the population. On the other hand, the absence of political centralisation around large cities may

be offset by a different kind of internal cohesion mechanisms, such as collective places of worship (as within the Etruscans) or political alliances among the leaders of the different territorial units (similar to the “leagues” of the Greek *poleis*).

One last issue yet to be determined is why there were such different models of political-territorial organisation among the northern Iberians. The centralised systems correspond to the territories where silo fields were quite plentiful, which indicates an economy focused on surplus grain production. In the territories without silos (or with a limited presence of them), we may assume that there were other resources that served as the bases for their economies, such as livestock production in the Illegecian region (there are frequent large basins in their settlements) or mineral-metallurgical resources in the Illecavonion area. Based on this, following materialist parameters, we have proposed that different productive and economic systems may determine the variations of social and political organisation. In this sense, for example, the absence of small rural settlements in the territories where there are no concentrations of silos, might be quite telling. Indeed, the relative amount of the rural population and their physical location may be very important in terms of social and political structure, due to its implications in the production relations established between the farmers and the dominant aristocratic class.

The impact of the Roman conquest and the late Iberian period

The short history of the Illecavonian city of Castellet de Banyoles (Tivissa) (Fig.18) is one of the best evidences of the upheaval caused by the clash between Rome and Carthage, the two main Mediterranean powers at the time. Its founding late in the 3rd century BC may somehow be associated with the preparations for the conflict, given that this enclave had a privileged location perched atop a long stretch of the Ebro River, while also providing access to the galena mines in El Priorat mountains (Tarragona province). There are different fortified nuclei where the defensive systems in this same period were reinforced, and in some cases they seem to follow patterns

from the Punic tradition (the casemate walls in Castellet de Banyoles and possibly also in Masies de Sant Miquel).

The outbreak of the Second Punic War and the consequent military operations began to be visible thanks to an archaeological methodology designed specifically for this purpose, which has enabled us to identify troop movements (the Carthaginians crossing the Ebro river through the ford in Flix) and especially military camps, such as the one located a few hundred metres from the gate of Castellet de Banyoles. In fact, the recent research on this period has identified a wide variety of settlements founded throughout the 2nd century BC which were directly associated with the development of the Roman military activity and administrative organization, whose traits logically have clear Italic origins. They include the categories of *castellum* or military fort, in places like Puig Castellar (Biosca) and Monteró (Camarasa); the one of *praesidium*, which was more political and administrative, in Can Tacó (Montonès del Vallès); and the *vicus*, primarily for logistical purposes, in Camp de les Lloses (Tona). Finally, we should also mention urban settings, with elements of Italic urbanism and architecture, which appeared next to pre-existing cities, like the ones around the Greek *Emporion* and at the foot of the Iberian Ilduro (where the oldest thermal baths in all of Western Europe have been documented).

The violent end of the Illecavonian city, most likely in around 205 BC, is one case of hundreds of concentrated population nuclei which were destroyed or simply abandoned between 218 and 190 BC. However, we should say that this situation follows a certain selective pattern. With the exception of the peculiar case of Castellet de Banyoles and the city of Ullastret, most of the first or second rank urban nuclei carried on and even survived extremely destructive attacks, as proven by the nucleus of Ca n'Oliver. On the other extreme, most of the small fortified villages were abandoned, even though the category did not totally disappear, as proven by a few known cases of ex novo constructions in the 2nd century BC, such as Sant Miquel in Vinebre and Turó Rodó in Lloret de Mar. Conversely, in the late Iberian period, the rural establishments survived or even grew, further proof of the resilience that characterises the

rural population in any historical period. In this reorganisation of the local society, the main question yet to be answered is what happened to the old ruling classes, whose archaeological traces in both the settlements and the necropolises have almost disappeared. However, we do have the testimony of several sculpted stone monuments, such as the ones of Malla and Cal Posastre, which unequivocally depict aristocratic figures, revealing their survival within the context of the intense, irreversible Romanisation of the Iberian communities.

The central Iberian area

Ignasi Grau
Universitat d'Alacant

The centre of the extensive zone in which Iberian culture developed today comprises the central and southern area of the Valencia Region and the strip of land bordering it in Murcia and Albacete (Fig. 1). It is an area with its own unique historical trajectory and cultural expressions, although they are related to those of its neighbouring regions. Perhaps a unique and crucial feature is its openness to the Mediterranean, which led to the establishment of colonial zones in certain areas, the adoption of foreign influences and its early integration into the supra-regional economic networks. These external influences were integrated into the local dynamics and shaped the social and territorial configuration.

Peoples and regions

We only have scant references to the Greco-Latin texts and they only allow us to locate the ancient Iberians geographically in the region. These descriptions mention two main points in time. The earliest source –from Hecataeus or Avienus– describes the people who occupied the region between the 6th and 5th centuries BC. The Gymnesians were located in the south, bordering with the Mestenians, who spread throughout the eastern region of Andalusia and along the southeastern coast. They occupied the area between the Segura and Xúquer valleys. The people of the same name moved to near this River, which is known as Sicanus in the sources. To the north were the Esdetes, who occupied the central part of Valencia.

The second group of sources, based on Pliny or Ptolemy, illustrates the geographical situation in the Roman imperial era five centuries later. At that time we find the Contestani in the area previously occupied by the Gymnesians beginning at the River Xúquer, then known as the Sucro, and the Edetani, who were scattered throughout Valencia in the area previously

occupied by the Sicani to the south and the Esdetes to the north.

The overlap and similarities in some of the ethnic names, for example Esdetes/Edetani, leads us to believe that the distribution of the earliest peoples remained stable, and that the primitive ethnic groups evolved to become the peoples of the imperial period. It is also interesting to note that the two earliest peoples in the southern lands, the Gymnesians in the coastal area and the Sicani inland and around the River Xúquer, match distinguishable geographic areas in the region: open plains down to the sea around the Baix Vinalopó-Baix Segura regions and an inland area with valleys between the Rivers Serpis and Xúquer. Moreover, the name Gymnesians links the coastal region with the nearby islands of the same name, a relationship that has been archaeologically corroborated based on the strong influence of the Phoenician-Punic presence on Ibiza in the early Iberian period.

The appearance of fortified landscapes (8th-6th centuries BC)

The 8th to the 6th centuries BC was a period of profound historical transformations that gave rise to a new model of society. The groups prior to the end of the Bronze Age had developed a sedentary peasant agricultural model with agglutinating territorial behaviours. The circulation of prestige goods reaching certain people and differentiated burial practices reveal the existence of a certain social hierarchy, although they are not extraordinarily noteworthy. Long-distance trade networks developed to connect the Atlantic and Mediterranean areas of the Iberian Peninsula, largely for the supply of metals and other raw materials. Trade intensified over this pre-existing network in the Early Iron Age (8th century BC) thanks to the Phoenician merchants settled at the mouth of the River Segura, initially at El Cabezo Pequeño del Estaño (Fig. 2) and later at La Fonteta.

The integration of the local economies into the regional and supra-regional frameworks entailed a shift in the traditional schemes towards models that sought increases in production. Economic growth, encouraged by the ruling classes and partly

channelled towards exchanges, resulted in a demographic growth that sustained population concentrations and economic expansion.

On the other hand, the interaction with Mediterranean peoples introduced fundamental features that characterised the economic models from the Iron Age on. These were primarily technological innovations such as iron metallurgy and the potter's wheel that fostered the expansion of the productive forces and increased production specialisation. Agriculture was also transformed during this period with the addition of new crops such as grapes and other fruit trees to the cultivation of the traditional grains and legumes. These plant cycles stretched over more than a year, which changed the people's relationship to the land. The long-term investments and increased time needed to wait for harvests had to underpin the rights to plots and intensified ties with the land.

The expansive nature of these processes caused friction among groups competing for land and roadways, which led to rivalry and conflict among the communities settled in each territory. This explains why the main groups sought dominant sites in which they could concentrate their residences and reinforce with walls to deal with these challenges.

All these changes are best illustrated by the new settlement model based on fortified settlements built on high ground. Known as oppida, they controlled small territories crisscrossed by dense networks of rural settlements. They were characterised by their small size –between one and two hectares– made up of dense networks of robust citadels. Obviously, there were variations depending on the dynamics of each region and their connections with the colonisation loci. Therefore, it is worth describing the different types.

In the south of Alicante, we find a large population locus at La Peña Negra dating from the 9th century BC, which signals the start of the dynamic at a time prior to the colonial influx. It was a local interlocutor with the Semite settlements in the region. We also find a series of smaller settlements with specific functions

to keep watch over or farm the land. Returning to the Vinalopó Valley, there are other, smaller, more concentrated enclaves, such as El Monastil. The historical dynamics of this territory should be framed within contexts of cooperation and interaction with Mediterranean agents. Different local and Phoenician groups were involved in controlling production and exchange.

The region's economic power went hand-in-hand with the profound social transformations documented in the funeral record of the *Penya Negra* necropolis in Les Moreres II. This cemetery predated the model of funerary spaces for the cremation of exclusive groups that developed later in the Iberian world.

In La Marina Baixa county, the town of La Vila Joiosa testifies to the strong imprint of Mediterranean influences, perhaps associated with the Semite loci of nearby Ibiza, especially the cremation necropolises such as Les Casetes (Fig. 3) dating from the late 7th and 6th centuries BC,. The tombs have prominent elements from the East, including orientalising jewellery, amulets and Egyptian pottery. These evidence strong links with the Semite world and the processes through which the local communities were being redefined as a result of these encounters.

A little further to the north, in La Marina Alta county we find L'Alt de Benimaquia in Dénia, a solidly fortified indigenous hilltop settlement where the first presses to produce surplus wine on the Iberian Peninsula are documented. The interaction with the Semites explains the acquisition and development of the technology needed to produce this alcoholic beverage, whose distribution would have been essential in establishing the power networks and consolidating the prestige of the local rulers through ritualised consumption.

The mountains and valleys of southern Valencia and northern Alicante show this same dynamic involving the emergence of settlements that served as centres for overseeing the production and distribution of exchange goods. In the Alcoi region we find

El Puig d'Alcoi, La Covalta and El Cabeçó de Mariola, and a little further north La Solana del El Castell de Xàtiva, a town associated with a trade network along the River Xúquer. Together with these oppida we see the equally prominent emergence of a dense rural population associated with the intensification of agriculture.

Continuing northward, the settlement was arranged into autonomous entities corresponding to the region's main valleys, including those of the Magre and Túria. We witness the concentration of the population into nuclei, which became prominent as a result of their role in production and as hubs for local exchange networks. These included los Villares in Caudete de las Fuentes, Sant Miquel de Lliria-Edeta, El Castell de Sagunt-Arse and La Carència de Torís-Kili.

The funerary pattern characteristic of this region is small burial areas in rural sites. Examples include Mas del Regall in Alcoi, Collado de la Cova del Cavall in Lliria and Sant Cristòfol in Sagunt. They consist of several tombs that may have contributed to rooting the populations in the new territories through ritual ancestor fixation. This kind of burial is unlike the necropolises mentioned in La Vila Joiosa and Les Moreres, which are indicative of different social processes.

In these regions, we also witness the implementation of certain social strategies, such as control over imported prestige goods. A particular example is Phoenician wine, which shaped a clearly hierarchical society, although not necessarily with the major power concentrations or diacritical expressions of wealth and status that would characterise subsequent societies.

The Ancient Iberian Period (6th-5th centuries BC)

Although there was clear historical continuity, the start of the Iberian period established the cultural traits that define and give visibility to the Iberian peoples. These included wheel-thrown Iberian pottery, iron tools, large stone sculptures, writing and cremation necropolises.

The gradual artisan specialisation associated with metallurgical and ceramic techniques we can see, for example, in Kelin, El Puig d'Alcoi and La Penya Negra, fostered a more specialised and diversified economic model that consummated the social division of labour. The use of iron tools allowed crop fields to be expanded and productivity and agricultural yields to rise, as reflected in a dense rural settlement that drove the agricultural intensification in the preceding centuries. Pottery production meant that tool crafting could leave the household, whose workforce, primarily women, were then able to concentrate on tasks that increased exponentially, such as textile weaving. This textile production amply exceeded family needs and became easily transportable and tradable goods, leading to accumulable, transferrable wealth.

Another noteworthy trait was the end of the arrival of Phoenician goods, which signalled changes in the trade circuits and systems. The exchanges appear to have been concentrated in the coastal regions such as El Oral, La Vila Joiosa and El Grau Vell in Sagunt, and they arrived sporadically from the inland regions. Perhaps foreign goods were gradually replaced due to the development of certain local outputs, such as the prized Phoenician wine, which began to be produced locally.

The changes are expressed in the consolidation of the territorial schemes mentioned above. In the territories of Kelin and Edeta, there was an increase in the number of settlements with signs of a hierarchical organisation. In most of the regions of southern Valencia and northern Alicante, the earlier trends of rural densification and population hierarchisation remained in place. The mouths of the Rivers Xúquer and Serpis and the La Marina Baixa region gained prominence as links between the inland regions and the sea. L'Alter de la Vint-i-huitena in La Ribera Baixa, Vital-Hospital de Sant Marc in La Safor and the powerful hub of La Vila Joiosa attest to this order.

The lands of Baix Segura and Baix Vinalopó counties witnessed a profound transformation from the end of the Phoenician presence in the region and the rise in prominence of Iberian

enclaves such as El Oral, which reconfigured the territorial structure. L'Alcúdia may have been the capital of this territory, given the evidence of important sculptural vestiges around it, as discussed below.

The changes in the territory are related to the transformation of the economic model and the advances in social hierarchisation, even though they were manifested differently in each area. One expression of this is the ideological materialisation of the social dominance strategies of the powerful groups via the different ways indicated by diverse social processes. Of particular note in the southern half of the area under study is the appearance of large stone statuary from the 5th century BC on. This was the means by which the powerful dominant groups expressed social hegemony. As noted above, the territory around L'Alcúdia became an extremely important focal point. Several examples, such as the warrior's torso (Fig. 4) and the famous Lady of Elche, are sound proof of this phenomenon. These monuments are associated with the development of the cremation necropolises after the second half of the 5th century BC. El Corral de Saus, Cabezo Lucero, Les Casetes and Poble Nou are good examples of the development and sanctioning of social inequalities. These necropolises are solely for exclusionary groups, as the scant number of tombs indicates that most of the population did not have the right to be buried in them. The power of the dominant families in the community and their immediate kin was built up through funerals and monuments.

While all this was taking place in the southern lands, north of the River Xúquer the social distinction strategies did not use these sculptural expressions or establish extensive cremation necropolises. At least they did not do so as frequently, although some sculptures are occasionally found in places like Sagunt and La Carència. In any case, it seems clear that in this territory, the symbolic strategies used avoided ostentatious expressions of power and thus must have reflected different social structures.

The Middle Iberian Period (5th-3rd centuries BC)

In the late 5th and early 4th centuries BC, there is evidence of a period of population expansion with the appearance of oppida and the development of the rural population. These changes came with a series of archaeological indicators that reveal a setting of economic growth and increasing social complexity. The foundations were agricultural land management that provided subsistence products and income to maintain the growing population, as well as a specialised economy, crafts and exchanges. The technologies introduced earlier were consolidated and the economy was arranged in increasingly complex schemes. Likewise, trade developed considerably, as attested by the frequent finds of prestige Mediterranean goods such as fine Greek vessels and packaged Punic foods.

With regard to exchange activities, it is important to mention the development of writing, which was particularly important in this region (Fig. 5). There is proof of a concentration of written testimonies, primarily on lead plates and black-gloss ware, in the southern, eastern and Greco-Iberian writing systems. The latter used Ionic script to write Iberian; it is exclusively found in Alicante and Murcia and reveals the close coexistence of diverse communities.

All these processes led to a reinforcement of the political economy and an increase in social inequality. The testimonies found in the settlements, landscapes, necropolises and the circulation of prestige goods reflect a clear increase in social hierarchisation. The utmost expression of this unequal order is in the funerary landscape formalised in the previous period, which reached its peak at this time. The necropolises reveal the existence of a social order defined by three main groups. The first comprised a few individuals buried in tombs with sculptures or notable grave goods, most importantly armaments. Another group includes people with access to the necropolises, although without sculptures or important grave goods. Finally, the majority of people were not buried in cemeteries for reasons of status. In summary, society was split between a powerful echelon and the common folk who answered to them.

The legitimisation of this inequality was based on strategies such as the manipulation of symbolic violence and the figure of the community protector, which reveals the importance of the warrior recognised in the tombs. Other representations, such as the famous “Damas” or Ladies, are power references in their feminine expression. Likewise, the genealogical association with pre-eminent ancestors served as the foundation of power, which became hereditary. Other strategies of distinction revolved around control over the goods used in festivals and banquets, such as wine and the fine crockery from other Mediterranean regions. Likewise, the mastery of ritual was another way social differences were created and legitimised.

The elements through which the inequalities materialised are distributed differently in this extensive zone and reveal different forms of power and domination. As mentioned above, sculptures and necropolises are absent from the northern half of the study area, while elements relating to commensality are distributed around the entire region and evidence corporate power. These features may indicate severe or attenuated forms of control and power display within the framework of unequal structures.

Another notable difference between the zones can be found in the territorial structure and their arcs, as they reflect different sociopolitical structures. The northern area saw the consolidation of large urban centres and heavily hierarchised population structures in the 4th century BC. These lasted without major changes throughout the 3rd century BC. The examples of Kelin and Edeta (Fig. 6) show the organisation of towns with areas of around 10 hectares that controlled extensive local territories, where different kinds of nuclei were established, including such well-known sites as Castellet de Bernabé and Puntal dels Llops.

Unlike in the above, in the 4th century BC the area south of the River Xúquer was organised into a tessellation of small territories controlled by an oppidum of around 1-2 hectares, reflecting minor local power centres in each territory. The transition from the 4th to the 3rd century BC was characterised by an instability

that affected many territories and settlements. La Bastida de les Alcusses, El Puig d'Alcoi and El Puntal de Salinas were abandoned during the 4th century BC, as were La Covalta and La Illeta dels Banyets in Campello in the early 3rd century BC. This upheaval was followed by the emergence of larger urban nuclei that stood out among the remaining oppida due to their size –around 6-10 hectares– and their functions. Saitabi-Xàtiva, La Serreta in Alcoi, Alon-La Vila Joiosa and Ilici-L'Alcúdia d'Elx became the capitals of county-like territorial areas.

The emergence of territorial sanctuaries that brought together the new communities under the aegis of rituals and celebrations must have played a key role in the construction and legitimisation of these landscapes. Cult places such as La Serreta in Alcoi, La Malladeta in Alon-La Vila and Carraposa in Saitabi-Xàtiva, La Luz in Verdolay, La Encarnación in Caravaca and Coimbra del Barranco Ancho developed during this phase, while the earlier 4th-century-BC necropolises declined. The symbolic centres that used to provide cohesion to each oppidum gave way to new forms of county-wide social cohesion. In other words, the powers dispersed around each local territory were united to give rise to new agglutinating, county-wide political structures with areas of around 700-1,000 km².

As a result, in the second half of the 3rd century BC, the entire central Iberian area was organised by urban centres that comprised similar territorial systems. These towns were governed by power groups that can be seen reflected in the rich iconographic programmes of Edeta and La Serreta in Alcoi. Groups of dancers, horsemen, processions and hunting or combat scenes were painted on the walls of the pottery vessels the ruling classes used to display their status.

The territorial and political pressure from the Barcid dynasty began to be felt from the last third of the 3rd century BC. Based in Qart Hadasht –modern-day Cartagena– the Carthaginians embarked on their territorial domination plans with a series of local actions ranging from pacts with local oppida to open confrontation. Indeed, the attack and seizure of Arse-Sagunt

unleashed the war between the Carthaginians and Romans over much of Iberia. The archaeological evidence of this war can be found in a series of destructions and abandonments of first-tier enclaves around which the geopolitical space of central Iberia was organised. Some of them, like the aforementioned Arse or Kelin, were rebuilt and continued to be occupied, while other centres such as Edeta and La Serreta were abandoned forever.

The Final Iberian Period 2nd-1st century BC)

The Second Punic War gave way to the start of Roman domination. In this new stage, the Iberian territory was gradually integrated into the new hegemonic Mediterranean power, although in practice it still enjoyed a large degree of autonomy and notable cultural development. The circumstances of the annexation wars, hostile attitudes or, conversely, alliances led to some oppida being abandoned and others surviving, thus shaping a new territorial structure.

After the first years of upheaval, the situation in the region appears to have stabilised, and the beginning of Roman domination was characterised by continuity or an important network of oppida. Survival not only affected the main towns such as Kelin, Arse, Kili, Saitabi, Alon and Ilici that ruled their respective surroundings; some smaller oppida were actually reinforced during this period and came to exert control over their respective territories. Examples of the latter are Pico de los Ajos, Cerro Lucena, El Rabat de Rafelcofer, El Cabeçó de Mariola (Fig. 7) and El Monastil. The basis of the settlement model was a whole series of rural sites in the form of farmsteads and hamlets, which increased in number as agricultural production intensified. This increased output could be explained by the need to pay Roman taxes and other demands made on the conquered lands.

Roman power was situated at the peak of this entire network and was exercised from two important enclaves: the former Carthaginian town of Carthago Nova and the colony of Valentia, founded in 138 BC. These two towns needed the involvement of the Iberian powers and the continuity of many of the indigenous

political and dominance structures during the early phase of Roman domination. Rome must have allowed some autonomy in the management of the Iberian communities as long as they recognised Rome's dominion and its right to extract resources from them by imposing taxes.

Likewise, trade would have been fostered by this urban network and the towns as redistribution hubs. This led to a swift expansion in Italic trade, with a massive influx of Italian wine amphorae and fine crockery from Campania and Cales.

Along with the system of Iberian domination, new economic control and exploitation strategies were enacted. They included the introduction of coins as the new instrument of exchange and the creation of roads for new ways of connecting territories based on an increase in wheeled traffic. The former is attested by the minting of coins in Arse, Keli, Kili and Saiti-Saitabi. Evidence of the latter includes the cobblestone roads documented in Alon and La Costera county, which are the harbingers of the large roadway construction projects instigated following the reign of Augustus.

Evidence of the importance of Iberian social and power structures includes the revitalisation of necropolises such as Corral de Saus, Poble Nou and Les Casetes in La Vila Joiosa, and El Cigarralejo and Cabecico del Tesoro in Murcia. Although changes have been documented in the composition of grave goods, that no longer included weapons, and in the shapes of the tombs, these cemeteries attest the social echelons sanctioned in the ritual sphere of funerary rites.

Likewise, we have to assess the important activity of Iberian sanctuaries, such as those in Guardamar, La Malladeta, La Carrasposa and La Serreta, which are joined by the impressive sanctuary monumentalisation projects in the regions of Albacete and Murcia, such as La Encarnación and El Cerro de los Santos. These worship sites were used for territorial aggregation and the construction of collective identities in a period prior to the municipalisation undertaken during the reign of Augustus.

Finally, rich symbolic styles emerged on pottery. The famous figurative carvings from Elche (Fig. 8) and Archena can be added to those from La Vila Joiosa and the representations of hybrid beings from the Valencia region found at Keli, Kili and Valentia. These were expressions of a complex ideological and symbolic world.

The later years of the Iberian culture produced some of the most noteworthy cultural expressions, such as the aforementioned figurative ceramics, while the Iberian political and social structures remained active. Perhaps in these early days of Roman domination, cooperation strategies were used as Rome exhibited permissive attitudes that facilitated the control and exploitation of the conquered domains in Iberia, while its attention was focused on annexing other territories far from the Mediterranean seaboard.

Southern Iberians

Arturo Ruiz and Manuel Molinos

IAI. Univesidad de Jaén

The southern Iberian territories

Two main groups of ethnocultural Iberians have traditionally been recognised in the geographic area extends from the south of Castile-La Mancha and Upper Andalusia and reaches as far as Murcia: the Oretani and the Bastetani (Fig. 1). According to Strabo, the former were divided into two branches: one to the north, in the upper Guadiana River, with reference to Oretum, and another in the south, whose capital was in Castulo, which occupied the north of the upper Guadalquivir River. *Salus Castulonensis* spread between the two.

Defining the Bastetani territory is more difficult. Pliny viewed Bastetania as a broad geographic space which ran from the south of the Guadalquivir River to the Mediterranean coast. He distinguished three zones: first, a *Regio Bastitana* which he did not describe but he located between the zones of the Bastetani and the Contestani; Secondly the “Bastetania that looks towards the sea”, whose western boundary was the Guadajoz valley, as it encompassed *oppida* like Ategua, Ullia and Hippo Nova; Plus, judging from his citations of Iliberris and Singilis, it extended through Las Hoyas de Granada and Antequera. This broad territory was able to be occupied by the Mentesan group, which the geographer located south of the Oretani and north of the Bastuli. The latter form the third unit, as Strabo located a hybrid culture on the coast between Cartagena and Calp, the outcome of the long coexistence between Iberians and Phoenicians.

We cannot discard the possibility that the three units had previously comprised the Mastien territory on the Mediterranean coast in around 500 BC which Hecataeus learned about, and which was still mentioned in the late 3rd century BC during the time of Polybius. Of Pliny's three units, Ptolemy did not think

that the Mentesan group existed, but he did identify western Bastetania with Turdetani territory; in contrast, the Alexandrian geographer pinpointed the location of the *Regio Bastitana*: a space at the foothills of the highlands of Granada which led to Saltigi or Illunum in Albacete, and thus defined an area that encompassed the eastern coast of Orospeña.

It is important to weigh this contradiction in the definitions of the Mentesan and Turdetani groups, as in 1992 it was proposed to explain a late “Turdetanisation” of the former; we, however, see early Iberisation of a people with possible Tartessian roots. In any event, the two variations concur that this is an interpretation in different time, which forces us to rethink the issue based on the regional stratigraphy.

Between the Torres and Guadalbullón Rivers, in an old frontier of El Argar, a cultural area from the late Bronze Age was defined, which later, in the high empire and with the name of Ossigintania, was the southern entrance to the Baetica from the Guadalquivir River. The origin of this locus was able to define the Mentesan nucleus and perhaps even be a broader territory that reached westward to Arroyo Salado in Arjona. The linguistic research by Correa, De Hoz and Ferrer concurs that even though the southern script was the common support throughout the entire Guadalquivir River valley, in the upper stretch of the river it was the support for two languages: southeast Iberian and another unknown language with Tartessian roots. Furthermore, there was a linguistic boundary around the *oppidum* of Ipolca, west of which the Iberian influence disappeared, as shown by the maps of Iberian onomastics and especially the findings of epigraphs in southeast Iberian (Fig. 2).

Here we should add yet another apparently secondary indicator: the ethnocultural definition of La Vega del Guadalquivir, the southernmost boundary of which was marked by the *oppida* of Cordoba, Ipolca, Ilturgi and Ossigi (most likely Gil de Olid), which Pliny never included in his Bastetania. The Roman division of the Baetica also shows that the *Conventus Astigitanus*, which ran as far as the Genil valley and excluded La Vega, which, in turn, comprised the *Conventus Cordubensis* along with Baeturia. We

should note that if we join the two cited *conventa*, this yields Ptolemy's Turdetani map, and that Pliny also distinguished between the Mentesan area of the Astigitani *conventus* and the rest of the territory. An archaeological find has enabled us to visualise the history of these differences: In the late 7th century BC, La Vega del Guadalquivir was colonised, as planned from the *oppida* in this valley, and from the Guadajoz, with agrarian factories like Calañas de Marmolejo. Immediately thereafter, in the early 6th century BC, when the colonisation reached Arroyo Salado in Arjona, its *oppida*, with Cerro Villargordo at the helm, fortified the valley and established a frontier with a series of towers at points like Coronilla (Fig. 3). The effect of the Mentesan coercive action was immediately felt by the abandonment of the factories, thus verifying the failure of the colonisation. The frontier was still active until the mid-5th century BC, when Epora, Aragonesa and Isturgi, all *oppida* of La Vega, were abandoned.

There is yet one more step to conclude this sequence: in the 8th century BC, around *oppida* like Mentesa Bastia and Cerro Alcalá, the funerary rite of cremation took place in spaces for nuclear families. These were still prehistoric grave goods with handmade ceramics, although with new developments like the elbow fibulae and brushed grid decoration. These burials are distinguished from coeval entombments in trenches, with grave goods that included bronze bracelets, in the Bastetani zone of Haza de Trillo in Peal and tombs 32 and 33 in Baza, along with the Oretani zone in Cortijo de Ordóñez, in Jabalquinto. The Mentesan funerary nucleus also developed the new ritual in the 7th-6th centuries BC: in Cerrillo del Viento, near Gil de Olid, where there is proof of a family funerary banquet with primitive utensils of handmade pots with bichrome paint applied post-firing along with a large crateriform made on a wheel. In this period, especially after the 6th century BC, the Oretani-Bastetani area had already joined the new ritual with cases like the Hornos hypogaeum in Peal (Fig. 4). However, as this process was unfolding, on the Tartessian periphery, the collective mound of Cerrillo Blanco in Porcuna and the necropolis of flat tombs in Navaciruelo in Marmolejo, in the late 7th century BC, entombment was primarily practised.

There are no clear funerary references in this zone for the 6th and 5th centuries BC. However, after the 5th century BC, there is proof of the expansion of the new funerary model towards the Guadajoz valley, first in Bobadilla and later in Cerro Boyero and Torre Alta; given the type of weapons there, F. Quesada cites Bastetani grave goods, which are joined with the presence of Attic kraters in Ategua and Molinillos. As a consequence of this process, the Tartessian archaeological boundary was diluted and Iberian culture gained ground, as shown in the late stage in this zone by the spread of the identical model of peri-urban sanctuaries in Las Atalayuelas in Fuerte del Rey and Torreparedones in Baena. This is the geographic structure that Pliny read for western Bastetania, where the same territory included Mentesan *oppida* like Urgavo, the heir of the Turdetani-Mentesan Cerro de Villargordo and Ategua, in the heart of the Guadajoz valley. To the contrary, within this timeframe Ptolemy's map which defined the Tartessian-Turdetani perimeter as the Turdetani area was redeemed.

The other focus of debate is the north of the Regio Bastitana, which Ptolemy situated east of Albacete. Two studies by Lorrio and Sanz from 2007 and 2008 have used archaeological data to question the identification of the Bastetani culture in this area. Indeed, among the *oppida* of Albacete and those in the highlands of Granada, the dominant types of tombs were different: stone-covered mounds before chambers, and a significant presence of Elche-Archena-style ceramics in the upper Segura, and the fact that the Attic items in the grave goods in both places are not the same. Despite this, this is not only a drift of this North Bastetani towards Contestania, but there are also cultural responses that are exclusive to this area, such as the abundance of sculptures of horsemen in their necropolises (Fig. 3).

Another possible option would be to weigh the issue based on local stratigraphy. There is a time in the history of the southern Iberian territories in the early 3rd century BC when the *oppida* organised into large territorial units. These realms did not necessarily have to belong to the same ethnic group but may have arisen from marriage pacts or forced submission;

perhaps Basti was one of these agglutinative political centres and served as the foundation of Roman administration to delimit the boundaries of the Regio Bastitana. We should recall that Albertini claims that Rome comprised a *regio* with different peoples, as shown by the Regio Beturia, where Celts and Turdetani cohabitated.

The *oppidum* and the nuclear unit (7th-4th century BC)

The *oppidum* was so important in southern Iberia that ancient historians measured a prince's political power by the number of *oppida* an aristocrat controlled (28 Culchas or 12 Orisón). Nonetheless, there are significant differences among the *oppida*, and actually, at least two scales are recognised, a larger one measuring more than 4 hectares, which encompassed more than 80 units in the zone and whose main purpose was to politically and economically articulate the nuclear territories, and a second smaller scale which served as functional support for the larger ones. At the peak of the first scale they came to measure as large as 15 hectares, as observed in Alarcos, Cerro de las Cabezas (Fig. 4), Turruñuelos, Cerro Villargordo, Alcores de Porcuna, Ilurco, Molata de Casas Viejas, Castellar de Meca and an exceptional case, Castulo, which is thought to have measured 44 hectares. Most of them founded during the late Bronze Age, they were fortified between the 7th and 6th centuries BC with walls with towers with embankments and superimposed bodies made of stone at the base and soft materials further up, plastered on the outside (Fig. 5). During this same period, an urbanism of quadrangular houses laid out in a regular grid emerged, which had been designed by the 6th century BC in Puente Tablas. This specific case can be used to take a bird's-eye tour of a southern Iberian *oppidum* from the 5th-4th centuries BC: It was a fortified plateau measuring 5.5 hectares with modular urban design (based on the Pythagorean triangle 5-12-13) distributed in five elongated blocks between parallel streets. At one end of the plateau, it included the aristocratic space, which in other places like Muela (Iliturgi), Allozos and Castellar de Meca took on the guise of a fortified acropolis, while in Puente Tablas (Jaén) it stood out for being

an open, empty space. It was the site of the palace complex (Fig. 6)), the only part of which remains standing today is the main house, with a central courtyard and front with columns, after which there was a long space open to the courtyard, like a *liben*, for political representation; while next to the courtyard was another public area with a pond for banquets and a bath in a hallway leading to it, along with a gentilic chapel which could be entered from the outside. On the other side, which had two storeys, was the private area: the storage rooms and the household spaces. The services were arranged outside the building: kitchen, rubbish dump, bread oven and, though dating from the earlier period, two presses. The *oppidum* had two doors, and a sanctuary in terraces was built at one of them. On the lower part there was a temple in the Semite tradition with a porticoed walkway on the side, the courtyard, the *cella* and adyton, where a stela of the goddess was kept and displayed for the equinox. The upper terraces, with caves and a tower, was a space for initiation rituals associated with the heroic myth of the descent to the underworld.

Despite the common features, at least three distinct settlement patterns can be distinguished among the southern Iberians according to the geomorphology of the landscape, the cultural memory and the political structure, and to the way of life and the raw materials exploited in each area (grains, especially in La Campiña de Jaén and Cordoba; iron mining in Granada; copper, silver, lead and cinnabar mining in Sierra Morena; and livestock, salt, esparto grass and sulphur in Northern Oretania and all of Bastetania). The first two patterns (see Fig. 1), the most different from each other, were the original Mentesan nucleus, with an average closer distance between nuclear *oppida* of 9.25 km, more or less similar to the rest of Mentesan territory, as in the Guadajoz River valley it was 9.2 km. In contrast, the Bastetanian region in the lower Guadiana River valley reached a mean of 31.7 km, and this increased to 41.2 km in the Albacete region. Between these two patterns was the Jabalón River valley in northern Oretania and the valleys of the Guadalquivir-Guadalimar Rivers in southern Oretania, which reached an average of 18.1 and 14.2 km respectively. The Oretani and the Mentesans had a scale smaller than the *oppida*,

and in northern Oretania there was yet another with hamlets that are not documented in the south, which, just like the Mentesan, had its absolute nucleus in *oppida* from the 5th century BC until at least the 3rd century BC. In southern Bastetania, these nuclei were joined by fortified villages (*oppida*) smaller than 2 hectares, which in Granada started developing in the mid-4th or the 3rd century BC (and a few predate that). In Albacete, Lorrio and Simón report up to eight small settlements like Amarejo in the sphere of influence of Castellar de Meca after the 5th century BC. The agrarian factories are documented in Oretania and Bastetania without question since the 2nd century BC. In contrast, it seems that the rupture in these nuclei was later in the Salado in Arjona.

Who lived in the nuclear *oppida*? The gentilic-clientele lineage (6th-4th centuries BC)

Based on an analysis of the necropolis of Castulo, which dates from the 5th-4th centuries BC, we can conclude that at least two lineages lived in the large *oppidum*, one that was buried in the Higerones-Baños necropolises in La Muela, dispersed and with chamber tombs, and another in the agglomerated space of Estacar de Robarinas, with staggered platform tombs. These were not the only differences between the two funerary contexts; there was another even more important one. The distribution of the tombs in Baños in La Muela, which was a small necropolis, has enabled us to distinguish two distinct areas depending on whether the tombs contained weapons in their grave goods, which suggests a possible ordering of the tombs by gender. There is a forerunner of this necropolis model with this kind of arrangement in La Noria in Fuente Piedra, which dates from the mid-6th century BC (Fig. 7). There, within a group of nine mounds set off by moats, with a cremation tomb *in bustum* in the centre of each of them, two whose moats were connected stand out: One was a cenotaph while the other larger tomb contained the burial of two females with grave goods featuring a libation set comprised of a vessel and a bronze "brazier". Both mounds, arranged in an eccentric position, were the only ones that received offerings in the moats around them.

The remaining seven are arranged in an arc outside them, and flat tombs were arranged in the centre, with a spatial segregation between males and females, this time without weapons, which were not found in the entire necropolis. In our opinion, the group buried in the mounds was an extended family with its patriarchs (absent or not) in the two main mounds, and this kinship unit was joined by the flat tombs, whose occupants had access to exotic goods (*aryballos* made of glass paste), albeit with the aforementioned discriminate distribution. We do not identify these burials as characteristic of war service, nor as a gentilic-clientele group but as part of one or more consanguineous segments of the same lineage, albeit lower in rank to the extended family buried in the mounds. We believe that as a whole it may be a conical clan whose lineage segments were hierarchised based on the kinship proximity to the patriarchs.

One even older forerunner is the necropolis of Cerrillo Blanco from the late 7th century BC, where an extended family is buried in a collective mound around the tomb of their patriarchs, defining an area of respect around it, with most of the men in the first row and the women on the periphery. Sometime later, the case of Higerones-Baños in La Muela confirms that the patriarchal model still existed in Castulo in the early 4th century BC, although it had evolved in two directions. First, the funerary space of the patriarchs, who are absent in Baños in La Muela, were segregated because they had to be buried as princes in the mounds in Higerones, a process which was already known in the Tartessian nuclear area, and secondly segments of the lineage were armed, which was an important conceptual change, as this had never been common in the grave goods in the Tartessian area.

The other lineage in Castulo, buried in Estacar de Robarinas, represented a new type of society characterised by large gentilic-clientele necropolises. The model's paradigm is the Sanctuary of Baza (Fig. 8), which not only has the clientele-based structural space springing from a pact *in fides*, as proposed by M. Torelli, which enabled the aristocracy to expand its privileged sphere of action, also made visible the three basic generations which define a gentilic lineage: first the

Gn of the generation of ancestors in the kinship line which cannot be reconstructed (tombs 32 and from the 8th century BC); secondly, Gf or the generation of the founders (tomb 155, in the Lady in Baza), princely tombs of heroified men or women, with *keimelia* (exceptional-quality products from the past), which sought to legitimise the power of the lineage: Hathor thymiaterion from Castulo or the goddess from Tutugi i Galera (Fig. 9) or exceptional symbols (the urn sculpture in the tomb of the Lady of Baza). Thirdly and lastly was Gzer, the first gentile generation of princes and princesses, who are recognised in burial 176 of a nuclear family from the mid 4th century BC with the largest set of grave goods in the necropolis. Around this tomb are the clientele burials, broken down into the consanguineous groups in the lineage, which are archaeologically distinguished by the type of urn or gifts given by the patron. Yet another characteristic of these necropolises is that the burials were distributed by mixed microgroups, as can be read in Estacar de Robarinas, which is the underpinning of R. Peroni's interpretation that defines the *gens* before the extended family as a consanguine group comprised of hierarchised nuclear families.

The first signs of founding princely tombs are recorded in the late 6th century BC or the start of the next century, and while they were chamber tombs in Montesania, in northern Bastetania the staggered platform model was developed, on which a pillar stelae or freestanding sculpture was sometimes placed, like the horseman on tomb 18 in Els Villares in Hoya Gonzalo.

The early princely process in this zone in particular is related to the routes connecting Tartessos and the Mediterranean coast through Extremadura and La Mancha. After the crisis in the late 6th century BC, the wealth still circulated via the economic surge in the post-Tartessian area in Extremadura. However, in the late 5th century BC, with the fall of the aristocratic cells in Roano, La Mata and El Turuñuelo, there was a kind of contraction of the wealthy *oppida* in Albacete, as noted by a certain impoverishment which Blázquez found at the necropolis in Villares and the disappearance of sites like Quéjola.

One of the most important burials of the founding prince, at the very start of the 5th century BC, is the turiform monument in Pozo Moro (Fig. 10), a rich individual male tomb, which is compounded by its status as a *heroön*, as legible in its reliefs on the myth of a hero who descended to the underworld and passed difficult trials, including the theft of the tree of life, who ended up practising hierogamy with the goddess. The tower in Pozo Moro fell down not long after being built; however, as García-Cardiel notes, it remained as a memorial amidst the ruins while people continued to be buried around it, not in an extensive number of tombs, although they were continuous until the Roman era. The geographic location of the monument marked the frontier between the territory of the *oppidum* of Saltigi and Illunum. A similar yet different purpose can be seen in the next century, in the early 4th century BC, with the *heroön* in El Pajarillo, in southern Oretania (Fig. 11). This is a cenotaph located at the source of the Jandulilla River, where the territory of the *oppidum* of Itiraka ended, which fed into the Guadalquivir River 30 km further north. The monument was also a tower, protected at its entrance by two lions, with a sculptural group at the peak showing a hero between two griffons in a duel with a wolf, near which a nude youth is waiting for his salvation upon the death of the animal. At the corner of the tower, the monument used to have a battery of storage rooms where the products that arrived from Baria via Acci were kept. The opening of this route through southern Bastetania, as well as the classic route along the lower Guadiana from Baria to Castulo via Toya, also created in this same period, which opened to the north of Saltus Castulonensis via Despeñaperros and Via Herculea which came from Libisosa, led it to become the centre of the southern Iberian economic system, which converged in Castulo since the 5th century BC.

The monument in Cerrillo Blanco is also a *heroön* from the mid-5th century BC, although this one is unrelated to the opening of new routes; it is important not only because it is the largest known Iberian sculptural group but also because it shows the paradigm of the image of a gentile lineage. We believe that perhaps it was also a tower showing the ages in the heroic life, as Euphronios painted it on the François krater:

the formative childhood, the zoomachies of initiation, the duels between peers and marriage with the support of the ancestors and the goddess (Fig. 12). With the interpretation of this group of sculptures, it is also important to add that for the first time the image of an Iberian lady appears, that is, the new role of the aristocratic lady in the nuclear gentilic society through recognition of the role of marriage as a source of pacts and the foundation of the survival of the lineage. It is normal that hypostasis would be formalised during this stage, which blurs the boundaries between the goddess and the princess and leads the iconography of hierogamy to be forgotten.

The expansion of the *oppida* and the construction of states (4th-3rd centuries BC)

The process experienced by the *oppida* and their lineages can clearly be broken down into three periods. The first is the aforementioned nucleation in the *oppida*, which started in the earliest cases in the 7th century BC and consolidated in the mid-5th century BC. The second period corresponds to the colonisation of the nuclear *oppida* in southern Oretania, which were laid out in a linear fashion following the main rivers. In the early 4th century BC, the expansion along the secondary tributaries, until then unpopulated, began with the formula of the *pagi*. The models consisted in the nuclear *oppidum* colonising the watercourse and building a sacred space there. Iltiraka founded the *heroön* of El Pajarillo at the source of the Jandullilla River and Castulo the cave sanctuary of Collado de los Jardines on the upper stretch of the Guarrizas River. The intervention consolidated the new territory with the founding of secondary *oppida* like Loma del Perro in the former and Giribaile in the latter. Here Montesania is excluded because there the *pagi* were able to be active as early as the 6th century BC, as seen with the frontier of Salado in Arjona.

The third and last phase characterises the political expansion of the *oppida* and is documented in southern Bastetania, where in the 4th-3rd centuries BC fortified settlements were founded on the boundaries between *oppida*, sometimes for

the purposes of control (Cerro del Almendro in Huéscar and Angosturas on the Gor River) and other times for economic purposes (Cardal de Ferreira). Certainly, as A. Adroher notes, it would be logical that this was a response planned by the upper political structure, given the large distances between *oppida*. The process is clearer in southern Oretania, where based on the distribution of bronze votive offerings, A. Ruiz and C. Rueda have been able to reconstruct the political territory forged by Castulo in the 3rd century BC based on a network of territorial sanctuaries as the foundation of a new political identity that no longer depended on natural units like *pagi* (Fig. 13). This seems to be the purpose of the main cave sanctuaries in Collado de los Jardines and Castellar, and the secondary sanctuaries like Haza del Rayo in a passage in Loma in Úbeda. This adjustment dovetails with the crisis in the nuclear gentilic lineages, which becomes clear via the abandonment of necropolises like Castulo and Baza, as well as *oppida* like Puente Tablas and *heroa* like El Pajarillo, although they must have continued in Tutugi, Pozo Moro and Las Atalayuelas. In reality, this led to the hierarchisation of the gentilic lineages and their "houses", which were now more visible, to develop territorial political structures which, though weak, as shown in Culchas, gave rise to the first states. In this context, gentilic clientelism did not disappear, but new proto-citizen social classes emerged which became visible in cases like offerings, which facilitated a direct relationship between the deity and the offeror without aristocratic mediation.

The return of the local princes (2nd-1st century BC)

The Second Punic War and the definitive Roman conquest affected all the territories, but southern Oretania captured Rome's attention because roadways like the Via Herculea ran through its territories, and it had extraordinary metal wealth and strong ties with the Barcids. In fact, the two Scipios died in this zone in 211 BC, and much of the final sequence in the war took place here between 208 and 206 BC: the Battle of Baecula, the capture of Orongis, the siege and destruction of Ilturgi and the surrender of Castulo. The short-term effects are visible in all the territories, but there are signs of more planned

interventions as well. We have found that a twofold repressive model was used. In Salado in Arjona the *pagus* was beheaded and Cerro de Villargordo, its capital, was depopulated, and in the Realm of Castulo the large *oppida*, Giribaile and Turruñuelos, were abandoned, such that the political territory was dismantled without destroying the capital.

The consequence of Rome's policy was to strengthen the local aristocracies, and their lineages were revived at the expanse of the previous territorial structures. This can be noted in the resurgence of gentilic necropolises, this time without widespread weapons, as found in the Piquía necropolis in Arjona. Its funerary landscape, dated in the 1st century BC, was presided over at one end by a chamber tomb with a cart. It was a re-founder prince who wrote his name and patronymic on a lead lid in southern Iberian. His grave goods joined the discourses of the founders and the gentilic aristocracies and joined the abundance of *keimelia* objects like weapons and a set of Attic kraters from the early 4th century BC with the deification of Heracles by the painter from Oenomaus (Fig. 14). They were objects from their ancestors, most likely from the depopulated *oppidum* of Cerro de Villargordo. This material was joined by objects which denoted the emulation of Roman power: a glass vessel, a Dressel amphora which from the tomb captured the libations with wine and especially the impedimenta with the *gladius* and the *lorica amata* which he wore in death.

The other case that furthers our knowledge of the discourse of these re-founder princes is the exceptional find, in what is likely a gentilic chapel in Libisosa, as proposed by H. and J. Uroz, of an artistic vessel which depicted a goddess with her breasts marked and a long gown half-opened (Fig. 15). Before her a small, nude male figure with his back turned sitting on a footstool embraces the nudity of the divine figure, such that the scene not only describes an epiphany but also shows a hierogamy, likely after a heroic lupomachy, as the animal's head is depicted at the base of the vessel. In this late phase, the goal was not only to politically revive the dormant lineages but also to get the aristocratic mythology to accompany the new local power. However, the new princes paid their taxes to Rome.

Deciphering enigmas

David Asensio University of Barcelona / Autonomous University of Barcelona/ MónlberRocs SL, **Núria Molist** Head of the Olèrdola office and curator of the Iberian collection at the Museu d'Arqueologia de Catalunya - Barcelona, **Gabriel de Prado** Head of the Museu d'Arqueologia de Catalunya in Ullastret, **Carme Rovira** Coordinator of exhibitions at the Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Exhibition curators

The life of our ancestors is an enigmatic yet attractive world. Despite knowing that we will never be able to grasp every aspect of certain cultures, we are sometimes surprised to see how similar we are in some respects, while in others we will probably never be able to understand them. Archaeology and history are bringing us ever closer to these extinct civilisations that advance in proportion to new challenges thanks to new technologies and new approaches.

The different sections that make up the exhibition display the knowledge on the Iberians that we have today, thanks to archaeology. Knowledge that has been uncovered after the excavation of hundreds of sites for more than a century and the classification and analysis of the structures and material remains that allow us to delve into the society, culture, economy, or beliefs of this protohistoric Mediterranean civilisation.

Progress has been particularly spectacular in recent years, given that as well as the data set, we must take into account the combination of bioarchaeological and chemical analyses and new approaches to the intervention methodology and the conceptualisation of research. We know more about the Iberians, for sure, but far from closing chapters, new ones open up to us.

The goal of posing six enigmas related to the Iberians in the exhibition is two-fold. The first is to reveal the aspects that to a greater or lesser extent are little known to us, for which we have more questions than answers. The other, as specialists in different sciences who are working to resolve these questions, aims to show the state of the issue and recent advances.

And this is where scientific research brings together both archaeologists and specialists in disciplines such as palaeoanthropology and genetics, epigraphy and linguistics, iconography and ancient artefacts, subsoil geophysical surveys, etc., in order to discover the enigmas posed in greater depth.

Needless to say, they are not the only ones, but a selection. Although they are included in the exhibition storyline, some topics have been left out that deserve greater attention, such as trade between the Iberian peoples themselves, the content and distribution of Iberian amphorae, diet, etc. As for trade, typological classification, and archaeometric analyses to locate places of production are making it possible to identify a more intense exchange than previously thought. In the same vein, and complementing this research on economic exchange, as well as on production and the economy in general, we have the chemical analyses of organic remains attached to the walls of amphorae and other vessels. The data on these characteristic containers which are present in most excavations provide information on their contents. Finally, archaeobotany and archaeozoology bring us closer to diet, the exploitation of forest and animal resources, but, unfortunately, the information that the analyses of different isotopes would provide on diet and population movements that we can extract from dentition is limited by the scarce human remains available, an issue included in one of the enigmas.

Of the six enigmas selected, the first raises the question of the origin of the Iberian populations. Initial hypotheses, one hundred years ago, defined the Iberians as a migration of North African peoples settled in the eastern Mediterranean who displaced the previous settlers. After abandoning this Africanist theory, two lines of research debate the development of Iberian society, both based on the consideration that the Iberians are indigenous to the peninsula. The divergence lies in the genesis of evolution, driven by contact with colonising Mediterranean civilisations, in the form of cultural colonisation, or internal evolution. Beyond this debate, today, paleogenetic analyses, through individual DNA, make it possible to obtain contrasting information about

the origins and movements of civilisations. But this is a dead end for the Iberians: the scarce genetic material from which samples are extracted, as we have mentioned above.

A radically different problem is posed by the second enigma about the Iberian language. Although the Iberians left written documents behind —scarce, short, and in different media— we cannot translate them, although we can read them. While the signary of the three different writing systems has been practically completely deciphered, the meaning of the texts is, for now, a difficult question to answer, despite the progress of linguists in the analysis of the structure of the texts and their description.

Part of the Iberian inscriptions probably had a religious meaning, related to an offering or plea to a deity or to the person who made it. To this day, religion, cosmogony, and iconographic representations related to gods and goddesses, and especially to passing into the afterlife are still quite unknown. One of the ways to reach the complex spirituality of the Iberian people through their material representations, sanctuaries, temples, and places of worship is through the references to contemporary Mediterranean religions chronologically, from which the Iberians adopted and adapted elements and meanings.

The ritual aspects surrounding death are another enigma. The Iberians cremated the dead and the remains were deposited in an urn, which was then buried either in a simple hole or in a more complex structure, depending on social position. Archaeological evidence, however, shows us a different funerary reality from the 4th century BC onwards: only the burned remains of elite citizens had the right to be deposited in the necropolises, especially in Catalonia. What happened to the remains of the rest of the population? Why are some newborn babies buried under the floors in houses? Which is the explanation for why young and adult individuals were literally thrown inside silos, without any form of ritual? We hope that anthropological and biological analyses of this abnormally buried population will reveal some of these mysteries to us.

Contrasting the scarce and confusing toponymic data of written sources and the name of a coin-issuing entity with the identification of large urban settlements is one of the issues that has caused rivers of ink to flow between Iberians specialists. Only the location of new cities and their in-depth study, together with the appearance of new dies or the study on the concentration and distribution of coins, will make it possible to name unknown cities.

The last enigma is, without a doubt, the most well-known in general terms: the route followed by Hannibal's Punic army — elephants included— when he crossed Catalonia on his way to Rome. The puzzle is unresolved, but we are much closer to doing so thanks to research focused on locating Punic and Roman military camps erected during the Second Punic War. Geophysical prospecting, the study of armaments, and numismatics associated with these camps are the way forward.

In the following articles, the reader will be able to delve into the enigmas posed, guided by the best specialists in these different fields of knowledge on the Iberian world.

Paleobiology. Genomics of peninsular populations during the Iberian period

Carles Lalueza-Fox

Institute of Evolutionary Biology (CSIC-Universitat Pompeu Fabra)

The history of the Iberian Peninsula

To understand what the Iberians —the inhabitants of the Mediterranean coast before the arrival of the Romans— were like from a genetic point of view, we must study the ancestry of the Iberian populations with a broader time and geographical perspective. We currently have access to molecular biology technologies that allow us to obtain massive genomic data —in some cases entire genomes— from all kinds of human samples from the past; and, we have more than a thousand such samples from the Iberian Peninsula in the last 8,000 years. Like in the rest of the European continent, there are three major components of genomic ancestry that overlap: Mesolithic hunter-gatherers, farmers from Anatolia during the Neolithic and steppe nomads from Central Asia that entered Eastern Europe about 5,000 years ago. The different proportions of these three components (the first, for example, is mainly in Scandinavia, the second is in the Mediterranean region and the third in northern and central Europe) explain much of the genetic —and even also physical— differences which are observed in today's Europeans.

The study of genetic markers that are transmitted through a single parent (so-called mitochondrial DNA is transmitted only maternally, and the Y chromosome is transmitted only from fathers to sons), as well as the proportion of each ancestry in the sexual chromosomes compared to the rest of the chromosomes, also informs us whether these migrations have been sexually biased.

This is the case of the last migration, which has a strong impact on the Iberian populations of the Bronze Age and which substantially transforms the previous genetic landscape that had remained unchanged for several millennia. Over a period of about four hundred years, between about 4,400 and about 4,000 years ago, we observe the arrival of steppe ancestry and how it coexists with individuals who still have the typical Iberian Copper Age ancestry (that is, with only the two previous components, hunter-gatherers and the first farmers). This does not mean that nomads arrive on horseback, as was the case hundreds of years earlier in Eastern Europe; these nomads have mixed with European populations and caused great movements from central Europe to its western edges, such as the Iberian Peninsula and the British Isles; but they are no longer the same, though their ancestry is easily discernible because it is very different from that which existed previously on our continent (we may say that the people who arrived included these nomads among their ancestors). Finally, after this contact period, all Iberian samples, to date, already include this steppe component, in proportions of around 30% of our genomes. Obviously, and due to mixing with local people who do not have it, the initial component, which was higher, is diluted by almost half during the contact period.

But what is more striking is that this arrival of newcomers has a strong sexual bias: steppe nomads carry a paternal chromosome of a lineage (the so-called R1b) that is absent in the late Neolithic on the continent; at the end of the Iberian contact process, all the Neolithic paternal chromosomes have disappeared and all the resulting men have the R1b lineage (the sample available for this period already includes more than one hundred individuals and there is a similar unpublished amount). In contrast, no variation in the composition of Iberian mitochondrial lineages is observed. We come to the conclusion that this is basically a male migration that is somehow imposed on the Iberian population so that local men stop having offspring. It is a different process from that observed in the British Isles, where the local population literally disappears with the arrival of steppe ancestry. We do not know how this change is socially structured, since it does not seem very visible when it comes to archaeology; but there is no need to resort to widespread violence — although there

certainly was some violence, as can be observed in many Central European sites. A strong social structure, with an elite that has access to more resources for several generations and therefore leaves more offspring, can cause the genetic change observed for 400 years, and which we can estimate at about 40% of the previous genomic component (and, apparently, 100% of the male component). We even have a double burial, at the Castillejo del Bonete site, in Ciudad Real, which dates from the first moment of contact, which illustrates the reality of this period: the man has steppe ancestry and the woman — who through chemical analysis we know came from the coast, at least 200 kilometres away — does not.

An indirect consequence of the great genetic change of the European Bronze Age is that it may be associated with the expansion of Indo-European languages. Although a popular hypothesis among geneticists and some archaeologists connected it to the expansion of agriculture, the finding of a major subsequent genetic change — in some cases, like in the British Isles, almost total, as we have seen — makes this period the most likely time frame. The fact that words associated with the horse — whose domestication is attributed to the Yamnaya steppe tribe —, such as those referring to cart axle or bridles, are common in Indo-European languages would confirm this hypothesis. But then, in the case of the Iberian Peninsula and its paleolanguages, we find another difficulty: how can it be that before the arrival of the Romans there were non-Indo-European languages spoken in the Iberian region, and even perhaps an earlier form of Basque in the Basque Country region? This unique scenario in Europe draws a complexity in the relationship between language and genetics that we do not yet understand. We can speculate that genetic change is a necessary condition, but not enough for linguistic change.

The Iron Age and the Iberians

The paleogenetic landscape in the north and east of the Iberian Peninsula becomes more complicated during the Iron Age, for a cultural reason also from Central Europe called the Urnfield

culture, which involves the cremation of the dead. This means that we have few skeletal samples from the Iberian period, because fire destroys the genetic material and we have no direct information about what those populations were like. This is an unfortunate custom for us geneticists. However, we do have some data that correspond to individuals who died alone — in caves or mines in the mountains, or hung among the ruins of a destroyed village —, to infants — who under the age of three did not receive the same treatment as adults and were often buried under the houses— and individuals who were executed and whose skulls were displayed as trophies in public places, often with long nails through them. This last ritual, of Celtic origin, is also documented in the south of Gaul, where classic artefacts and contemporary iconography are available. It seems that after being displayed for some time, perhaps years, the remains ended up falling into the street, given general indifference, and were discarded with rubble like abandoned silos in the same village. We currently have analysed 15 individuals from the Iberian area, two from the Tartessian area and three from a Celtiberian village, all dating from the last millennium before the Common Era. At least five of the Iberian remains come from skulls with nails from Ullastret and the village of Ca n'Oliver de Cerdanyola; a common feature among all of them is that they are male individuals (when we obtain genomic data we can know the genetic sex of the individual), which was certainly expected in a warlike and hierarchical society such as the Iberians. These individuals show that the steppe ancestry, prevalent in Central Europe, is doubled in the Iberian populations of the Iron Age, which indicates that people from outside continue to arrive. In absolute terms, it is higher in the Celtiberians —who speak Celtic, that is, Indo-European languages— than in the Iberians; it is also higher in the few Tartessians on whom we have data, which might suggest that Tartessian —a language not yet deciphered— could also be Indo-European. Clearly, though, it is a period on which we need more data to be able to understand the genetic changes that characterise it in depth, as well as the aforementioned and surprising existence of non-Indo-European paleolanguages. We must remember that we have written evidence of these languages a few hundred years before the arrival of the Romans and that the great genetic change of the

Bronze Age takes place about 1,500 years before. Despite the temptation to consider any non-Indo-European language as very old and local, we must not underestimate the possibility of them entering the Peninsula from the other side of the Pyrenees, associated with the changes we see occurring during the Iron Age, both archaeological and genetic. To have a broader context for interpretation, we need to generate data on the Iron Age from all over Europe, which we do not currently have access to.

After the Iberians

The ancestry of the Iberian Peninsula populations continues its transformation a few hundred years before the Common Era. In fact, where the Iberians are best preserved is in current Basque individuals, who have a genomic composition very similar to that which existed on the Peninsula about 3,000 years ago, probably due to a certain isolation of later influences, both from North Africa as well as from the central and eastern Mediterranean.

Foreign influences introduce a North African component with the Punic colonisation (and perhaps even earlier), which is more discernible in the populations in the south-east of the Peninsula. In some Punic hypogea in ancient Baria, for example, we find individuals who have full North African ancestry, along with others such as the Iberian ancestry of the Iron Age. We also find individuals with Greek ancestry in the necropolises of Empúries, which, moreover, seem to persist for hundreds of years —this would indicate a certain segregation of the local population. Finding other individuals with ancestry typical of the Italian peninsula and others that are indistinguishable from the previous Iberians makes up a truly cosmopolitan image of this city of L'Empordà that, in all probability, will be repeated in the great Roman cities.

The analysis of later remains shapes the transformation of the peninsula substrate during the Roman Empire and confirms the cosmopolitanism observed in Empúries. Subsequent barbarian migrations will introduce a new component from northern, eastern and central Europe, and the Islamic invasion will bring a

new North-African component that, although in the majority for a few centuries, will almost be eradicated during the Reconquest with the expulsion of Muslims and perhaps with recent migrations from the French side.

Future studies

Without a doubt, the Iberian period is the most complicated to understand and the one that imposes the most limitations on paleogenetic studies —due to the tradition of incinerations—, both in the Iberian Peninsula and in the whole of the European continent. Some tests have shown that genetic material can be recovered from petrous regions of the skull temporal bone from partially burned skeletal remains, but this does not appear to be enough to significantly increase the number of samples. This makes it not only difficult to find out possible internal migrations and regional-type episodes that are below global ancestral changes, but also some approximations that can be made in all other archaeological contexts —such as determining the kinship relationships and the disposition of relatives within the same necropolis— are very difficult to carry out in this period.

For this reason, on the one hand and within the technical possibilities, we must increase the number of samples that can be analysed, if necessary, by incorporating them one by one from different sites, and, on the other, increase the integration of the different disciplines that study the past. Only through a multidisciplinary approach, with the active collaboration of archaeologists, geneticists and even linguists, will it be possible to advance in the understanding of the changes and genetic affinities of the population substrate of the Iberian period.

Theories on the Iberian language

Joan Ferrer i Jané

LITTERA Grup (Universitat de Barcelona)

The Iberian language is one of the languages spoken in the Iberian Peninsula before the Roman conquest that disappeared due to Romanisation. Iberian inscriptions are documented along the Mediterranean coast, from Murcia to Narbonne, throughout the Valencian Community and Catalonia. Inland, they reach Albacete, along the Ebro valley up to Zaragoza, and along the Guadalquivir, up to Jaén. Boundaries with neighbouring languages are unclear, with overlaps and areas without enough data, but to the north it limits with Gaulish; along the Ebro, with Celtiberian; along the Guadalquivir, with Turdetan, and along the Pyrenees and the west, with Basque.

Although it had been suggested that in some Iberian territories, such as present-day Catalonia, the vernacular language was not Iberian, where it would act only as the language of commerce, more recent research confirms that its behaviour is compatible as a vernacular language in all territories, as it permeates all areas of use, not only commercial but also personal use, including religious inscriptions and even the impact on toponymy presents a regular distribution across the entire territory. In addition, no language other than Iberian is detected in this territory.

The main source of knowledge on this language are the more than 2,200 inscriptions that have been found on different supports: ceramic household crockery, amphorae, silver and bronze coins, stone stelae, rock inscriptions, lead sheets, spindle whorls, etc. The vast majority of inscriptions use north-eastern writing, which has three variants: standard dual, typical of older inscriptions, of the 5th-3rd centuries BC; extended dual, from the surroundings of Llíria in ancient chronology, and non-dual, typical of the most modern times, from the 2nd-1st centuries BC. The first two are called dual because they add a mark to some signs to represent two close phonetic values. In

addition, we know of one hundred inscriptions in south-eastern and Greco-Iberian writing.

Regarding the origin of Iberian writing, it is unanimously accepted that Palaeohispanic writings have a common ancestor, which would be responsible both for the fact that the global set of signs is very similar, and for the coexistence of alphabetic and syllabic signs in all writings. The other point of consensus is that, ultimately, this original Palaeohispanic writing would come from Phoenician writing. Even though traditional models derive north-eastern Iberian writing from the south-eastern Iberian writing, the latest research places these writings in genealogical branches with different ancestors who finally derive from the original Palaeohispanic writing. The common ancestor would probably also explain that dual scriptures exist in both north-eastern and southern families.

Iberian inscriptions can be transcribed, given that the value of the signs is known, but they cannot be translated, since we do not have any language close enough to allow us to figure out the meaning of their words. Nevertheless, with the internal analysis of the inscriptions, by identifying repetitive patterns, and with the support of contemporary epigraphic parallel texts, one can come to understand the meaning of shorter inscriptions. Thus, thanks to Latin parallels and its two-member structure, many anthroponyms can be identified: **tigir-sakař**, **sakař-iskeř**, **iskeř-adin**, etc. Many place names are known thanks to coins and ancient sources artefacts: **ildirřa**, **baitolo**, **bařkeno**, **tařako**, **sigafa**, **ilduro**, etc. Following anthroponyms and toponyms, morphemes that act as case marks can also be identified: genitive (**ar/ en**), dative (**e/ er**) and perhaps locative (**ku**). We could even have identified the indefinite article (**ban**), the pronoun of the first person singular (**mi/ nai**) or the ergative mark, which would indicate the agent of the action (**te**).

We also identify some nouns that are almost always repeated on the same object and could represent it: **baikar** on small cups, **eřiar** on little jars, **kařtaum** on spindle whorls, **seltar** on tombs, **řalir** on silver coins, etc. It is accepted that the items **ildirř** and **ildur**, which are part of place names and anthroponyms, are

related to the concept of 'city'. We have even identified some Iberian abecedaries and their characteristic initial sequence **kutukirřbitatiko**, which leads us to believe that the element **kutur**, frequent in rock inscriptions and lead plaques, belongs to the semantic field of writing.

Some verbal forms are also identified by featuring variability (**eřoke**) and are widely used in lead sheets. And we probably know the equivalent of the Latin *fecit* (**egiar**), typical of production brands. Thanks to a bilingual inscription from Tarragona it is considered plausible that **aře take** is the equivalent of the Latin *hic situs/a est*. The equivalent of the Latin *filius* (**eban**) could also have been identified, although it could also be the Latin equivalent of *coeravit*. Some of the longer texts, probably letters, are often headed by the greeting formula **neitin iunřtir**.

Until recently, the Iberian pantheon was almost empty, since ancient sources only mention *Neton*, probably **neitin**, and the Latin votive inscriptions had only transmitted three to us: *Sertundo*, *Betatun* and *Salaeco*, but the situation has changed recently, given that, from the rock votive inscriptions, many new deities can be proposed.

The main feature that allows us to identify deities in rock inscriptions is their high frequency of appearance, since, given that the set of names of divinities is much smaller than the set of personal names, the tendency for the first to be repeated should be much higher and, therefore, in a votive context the most repeated elements should almost exclusively be deities. Additionally, deities and people have a different syntactic role and should therefore be accompanied by differentiated case marks. This is also verified, as the most repeated elements combine with the same morphemes, especially **e** and **er**, for which we already suspected that they would be the mark of the dative. It also seems that some of the best candidates for divinity bear some formal similarity by ending with **al**: **urdal**, **tikanal** and **okal**. However, there are others that do not have this ending, such as **balkar**, **garde**, **artiunan**, **teleuř**, **řauř** and **egereřoř**. Particularly noteworthy are **urdal** —which is

documented in Ger (Cerdanya) and nine times in the shelter of Tarragón (Valencia), which is plausibly related to the Basque zoomorphic deity *Urde* (Wild boar)— and **balkar**, which is documented in La Tor de Querol and Er (Cerdanya), L'Esquerda and Sant Martí de Centelles (Osona) and El Cogul (Les Garrigues), for which it has been proposed to be, the Iberian version of the Phoenician *Melqart*.

One of the best advances in the study of the Iberian language in recent years is the identification by Eduardo Orduña of the numeral system. The Iberian numerals have clear correspondences with Basque numerals, combine with each other in a similar way to how numerals do and appear in contexts conducive to acting as numerals. In addition, the value marks of coins allow us to consider the hypothesis of half (**erder**) and unit (**ban**) values as confirmed, since they appear on coins of the same value: **et(a)-erder** on halves and **eta-ban** on units. This hypothesis suggests that the following elements have to be identified as numerals: **erder** (1/2 - *erdi*), **ban** (1 - *bat*), **bi** or **bin** (2 - *bi*), **irur** (3 - *hirur*), **laur** (4 - *lau* or *laur*), **bors** or **borste** (5 - *bortz* or *bost*), **sei** (6 - *sei*), **sisbi** (7 - *zazpi*), **sorse** (8 - *zortzi*), **abaí** (10 - *hamar*) and **oíkei** (20 - *hogei*). The only atomic numeral without a clear Iberian equivalent would be 9, *bederatzi*.

Regarding combinatorial rules, the model proposes a system with two bases: **abaí**, with assumed value 10, and **oíkei**, with assumed value 20, which, by juxtaposition with the first and without a connecting particle, would form the new base corresponding to 30 — **oíkeiabaí**. To form the numerals from 11 to 39 the bases would be combined with the atoms that would represent the values from 1 to 9, also by juxtaposition of the atom after the bases, with the peculiarity of the optional presence of a connecting particle: **ge**. The elements that would fit into this model would be: **oíkeiabaíban** (31), **abaíkebi** and **barbin** (12), **oíkeirur** (23), **oíkeikelaur** (24), **abaígeborste** (15) and **abaísei** (16).

The Aquitanian personal names *Borsei* and *Laureia*, in the form of ordinal numerals, such as the Latin *Quintus*, suggest that some of the forms that in Iberian show the cardinal followed by

the morpheme **ei**, like **biei**, **baneia** or **sorsei**, could be forming the corresponding ordinal or perhaps the partitive. This would be the case of **sisbibeibabin**, which is the first in which two atoms, **sisbi** (7) and **bin** (2) combine with each other and could be a fraction (2/7). In addition, possible numerals appear in contexts where their interpretation as numerals acting as quantifiers of repeating elements that are related to the units identified in metrological expressions is plausible, such as **ota** (**o**), **kita** (**ki**) and **eta** (**e**); thus, we have **kiterder**, **kitarban** and **kiteibors** or **lakeibors** and **lakeisei**. Units **a**, **o**, **ki**, **e** and **be** often appear quantified by symbolic numerals that represent value or weight and form a probably duodecimal system.

Given the evidence of similarity between the Iberian and Basque numerals, two hypotheses have been raised: the loan and the genetic relationship, which I consider correct. The first is very unlikely, since the known cases of loan of the whole numeral system are sporadic and occur in very specific cases of domination of one culture over another for a long time, a circumstance that does not occur between Iberians and Basques. The second considers that the similarities between the Iberian numeral system and the Basque numeral system are caused by the fact that both languages share a common ancestor. However, protobasque specialists do not consider either of the above possible and believe it to be a casual similarity. In any case, even if the genetic relationship is true, it could be distant enough that it is not useful for translating texts.

As a final reflection, it should be noted that despite the apparent unity of the Iberian language, it is probably a dialectal continuum, with small variations in adjacent territories, which could become significant in the most separate dialects, and that in the north-west could come to connect with the dialectal continuum of the Basque-Aquitaine area.

The Iberian deities

Carmen Rueda Galán

Commissioned by Ramón y Cajal Programme (MICINN).
University Institute for Research in Iberian Archaeology,
Univesidad de Jaén

To analyse the personality of the Iberian deities we must start with their contextualisation within the wide range of manifestations and ritual systems that are documented in the heterogeneous geography of the Iberian societies. In the same way that one cannot speak of an Iberian religion as a rigid, closed and homogeneous structure, at present it remains difficult to establish an orderly and hierarchical Iberian pantheon. Through regional archaeological studies we are approaching specific deities, linked to local territories or even sanctuaries, in which sometimes unique features and iconographies are revealed, while in others generic or even shared aspects are appreciated, that evoke a common root, but with multiple local variants. To this we must add that the deity is not fixed or static, as their models vary, undergo changes, transformations, reminiscences... Exogenous, very Greek icons were also used, such as Aphrodite, Demeter, or Heracles; Phoenician-Punic icons, such as Astarte or Tanit or, more exceptionally, of Egyptian origin and widespread in the Phoenician field, such as the case of the god Bes, documented for example in Ullastret (Baix Empordà, Girona).

The presence of this type of "foreign deities", who come from other places, is not uncommon given that Iberian societies participated in the complex system of relations that was established in the Mediterranean during Antiquity. But this should not be understood as the direct incorporation of imported deities, the fruit of a theoretical influence of major cultures, but rather as assimilations endowed with original meanings. For example, from the 3rd century BC, the number of goddesses related to nature and the fertility of the earth, which are represented through the icon of peveters or incense burners assimilated with Demeter or Korah, increases. This type of female image was a model that spread widely, and was the subject of numerous assimilations of a local nature that we see in different areas of the southeast

or the Empúries area. Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona) is an interesting example where ritual and memory contexts have been documented, such as the so-called silos 101 and 28 studied by the team led by researcher Enriqueta Pons, linked to the presence of the image of Core/Persephone and Demeter, which highlights the relevance of the female deity of an agricultural nature. Also Ullastret, where the study of the temples of the sacred area of Puig de Sant Andreu has offered very suggestive iconographies, such as the polychrome terracotta that reinterpret Mediterranean icons such as the Gorgona (3rd century BC) and that allow us to approach different interpretations not exclusively related to divinity, but also to the memory and worship of ancestors (Fig. 1).

We can approach the Iberian deities from different perspectives and materials, insofar as the imprint of worship has a materiality from which it is possible to observe (more or less directly) aspects of the divine order. Thus, from the offerings or votive offerings deposited in the sanctuaries and places of worship, which were very numerous and of different types, we can intuit aspects related to the character of the deities (Fig. 2). We rarely know what they were called, as is the case of the Iberian theonym *Betatun*, preserved in a small votive deposited in the sanctuary of Atalayuelas, 1st century BC (Fuerte del Rey, Jaén), which alludes to the oracular and salutary character of a traditional deity that continues to retain its name at a time of strong religious transformations.

Furthermore, Iberian deities have a preferably aniconic character, that is to say, they are not represented in a systematic way. However, although they are scarce and ambiguous, we do have some images that become an important study route, while direct readings must be avoided in a path as imprecise and complicated as that which has to do with the representation of the immaterial. Proof of this is that sometimes the divine principle was represented through subtle symbols (a bird, a flower, a light, a column...), while in other instances we have more complex iconographies, which help to define aspects related to divine mythologies, which existed in Iberian religiousness. Despite these limitations, we note some processes of human representation

of the deities, which perhaps place them on a closer plane, as a resource of mediation during worship that coexisted without contradictions with other types of more schematic or symbolic manifestations. The variety of the divine image is particularly visible in the case of the female deity, who in the context of Iberian societies acquires a major role, although far from being understood in a generic and somewhat topical sense, as the Iberian Mother Goddess, since she responds to broad and differentiated variants. Thus, the domination of different planes of the world, by these female deities, is expressed in the diversity of patterns of local devotion that allude to the place they occupy in the worldview, in the celestial order, as well as in different areas of real and mythical nature. One of the most clearly identifiable and recurrently disseminated models is the deity associated with fertility and nature, which has examples that start from ancient times, as seen in the monument of Pozo Moro, 6th century BC (Chinchilla, Albacete). A model that, like the idea shown in the pebble mosaic of Cerro Gil, 4th century BC (Iniesta, Cuenca), highlights the fertile character of the goddess who, naked and head-on, puts her bare feet on the ground and causes the appearance of fertile nature. Other times, they are deities that are born inside the earth, that grow with strong roots and that acquire their full meaning in scenes of wild and fertile nature, as is expressed in some ceramics from Elche, 3rd-1st centuries BC (Alicante), as extensively analysed by the researcher Trinidad Tortosa (Fig. 3).

Control and harmony with nature is also expressed through the Mediterranean model of *Despotes* and/or *Potnia Theron*, which we find in numerous examples in multiple media (ceramic images, stone lines, or fibulae), some of a monumental nature, such as the exceptional specimen belonging to the sculptural ensemble of Cerrillo Blanco, 5th century BC (Porcuna, Jaén). An archetype that has a very geographically widespread male variant has exceptional samples such as those from the *oppidum* or fortified city of Turruñuelos (Úbeda-Villacarrillo, Jaén), the sanctuary of Cerro dels Santos (Montealegre del Castillo, Albacete), or Sagunto (Valencia), to name a few. Possibly it is a late variant of the hero-god with territorial connotations strongly linked to the aristocratic class (Fig. 4).

As a protector, in the scene known as *kourotrophos* (curotropic, nurse and infant), the Iberian goddess takes on various requests and rituals, without any contradictions. Some examples, such as the bronze image from the Gómez-Moreno collection, possibly from the sanctuary of Collado de los Jardines (Santa Elena, Jaén, 4th-3rd centuries BC?) or the *pinakion* (or terracotta plate) of La Serreta, 3rd century BC (Alcoy, Alicante), refer to the act of breastfeeding associated with deities of a territorial nature, who are represented as an icon of the transforming force of nature. An ideal that is collected in a similar way in the small alabaster sculpture from Tomb 20 of the Tútugi Necropolis (Galera, Granada). A piece dated from the 7th century BC and redeemed in a funeral context from the third quarter of the 5th century BC, which functioned as a libation vessel, insofar that the deity is represented with perforated breasts, through which the considered sacred liquid would flow, endowing the divine body with a transforming agency that becomes part of the ritual. A transforming agent, associated with aristocratic initiation rites, which can also be observed in the exceptional plastic vase from Libisosa, 2nd century BC (Lezuza, Albacete), as recently analysed by the researcher Héctor Uroz (Fig. 5).

Furthermore, Iberian eschatology or the set of beliefs that allude to the afterlife shows us multiple landscapes of the afterlife, through mythical stories and religious teachings in which the deity appears with functions connected to the underworld. It is very difficult to say that there is a funerary deity as such with specific features; however, we find examples of mediator goddesses in scenes such as the one collected by the Elche Children's Park, 5th century BC (Alicante), through an interpretation of the psychopomp goddess Tinnitus, accompanying the deceased to the afterlife. Also the deity as a receiver in symbols that summarise the principles of protection and prosperity, since death, as professor Ricardo Olmos has indicated in numerous occasions, is expressed through its opposite, that is, the transmission of life. For this reason, the animal and plant universe is splendid and, in this way, appears in funerary contexts through various iconographies, such as the so-called fish dishes, which become an important reference to the transmission of

Mediterranean beliefs through a very homogeneous symbolic code.

Documented in different contexts and spaces, such as Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona), Sant Miquel de Lliria (Valencia), Corral de Saus (Mogente, Valencia), or Hoya de Santa Ana (Chinchilla, Albacete), to name a few, they introduce us to a rich marine universe that could have meant, in a funeral reading, the metaphor of the transition to death, a reflection of the abundance that dominates the world of the afterlife, fostered by divinity. Precisely from Tivissa, a set of paters (3rd-2nd centuries BC) with various themes that take us to the funerary realm, through the fertile sea space, of heroic exaltation and symbols such as the wolf, a mediating animal that occupies the umbo or central medallion of two of these pieces, is particularly noteworthy. We highlight one in particular because it represents a narrative, which is difficult to interpret and which alludes to the realm of the funeral deity. In the story, told through fine strokes, the main character appears seated on a throne. Is this a god with a funerary character? In front of it is a figure who provides an offering in a gesture of submission and respect. Possibly the presence of animals, such as the wild boar, and mythical beings, such as the centaur that sits on the back of the throne, refer to this space beyond the grave. The scene is completed by a sacrifice performed by winged demons alluding to the funeral rite and a heroic hunt that can be understood as a simile of access to death, all carefully narrated in an object, the pater or libation vessel, used during the ritual of death (Fig. 6).

Related to this type of divine mythical narratives, a recent path of analysis is focusing on other forms of representation, linked to visual phenomena such as expressions of what is sacred. These visual experiences use heterogeneous formulas, but they have in common the involvement of astronomical phenomena, which highlight the important astral component of Iberian divinity. In some cases studied, the female deity is recreated through visual phenomena in which sunlight is actively and directly involved. This is the case of the sanctuary of La Puerta del Sol de Puente Tablas, mid-5th century — turn of the 4th century BC (Jaén), where the divine myth is narrated in a perfect scenography

framed in one of the city gates and associated with a complex worship building that integrates symbolic spaces with very specific meanings, such as several caves. The narration of the myth starts from the image of the divinity carved in stone, in a very abstract and faceless way, which is located outside the sanctuary, perfectly aligned to the east and in relation to the corridor of the door. At the dawn of the equinoxes the first rays of sun pass through the door and illuminate the line to pass, once the sun rises, penetrating one of the caves, generating a symbolic image of the divinity, a divine sign that slides until it disappears at the end of this space. The explanation of the narration of the myth linked to this sanctuary, which articulates the stone image with the cave and different elements and architectural areas, is complicated, although it seems to rebuild the sequence of a myth based on the sun-goddess relationship, all framed in a process of legitimization of aristocratic worship (Fig. 7a).

A similar example, in which architecture is integrated into the recreation of visual effects with clear cultural connotations, is found at Turó del Calvari, mid-6th century BC (Vilalba dels Ares, Terra Alta). This unique building, extensively analysed by the team coordinated by researcher Jordi Diloli, shows the involvement of exceptional mechanisms of representation and ritualisation, in this case linked to the summer solstice, understood in a process emergence of the local elite. Controlling certain divine symbols and signs could be incorporated, in this context, as a tool of legitimization.

A final case takes us to the sanctuary of La Cueva de la Lobera, 4th-3rd centuries BC (Castellar, Jaén) in another exceptional example in which visual phenomena take place, with a strong symbolic character, linked to the natural architecture of the cave and to female divinity. In this space a prodigy is promoted through which the last rays of sun, during the sunset of the equinoxes, simulate an image identifiable with the divinity, interpreted as an epiphany/hierophany or divine manifestation (Fig. 7b). In short, this confirms the use of scenic mechanisms linked to worship that also have an identity value in the context of the religious community. It is interesting to recognise its complexity and the need to continue research on Iberian deities, an area yet to be discovered.

The world of death: necropolises and child burials

Maria Carme Belarte

ICREA Research Professor
Catalan Institute of Classical Archaeology

The Iberian necropolises feature the cremation ritual, which continues a tradition that had begun and spread throughout the north-western Mediterranean in the late Bronze Age, around the year 1000 BC.

Information on the places where the cremation of the dead took place is quite scarce. We know that, once the cremation was over, some of the bone remains were deposited in the ossuary—a ceramic urn usually made on a potter's wheel—, although it could also be hand made. The urn with the bones, often along with various kinds of objects (forming the funerary offerings, was buried inside a grave. Among the offerings, from the 6th century BC, iron armour and personal bronze ornaments are particularly noteworthy; less often we find objects made with other materials (ceramics, glass paste, etc.).

The remains of fauna and tableware that accompany the urns in some necropolises suggest the celebration of libations (pouring liquid as an offering to a deity) or banquets in honor of the deceased, of which there are also iconographic representations, such as the reliefs of the monument of Pozo Moro. As for the characteristics of the tombs, there is a clear difference between the northern area of the Iberian culture—where they consist of a simple pit, occasionally bordered with stones, but without external elements—and the rest of the region, especially the south, where exterior architectural elements are common, sometimes including sculptures. The number of known necropolises is much lower than that of settlements, especially during the middle Iberian period (4th-3rd centuries BC). Therefore, probably not everyone had the right to be buried there, rather the ritual described was reserved for the elites.

Anthropological studies show that in the necropolises of the Late Bronze Age and the Early Iron Age, all age groups are represented, although children are always in the minority. In the Iberian period, however, we find mainly adults. Exceptionally, in sites such as La Serreta d'Alcoi, El Cigarralejo (Mula), or Los Castellones de Ceal (Hinojares), babies are buried along with the cremated remains of a young individual, perhaps the mother.

In contrast to the scarcity of children in Iberian necropolises, perinatal individuals (i.e., about to be born or who died during the first months of life) are indeed buried in settlements. This tradition predates the Iberian culture—as shown by the examples of Vincamet, in Fraga (1100-950 BC) or Vilars in Arbaca (8th century BC)—, is common in the Iberian period and remains in later periods.

As a general rule, children are buried under the floors, near the walls, often in the corners, sometimes connected to some building element, or coinciding with a refurbishment. The bodies are placed in simple pits, usually without special preparation. They are not usually accompanied by artefacts, with a few exceptions. Sometimes the individual is incomplete, which can be due to conservation problems or ritual aspects. The positions of the bodies vary, often with the legs bent, and perhaps wrapped in some material that has not been preserved. Occasionally, especially in sites in the Valencian Community, children are deposited in urns.

These deposits contrast with the funerary practices described for adults in various respects, especially in the treatment of bodies (burial vs. cremation) and the place where the remains are deposited (habitat vs. necropolis). There also seems to be a difference in the rituals that accompanied the burial (simple grave vs. urn with funerary offerings), although this last point is not so clear, as some children buried in settlements are deposited inside together with offerings.

This practice is not found in all settlements, nor in all the premises of a settlement. They may be concentrated in specific

constructions, especially in domestic spaces, but also in buildings that fulfil an economic or worship function.

There are many examples of child burials in a domestic context. Particularly noteworthy are the two nuclei of Ullastret (Puig de Sant Andreu and Illa d'en Reixac), Mas Castellar de Pontós, Turó de ca n'Oliver in Cerdanyola, Puig Castellar in Santa Coloma de Gramenet, Penya del Moro in Sant Just Desvern, Alorda Park in Calafell, Moleta del Remei in Alcanar, Puig de la Nau in Benicarló, Sant Josep in Vall d'Uixó, Castellet de Bernabé in Olocau, or El Molón de Camporrobles, among others.

Some of the specimens stand out for their peculiarities: preserved around one of the children buried in Illa d'en Reixac in Ullastret (4th century BC) are the remains of an urn; in Castellet de Bernabé (3rd century BC) several children are buried in graves and others in urns, some of them accompanied by objects (one with a bell) and faunal remains. In Mas Castellar, at the beginning of the 3rd century BC, a baby buried in a silo is associated with various archaeological materials (miniature vases, spindle whorl, metal objects and faunal remains, including four ovicaprine astragalus —bones used to play knucklebones—), together with the remains of a second child. Although it is unusual, this is not the only case —we know of another in Montlaurès, in Languedoc.

Among the burials performed in spaces of economic function, Olèrdola stands out, with several child burials in graves under the floors of a tannery/dyeing workshop and a space dedicated to metallurgy. In Coll del Moro de Gandesa child burials are documented in various areas, including a building for flax and linen treatment and an area devoted to wine production. Finally, the Roman-Republican site of Camp de les Lloses (Tona) contains several burials under floors of spaces dedicated to metallurgy, which indicates the continuity of this custom under Romanisation.

As for burials in places of worship, possibly the most significant are those documented in La Escudilla and Los Cabañiles (Zucaina), of the 6th-5th centuries BC. Child burials are

deposited inside urns, some with a single child, but most contain two or more. In some of the urns there are faunal remains that accompany the children and, more rarely, archaeological objects. Another example is the LL-1 section of the Puig de Sant Andreu in Ullastret (4th-3rd century BC), with several burials of children and ovicaprines in graves covered with stones and adobe, around a quadrangular base.

In other sites, child burials, deposited in simple graves and without artefacts, appear indistinctly in spaces of domestic, economic or cultural function, as is the case, among others, of Puig de la Nau de Benicarló (5th century BC). To all this we must add that in Iberian times (especially during the 4th-3rd centuries BC) it is common to bury faunal remains in settlements; this practice shares some characteristics with what we are describing: deposition of the remains inside graves, under the floors or connected to constructive elements, and is usually interpreted as a foundation ritual with the intention of obtaining the protection of the domestic space. The coexistence of both practices in some sites, such as Penya del Moro or Turó de ca n'Oliver (in the latter the bones of children and animals even appear in the same grave), has led us to believe in a possible relationship between them. This brings us to the discussion of possible interpretations around child burials in habitat context. The most common relates this practice to the absence of children in the necropolis and considers that there should be a minimum age to be entitled to be cremated and buried there, so that children who died before that age were buried within the settlement. This explanation, however, has some weaknesses, especially the fact that the number of documented child burials (which, as we have seen, do not appear in all settlements) does not appear to correspond to the infant mortality rate that should be assumed for the time. It also seems contrary to the fact that they appear concentrated in specific spaces, sometimes buildings that stand out by their category (residences of the elites) or function (craft spaces, buildings of worship).

Other researchers interpret this practice as the result of occasional child sacrifices. Infanticide is common in many societies and is well known in cultures contemporary to

the Iberians. Among the arguments used to defend this interpretation are the possible relationship with faunal deposits, which coexist in some sites and which has led to propose that slaughtered animals could be substitute victims for children; however, faunal deposits appear to be more concentrated in time and space than child burials, and do not always coexist in the same sites. Another argument is the relationship between the deposits and constructive elements or the coincidence with refurbishments, which could indicate a relationship between the burial of children and rituals of foundation or protection of houses. Finally, the fact that skeleton is sometimes incomplete has also been seen as the result of a possible sacrifice practice.

The concentration of child burials in specific spaces has also led to proposing a relationship with the elites, either because they were carried out in their residences (this is the case of Alorda Park, in Calafell, where the so-called “chief's house” included three child burials) or because they are related to economic spaces, controlled by these elites (like in Olèrdola). That is, it would be a practice associated with a specific group within the society. In this sense, it would be interesting to determine the possible kinship relationships between the children buried in the same building or site. In some cases (Ca n'Oliver, Olèrdola, La Escudilla or El Molón) anthropological studies confirm that some double burials of children were the same age, so they could be twins. DNA studies could provide valuable information on these issues, but they are still at early stages.

In short, in the current state of research there is no satisfactory interpretation for the entire scientific community, and the diversity of existing documentation suggests that we are facing a society of very complex beliefs, which perhaps carried out various practices for common purposes, most likely with the ultimate goal of protecting the settlement and the family, but also maintaining status.

The enigma of Iberian cities. Nameless cities

Oriol Olesti Vila

Department of Sciences of Antiquity and the Middle Ages
Universitat Autònoma de Barcelona

Did Iberian communities live in cities? Do we know them all? What were they called? Answering these questions is not easy, and before doing so we need to clarify some concepts. The term *city* comes from the Latin term *civitas*, equivalent to the Greek *polis* (and the term 'city-state'), and can sometimes lead to confusion: the *civitas* or *polis* was not a physical reality — a city centre —, but a political entity, a human community that had its own identity, its own system of self-government, which —usually— occupied a clearly defined geographical space. Most *civitates* or *poleis* of antiquity consisted of a capital centre, whose name mostly coincided with the name of the *civitas* itself (Athens was the capital of the Athenians), but this was not always the case: Sparta was the capital of the Lacedaemonians. If we take a look at the western Mediterranean, this pattern of coincidence is widely repeated, with examples such as *Massalia*, *Emporion*, *Rhode*, *Gadir*, and many others.

Within one *polis*, however, there could be more than one city centre. It was possible that there were several concentrated population centres, since if the volume of population was significant it could have been established in several centres, not only in the capital, although politically they constituted a single political community.

What happened with the Iberians? Following the traditional model of Mediterranean city-states, most Iberian political communities, described as *civitates* or *poleis* by Greco-Roman authors, represented the model of a political territory dependent on a capital. The name of this centre would result in the ethnonym (name of the town): *Ausa* belonged to the Ausetani, *Kese* to the Cessetani, *Bergium* to the Bergistani, etc.

In part, this fact is attested in the suffix *-(e)sken* which some Iberian monetary legends present, which must be understood as a plural genitive, indicative of origin. At the same time, however, many of these communities could have more than one city centre. In fact, Greco-Roman sources distinguish the *urbes*, or Iberian capitals, from the *oppida* or *castella*, smaller centres, although it is not always easy to distinguish them archaeologically.

We should also note that literary information concerning the Iberian peoples is quite scarce, and is largely dated to a late period, the moment these communities came into contact with Rome, or even later. The numismatic data are richer and first-hand, since they provide us with the names of towns or city centres where coins were minted (also written in Iberian writing), but, except in some cases at the end of the 3rd century BC (Iberian imitation drachmas), most date from an even more advanced period (2nd-1st centuries BC), when Rome had already reorganised much of the indigenous territories. There is also a cultural problem: Greco-Roman authors describe indigenous communities to us through their own categories, analysed from an external point of view. Even in some cases it seems that the same centre could have had two names, one indigenous and one Greco-Roman, as in the case of *Arse/Saguntum*, or *Kese/Tarraco*.

Finally, one final problem should be mentioned: the Iberian world was not static between the 6th and 1st centuries BC, so neither ethnic groups nor their capitals were immutable, and political changes could explain different power centres over time. The enigma of Iberian cities, therefore, is not easy to solve...

Archaeology

In recent years, archaeology has made it possible to identify the cultural (material), political and even territorial identity of many of these communities, including the main centres of power and population, which we could consider their "capitals", well distinguished from smaller centres (*oppida* or *castella*). We cannot doubt the urban and nuclear entity of

centres like Ullastret (whose ancient name we do not know), Burriac (probably *Ilduro*), Molí d'Espigol-Tornabous (perhaps *Atanagrum*), Castellet de Banyoles, and many others. Some occupied areas close to 10 ha (a size that was not excessive, but comparable to that of the Roman *Barcino*), while others exceeded 5 ha, with populations of more than one thousand inhabitants and with elements typical of advanced urbanism. This has led us to a paradoxical situation: we have defined several Iberian political communities, we have located their capitals, but we cannot always identify them with the centres named by the sources.

The list of "enigmatic" cities, therefore, can be long, but so is that of well-known centres, which allow us to document homologation with certainty in the world of city-states. This is the case of *Kese/Tarrakon*, the place name of a city centre located in Cessetani territory. The equivalence of the Iberian *Tarrakon* (city occupied by the Romans in 218 BC, documented in the *Tarakonsalir* drachma) with the Roman *Tarraco* poses no problem. An Iberian settlement has been located at the base of the hill of the old city, close to the coastline, and Titus Livy tells us how the *piscatores Tarraconensis* supported the Roman army. More complex is the case of *Kese/Kissis*, another place name documented in the sources of the time and that some locate in Vilar de Valls (6 ha), but that could also correspond to the centre in Masies de Sant Miquel (3.5 ha). From the 2nd century BC, coins were minted with the legend *Kese* among the Cessetani, possibly in *Tarraco* itself, which complicates the matter. What is certain is that the Cessetani *civitas* had several city centres within its territory, one possibly the capital (*Tarraco*), but also other secondary ones of quite considerable size. In fact, the recent case of "La Cella" (Salou), a settlement that controls the southern mouth of the Francolí, with a strong Punic influence, and whose name we do not know, reminds us that we know very little about any of these communities.

The case of the city of *Itirida*, a place name that in Roman times gave rise to *Ilerda*, Lleida, is also complex. Capital of the *Ilergetes*, a powerful *civitas* of the end of the 3rd century BC, which we would like to be able to place on the Turó de

la Seu Vella, under the medieval and modern fortifications. Unfortunately, it is not possible to confirm this archaeologically, although it would be very strange for the Roman city not to have originated in a very close, homonymous, pre-Roman city centre. In fact, the existence of drachmas with *Itirtar* or *Itirtasalir* legend documents its capital role. About 40 km to the east, we know an Ilergete site of urban entity, the Molí d'Espígol (Tornabous), which some identify with the centre of *Atanagrum*, mentioned in the sources and also looted during the Punic War. It could very well be, but for now it is just a proposal that will have to be confirmed. In any case, it seems clear that the Ilergetes had several centres of urban rank (*Oscá*, the monetary *Bolskan* should be included), with a still enigmatic capital.

As for the Indigetes, the ethnonym is documented both in the sources and especially in numismatics (*Untikesken* legend). The place name *Indika* is collected by a late 6th-century author, Stephanus of Byzantium, who consulted some classical Greek authors, such as Hecataeus. Archaeologically we have good proof: the double city of Ullastret (Puig de Sant Andreu-Illa d'en Reixac), with more than 10 ha of surface area, and a marked degree of Hellenisation. Supposing Ullastret was called *Indika* and that it was the capital of the Indigetes is feasible, but we must acknowledge that we have no epigraphic confirmation of this (and, in fact, the bronzes of *Untikesken* are subsequent to the abandonment of Ullastret). Archaeologically, however, we have no doubt: the presence of palace-houses, the size of the city centres, the peri-urban settlement, or the presence of an aristocratic necropolis undoubtedly correspond to a first-class Iberian capital.

Regarding the Laietani, the ethnonym appears in the sources, and the bronzes of *Laiesken*, literally "those of Laie", testify to its existence in the 2nd-1st centuries BC. However, we know Laietani centres with different names: *Ilduro* is the name of the currency that corresponds to the *oppidum* of Burriac, a centre of capital dimensions (about 8 ha), with a large peri-urban space and aristocratic necropolis. Its later transformation into *Iluro* (Mataró) can be explained by the phenomenon of resettlement typical of the Romanisation period. Other mints like *Baitolo*,

which will result in the Roman *Baetulo*, and *Lauro* (Puig del Castell de Samalús), show similar examples. So, where is *Laie*, if it ever existed? One possibility would be the *oppidum* which was in Montjuïc, facing the Llobregat estuary (in a similar position to *Tarraco* and the Francolí), but the existence of an Iberian drachma with the *Barkeno* legend, which will later be Romanised in the form of *Barcino*, makes us lean towards this second name. The importance of this centre, controlling on the one hand the plain of Barcelona (and also partly the estuary of the Besòs, axis of inland Laietania), and on the other the Llobregat (the great penetration route towards the centre of Catalonia), seems to confer Montjuïc-*Barkeno* a preeminent role, at least at a regional level. We know a sector on the southwest side, in the area of the Pont de l'Esparver-Magòria, with a large set of large silos, a cistern well, and a wall, all indications of the existence of an entity *oppidum* (badly damaged by modern building), linked to the port possibilities of the Llobregat. Other secondary Iberian centres present in the plain of Barcelona, such as at Turó de la Rovira, could be assembled around this main centre.

Anyway, we are far from knowing everything: recently, work on the Puig del Castell de Samalús (probably the monetary *Lauro*) has highlighted the existence of a very remarkable Laietani centre. A spectacular walled town of 4 ha in perimeter, with towers and bastions measuring 4 m on each side, had remained virtually unknown until a few years ago. It seems, then, that the capital *Laie* will have to wait...

Let's move on to the case of *Itirka/Hibera/Dertosa*. Literary sources mention *Hibera*, a city located on the right bank of the Ebro, near the mouth, which can be identified with the subsequent Roman *Dertosa*, although on the opposite bank. This seems to be proven by the Tortosa coin that mentions the municipality *Hibera Iulia Ilercavonia*. Recent archaeological findings in *Dertosa* help to validate this hypothesis, although the few remains of the Iberian period lead us back to a case similar to that of *Ilerda*. In any case, the Ilercavones appear clearly in the sources, and the presence of drachmas and Iberian assarii with the legend *Itirkesken* (those of *Itirka*) would reinforce the

existence of this homonymous capital. It is odd, however, that a centre like Castellet de Banyoles (Tivissa), with a surface area and entity comparable to first-order centres, is left out of this interpretation. At least for a while, we must believe that El Castellet —with first-order urbanism and worship elements, and an unknown ancient place name— had to play a capital role, perhaps for a limited period of time, which again leads us to the diachronic question. Capitals could have varied in time and even moved. Other Ilercavone centres mentioned in the sources, such as the still missing *Bisgargis* (also present in the *biskargi* drachma), again prove the existence of several city centres within one Iberian *civitas*.

The Sordones, however, show a clearer situation: already in the Hannibal episode two main centres are mentioned — *Illiberris* (Elna) and *Ruscino* (present-day Perpignan)—, two archaeological sites known to have given rise to Roman cities and which show an odd co-capitalism among the northernmost Iberians.

To finish, we should mention some cases inland. Of note is the case of the Ausetani, a people with a clear identity in terms of settlement patterns and material culture, whose sources explicitly mention the existence of a capital (unfortunately Livi does not indicate its name, but we can assume that it would be *Ausa*), centre where its prince *Amusic* resides. Also the Iberian *Ausesken* denarii confirm its existence, but it is no longer so easy to specify its location. The archaeological site of L'Esquerda de Roda de Ter seems to be the most viable proposal, both for the entity of the centre and for its central location within Ausetani territory, a centre that —as in so many other cases— would be abandoned at the time of the Roman foundation. The Roman city of *Ausa* (Vic) inherited its name and capital political role.

Sigarra (Prats del Rei) is also interesting, a Roman city mentioned in the sources and in the epigraphy, but originated in the *oppidum* which dominates the current people, and which must be identified with the silver *Sikara* coin, from the end of the 3rd century BC. It seems that in Iberian times the city would be

a second-order centre of the Lacetani, given that the Lacetani capital, which according to literary sources was a longer than wider settlement —and a real capital—, was conquered by Cato, and could correspond to the *oppida* of Cogulló or St. Miquel de Sorba, settlements whose ancient name is unknown to us.

An opposite case is that of *Bergium Castrum*, a small centre mentioned by the sources, which corresponds to the capital of the Berguistani, captured —and not destroyed— by Cato, and that could correspond to the current Berga, although this cannot be confirmed archaeologically. It would also be possible that some of the powerful Iberian sites in Berguedà or Solsonès were in fact the main centre of the Berguistani, a powerful people in literary sources and that we can hardly limit only to the current Berguedà area.

The list could be extended with other examples, such as Ceretani *Libya* attested by the epigraphy, which corresponds to the subsequent Roman city of *Iulia Libica* (current Llívia), but which in Iberian times is very poorly known in the archaeological field. Other Ceretani *oppida*, however, with an unknown ancient name, are well documented, and again show the diversity —and sometimes antagonism— of our historical information.

Finally, it seems that the identity of part of the Iberian cities, and their remarkable urban development, is beyond doubt. Unfortunately, their correspondence with place names preserved in ancient sources (both literary and numismatic) is not always conclusive enough. This also has a positive side: there are still many enigmas to be solved by new researchers!

Hannibal's route

Jaume Noguera Guillén

Associate Professor of Archaeology
Universitat de Barcelona

In the spring of 218 BC, Hannibal Barca, with an army of almost 100,000 soldiers, began his march from present-day Cartagena to Italy, crossing the current territory of Catalonia. Passing the Ebro river should come as no surprise, since the previous year he had besieged and conquered the city of Arse (Sagunto), and then allowed his troops to go home to rest, with the commitment to return the following year to begin the campaign. After smoothly crossing the Ebro river, probably thanks to previous agreements with the Ilergetes, Ausetani from Ebro and Ilercavones, he faced other Iberian towns in the north-east. Once defeated, he left a contingent of 10,000 soldiers and 1,000 horsemen under the command of Hanno, and crossed the Pyrenees in the direction of *Iliberris* (Elna, France) to continue on his way.

In the summer of 218 BC, a Roman army commanded by Gnaeus Cornelius Scipio landed in the Greek allied city of *Emporion* (Empúries) and, after recovering the coastal territory to the Ebro river, he went inland to face Hanno, near the Iberian city of *Cissis* or *Kissa*. The Carthaginian defeat was total, and resulted in the capture of Hanno and the king of the Ilergetes Indibilis, and the end of the ephemeral presence of the Carthaginian armies between the Ebro and the Pyrenees. In fact, Hannibal's brother, Hasdrubal Barca, had crossed the Ebro to help Hanno, but once he learnt of his defeat he turned on his tail, not without first passing through Kesse (Tarragona) and destroying part of the Roman fleet that Gnaeus had left anchored there.

In recent years, archaeological research has identified material remains of this Punic military presence in the Ebro and Segre valleys. These are concentrations of Carthaginian bronze coins, minted in the south of the Peninsula between

221 and 218 BC, always located in strategic places, where no constructive structures or any indication of previous or subsequent occupation have been identified, and which can only be interpreted as campaign military camps. For example, one of these sites is located next to the meander of the Ebro river, in Les Aixalelles (Ascó, Ribera d'Ebre), where 21 Spanish-Carthaginian bronze coins have been recovered, a *shekel* quarter and a bronze arrowhead with a side harpoon, of the Phoenician-Punic type. It is a river ford, where its course widens and becomes less deep, no doubt used by Hannibal's troops, and perhaps also by Hasdrubal's, to cross the Ebro in a northerly direction.

Archaeological evidence of Carthaginian military presence between the Ebro and the Pyrenees only confirms what the written sources tell us, mainly Polybius and Titus Livius. It also seems that their brevity, of only a few months, did not allow them to raise stable settlements, built of stone, or durable fortifications.

As is well known, the protagonists of the Second Punic War in the history narrated by the authors of antiquity are almost always the Romans and, to a lesser extent, the Carthaginians—since only Roman written sources have been preserved—, while indigenous peoples are mere secondary actors. Therefore, we want to dedicate this enigma to analysing the impact of this war on the Iberian societies of the north-east of the Peninsula, and thus make them leading characters of their own history.

It is clear that the Second Punic War had a huge impact on indigenous settlements. But now we will not refer to the multiple pieces of evidence of violent destruction and sudden abandonments, but to a series of novelties and transformations, always dated to the end of the 3rd century BC, in the Iberian urbanism and defensive systems. We believe that due to the importance and significance of these constructions, and the time and cost required to carry them out, they cannot be considered solely as new buildings or restorations carried out throughout the war on the Peninsula, between 218 and 206 BC,

but were planned and executed years before. Obviously these changes must respond to the possibility of a war coming to the Iberian territory in the north-east, and this threat in the last third of the 3rd century BC could only come from the south at the hands of Carthaginian imperialism.

Thus, we should remember that in 237 BC a Punic army commanded by Hamilcar Barca landed in the ancient Phoenician colony of *Gadir*. In just nine years, with a very aggressive war policy, Hamilcar defeated the Turdetani and conquered the territory of eastern Andalusia. He then continues his expansion to the headwaters of the Guadalquivir River, but in 228 BC he is defeated and killed by the Oretani. His son-in-law Hasdrubal replaced him and continued Halmicar's project, and the first step was to avenge his death and defeat the Oretani, and then conquer the territory of the Contestani. In 221 BC Hasdrubal was assassinated and was succeeded by Hannibal Barca, the eldest son of Amilcar, who spent the following years "bringing peace" to *Iberia* to prepare for the invasion of Italy. Thus, during the years 221-220 BC, he defeated the Olcades, the Vaccae and the Carpetani, located in the centre of the Peninsula, while in 219 BC he besieged and conquered the Edetani city of *Arse*, a Roman ally.

The imperialist policy of Hamilcar, Hasdrubal, and Hannibal was very obvious. In addition to the violent war campaigns to gain subjugated territories and towns, new settlements were built in strategic places in the conquered areas: Hamilcar founded the city of *Akra Leuké*, which is believed to be located in the Guadalquivir Valley (perhaps in the ancient *Carmo*, the current Carmona), while Hasdrubal founded *Qart Hadasht* in the best natural port of the south-east of the Peninsula, present day Cartagena, closer to silver mines. In all probability he also built the citadel of Tossal de Manises (Alicante), which protected *Qart Hadasht* from the north. The walls of these new settlements were built with a system featuring compartments, as can also be seen in other Punic defensive systems, such as the Castillo de Doña Blanca or *Carteia*, both on the coast of Cadiz. At the same time, ties were established with the indigenous elites, to achieve lasting alliances, as evidenced by the marriages of Hasdrubal

and Hannibal with members of the Iberian aristocracy. Finally, we must remember that in 226 BC the Romans and Carthaginians signed the Ebro Treaty, by which the latter committed to keeping their armies from crossing the river, with which the Romans de facto accepted all Carthaginian conquests, no doubt because at that time they were at war with the Cisalpine Gauls.

For this reason it is difficult to believe that the Iberian peoples located north of the Ebro did not suspect that in the immediate future their territories would be occupied or invaded by the Carthaginian armies. No doubt news of great battles must have reached them, using war elephants —large exotic and unknown animals—, or sieges on cities conquered with assault towers, rams, catapults and ballistae —torsion artillery was a novelty in the Iberian Peninsula—, or the founding of new cities with large defensive perimeters. In short, the advance of Hellenistic-type armies with warlike machinery, with a potential and technology hitherto unknown in the Iberian Peninsula, must have spread through word of mouth among the Iberians north of the Ebro.

And, in case there was still any doubt, before the campaign began, Hannibal established pacts with the Ilergetes, one of the most powerful inland peoples, which probably further increased the alarm of the other Iberian communities, especially those that maintained better relations with the Greek colonies of *Emporion* and *Rhode* and, by extension, with the Romans. We believe that it is in this period and context when the construction of new settlements begins, or important reforms take place in already existing settlements, often aimed at multiplying their surface area, or wall modifications following Hellenistic parameters, or the appearance of isolated or disconnected towers from the main defensive perimeter.

We do not intend to, nor can we, be exhaustive, and each of the following examples would deserve an individual and systematic analysis, but we believe that together they present some characteristics that suggest that we are facing a widespread reaction to a dangerous situation of instability, preparing for war, probably as a consequence of new geopolitical context. However, it must be said that we are always

dealing with Iberian constructions, but in many cases following parameters that are not their own in terms of the shape, size or location of these new structures.

Thus, as for the founding of new settlements during the second half of the 3rd century BC, we can mention the cases of Casol de Puigcastellet (Folgueroles, Osona), with a barrier wall with ten quadrangular rooms attached; also the small fortified enclosure of Puig de Castellet (Lloret de Mar, la Selva), or the centre of Estincellés (Verdú, l'Urgell), built at the end of the 3rd century BC and abandoned shortly after, not without first walling the doors to the houses. Perhaps one of the most interesting examples is that of the llercavone settlement of Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre), a new city of 4.2 ha, built at the end of the 3rd century BC and destroyed by a violent attack at the beginning of the 2nd century BC, for which it has been suggested that the construction of the two pentagonal towers and the wall of rooms was done under the guidelines of Carthaginian architects or military engineers.

When it comes to existing settlements, but which are currently increasing in size very significantly, we can mention the case of Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta), where recent archaeological surveys have identified how the site reaches about 3 ha around the year 200 BC. The same goes for the settlement of Sant Antoni (Calaceit, Matarranya), which doubled in size during the second half of the 3rd century BC. We may be facing actions aimed at concentrating or protecting the dispersed population. In the case of the last restorations of the barrier wall at the Turó del Montgròs (El Brull, Osona) settlement, the defensive system was strengthened, closing and filling the compartments attached to the wall, and the postern was also walled up and the access space through the main gate was reduced, a set of actions that clearly indicate the imminence of a possible attack.

A significant number of Iberian cities also strengthened their defensive systems at the end of the 3rd century BC, such as the settlement at La Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, Maresme), L'Esquerda (Roda de Ter, Osona) or the Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès, Baix Penedès), in the latter case with

a large wall and features that suggest that it was designed to withstand the attack of torsion artillery. In Indigete territory, both the indigenous city of Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà) and the Greek city of *Emporion* (l'Escala, Alt Empordà) protect their main gates with advanced defence walls (*proteichisma*) to prevent the approach of siege machinery. Likewise, the Greek city of *Rhode* (Roses, Alt Empordà) built a wall in the last quarter of the 3rd century BC, which even leaves out the so-called Hellenistic quarter.

Finally, the instance of the isolated towers is odd. This is the case of the tower at Turó dels Dos Pins (Burriac, Cabrera de Mar), built during the second half of the 3rd century BC at a distance of about 300 meters from the Iberian city of Burriac, the ancient *lIduro*, probably to improve the defence and visibility of the settlement. It is a rectangular tower with a stone base measuring 12 x 6 m, probably with an adobe or mud wall that could have reached about 14 m in height. A second example is the isolated tower of Perengil (Vinaròs), located on top of a hill from where it controls the coastal plain. It is a rectangular construction measuring 18.5 x 11.2 m, with stone plinths up to 1.75 m wide and walled, with a narrow elbow corridor that makes it difficult to access. Built at the end of the 3rd century BC, we believe that its construction was made using a Punic unit of measurement, an elbow of 0.5 m. This building could be related to the defenses and garrisons established by Hasdrubal Barca after his retreat south of the Ebro in 218 BC, mentioned by Polybius (III, 76, 11), and which the following year were commanded by the Carthaginian general Bostar (Polybius III, 98, 5). This increased Punic influence on the Iberian populations north of the Ebro can also be observed in other evidence, such as the rise in Carthaginian pottery at the end of the 3rd century BC, for which a possible link with Punic military garrisons within Iberian settlements has been suggested.

In short, we believe that there is enough evidence to defend the Punic influence in the northern Iberian world in the last third of the 3rd century BC, and that in the case of the Iberian peoples north of the Ebro river it is not reduced to an ephemeral presence linked to the passage of the Carthaginian armies, but

it is possible to grasp its impact on the Iberian constructions of the time, especially in defensive systems. We would need to find out whether these novelties were the product of the direct intervention of the Carthaginians, to prepare their campaigns, or whether they were only a defensive reaction of northern Iberians in the face of imminent danger.

In any case, in 206 BC the Romans expelled the Carthaginians from the Iberian Peninsula. That same year saw the first indigenous uprisings against the new Roman occupation, which were harshly repressed. The repression of various revolts will continue in the north-eastern territories until well into the first quarter of the 2nd century BC, and will leave a trail of destruction and abandonment on a scale never seen before. The economic, political and social structures of the Iberian world will still survive for many years, but they will gradually adapt to the new situation, under Roman influence.

FIGURE CAPTIONS

The Iberian enigma. Archaeology of a civilisation. A new exhibition, a renewed vision.

The Iberian enigma. Archaeology of a civilisation. A new exhibition, a renewed vision. (curators)

Figure 1. First permanent presentation of Iberian and Celtiberian pieces at MAN, between 1916 and 1933, with a replica of the Lady of Elche in the centre. The original was at the Louvre Museum in Paris since it had been discovered in the site in Alcúdia in 1897. National Archaeology Museum, Madrid. Inv. 2009/95/FF00001(18).

Figure 2. Current museography in the MAN gallery devoted to the Iberian peoples. The original bust of the Lady of Elche still occupies the most prominent position in these collections. Credit: Archive of the National Archaeology Museum, Madrid. Inv. RP-2013-10-18. Photo: Doctor Sombra.

Figure 3. Pàtera 'del carnisser'. Part of the ritual objects known as the Tresor de Tivissa. Permanent exhibition, Museu d'Arqueologia de Catalunya. Photographic archive of the MAC.

Figure 4. Opening exhibition at the Iberian Museum of Jaén, "The Lady, the Prince, the Hero and the Goddess". MIJ. Concepción Choclán.

Figure 5. Close-up of the sculptures in the Iberian sanctuary of El Pajarillo (Huelva, Jaén) presented in the temporary exhibition "The Iberians, Princes of the West" in the version held at the Cultural Centre of the *La Caixa* Foundation in Barcelona in 1998. Credit: Carmen Aranegui.

Figure 6. Poster from the temporary exhibition "Northern Iberians. Life, Death and Rituals beyond the Pyrenees", which shared the Iberians with the people of northern Croatia in 2015. Credit: Arheoloski Muzej u Zagrebu.

In search of the Iberians. Brief history of the research (J. Sanmarti)

Figure 1. Essay on the alphabets of the unknown letters found on the oldest medals and monuments in Spain, from 1752.

Figure 2. Cover of *Hispania*, by Adolf Schulten and Pere Bosch Gimpera.

Figure 3. Iberian silver vessel found in Torres, near Baeza, current conserved at the Louvre Museum. Drawing on plate 19 of the work by L. J. Velázquez de Velasco, Marquise of Valdeflores.

Unnumbered caption: Excavations of the rooms near the tower in the Iberian settlement of Sant Antoni (Calaceit, Teruel). Between 1919 and 1920. MAC photography archive.

Figure 6. Josep de Calassanç Serra i Ràfols and Miquel Tarradell in Ses Païses. MAC photography archive.

Figure 5. Josep de Calassanç Serra i Ràfols in Empúries.

Figure 4. Josep de C. Serra-Ràfols (centre), Miquel Tarradell (left) and Bartomeu Ensenyat Estrany (right). Talayotic settlement, ses Païsses (Artà, Mallorca), 1966.

The Iberians at the MAC: site and collections (curators)

Unnumbered caption: Wall from the Iberian settlement in Puig de Sant Andreu in Ullastret, the largest Iberian city in Catalonia. MAC photography archive.

Figure 1. Excavation at the Castellar necropolis (Oliva). MAC photography archive.

Figure 2. Phiale or patera of a wolf, silver (record no. 019445). It is part of the Tivissa Treasure, found by chance in 1927. It entered the MAC in 1936. MAC photography archive.

Figure 3. Silo with Greco-Italian amphorae used to transport wine (3rd century BC). Mas Castellar (Pontós). MAC photography archive.

Figure 4. Iron plate with inscription in Iberian characters. Poblart de Castell (Palamós). MAC photography archive.

Figure 5. First excavations at Puig de Sant Andreu, Ullastret (1950s). MAC photography archive.

Figure 6. Intervention in what is known as Iberian-Roman wall in Olèrdola by the Institute of Catalan Studies (1921). MAC photography archive.

The end of a world: The Iberians between the Second Punic War and the consolidation of the Roman conquest (F. Quesada)

Figure 1. Typical Roman legionnaire from the Second Punic War (hastatus or pīnceps) without chainmail. He has thrown his pilum and is now wielding his straight-edge sword around 66 cm long, the gladius hispaniensis, which had recently been adopted by the Romans in Hispania. Drawing: C. Fernández del Castillo and F. Quesada.

Figure 2a. Appearance of a light Iberian or Celtiberian child, a youth with few resources, dated from between the 4th and 2nd centuries BC. He is armed with a circular caetra in the lowest diameter range (c. 45 cm) and javelins equipped with amentum, a spear-thrower with a leather strap that was used throughout the entire Mediterranean. Drawing: C. Fernández del Castillo and F. Quesada.

Figure 2b. incloure 2b. Iberian warrior of the Catalan area, s II BC. Tarraco Viva, grupo Ibercalafell, C. Fernández del Castillo and F. Quesada.

Figure 3. This sculpture by Medardo Sanmartí, in Lleida today, was originally made (1884) to commemorate Istolacio and Indortes, who fought in around 237 BC against Hamilcar in southern Iberia. When it was smelted in bronze (1946) and

moved to Arc del Pont in Lleida, it came to be identified with Indibilis and Mandonius. Photo F. Quesada.

Figure 4. View of the excavations in the aristocratic Iberian complex of El Cerro de la Merced (Cabra, Córdoba). Even though the complex may date back to the 5th century BC, its intentional demolition (which can be seen, for example, on the corners of the walls four metres thick) may have taken place in around the late 3rd century BC or the early 2nd century BC, perhaps within the context of the beginning of the Roman conquest. Photo: Arqueocad/F. Quesada.

Figure 5. The Iberian city of El Cerro de la Cruz (Almedinilla, Córdoba) was destroyed in the mid-2nd century BC within the consolidation of Roman domination in the mountainous inland regions of Andalusia, in this case the Sub-Baetica. F. Quesada

Figure 6. Appearance of one of the grain and legume stores in El Cerro de la Cruz after it burned and the settlement was abandoned within the context of the wars over the control of Andalusia and against Viriathus. F. Quesada

Figure 7. Salting amphorae produced in the area of Gadir (Cádiz) and found in the destruction level in El Cerro de la Cruz. The blackening of the material that was originally ochre and thermoclasts can be seen. F. Quesada.

Figure 8. On the other side of the door to this room, which is full of materials (including Iberian-Punic amphorae and a complete imported Greco-Italian amphora) the mutilated corpses of two of its inhabitants were found on one of the streets in the settlement. F. Quesada

Figure 9. Two young adult corpses from the Iberian settlement of El Cerro de la Cruz with remains of mutilations on their legs, hips and shoulders. They were abandoned on the pavement in one of the roads. F. Quesada

Figure 10. Close-up of the scapula of one of the corpses, with a partial perimortem amputation (at the time of death) without signs of bone regrowth. Photo: Cerro de la Cruz excavations.

Figure 11. Hardened adobe paste from the collapse of a building on an inner courtyard in El Cerro de la Cruz, with human bone remains partly connected and mixed in with the rubble. Photo Cerro de la Cruz excavations.

The northern Iberians (D. Asensio)

Figure 1. Aerial view of the fortified nucleus of Sant Jaume - Mas d'en Serra (Alcanar, Montsià), from the 7th century BC. Protohistorical Archaeology Research Group - University of Barcelona.

Figure 2. Overall layout and hypothetical reconstruction of the fortress in Els Vilars (Arbeca, Garrigues) from the 8th century BC. Prehistorical Research Group - University of Lleida. Drawing: J. R. Casals.

Figure 3. Views of the fortified site of Puig de Sant Andreu in Ullastret. Archaeology Museum of Catalonia - Ullastret. MAC photography archive, Josep Casanova.

Figure 4. Map showing the zones where the urban phenomenon appeared in different periods. Blue shows zones that have nuclei with an urban pattern dated between 1100 and 700 BC: 1. La Colomina (Gerb), 2. Vincamet (Fraga), 3. Carretelà (Aitona), 4. Genó (Aitona) and 5. Els Vilars (Arbeca). Green shows zones that have nuclei with an urban pattern dating from the 7th century BC: 6. La Moleta del Remei (Alcanar), 7. Sant Jaume - Mas d'en Serra (Alcanar), 8. Aldovesta (Benifallet), 9. Barranc de Gàfols (Ginestar), 10. Puig Roig (El Masroig), 11. El Calvari (El Molar), 12. Era del Castell (El Catllar), 13. Timba de Santa Bàrbara (Castellet i la Gornal), 14. Olèrdola and 15. Castellvell (Olius). Orange shows zones that have nuclei with clusters of huts (squares) and an urban pattern (circles); the former appeared in the 6th century BC and the latter were built between the 6th-5th centuries BC: 16. Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès), 17. Can Roqueta (Sabadell), 18. Puig

Castellar (Santa Coloma de Gramenet), 19. Burriac (Cabrera de Mar) and 20. Puig de Sant Andreu / Illa d'en Reixac (Ullastret). Source: Authors.

Unnumbered caption: The Iberian city of Molí d'Espígol (Tornabous) has two clearly defined archaeological spaces: The urban space or area, which contains remains that are currently visible and can be visited, and a suburban space or area spreading northward outside the walls and the oppidum. MAC photography archive, Jordi Principal.

Figure 5. Ash urn and military panoply from a warrior's tomb, tomb 43, from the necropolis in Mianes (Santa Bàrbara). Museum of Terres de l'Ebre.

Figure 6. Archaeological site in Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès). Images of the georadar prospecting and interpretations published in the magazine Archaeological Prospection. Prospecting work by SOT Archaeological Prospection / archaeological interpretation by Joan Sanmartí (UB), Maria Carme Belarte (ICAC) and Jaume Noguera (UB).

Figure 7. Layout and aerial view of the palace building (zone 14) in Puig de Sant Andreu d'Ullastret. MAC photography archive, aerial image.

Figure 8. Cross-section of tomb II from the necropolis in Can Rodon de l'Hort, both near the Laeetanian capital of Ilturo/Burriac (Cabrera de Mar). Centre of Archaeological and Natural Heritage of the Directorate of Culture of Mataró.

Figure 9. Overall layout, at approximate scale, of the Laeetanian nuclei of Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès) and Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet). Source: Cerdanyola del Vallès Town Hall and Conxita Ferrer Àlvarez.

Figure 10. Overall layouts and hypothetical reconstruction of the Cessetanian rural establishments of Les Guàrdies (El Vendrell) and Fondo d'en Roig (Cunit). Reworked from Morer i Rigo, 2003)

Figure 11. View and overall layout of the specialised Indigecian nucleus of Mas Castellar de Pontós, showing the zones with s

ilos, and detailed layout of the noble houses in the attached residence space inhabited in the 4th and 3rd centuries BC. Source: Enriqueta Pons and Mòn Iber Rocs, SL.

Figure 12. Overall layout of the pottery workshop in Hortes de Cal Pons (Pontons) from the 5th-4th centuries BC, and aerial view of the main cluster of kilns. Source: Classical, Protohistorical and Egyptian Research Groups - University of Barcelona and Centre of Lacetanian Studies.

Figure 13. Map of the political Laeetanian territory during the 4th and 3rd centuries BC, with the location of the main nuclei corresponding to the different kinds of settlements identified. Source: authors.

Figure 14. Alorda Park, Calafell (G.R.A.C.P.E. -Universitat de Barcelona), La Punta de la Cella, Salou (GRESEPIA, Universitat Rovira i Virgili) and Puig del Castell, a Cànoves i Samalús (Museu de Granollers).

Figure 15. Aerial view of Montjuïc mountain (Barcelona), showing the sectors with remains from the Iberian period and the possible extent of the nucleus. Cross-sections and photograph of the large silos in the Magòria sector, at the foot of the southern slope of the hill. Reworked from Asensio et al., 2009.

Figure 16. General layouts of the first-tier nuclei of Molí d'Espigol (Tornabous), Indigecian, and Cogulló (Sallent), Lacetanian, and second-tier nuclei of Estincellés (Verdú), Indigecian, and Anseresa (Olius), Lacetanian. Source: Centre of Lacetanian Studies.

Figure 17. Map showing the hypothesis of the difference in the political articulation between the coastal Indigecian, Laeetanian and Cessetanian territories and the territories of the other ethnic groups in the northern Iberian world.

Figure 18. Aerial view of the platform on which the Ilercavonian city of Castellet de Banyoles (Tivissa) extends, and overall layout of the southwest neighbourhood, showing the fire levels

and the location of prominent materials abandoned in situ in the destructive episode that probably occurred in around 205 BC. Source: Classical, Protohistorical and Egyptian Research Groups - University of Barcelona.

Unnumbered caption: Fortified structure with a large tower that dominates the entire Iberian settlement of Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). ALBUM / Prisma.

The central Iberian area (Ignasi Grau)

Figure 1. Main settlements in the central area of Iberia. Image: I. Grau.

Figure 2. Cabezo Pequeño del Estaño (Guardamar del Segura, Alicante). Fortification of the first Phoenician settlements at the mouth of the Segura River, 8th century BC. Image: F. Prados.

Unnumbered caption: The Lady of Elche is a polychrome sculpture which was found by chance at the archaeology site of Alcúdia, near Elche, in 1897. ALBUM / Prisma

Figure 3. View of the necropolis of Hierro Antiguo in Les Casetes (Jovada sector) in Villajoyosa (Alicante). Image: Vilamuseu.

Figure 4. Iberian sculpture with warrior's torso. La Alcudia de Elche University Foundation.

Figure 5. Iron plate with writing from La Serreta (Alcoy, Cocentaina and Penáguila, in Alicante). Camil Visedo Archaeology Museum of Alcoy, Alicante.

Unnumbered caption: The Warrior of Moixent is a bronze figurine of Iberian origins which depicts a horseman astride a horse. This warrior was found in 1931 and, along with the Lady of Elche, it is one of the most important finds from the Iberian period in the Region of Valencia. ALBUM / Prisma

Figure 6. Re-creation of Edeta - Tozal de San Miguel (Liria, Valencia), 3rd century BC. Photo: SIP-Prehistory Museum of Valencia.

Figure 7. Re-creation of Cabezo de Mariola (Alfafara, Alicante - Bocairente, Valencia), 1st century BC. Photo: I. Grau - Virtual Heritage - UA.

Figure 8. Vessels with figurative decoration from the Contestanian area. Left, La Serreta (3rd century BC.), and right, La Alcudia de Elche (2nd-1st century BC). La Alcudia de Elche University Foundation - Camil Visedo Archaeology Museum of Alcoy.

Southern Iberians (A. Ruiz and M. Molinos)

Figure 1. Reworked from Morales (2010), Garcia-Huerta i Morales (2010), A. Lorrio (2007), A. Lorrio et al. (2016), A. Adroher et al. (2008), A. Ruiz i M. Molinos (2007), F. Quesada (2008).

Figure 2. View and reconstruction of the hypogaeum in Hornos de Peal (Jaén). IAI Archive. Drawing: A. Luque.

Figure 3. Horseman number 2 from the acropolis of Los Villares in Hoya-Gonzalo. Museum of Albacete. Alberto Pérez de Andrés. Alberto Pérez de Andrés.

Figure 4. Aerial view of the *oppidum* in Cerro de las Cabezas (Ciudad Real). Research team. Valdepeñas Council.

Figure 5. Aerial view of the fortification of the oppidum in Puente Tablas (Jaén). IAI Archive. Grave goods photograph by José Manuel Pedrosa

Figure 6. Palace of the oppidum in Puente Tablas. IAI Archive.

Figure 7. Necropolis of La Noria (Fuente de Piedra, Málaga). Mound C. Aerial photograph, layout of the necropolis and grave goods of the tomb in mound C. IAI Archive. Grave goods photograph by José Manuel Pedrosa.

Figure 8. Gentilic structure of the necropolis of the sanctuary of Baza (Granada). By the author based on Presedo (1982).

Figure 9. Grave goods from the tomb number 20 in the necropolis of Tútugi. Museo Arqueológico Nacional. Inv. C240. Ángel Martínez Levas

Unnumbered caption: Horseman piercing the enemy with a spear. Sculpture made of calcareous rock. Necropolis of Cerrillo Blanco (Porcuna, Jaén). Provincial Museum of Jaén.

Figure 10. Turriform tower in Pozo Moro. National Archaeology Museum, Madrid. Inv. 1999976A. José Barea.

Figure 11. *Heroon* from El Pajarillo (Huelma, Jaén). Drawing: Javier Hermida. IAI Archive.

Figure 12. Sculptures in Cerrillo Blanco (Porcuna. Jaén). Designed by the author. Photos: J. M. Pedrosa. IAI Archive.

Figure 13. Pagus and subsequent kingdom of Cástulo, based on the layout of votive offerings from the Marsal Collection. Made by A. Ruiz and C. Rueda.

Figure 14. Attic kraters from Piquía, Arjona. Photos: J. M. Pedrosa. IAI Archive.

Figure 15. Artistic anthropomorphic vessel from Libisosa. According to H. Uroz 2018.

Unnumbered caption: The Lady of Baza is an Iberian sculpture made of polychromed calcareous rock. It was found in 1971 in the necropolis of the former Basti, in Granada, and dates from the 4th century BC. It is currently displayed at MAN, Madrid. ALBUM / Prisma

Deciphering enigmas (curators)

Figure 1. X-ray diffraction analysis conducted by the Archaeology of the Mediterranean Research Group (GRAM) at the University of Valencia to identify the composition of objects in the MAC collection. Núria Molist.

Unnumbered caption: Plate with inscription. Puig de Sant Andreu, Ullastret, Baix Empordà. MAC photography archive, Josep Casanova.

Figure 2. The human remains from the settlement of Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) provide information on the palaeobiological identity of the ancient Laetianians. MAC photography archive. MAC.

Figure 3. Iberian characters engraved on a lead plate from Tossal de Monteró (Camarasa). MAC photography archive. Irene Garcia.

Figure 4. The georadar technique yielded images of the extensive Cessetani that remains underneath Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès, Baix Penedès). GRACPE - University of Barcelona. SOT Archaeological Prospection.

Figure 5. Archaeological prospective at the Aixalles site (Ascó, Ribera d'Ebre) near traces of military encampments from the Second Punic War. GRACPE - University of Barcelona.

Paleobiology. Genomics of peninsular populations during the Iberian period (C. Lalueza)

Figure 1. A huge genetic shift occurred on the Iberian Peninsula during the Bronze Age, which is strongly biased towards the male sex. Each point represents an individual analysed: On the Y-axis is each individual's percentage of ancestry from the steppes, and the different lineages in the Y-chromosome (the paternal chromosome) are shown in different colours. This reveals that the process lasted around 400 years and by the end the predominant Y-chromosomes in the Neolithic had been replaced by the typical lineage from the steppes, R1b. The estimated change in the Iberian genomic ancestry is around 40% (with a total replacement of Iberian Neolithic males). Modified based on Olalde et al. (2019).

Figure 2. A double burial from the Bronze Age site of Castillejo del Bonete (Ciudad Real) dating from around 4,400 years ago, which illustrated the social interactions associated with the genomic shift observed in the Iberian Peninsula with the arrival of the genomic

ancestry from the Central Asian steppes: the man has this ancestry, while the woman - who has a local genomic component - does not. Image courtesy of Luís Benítez de Lugo.

Figure 3. Map of the Iberian Peninsula upon the arrival of the Romans, showing the different cultures and palaeo-languages. The Peninsula is divided into non-Indo-European languages (the Iberian languages on the Mediterranean coast and in the Basque Country region) and the Indo-European languages (the Celtic zones in the west of the Peninsula). There are other debated linguistic affinities, such as Tartessian. There are few sites from that period for which we have genetic data. Image modified from Wikimedia Commons.

Figure 4. Nailed skull from the Iberian site in Ullastret. The 12 human remains analysed from this site have been dated between the 4th and 2nd centuries BCE and most likely come from the mandibles of nailed skulls like the one in the photo. MAC photography archive.

Figure 5. Nailed skull from the Iberian site in Ullastret, which shows the original length of the nail that pierced the severed head. This specific specimen has not been sampled, but others in a worse state of conservation have been genetically studied. MAC photography archive.

Theories on the Iberian language (J. Ferrer)

Figure 1. The Iberian language and neighbouring languages.

Figure 2. Writing systems used to represent the Iberian language.

Figure 3. Model of dissemination of Palaeohispanic scripts and genealogical model.

Figure 4. (1) Spindle whorl from Can Rodon (Cabrera de Mar) and (2) cave inscription in Esquirol, both with alphabets that begin with kutukirbitatiko.

Figure 5. Cave inscriptions in the Cerdagne with deities: (1) garde in Ger and artiunan and (2) okal in Ocejá.

Figure 6. Iberian numeral system.

Figure 7. Small pitcher from Joncosa (Anoia). One of the longer texts, with more than 350 characters.

The Iberian deities (C. Rueda)

Figure 1. Mask from the sacred area of Puig de Sant Andreu, Ullastret. MAC photography archive.

Figure 2. The deities viewed via their worship. Set of bronze votive offerings from the sanctuary of Haza del Rayo (Sabiote, Jaén). 3rd century BC. Iberian Archaeological Institute Archive, University of Jaén.

Figure 3. ‘Horse trainer’ relief from the oppidum of Turruñuelos. Iberian Museum of Jaén. Iberian Archaeological Institute Archive, University of Jaén.

Figure 4. Vessel from La Alcudia. La Alcudia Foundation. Lexical Archive of Iberian Iconography, CSIC (Tortosa, 2004).

Figure 5. Goddess from tomb 20 of the necropolis of Galera and artistic vessel from department 176 in Libisosa (Lezuza, Albacete). Lexical Archive of Iberian Iconography, CSIC; Uroz, 2018.

Figure 6. The mythical story of the funerary deity on the patera from Tivissa (Tarragona). Drawing: Julia Sánchez (Olmos & Rueda, 2015). Iberian Archaeological Institute Archive, University of Jaén.

Figure 7. A. Stele of the goddess from the sanctuary of Puerta del Sol (Jaén) and effects of sunlight on the sculpture at sunrise on the equinoxes. Iberian Archaeological Institute Archive, University of Jaén.

B. Solar hierophany from the sanctuary of Cueva de la Lobera (Castellar) at sunset on the equinoxes. Iberian Archaeological Institute Archive, University of Jaén.

The world of death: necropolises and child burials (Carmen Belarte)

Figure 1. Location of the sites mentioned in the texts (marked with circles) as well as the main cities today (squares). M. C. Belarte.

Figure 2. Burial urn SP21 from the necropolis of Esquarterades (Uldecona, Montsià). GRACPE-UB excavation, 2015. M. C. Belarte.

Figure 3. Child burial E-28 from Illa d'en Reixac in Ullastret, probably inside a ceramic urn. MAC photography archive.

Figure 4. Child burial in a pit in the Puig Castellar site in Santa Coloma de Gramenet. Image courtesy of Conxita Ferrer.

Figure 5. Photograph of a burial jar at the Castellet de Bernabé site, Olocau. Image Courtesy of Pierre Guérin.

Figure 6. View of building H-2 in La Escudilla (Sucaina), probably used for cultural activities, excavated by Francesc Gusi. Provincial Council of Castelló.

Figure 7. Skeleton from a child burial in Alorda Park in Calafell, currently being studied. Image courtesy of Marta Lucas.

The enigma of Iberian cities. Nameless cities (O. Olesti)

Figure 1. Virtual reconstruction of Ullastret (Puig de Sant Andreu / Illa d'en Reixac). An Iberian civitas could have more than one urban nucleus. Ullastret, with Puig de Sant Andreu and Illa d'en Reixac, is an emblematic example. Image: Archaeology Museum of Catalonia - Heritage in Action programme (Government of Catalonia - Obra Social La Caixa).

Figure 2. Aerial view of the Iberian city in Molí d'Espígol. It is the most famous city of the Ilergeciens. It may be Atanagrum, which is mentioned in the sources. (Tornabous, Urgell). MAC photography archive.

Figure 3. La Cella (Salou). Located near Tàrraco (Kese?), which is on the other side of the Francolí (in the background), this maritime nucleus reveals the territorial complexity of some Iberian communities, such as the Cessetani. Photo: Dr Jordi Diloli, coordinator of the project in Cella.

Figure 4. Puig del Castell (Samalús). Wall and bastion tower. A large Iberian oppidum which was not known until just a few years ago, despite its impressive monumental nature. Photo: Marc Guàrdia.

Figure 5. Turó del Montgròs (El Brull). A secondary nucleus of Ausetanian, clearly for defensive purposes, which indicates the territorial power of this community. Photo: Local Architectural Heritage Service. Barcelona Provincial Council.

Figure 6. El Castellot de Bolvir. The Ceretanians also spread the urban model, although at a lesser scale than among the other Iberian peoples. The Ceretanian capital, Libia (Llívia), is still largely unknown. Photo: Oriol Olesti.

Hannibal's route (J. Noguera)

Figura 1. Map of the northeast Peninsula, with the settlements mentioned in the text and the possible routes taken by Hannibal Barca when he crossed the Ebro River and the Pyrenees.

Figure 2. Aerial photograph of the Iberian settlement in Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre).

Figure 3. Hispano-Carthaginian coins: 1. One (Agramunt); 2 and 3. Ones (Aixalelles, Ascó); 4. Quarter shekel (Valls); 5 and 8. Ones (La Palma, L'Aldea); 6 and 7. Divisors (Aixalelles and La Palma) [scale 1:1].

Figure 4. Phoenician-Punic arrowheads found in Catalonia: 1. Aixalelles (Ascó); 2-5. La Palma (L'Aldea); 6-8. Empúries (L'Escala); 9. Calamot (Gavà).

Figure 5. Aerial photograph of the defensive system in the Iberian settlement of Turó del Montgròs (El Brull, Osona). MAC photography archive.

Catalogue

David Asensio - UB
Gabriel de Prado - MAC
Núria Molist - MAC
M. Carme Rovira- MAC

1. Votive offerings

Votive offerings are a popular way of expressing religiosity, a channel for addressing the divine and for asking or pleading for health, fertility, prosperity, the success of a journey or business, etc. The bronze figurines found in some cave sanctuaries in the southeast are a source of information on religion, clothing, ornamentation and armaments.

They are small figures of men, women, infants, horsemen, and even body parts like legs, arms and hands, as well as animals crafted using the lost-wax technique. They are in a wide range of postures, some of them more dressed, others nude, others holding the offering in their hands. We can also find votive offerings made of terracotta or bronze in urban sanctuaries.

2. Female votive offering

High-ranking lady in a posture of praying or offering, with her open hands extended, somewhat exaggeratedly, to emphasise her request to the deity. She is wearing a tall headdress and a mitre covered with a cape falling down her back. Under her cape, she is wearing a long sleeveless tunic with a fabric strap that crosses the upper part of her body. She is wearing a

spiral-shaped torc around her neck and two discs at ear height, according to other interpretations.

3. Plate with inscription

Inscription on lead plate, possible trade charter. It has an elongated rectangular shape with irregular outlines and must have been rolled into nine folds. It is written on both sides the north-eastern Iberian writing. On side A, there are six inscribed lines occupying the entire surface, and side B has one line running from one end to the other. This is one of the longest Iberian inscriptions. In the text, we can only read personal names, associated with the term *baides*, which is usually interpreted as 'witness', and numerals, which has enabled us to interpret this document as a trade charter, similar to the Greek charters located in Empúries and Pech Maho.

Side A: ***ar : basiařebe / ebařikame : tuikesiřa : borste : abařgeborste : teř/diřs : baidesbi : neitegeřu : tařbeliořku : dimor/kiř : bardařko : anbeiku : baidesir : salduko : kuletabeřku+ / bigildiřste : eřeřu : kodibanen : eberga : tařkaliřs / lořsa : batibi : biuřtaneř : saldugileřku : +***

Side B: ***dařun : atabager : abařager : tasbeřiun : erna : borakau***

4. Askos with inscription

Closed vase (*Askos*) in the shape of a bull, which is missing its head, the spout of the hole where it is filled with liquid and the handle. It appeared in under the stones that were blocking door 1. There is a four-line Iberian inscription around the body: ***neitiniunstir / anbaikabalika / ilbikon / +řkelki / koen ekiařakerbikir ban / auskeikař***

This is a votive/religious inscription, as it begins with a standard formula (***neitin iunstir***) which is used in votive contexts and in letters and other texts written on lead as an introductory formula or a farewell, similar to 'God Bless You'.

5. Funerary stele with inscription

This stele is made of sandstone and conserves seven lines of writing in north-eastern Iberian characters. Though partly damaged on the upper part, we can read: [-]štaneše / [-] intaneš / ebanen : au/runinkika / ođinse/ikika : siba/ntin

The term **eban** is very common in funerary inscriptions, which could be the equivalent of the Latin *filius* indicating the filiation of the deceased, or the Latin *coeravit*, identifying the person who took charge of the burial.

6. Stele of *Cornelia Sirasteiun*

Funerary stele dedicated to the memory of *Cornelia Siresteiun*. It has a semicircular top and a Latin inscription under the circle. The epitaph is inside a rectangle: *Çorñelia L(uci)· f(ilia) / Sir[a] steiun / hic şita est*. Eight lines of the lower text, a funerary poem dedicated to her husband, are conserved. It recalls the years they lived together and alludes to their reunion in the afterlife.

The interest of this piece stems from the woman's name. While the gentilic (*Cornelia*) is clearly Roman and expresses her affiliation through the paternal praenomen (daughter of Lucius), the surname (*Sirasteiun*) is not Latin but Iberian. Therefore, this is a clear example of the local peoples' assimilation to Roman civilisation at an advanced moment in Rome's domination.

7. Pillar stele of horsemen

The main elements in a sculptural and architectural funerary monument surmounted by a bull, inspired by the Greek and Oriental models. The animal may have been the protector of the tomb or the emblem of a family line, as sculptural monuments are one of the hallmarks of the Contestani elites.

The piece has a bas-relief sculpted decoration on all four sides, making it unique in the Iberian world. It depicts a scene of welcome into the afterlife with the placement of a deity's hand

on the head of the deceased, accompanied by a procession of three knights. The horses are decked out, while the horsemen's lack of weapons is striking, as they are only wearing armbands to distinguish their rank. Filling the space we find a rabbit, a bird and a severed head, whose symbolism is uncertain.

8. Sculpture of a bovid

Zoomorphic sculpture which represents a bull seated and reclining on his legs, which are bent under his belly, and with his hoofs marked. The tail is resting under the animal's rear, following a type of representation that is quite common in the Iberian world. The head is not conserved. It is carved of a single block and bears traces of polychrome. Iberian zoomorphic sculptures are characteristic of the southeast zone of the Iberian Peninsula as far as Alicante.

They are related to funerary sculptures as guardians of the tomb. The animals depicted include bulls, wolves and lions, and more seldom bears. In some sculptures, the head takes on a human shape. Occasionally, these funerary elements were placed atop a pillar-stele which marked the grave.

9. Horseman piercing the enemy with a spear

Freestanding sculptural group which depicts two warriors fighting. It is part of a group from Porcuna and is one of the most impressive sculptures from the Iberian culture, standing out for both the quality of the workmanship and the motion and dynamism of the scene depicted.

The victor is a horseman standing before his horse and using a spear to pierce his vanquished enemy, who has fallen. Both warriors are wearing their military panoplies. The standing warrior is protected on the chest and back with a disc cuirass held in place by belts. He is holding a circular shield (*caetra*) with his left hand and a spear in his right, while a sheathed dagger is hanging from his belt. His legs are protected by

greaves. He is wearing a short V-neck tunic encircled by a belt and spiral-shaped armbands. His fallen enemy is still holding his shield in his left hand, while his right hand is immobilised by the victor's foot.

10. Warrior torso

Iconic piece within Iberian statuary, only the torso of which remains, with remnants of the original polychrome. It depicts an Iberian warrior equipped with a luxurious panoply featuring a cuirass-disc (kardiophylax) decorated in relief with a wolf's head in a threatening attitude. Wolves are one of the animals found the most often in Iberian iconography, and they are related to the savage world in contrast to human order and the afterlife.

The painstaking technique reveals details like the neck of the tunic and its folds, as well as the straps that secure the disc on his chest. The upper straps are decorated with acorns surrounded by a wavy line. Also worth noting is the plate on the belt buckle with a lattice design that encircles the tunic.

11. She-wolf nursing a cub

Funerary sculpture which depicts a seated she-wolf nursing a cub holding prey with its forelegs. This attitude is interpreted as a sign of both protective motherhood and strength.

Judging from the position and carving, this piece may have occupied the rear part of an aristocratic funerary monument.

12. Griffon head

A griffon is a fabled animal whose upper half is an eagle and lower half is a lion. Only the head remains of the original piece. Its mouth is open and it is missing the beak characteristic of this mythological animal. Its mane stands out, defined by a streak running along each side of the head. The head must have been part of a funerary sculptural set and may have surmounted

a pillar stele which marked the tomb of a prominent person. Both real animals like bulls and fantastical ones like griffons and sphinxes were placed atop pillars related to the afterlife, and their purpose was to safeguard the grave. These monuments were systematically destroyed in the 4th century BC, although it is not clear why.

13. Lady known as "Cánovas head"

Head of a life-sized sculpture. The lady is wearing a conical mitre covered by a veil. What stands out on her face are her almond-shaped eyes cast downward, as if it were to be viewed from below. Her lips are serenely smiling. The most noteworthy part of this sculpture is the diadem covering her forehead, with plant and geometric motifs finished with a rosette on either end. Framing the face are oval motifs which gradually increase in size, perhaps to represent her hair. The statue depicts a woman with a high social standing. Retrieved in the stages of the pillage at Cerro de los Santos (1830-1870), the sanctuary is considered the point of departure of knowledge of Iberian culture. Cánovas del Castillo, a 19th-century Spanish politician, was purportedly one of the first owners of the piece, hence its name. After going through different owners and being presumed lost for years, the piece has been part of the Mateu Collection in Peralada Castle since the 1920s.

14. Male head known as "Big Ears"

Small moulded clay head featuring asymmetrical protruding ears, lending their name to the piece. It has a friendly face with closed eyes, a thin nose and a small mouth that is half-smiling. His hair is short, with a part in the middle and fringe.

It was built into a wall from the Roman era in the city of Lucentum, near the outer walls. It is probably the head of an ancestor, given its realistic features, other examples of which can be found in the Bastetanian area. However, other interpretations claim that it depicts a deity who would convey prayers, hence his oversized ears.

15. Attic krater

Greek receptacle whose main side depicts a scene in which we can see female and male figures on a kliné, while a standing woman is wearing a long tunic and carrying a patera, probably bearing food. The person on the right is drinking from a kylix. This ritual iconography of the symposium is characteristic of kraters, where different people are depicted eating and drinking. These vessels contained wine mixed with water.

16. Iberian krater

Piece inspired by Attic kraters. It has four handles, two vertical and two horizontal decorative twisted ones. Decoration with floral motifs on the upper part of the body, while the lower part has concentric semicircular bands. Imitations of Greek kraters and cups related to the ritual of the symposium are common among Iberian ceramics.

17. Patera decorated with stamped palmettes

Dish from what is known as the Rhode (Roses) Workshop. High-quality brownish satiny glaze. Decoration printed in relief over the inside bottom featuring five palmettes arranged radially around a central rosette inside circles. Two orifices made after it was fired run across the base, which must have been used to thread a rope through to hang it.

The number of palmettes and the rosette make this piece unique within the workshop's production, which leads us to believe it may have been commissioned specifically.

18. Ladle / simpulum

Ladles were used to serve wine mixed with water from the containers to the cups. It is a functional shape that even survives today. The presence of simpula in tombs and habitat sites from the old Iberian phase is associated with the ritual

around wine introduced by the Greeks and Etruscans, which was a sign of distinction among the elites.

19. Selection of objects from a Laetanian necropolis

These objects coming from different graves and excavation campaigns (1880 and 1960) comprise an example of the offerings and personal items that accompanied deceased persons who had been incinerated: unused armaments (swords, falcatas, spear tips, shields); fibulae and belt buckles from clothing; and ceramic dishes, bowls and vessels, both locally made and imported.

20. Sheathed sword

Weapon with a straight blade inserted in its sheath. This one is in the continental or "La Tène" style, the most common in the northern reaches of the Iberian world. Only the metal core remains of the haft - a spike with a globular shape on the end. The guard separates the hilt from the blade. It could be worn hanging thanks to the bridge lining.

21. Falcata

A weapon with a hilt shaped like a bird's head without cladding. It retains the three metal reinforcements on the sheath. A falcata was the most characteristic defensive weapon in Iberian armaments; encased in a leather sheath with metal reinforcements, it was worn hanging from the belt. Its craftsmanship reveals strong mastery of iron metallurgy. It often appears in iconography, statuary, votive offerings and painted ceramics. However, this type of sword is seldom found in Catalonia, as the Celtic or "La Tène" straight-bladed sword is more common.

22. Shield boss

Reinforcement of the central part of a caetra-type round shield. This shield boss is an element used to stop attacks, and it

is unique because it is made of bronze and not iron as was common, and it has highly elaborate decoration around the perimeter with an openwork band alternating “SS” motifs and lotus flowers amidst palmettes.

23. Votive offering of a horseman

Horseman wearing his military panoply astride a horse. He is wearing a short tunic encircled by a belt from which a falcata is hanging. He is holding a shield in his right hand and must have been holding a spear, lost today, in his left. He is wearing a helmet on his head. We can see harnesses, the saddle and the reins on the horse.

The clear disproportion between the horse and its tack highlights the figure of the horseman. The offeror was probably a Bastetanian elite who commissioned this figure and deposited it in the sanctuary as a sign of gratitude or to request a favourable action.

24. Dagger and sheath

This was a prestige weapon comprised of a triangular “Almedinilla”-style dagger and its sheath. The handle and blade are decorated with grooves and streaks, and the upper end has two not very well developed antennae, each topped by a sphere. The leather or wood part of the sheath is missing, and only the metal structure and the rings for hanging it remain.

The set, which was found in a princely-type warrior tomb, was accompanied by other weapons (including a helmet and two falcatas) and numerous black-varnished Attic Greek ceramic pieces.

25. Pierced human skull

This is the first nailed skull documented in the Iberian world; it was discovered in 1911 and corresponds to a woman 30-40 years old. It has the remains of a small bony tumour on the

back, and fleshing marks can be seen on the front, as well as the preparation of the bone to prevent it from fracturing when the iron nail pierced it.

Nailing skulls on wood elements is a Celtic tradition which never extended beyond the Llobregat River on the Iberian Peninsula; they are primarily found among the Indigecians and Laeetani and are particularly prominent in the set located in Ullastret.

26. Weight with inscription

Spherical polished stone piece which has an iron stem inserted ending in a ring. The inscription **ustainabaŕban** in north-eastern Iberian writing is engraved around the body. Thanks to the inscription and the weight, we can relate the weight with a decimal multiple of a unit of about 42 g., which is documented in various weights.

This weight has been crucial in furthering our knowledge of Iberian metrology as it enables us to identify the numeral 10 **abaŕ** and relate it to the numeral 10 in Basque (hamar). In general, all Iberian numerals have great coincidences with Basque numerals.

27. Stele

Block with the front side sculpted, incomplete. In the centre is the figure of an armed horseman with an oval shield with a noticeable shield boss and a spear. On the lower part, at the horse's feet, we see a noticeably smaller standing male figure, probably nude, in front of the figure of an injured, languishing animal with a spear piercing its side. On the lower part of the stele we can see two rows of upright spears in clusters of eight. On the upper border is a decoration made of sinuous lines, while a rope motif runs around the edges.

Stelae are generally associated with territorial markings used by the local aristocracy, with clear symbolism related to the

heroisation and representation of power by the person depicted, who is always in a victorious pose.

28. Warriors' vessel

Funerary urn whose lid is not conserved, which used to contain not only ashes but also personal belongings such as a buckle, fibula and armbands. The battle scene on the figurative border recounts a unique story, and this is an oft-cited and reproduced piece. The border shows a clash between Iberians, where we see the victors — cavalry and infantry — armed with helmets, shields and spears, and some of them with swords. The vanquished are lying on the ground, pierced by spears and bleeding. Some figures are wearing tunics and may be civilians.

The symbolic interpretation may be more complex. It may be the depiction of an ancestral battle which brought the group together and reinforced the elites' power.

29. Trove of drachmas from *Emporion*

Group of 54 drachmas minted in *Emporion*.

Front: Female head looking rightward surrounded by three dolphins. Back: Pegasus looking rightward and the Greek inscription *EMPORITON* under its legs. It appeared in an aristocratic building in the city Iberian town of Ullastret.

This small trove dates from immediately prior to the Second Punic War, a period of instability which led citizens to hide their valuables to safeguard them from pillage.

30. Dishekel. Hispanic-Carthaginian coin.

Coin which came from the Mazarrón Treasure. On the front is the bust of Melqart, whose club leads him to resemble the Greek Hercules, the patron god of the Barca family who was famous in Iberia. The image is reminiscent of the Greek style; the apparent realism has led some to believe that this is an image of Hannibal. On the back is a war elephant, a symbol of the Punic armies.

The treasure was hidden shortly before Carthago Nova was seized by the Romans (209 BC). Just like in all wars, the Punic and Roman armies had to mint a vast number of coins in order to defray the expenses stemming from the Second Punic War. The silver mines in Mazarrón were available to the Punics. Both Punic and Roman coins were powerful vehicles for transmitting values and were laden with ideological significance.

31. Tivissa Treasure

Selection of objects that were part of what is known as the Tivissa Treasure, which was accidentally found in 1927 and joined the MAC in 1936. It is considered the best example of goldwork located in Iberian territory and includes four patens, eleven calciform cups, a small kylix and a torc-style necklace and spiral armband with two snake heads on the eyes, all of them made of silver and some with gilded silver details.

The patens and cups may be associated with the ritual service of the banquet. Other treasure troves have also been found in that city, which may be related to the instability caused by the Second Punic War. The most prominent pieces in the set are the four phiales — wolf-shaped, fish-shaped, quadric and butcher-shaped — with an iconography that synthesises cultural elements of both the Iberians and other peoples around the Mediterranean in the Hellenistic period, from the heroisation of the elites to the afterlife.

32. Pendant

Element that must have been part of a series used on a necklace or an object of personal adornment. Decoration applied on a plate with twisted gold wire that created different concentric circles, 4 on the plate, 2 on the side and 5 on the bottom. On the central part of the plate is a U-shaped motif and two opposing semicircles made of twisted wire. On the upper part, a wire runs from one end to the other, with two circular appliques on either end.

These pendants and other gold, silver and bronze pieces were among the first objects retrieved in Castellet de Banyoles in 1912, a find that today we call the Tivissa Treasure.

33. Torc and pendant from the Marina 1 Treasure

The necklace is made of a small semicircular-cut gold bar with a loop in the centre, from which the spherical pendant hangs. The individual pendant has a schematised lotus flower with circular filigree decoration in gold wire. On the upper part, two rings allow it to hang from the necklace.

Both pieces are part of a gold set known as the Marina 1 Treasure, along with two other torcs. They had been hidden in the wall of the site, a Roman encampment built during the Sertorian War in around 80 BC.

34. Torc and damascened belt plate

Both pieces come from a tomb excavated in 1916 belonging to a richly clothed high-ranking person, as signified by the presence of a torc and a belt with a plate whose active part is still conserved. This rectangular plate, with side notches and a single hook, shows silver inlays which highlight the geometric and lobulate decorative motifs inside a double frame.

35. Double chain with pendants

Double chain made of tiny interlinking rings from which other chains and small figures hang. On one, the central pendant with the figure of a lamb at the base stands out, from which three chains finished with spherical 'xumet'-style pendants emerge. On the other chain are two pendants on the ends with a bird, from which two chains with 'xumets' hang. These chains with pendants are characteristic of necropolises within the old Iberian period, and they illustrate the development of the aristocratic classes during this period.

36. Figure of a warrior on horseback

Possible top of a standard (*signum equitum*) which might have been held by a long metal or wooden rod. These standards distinguished a group of horsemen on the battlefield or in military parades. The figure of the horseman symbolises the image of the hero as a mythical ancestors of the equestrian elites who held power in society.

The piece depicts a nude, weaponless horsemen astride his horse. The helmet and a large crest stand out. They are placed on a circular openwork platform.

37. Belt buckle

Clasp with three hooks. The metal pieces were held in place via studs on either end of a leather belt. The plate or active part conserves a silver *champlevé* with engraved decoration. The stationary part is snake-shaped and is decorated with small geometric motifs in relief. Buckles are a hallmark of warriors, as seen in the votive offerings and statuary, although they can also occasionally be found in depictions of females.

38. Fibula with coral

"La Tène"-style pin characterised by its curved arc and bilateral spring. This is a piece that held clothing in place, and the quality of the materials and decoration are distinguishing marks of social status. Although this type of engraved decoration is common, this fibula has 17 little coral balls applied in an arc attached with a bronze spring.

This exceptional piece comes from the Celtic area and is associated with trade in precious goods; therefore, it must have belonged to a person with high social standing.

39. Female figure playing the zither

Lady or goddess playing the zither seated on a throne decorated with two small griffon heads. She is wearing a

calathus on her head and is wearing a cloak which covers her legs and part of her torso.

It was located inside a grave along with other silver and ceramic objects. This piece was made from a mould and comes from the centre of the Mediterranean, where it was crafted in the 4th century, although it was found in a tomb dating from around the late 3rd century BC. It must have been a highly prized “antique”. It is the only statuette of this kind on the Iberian Peninsula.

40. Polychrome thymiaterion or kernos

Burner shaped like a female head decorated with a calathus that has a central perforation made before firing. It is slightly smaller than the majority that have been found in the northeast of the Iberian Peninsula, which measure around 160 mm tall. It conserves important remains of polychrome on the front, especially on the hair, eyes and lips, which stress the relief of the face.

There is some controversy with regard to its meaning; however, it is usually associated with the representation and worship of the Greek goddess Demeter and/or the Punic goddess Tanit, who are related to fertility and the agricultural cycle. However, it has also been suggested that it may be an indigenous deity that had assimilated the iconography and attributes of the deities from the central and eastern Mediterranean.

41. “Lord of the Horses” relief

Bas-relief depicting the Iberian god *Despótes Híppôn* sculpted from a quadrangular block. The god is represented bifrontally seated on a folding chair holding the muzzles of two horses rearing up on their hind legs. The details of the mouth, eyes and hair of the central figure are highlighted with incisions, as are the eyes and mane of the horses.

“The Lord of the Horses” is one of the few known Iberian deities; it is characteristic of the southeast Peninsula and

has forerunners in the Mediterranean region. The majority of representations, like this one from Villaricos, appear in open spaces outside settlements, perhaps where horses were bred. This animal symbolised the status of the Iberian elites.

42. Compass

Piece made of two shafts joined at the top by a spring. While many iron objects related to both weapons and farm implements have survived, this compass is unique. It should be related to the work of the sculptor as an essential technical tool for their job.

Along with other iron pieces from the same settlement, it was exhibited in the international expo held in Barcelona in 1929.

43. Mill

This rotating mill was a technological innovation by the Iberians in the northeast of the Peninsula which helped mill grains and increase flour production compared to traditional back-and-forth mills. Milling was essentially a female job, and this kind of mill lightened the physical effort and freed up labour for other tasks. The rotating mill is made of two parts, one active, the catillus —like this one— which was activated via a short stick, and one passive, or the meta.

44. Pickaxe

Iron tool for farm-forest work with one end shaped like an axe and the other with a sinuous shape. The wooden handle, which has not survived, was inserted crosswise into the central hole.

This kind of tool was used to clear forests and prepare land, specifically to cut and pull out roots and branches. During the Iberian period, the repertoire of farm and artisan implements expanded enormously thanks to mastery of metalworking, with highly specialised examples like the one described here.

45. Large ritual vessel

An exceptionally decorated vessel coming from area 8 in the settlement. The pot also has a lid that hermetically closes the vessel. It is globe-shaped and has two horizontal handles, while the lid has a quadrangular knob from whose upper edges rams' heads stand out. It is wholly decorated with other artistic motifs, most notably the one inside the vessel, a high-relief swastika.

The ritual function is determined by the uniqueness of the shape and the presence of rams' heads and the swastika as a symbol of the sun, both of which are related to the worship of the home and ancestors.

46. Lebes

Large globe-shaped receptacle with a hermetically sealed lid. It has painted decoration on the upper part arranged in two bands, the upper one with concentric semicircles and the lower one with waves. The lid has ivy or sarsaparilla leaf motifs intertwined by filaments. There are small repair holes on the lid and main body, which denote how the owners valued and esteemed this piece.

This piece is unique in terms of its decoration and surface treatment, as it cannot be attributed to any of the known workshops or styles.

47. Calathus

Calathus painted with geometric motifs organised around a horizontal edge under the flat lip with undulating lines and concentric shapes. Most of the vessel is filled with vertically-arranged motifs of alternating waves and diamond or semi-diamond strips. The lip on the edge has a wolf tooth pattern and four squares.

An originally Greek form (kalathos), it was very successfully adapted by Iberian potters and is one of the most widespread,

representative forms, which was even exported to other territories.

48. Little vessel

Cup in the shape of a decorated calyx The main scene is located on the upper half, showing a bird with its wings unfolded ending in scroll shapes. The edge is painted with a wolf tooth pattern and little strands while the lower part has overlapping circles.

Depictions of birds with their wings unfolded are common in painted ceramics, especially within the Elche-Archena style. The iconography has Mediterranean roots. The bird represents a figure which acts as a liaison between the worlds of the living and the dead, yet it has also been identified as a female deity, a winged goddess who also emerged from the afterlife.

49. The last day of Sagunto

Francisco Domingo Marqués

Sketch for a historicist painting by Domingo Marqués that offers a high-drama rendering of the destruction of Sagunto —a city allied with the Roman— by Hannibal and his army, breaking the agreements of the First Punic War and signalling the start of the Second Punic War. The composition seems clearly inspired by the famous mosaic of Alexander the Great in Pompeii, which is exhibited in the Museum of Naples. The lack of knowledge of the weapons and clothing of the Iberians at the time the work was painted is clear.

50. The Continenence of Scipio

Madrazo y Kuntz, Federico de

Scene of an event from the Second Punic War which showcases the magnanimity demonstrated by the Roman general and politician Publius Cornelius Scipio (Africanus) during his conquest of Cartagena. Seated on a chair atop a podium, he

is delivering a captive girl and the value of the ransom offered by the family to her fiancé. The classical world served as inspiration for many artists whose historicist works have re-created a collective imagination.

Crédits de l'exposició

L'ENIGMA IBER

arqueologia
d'una civilització

Organitza

Museu d'Arqueologia de Catalunya
ACdPC-Departament de Cultura
/ Generalitat de Catalunya

Direcció

Jusèp Boya Busquet

Coordinació d'exposicions

Carme Rovira Hortalà

PROJECTE MUSEOGRÀFIC

Comissariat

David Asensio Vilaró
Nuria Molist Capella
Gabriel de Prado Cordero
Carme Rovira Hortalà

Disseny expositiu

PIGEM / MATAMALA

Disseny gràfic

Marta Carreté

Assessorament científic

M. Carme Belarte
Joan Ferrer
Carlos Lalueza
Carme Miró
Jaume Noguera
Oriol Olesti
Carmen Rueda

Correccions lingüístiques i traduccions

Teclat SL

PRODUCCIÓ I MUNTATGE

Producció i muntatge

Bràfim S.L.

Produccions audiovisuals

Alcafilms
Dani Sierra
Jordi Orobitg Produccions
PAR – Arqueología y Patrimonio Virtual
/ Grupo 3D Stoa Patrimonio
y Tecnología S.L.
Programa Giravolt – ACdPC
Programa Patrimoni en Acció – ACdPC
/ Obra Social La Caixa

Instal·lacions audiovisuals

Best Sistemas
Eikonos
Soporte Remoto

Il·luminació

ILM
Llumbox

Suports

Javier García Pérez

**Assistència al muntatge
i manteniment**

Oriol Font
Jordi Mayas
RUBATEC S.A.

MOVIMENT D'OBJECTES

Gestió de préstecs
Enrique Cabello

Transports

ABAC
TTI

Assegurances

Liberty Seguros

**CONSERVACIÓ
RESTAURACIÓ**

Irene Garcia
Anna Marzemin
Isabel Moreno

COMUNICACIÓ I ACTIVITATS

Coordinació

Joan Muñoz

Comunicació digital

El Giroscopi

Organització d'activitats

Sonia López

Gestió de visites guiades i tallers

RE-CREA, S.L.

ADMINISTRACIÓ

Gestió administrativa

Abel Bruch
Olga Caneda
Conrad Mateo
Mabel Millán
Xavier Trullàs
Mercè Turu
Toni Ranchal
Marc Ripoll
Laura Romero

Suport administratiu

Julia Martínez
Sònia Martínez
Roser Muntalà

ATENCIÓ AL PÚBLIC

Iván Díez
Cèlia García
Sebastià Martí
Xavier Pérez
Sofía Ramírez
Joan Roca
Pere Rosaura
Carme Sáez

SEGURETAT

Enerpro

CESSIÓ D'OBJECTES ARQUEOLÒGICS I D'IMATGES

Ajuntament de Cabrera de Mar
 Ajuntament d'Olcou
 Ajuntament de Moixent
 Ajuntament de Sant Martí Sarroca
 Museu del Castell de Peralada
 Centre d'Interpretació del Camp de les Lloses
 Col·lecció Arqueològica Duran/Vall-Iloera
 Diputació de València
 Diputación Provincial de Jaén
 Direcció General del Patrimoni Cultural - Departament de Cultura
 Fundació Privada Catalana per a l'Arqueologia Ibèrica
 Fundación Universitaria La Alcudia de Investigación Arqueológica
 G.I.C.C. Grupo de Investigación del Cerro de las Cabezas
 Museo Arqueológico Municipal Jerónimo Molina de Jumilla
 Museo Arqueológico Nacional. Madrid
 Museo Arqueológico Provincial de Alicante - MARQ
 Museo Arqueológico de Murcia
 Museo de Arte Ibérico El Cigarralejo
 Museo Íbero de Jaén
 Museo de Jaén
 Museu Arqueològic d'Artesa de Lleida
 Museu Arqueològic del Vendrell
 Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó. Alcoi
 Museu d'Arqueologia de Catalunya
 Museu d'Art de Girona
 Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura de Barcelona
 Museu d'Història de Sabadell
 Museu de Granollers
 Museu de l'Escala
 Museu de Mataró
 Museu de Lleida
 Museu de la Pell d'Igualada
 Museu de les Terres de l'Ebre
 Museu de Prehistòria de València
 Museu Diocesà i Comarcal de Solsona
 Museu i Poblacat ibèric de Ca N'Oliver
 Museu Municipal de la Vila Joiosa – Vilamuseu

Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

Museu Nacional d'Art de Catalunya

Museu Torre Balldovina

Site Archéologique et Musée d'Ensérune - Centre des Monuments Nationaux de France

Real Academia de Bellas Artes de San Fernando

Taller de Arqueología y Prehistoria de Alcañiz. Ayuntamiento de Alcañiz

Universitat Autònoma de Barcelona

Universitat de Barcelona

Agraïments

Lorenzo Abad, Natàlia Alonso, Alma Cubrae, Ramon Álvarez, Isabel Arias, José Antonio Benavente, Miguel Benito, Carmen Berlabé, Lurdes Boix, Sílvia Borau, Mònica Borrell, Ramon Buxó, Marta Campo, Andrés Carretero, Magda Clavell, Joan Lluís Climent, Teresa Chapa, Concepción Choclán, Felipa Díaz, Aureli Domènech Bou, Pere Duran, Lúdia Fàbregas, Guillem Fernández, Ana Fernández, Francesc Ferrando, Xavier Fornos, Joan Francès, Guadalupe Gandía, Joaquim García, Anna M. Garrido, Magda Gassó, Imma Gimferrer, Josep Giral, Maribel González, Marc Guàrdia, Ignasi Grau, Emiliano Hernández, Tomás Hernández, César Herráiz, Francisca Hornos, Lionel Izac, Laura Lara, Amanda Marcos, Montse Marsinach, Albert Martín, Mónica Martín, Santiago Martínez Ferrer, Sonia Martínez Pocurull, Xavier Massó, Imma Mestres, M. Jesús Michó, Magí Miret, Carme Miró, Maite Miró, Núria Miró, Josep M. Miró Grau, Manuel Molinos, Dani López, José María Luzón, Manuel Olcina, Paloma Otero, Josep M. Padullés, Virginia Page, Antoni Palomo, Manuel Peregrina, Miguel Pérez Blasco, Estela Pérez Clavijo, Montserrat Perramon, Ernest Pomares, Enriqueta Pons, Carme Prats, Jordi Principal, Pere Puiggrós, Fernando Quesada, Alicia Rodero, Consuelo Roca, Anna Ronda, Arturo Ruiz, Julio Ruiz, Joaquín Ruiz de Arbulo, Gemma Sabaté, Joan Sanmartí, Daniel Sanz, Virginia Salve, Marta Santos, Rubí Sanz, Àngel Segarra, Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, Servei de Museus i Protecció de Béns Mobles de la Generalitat de Catalunya, Albert Sierra, Ignacio Simón, Mercedes Tendero, Palmira Torregrosa, Ignacio Urquizu, Montserrat Vall-Lloera, Julián Vélez, Jaime Vives-Ferrándiz.

